

М. П. ЛУКАШЕВИЧ, М. В. ТУЛЕНКОВ

СОЦІОЛОГІЯ

ЗАГАЛЬНИЙ КУРС

ВИДАВНИЦТВО "КАРАВЕЛА"

Серія "Вища освіта в Україні"

М. П. Лукашевич, М. В. Туленков

СОЦІОЛОГІЯ

ЗАГАЛЬНИЙ КУРС

*Допущено
Міністерством освіти і науки України
як підручник
для студентів вищих навчальних закладів*

Scanned by Grey

Київ "Каравела" 2004

УДК 316(075.8)
ББК 60.5я73
Л84

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-1897 від 04.08.2004р.)

Рецензенти:

М. І. Михальченко,

член-кор. НАН України, д-р філос.наук, проф., завідувач відділу
соціальних проблем Інституту вищої освіти АПН України;

В. Є. Пилипенко,

д-р соціол. наук, проф., головний науковий співробітник
Інституту соціології НАН України;

В. І. Тарасенко,

д-р соціол. наук, проф., завідувач кафедри історії і теорії соціології
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Лукашевич М. П., Туленков М. В.

Л84 Соціологія. Загальний курс: Підручник. — К.: Каравела, 2004. — 456 с.

ISBN 966-8019-33-4

У підручнику розглядаються актуальні проблеми теорії та історії соціології, зокрема, визначається сутність соціологічної науки, її об'єкт, предмет, структура і функції. Суспільство аналізується як соціальна система у структурно-функціональному вимірі. Поряд з цим подаються основні спеціальні та галузеві соціологічні теорії, що визначені програмою підготовки фахівців з вищою освітою, аспірантів та пошукачів наукового ступеня з соціології, а також розкриваються методологія, принципи організації та технології проведення соціологічних досліджень. Підручник написаний відповідно до державного стандарту підготовки бакалаврів, спеціалістів та магістрів, а також до вимог вступних і кандидатських іспитів із соціології.

Розрахований на студентів, аспірантів, пошукачів, викладачів і науковців, а також усіх, хто цікавиться актуальними питаннями сучасного соціологічного знання.

УДК 316(075.8)
ББК 60.5я73

ISBN 966-8019-33-4

: © Лукашевич М. П., Туленков М. В., 2004
© Видавництво "Каравела", 2004

Зміст

Передмова	6
Частина I. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ	9
Розділ 1. Соціологія як наука про суспільство	10
1.1. Сутність та зміст соціології.....	10
1.2. Визначення об'єкта соціології.....	12
1.3. Предмет соціологічної науки.....	15
1.4. Основні функції соціології.....	19
Розділ 2. Структура системи соціологічного знання	23
2.1. Визначення структури системи соціологічного знання.....	23
2.2. Зміст і типологія соціологічних теорій середнього рівня.....	26
Розділ 3. Соціологічні закони і категорії	33
3.1. Сутність і зміст соціологічних законів.....	33
3.2. Класифікація соціологічних законів.....	39
3.3. Поняття і специфіка соціологічних категорій.....	44
3.4. Типологія і зміст соціологічних категорій.....	47
Розділ 4. Генеза соціології як галузі наукового знання	56
4.1. Передумови виникнення соціології.....	56
4.2. Основні етапи становлення і розвитку соціології як науки.....	60
4.3. Розвиток соціології в Росії й Україні.....	69
Частина II. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА	79
Розділ 5. Системний погляд на суспільство	81
5.1. Поняття про суспільство і його типи.....	81
5.2. Характеристика суспільства як соціальної системи.....	86
5.3. Сутність структури соціальної системи.....	89
5.4. Зміст основних елементів суспільної системи.....	91
Розділ 6. Соціальна структура суспільства	103
6.1. Сутність соціальної структури суспільства.....	103
6.2. Соціальні статуси і ролі — головні сполучні елементи соціальної структури суспільства.....	107
6.3. Характеристика основних концепцій соціальної структури суспільства.....	112
Розділ 7. Соціалізація як суцільний процес засвоєння соціального досвіду	128
7.1. Сутність процесу соціалізації.....	128
7.2. Характеристика сучасних моделей соціалізації.....	132
7.3. Зміст основних етапів і стадій процесу соціалізації.....	136

A

Розділ 8. Соціальні взаємодії як фундаментальна основа життєдіяльності суспільства.....	145
8.1. Визначення сутності і механізмів соціальної дії.....	145
8.2. Зміст і характерні ознаки соціальної взаємодії.....	150
8.3. Поняття та особливості соціальних відносин.....	156
Розділ 9. Соціальні конфлікти в суспільстві та шляхи їх розв'язання... 164	164
9.1. Поняття соціального конфлікту та передумови його виникнення. . . .	164
9.2. Функції соціального конфлікту та його класифікація.....	170
9.3. Характерні ознаки суб'єктів конфліктних ситуацій.....	175
9.4. Механізм соціального конфлікту та його стадії.....	176
9.5. Головні причини й наслідки соціальних конфліктів та методи управління ними.....	180
9.6. Соціальні конфлікти у сучасному українському суспільстві.	185
Частина III. СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ.....	193
Розділ 10. Соціологія особистості.....	194
10.1. Поняття особистості: сутність та соціологічні концепції.....	194
10.2. Визначення соціологічної структури особистості.....	201
10.3. Шляхи взаємодії особистості з суспільством.....	205
Розділ 11. Соціологія сім'ї.....	211
11.1. Соціологія сім'ї як наука: об'єкт, предмет, сутність та основні категорії... 211	211
11.2. Основні функції сім'ї в суспільстві.....	218
11.3. Стан і тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні.....	220
Розділ 12. Соціологія етносу.....	226
12.1. Соціологія етносу як наука: об'єкт, предмет і методи.....	226
12.2. Методологічні аспекти вивчення етнічних спільнот.....	232
12.3. Соціально-етнічні процеси в Україні: стан і проблеми.....	239
Розділ 13. Соціологія громадської думки.....	244
13.1. Соціологія громадської думки як наука: сутність, виникнення та розвиток.....	244
13.2. Поняття про об'єкті суб'єкт громадської думки.....	249
13.3. Функціонування громадської думки.....	252
Розділ 14. Соціологія масової комунікації.....	258
14.1. Соціологія масової комунікації як наука: об'єкт, предмет і місце в системі соціологічних знань.....	258
14.2. Виникнення та розвиток соціології масової комунікації.....	262
14.3. Масова комунікація як соціальна система.....	266
Розділ 15. Соціологія управління.....	272
15.1. Соціологія управління як наука: предмет, об'єкт, сутність та зміст..	272
15.2. Генеза та еволюція соціології управління.....	278
15.3. Технологічні засади соціології управління.....	282

Частина IV. ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ	292
Розділ 16. Соціологія політики	293
16.1. Соціологія політики як наука: об'єкт, предмет, сутність і наукові категорії.....	293
16.2. Політика як соціальне явище.....	300
Розділ 17. Соціологія економіки	308
17.1. Соціологія економіки як наука: об'єкт, предметна сфера та функції.....	308
17.2. Закономірності і характерні риси соціології економіки.....	310
17.3. Основні напрями розвитку соціології економіки.....	314
Розділ 18. Соціологія праці	326
18.1. Соціологія праці як наука: об'єкт, предмет і функції.....	326
18.2. Особистість в системі соціально-трудоових процесів.....	332
18.3. Мотивація трудової поведінки.....	334
Розділ 19. Соціологія культури	347
19.1. Соціологія культури як наука: предмет, об'єкт, та основні напрями досліджень.....	347
19.2. Поняття і функції культури як соціального явища.....	350
19.3. Характерні риси елементів, форм та видів культури.....	355
19.4. Сутність і зміст культурної динаміки	367
Розділ 20. Соціологія освіти	373
20.1. Соціологія освіти як наука: об'єкт, предмет і сутність її складових ..	373
20.2. Освіта як інститут соціалізації та самореалізації людини.....	380
Розділ 21. Соціологія релігії	390
21.1. Соціологія релігії як наука: об'єкт, предмет і методи дослідження ..	390
21.2. Виникнення і розвиток соціології релігії.....	394
21.3. Релігія як соціальний феномен: структура, функції, класифікація ...	401
Частина V. МЕТОДОЛОГІЯ І ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	410
Розділ 22. Методика і техніка соціологічного дослідження	412
22.1. Сутність і типологія соціологічного дослідження.....	412
22.2. Структура програми соціологічного дослідження.....	419
22.3. Основні методи збирання соціологічної інформації.....	425
22.4. Інтеграція соціологічних методів.....	429
22.5. Анкета— інструмент отримання емпіричних даних.....	432
Розділ 23. Соціологічний аналіз та використання його результатів ...	438
23.1. Сутність аналізу соціологічної інформації.....	438
23.2. Надійність соціологічної інформації.....	442
23.3. Шляхи використання соціологічних даних.....	445
23.4. Ефективність соціологічних досліджень.....	448

ПЕРЕДМОВА

Останні десятиліття ХХ ст. пред'явили небачені раніше вимоги до соціологічної науки. Головна причина цього — масштабні зміни в суспільному розвитку на порозі ХХІ ст.: драматичні події в країнах Східної й Центральної Європи, загострення екологічних, демографічних й інших глобальних проблем, протиріччя становлення універсального способу життя й підвищення впливу національно-культурної, соціально-територіальної ідентичності, індивідуально-особистісного розвитку, наслідки інформаційної революції, досягнення генної інженерії й біотехнологій, зростання соціальної диференціації регіонів світу, зміни загальної геополітичної картини світового простору й ін.

Зміни, що нині відбуваються, пред'являють більш високі вимоги до здатності сучасної людини адаптуватися до нових реалій суспільного життя. Практика показує, що властиві людині від народження біопсихологічні передумови освоєння природного й соціального світу є лише фундаментом становлення й соціалізації особистості. Важливу роль у її формуванні відіграють виховання й освіта, особливо гуманітарна. Завдяки гуманітарним знанням і досвіду людина не тільки засвоює й зберігає створені попередниками духовні багатства соціального світу, але й виробляє нові культурні цінності.

Видне місце в ряді інших наук про людину й суспільство по праву займає соціологія. Вона, як і будь-яка наукова дисципліна, має щонайменше дві іпостасі.

Перша її іпостась полягає в тому, що вона презентує свій "всесвіт", тобто ту сферу, що досягається нею, і під цим кутом зору вивчення соціологічної науки означає включення її в різноманітний і складний соціальний світ. У цьому зв'язку соціологію можна розглядати як одну з найбільш загальних наук про суспільство, закономірності його влаштування, функціонування й розвитку. В центрі предметної уваги соціології є насамперед соціальні групи, соціальні інститути, соціальні відносини й зв'язки, соціальні явища й процеси, тобто усе те, що утворює складну й унікальну архітектуру сучасного суспільства як цілісної соціальної системи. Особливу увагу соціологічна наука приділяє й вивченню людини як соціальної істоти, особистості, від потенціалу, здатностей й активності якої в остаточному підсумку залежить ефективність функціонування й розвитку сучасного суспільства.

Друга іпостась соціології як науки — її методологічний аспект, тобто сукупність методів, принципів, прийомів і процедур пізнання навколишньої соціальної дійсності. Варто підкреслити, що незважаючи на відносну

молодість, соціологія вже має досить розвинутий інструментарій аналізу суспільного життя, причому її методи постійно розвиваються й оновлюються. Це пояснюється тим, що прагнення до пізнання суспільного життя властиве соціології в значно більшому ступені, ніж іншим суспільним і гуманітарним наукам. Очевидно, це пов'язано з її молодістю, а можливо, і з існуванням об'єктивних факторів, що раніше стримували й гальмували її поступальний розвиток.

Суттєве значення має і сам розвиток системи соціологічного знання, яке останнім часом набуло яскраво вираженого багаторівневого та поліпарадигматичного характеру. Взагалі цей розвиток, посилений претензіями до соціології з боку практики, позначений тенденціями більш ефективного використання наукових можливостей як загальносоціологічних теорій, так і соціологічних теорій середнього рівня не тільки у прогнозуванні, а й у поясненні різноманітних соціальних явищ і процесів сучасного суспільного розвитку.

Отже, подальший розвиток соціологічної науки відбувається за рахунок як фундаментальних досліджень, що ґрунтуються здебільшого на методологічних засадах загальносоціологічних теорій (які вивчають суспільство загалом), так і прикладних емпіричних досліджень, що спираються переважно на теоретичні засади соціологічних теорій середнього рівня (які вивчають окремі сфери суспільного життя, а також притаманні їм процеси і явища). Усе це зумовлює досить велику роль соціологічних теорій середнього рівня у розбудові системи сучасного соціологічного знання. Саме завдяки можливостям соціологічних теорій середнього рівня, які більш предметно аналізують і узагальнюють соціальні факти на рівні окремих сфер суспільного життя, вдається нагромаджувати вивірену й обґрунтовану соціальну інформацію, що позитивно впливає на розвиток загальносоціологічних теорій та дає змогу прогнозувати динаміку всього суспільного розвитку на більш віддалену перспективу.

Пропонований підручник є однією з перших у нашій країні спроб подати у концентрованому вигляді актуальні питання загальносоціологічної теорії у поєднанні з розкриттям змісту основних спеціальних та галузевих соціологічних теорій, які відіграють особливу роль у подальшому розвитку системи сучасного соціологічного знання, а по-друге, його поява зумовлена потребами в якісній підготовці вітчизняних фахівців усіх освітньо-кваліфікаційних рівнів із спеціальностей "Соціологія", "Соціальна робота", "Психологія", "Правознавство", "Політологія", "Менеджмент" і "Економіка".

Зазначимо, що орієнтація на процес підготовки професійних соціологів, соціальних психологів, юристів, політологів, економістів, менеджерів,

власне і соціальних працівників й визначила основну проблематику, форму та логіку подання навчального матеріалу в підручнику. Структурно підручник складається з п'яти частин.

У першій частині висвітлені ключові проблеми теорії та історії соціології: зміст соціології як науки, її об'єкт, предмет і функції, структура системи соціологічного знання, основні закони і категорії соціології, а також генеза й еволюція розвитку соціологічного знання.

У другій частині розкрито соціологічне розуміння суспільства як соціальної системи: системний погляд на суспільство конкретизується через пізнання його соціальної структури, сутності процесу соціалізації, життєдіяльності суспільства як сукупності соціальних дій, взаємодій і відносин, соціальних конфліктів тощо.

Третя частина присвячена основним спеціальним соціологічним теоріям, які складають відповідну підсистему соціологічного знання, одну з основних структурних ланок соціологічної науки.

У четвертій частині розглядаються базові галузеві соціологічні теорії, які формуються на стику соціології з іншими галузями науки та вивчають форми й механізм дії соціологічних законів і закономірностей у різноманітних сферах суспільного життя людей.

У п'ятій частині подано методологію, принципи організації та технології проведення соціологічних досліджень, які є головним інструментом отримання соціальної інформації відповідно до специфіки соціальних об'єктів, що вивчаються соціологічними теоріями середнього рівня. Водночас тут розкриваються методи збирання соціологічної інформації, методики і процедури соціологічних вимірів; зміст, структура та вимоги до розробки програми соціологічного дослідження, а також технології соціологічного аналізу даних та способи використання його результатів.

Зазначимо, що соціологічні теорії середнього рівня висвітлено в підручнику в повному обсязі магістерського та аспірантського рівнів підготовки, що допоможе студентам, слухачам і аспірантам в опануванні спеціальностей соціолога, психолога, юриста, політолога, менеджера, економіста та соціального працівника. Крім того, підручник буде корисний також викладачам, практичним соціологам, економістам, політологам, психологам, соціальним працівникам, управлінцям-практикам і всім, хто цікавиться сучасною соціологічною проблематику.

При висвітленні конкретного навчального матеріалу, що міститься у підручнику, автори широко використовували праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, видані останнім часом.

Ч.І ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ

Соціологія як сукупність пізнавальних практик, зародилась у Європейській інтелектуальній традиції в першій половині XIX століття. З самого початку вона артикулювала себе як самостійна наукова дисципліна, мета якої — дати відповідь на питання "що таке суспільство і як воно можливе" через пізнання соціальної реальності (соціуму), "природи" і "механізмів дії" соціальності.

Таке формування мети та завдань дозволяє охопити, з одного боку, сукупність соціологічних знань про життєдіяльність суспільства в цілому. А з іншого — здійснити редукцію щодо певної частини (галузі) цієї соціальної реальності. Обидві складові є основними щодо розкриття структурних елементів системи соціологічного знання.

В цій першій частині розкриваються і аналізуються основні підходи до структурування системи соціологічних знань. Вона присвячена розкриттю саме загальносоціологічних законів, закономірностей і тенденцій розвитку соціології, з'ясуванню її основних категорій і перш за все категорії "соціальне", та її зв'язків з усією системою понятійно-категоріального апарату соціологічної науки.

Закони і категорії відносяться до сутнісних характеристик науки. Вони доповнюються знаннями про об'єкт і предмет соціології, визначення її основних функцій, а також загальних характеристик основних методів дослідження соціологічної науки.

Загальні уявлення про сутнісні характеристики соціології, її основні теоретичні проблеми краще пізнаються через розуміння історичних закономірностей і логіки її виникнення і розвитку. В цьому процесі передумови - виникнення соціології створювались спочатку в межах інших наук і, навіть, в донауковий, так званий протосоціологічний період.

Виокремлення соціології в самостійну галузь науки стало важливою сходинкою її розвитку в подальших етапах — класичному і сучасному. Основні соціологічні теорії, концепції та парадигми кожного з етапів дають можливість скласти цілісну картину про сутність і динаміку розвитку соціології як самостійної галузі соціологічного знання.

Розділ 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ розкрити сутність і зміст соціології як сфери наукового знання;
- ✓ визначити об'єкт та предмет соціології як науки;
- ✓ пояснити основні категорії загальної соціології;
- ✓ показати взаємовідносини соціології з іншими науками про людину і суспільство;
- ✓ пояснити, через які функції реалізується роль соціології у житті суспільства.

1.1. Сутність та зміст соціології

Термін "*соціологія*" походить від латинського слова *societas* — суспільство і грецького *logos* — слово, вчення. Таким чином, соціологія є в буквальному розумінні наукою про суспільство. Її засновники — європейські вчені XIX ст. — робили спроби пояснити зміни в суспільстві, зумовлені промисловою революцією, розвитком демократичних ідей та інституцій.

Французький учений Огюст Конт наприкінці 30-х років XIX ст. уперше запровадив термін "соціологія". Він вважав, що соціологія при дослідженні суспільства повинна ґрунтуватися на позитивних соціальних фактах, а не на абстрактних міркуваннях, тобто будуватися на зразок природничих наук. Як фізик або хімік за допомогою спеціальних методів досліджує свою галузь, так і соціолог не просто стверджує, а доводить, спираючись на факти, зібрані з використанням спеціальних методів. Причому доводить, застосовуючи не окремі, довільно взяті із соціальної дійсності факти, а аналізуючи всеосяжний, об'єктивний, емпіричний матеріал.

Концентруючи увагу на вивченні соціальних фактів і явищ соціальних відносин та процесів, які відображаються в суспільстві, соціологія, таким чином, визначила своє місце серед інших суспільних наук — філософії, політології, історії тощо. Скажімо, філософія являє собою світогляд, дає розуміння місця людини у світі, уявлення про сенс людського життя.

Історія, у свою чергу, вивчає закономірне, але й неповторне, індивідуальне у суспільному розвитку, широко використовуючи при цьому методи і засоби, притаманні гуманітарному знанню. Перевага соціології полягає в тому, що вона дає системний аналіз соціальних фактів і намагається отримати вірогідне, вільне від оцінок та упередженості знання (див. рис. 1.1).

СОЦІОЛОГІЯ

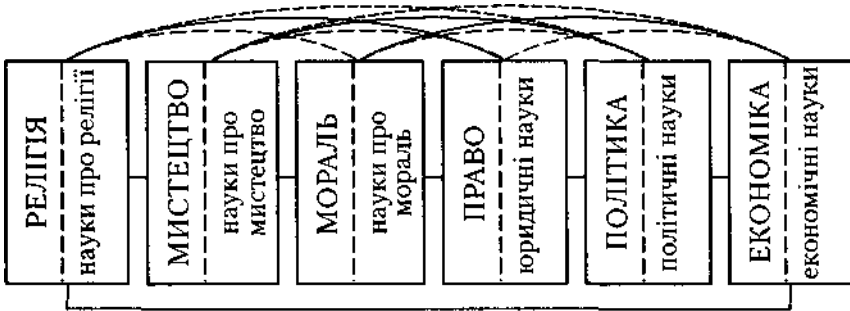

Рис. 1.1. Відмінності соціології від інших наук

Загалом науки природничі (про природу) та науки соціальні (про суспільство) мають різні об'єкти пізнання, але використовують схожі загальнонаукові методи й засоби вивчення. Абсолютне розмежування чи протиставлення цих наук є неправомірним. Проте існує певна специфіка вивчення суспільних явищ, яка полягає в тому, що суспільні (соціальні) науки більшою мірою, ніж природничі, стосуються потреб та інтересів людей. Тому проблема відповідності (неупередженості) досліджень соціальних явищ є більш гострою і важкорозв'язною. Але вона розв'язується так само, як і в наукових дослідженнях природи, — шляхом удосконалення засобів і методів вивчення соціальних проблем. Поряд з природничими та соціальними науками існує й гуманітарне знання (літературознавство, мистецтвознавство тощо), яке використовує специфічні, відмінні від соціальних наук методи пізнання.

З'ясовуючи взаємовідносини соціології з іншими науками про людину і суспільство, слід урахувати перш за все відмінність об'єкта соціологічної науки, тобто, на що спрямована її увага, її предмет, що конкретно вона вивчає і як вона це робить, під яким кутом зору аналізує ті чи інші явища [8, с.27]. Специфічно соціологічним кутом зору, який відрізняє соціологію від інших суспільних наук, є те, що соціолог співвідносить досліджувані суспільні явища зі станом суспільства загалом, розглядає місце конкретного явища в системі суспільних відносин і людських взаємодій. Ця особливість соціології є відносно постійною її характеристикою,

Частина I. Проблеми теорії та історії соціології

вираженою явно чи неявно, тим чи іншим способом. Саме соціологічний аналіз, у кінцевому рахунку, приводить досліджувані суспільні явища до "спільного знаменника", оскільки соціологічне знання має справу із спільними для всіх суспільних явищ "родовими ознаками".

Таким чином, *соціологія* має своє коло проблем, свою сукупність специфічних понять та уявлень, використовує характерний для неї спосіб порушення питань та знаходження відповідей на них. Усе це дає підстави для визначення сутності соціології як науки про суспільство.

Різноманітні визначення соціології зводяться до того, що *соціологія* в цілому — це наука, що вивчає відносини між групами людей, які займають різне становище в суспільстві, беруть неоднакову участь в економічному, соціальному, політичному і духовному житті, різняться не лише рівнем, але й джерелом своїх доходів, структурою споживання, способом, якістю та стилем життя, а також структурою ціннісних орієнтирів, мотивами і типом поведінки [5, 81]. Групи людей, які утворюють суспільство і які вивчає соціологія, називаються ще соціальними спільнотами. Це численні соціальні утворення, які нерідко налічують тисячі або й мільйони осіб. Їх ще можна назвати великими соціальними групами.

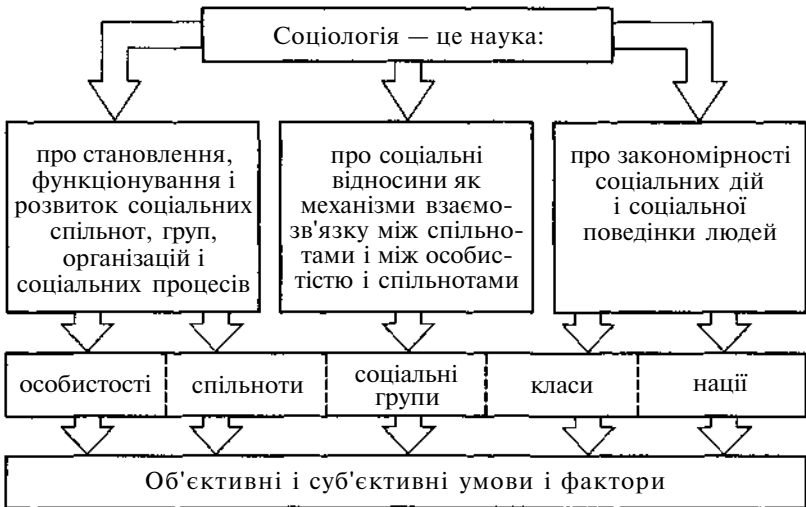

Рис. 1.2. Соціологія — наука про суспільство

Тому *соціологію* розуміють і як науку про закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот, про ті соціальні відносини і соціальні процеси, що виникають у суспільстві під час взаємодії великих соціальних груп.

Розділ 1. Соціологія як наука про суспільство

1.2. Визначення об'єкта соціології

Суспільство як об'єкт дослідження соціології розглядається у двох аспектах.

По-перше, як соціальний організм, що складається із взаємопов'язаного комплексу соціальних утворень, тобто соціальних інститутів, соціальних спільнот, соціальних груп та індивідів. Кожен з компонентів цього комплексу є відносно самостійним суб'єктом суспільного життя, виконує певні функції і перебуває у взаємодії з іншими компонентами. Відповідно до цього соціологія вивчає суть соціального, закономірності та якісні характеристики кожного компонента і всього суспільства в цілому як соціального організму, а також різноманітні соціальні процеси, що в ньому відбуваються.

По-друге, суспільство — об'єкт дослідження соціології — розглядається як найскладніша природно-історична соціальна система. Суспільство як велика соціальна система являє собою органічну спільність виробничих сил і виробничих відносин, соціальної, політичної, економічної і духовної сфер.

Взаємодія різних соціальних груп людей, їхня діяльність у різних сферах суспільного життя — економічній, соціальній, політичній, духовній (або ідеологічній) — за визначальної ролі способу виробництва надає розвиткові тієї чи іншої суспільної спільноти характеру природничо-історичного процесу. Кожна із зазначених сфер суспільного життя виконує певні функції: економічна — функцію матеріального виробництва, соціальна — соціалізації, політична — соціального управління та контролю, ідеологічна — духовного продукування.

Це зумовлює складність об'єкта соціології — людського суспільства, його специфіку, особливості, характер функціонування та розвитку. У вивченні суспільства, соціальних явищ та соціальних процесів соціологія ґрунтується на основних наукових принципах.

Передусім ідеться про *принцип історизму*. Це означає, що, по-перше, усі соціальні явища та процеси в суспільстві розглядаються як системи, що мають внутрішню структуру; по-друге, вивчається процес їх функціонування та розвитку; по-третє, виявляються специфічні зміни та закономірності переходу їх з одних якісних станів в інші.

Наступний принцип соціології — *принцип соціального детермінізму*, який відображає всебічний взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних явищ. Він відрізняється від економічного детермінізму тим, що враховує вплив не тільки економічної підсистеми, яка є "кінцевою причиною" всіх соціальних явищ та процесів, а й інших підсистем — політичної, ідеологічної тощо. Соціальний детермінізм означає також зумовленість

Частина I. Проблеми теорії та історії соціології

будь-якого соціального явища або процесу всією сукупністю відносин, а не тільки окремими їх різновидами, наприклад, економічними відносинами, хоч останні і є визначальними. Взаємний вплив безпосередньо пов'язаних структур конкретних соціальних систем, наслідком якого є їх взаємна зміна, має діалектичний характер.

Соціологія базується також на *діалектичному принципі* наукового пізнання суспільства та його соціальних систем. Його суть полягає в тому, що суспільство розглядається як живий організм, який перебуває в постійному розвитку. Для його вивчення потрібні об'єктивний аналіз виробничих відносин, що становлять дану суспільну систему, дослідження законів її функціонування та розвитку.

Таким чином, в соціології органічно поєднуються *генетичний* (конкретно-історичний) та *структурно-функціональний* підходи до аналізу як різних соціальних систем окремо, так і загалом суспільної системи як їх сукупності.

Кожна із соціальних систем, у свою чергу, включає багато інших підсистем. Соціальні системи перегруповуються, одні й ті ж індивіди можуть бути елементами різних систем. Кожна з них, узятя ізольовано або у зв'язку з іншими, розглядається як відносно незалежна.

У свою чергу індивід не може не рахуватись із законами тієї соціальної системи, до якої належить. Тією чи іншою мірою він бере на озброєння її норми та цінності, тобто соціалізується. Його діяльність, таким чином, стає соціально визначеною. Разом з тим у суспільстві існують різні види, варіанти й форми соціальної діяльності та поведінки, між якими можливий вибір, а отже, і вияв активності людини.

Попри те, що соціальні системи складаються з елементів, які мають різні індивідуальні якості, тобто елементи однієї соціальної системи можуть бути не тотожними за своїми якостями елементам іншої, обидві системи можуть мати загальні інтегральні властивості. Однотипні інтегральні властивості соціальних систем є основою їх типологізації, виділення різних типів соціальних груп, спільнот, інститутів, організацій тощо.

Покладення в основу класифікації соціальних систем типу соціальних зв'язків дає підстави для виділення таких елементів суспільної системи, як соціальні групи (соціальні відносини), соціальні інститути (інституціональні зв'язки), система соціального контролю (зв'язки соціального контролю), соціальні організації (організаційні зв'язки).

Дослідження на базі наукової теорії соціального розвитку конкретного стану соціальних систем, соціальних явищ і процесів зумовлює формування спеціального наукового знання — соціологічного. Залежно від цього визначається і його *об'єкт: суспільство, соцієтсшні й соціальні системи,*

соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні групи, соціальні процеси в їх конкретному стані та взаємодії. Значення цих понять будуть розкриті в наступному розділі "Соціологічні закони і категорії".

1.3. Предмет соціологічної науки

Розглянуті категорії і поняття дають можливість підійти до визначення *предмета соціології*. Адже саме соціальні явища і процеси, виникнення різних форм спільного життя людей, характер людських спільнот, явища і процеси, що в них відбуваються, виникають на основі взаємодії людей. Сили, які об'єднують і руйнують ці спільноти, зміни, що відбуваються в них, особливо соціальні зміни, пов'язані з радикальними перетвореннями в суспільстві. Усе це й становить предметну сферу соціології (див. рис. 1.3). Вона вивчає процеси і стереотипи індивідуальної і групової взаємодії, форми організації соціальних груп та відносини між ними, вплив груп на індивідуальну поведінку. Соціологія досліджує і пояснює, як і чому люди підпорядковують свою активність вибору спільних раціональних шляхів, як інтегрована у взаємодії індивідуальна діяльність людей перетворюється на цілеспрямоване соціальне життя суспільства.

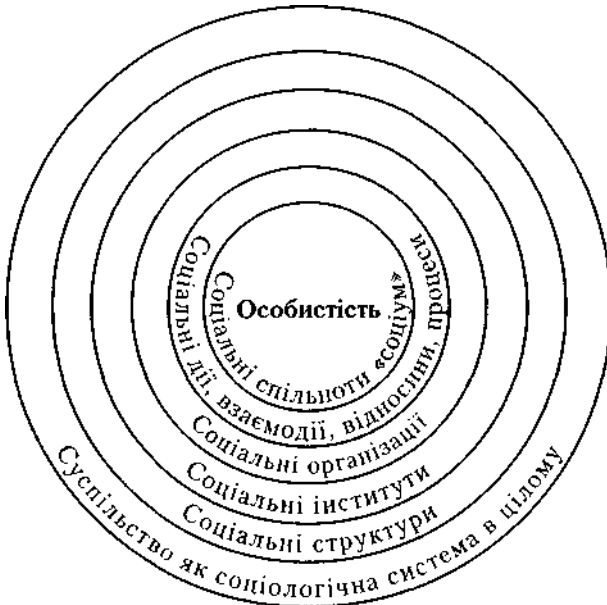

Рис. 1.3. Предметна сфера соціології

Слід зауважити, що складність і багатовимірність предметної сфери відбивається на визначенні *предмета соціології*. У сучасній літературі існує кілька поглядів на предмет соціології. На думку В. Іванова, соціологія в якості предмета вивчає *соціальні відносини*. При цьому він їх тлумачить широко, включаючи в сферу дослідження громадянського суспільства відносини між групами людей, які посідають різне становище в суспільстві, різняться ступенем участі в економічному й духовному житті, джерелами доходів, структурою особистого споживання, рівнем індивідуального розвитку, типом суспільної свідомості, способом життя.

Соціолог В. Ядов розглядав як ключову предметну категорію соціології *соціальну спільноту*. Соціологія, на його погляд, — це наука про становлення і функціонування соціальних спільнот, соціальних організацій і процесів як модулів, наука про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку і взаємодії між різними соціальними спільнотами, наука про закономірності соціальних явищ і масової поведінки.

Одночасно сформувалася й інша позиція, що належить, зокрема, А. Кабищі та ін., згідно з якою базисною предметною категорією соціології є поняття *соціальна структура*. Збагачуючи гуманістичну спрямованість соціології, Ж. Тощенко пропонує включити в предмет соціології *реальну суспільну свідомість* з усіма суперечностями її розвитку: діяльність, реальну поведінку людей як предметне втілення (за формою і змістом) знань, установок, ціннісних орієнтацій, потреб та інтересів, що фіксуються в реальній свідомості; умови, в яких розвиваються, здійснюються реальні свідомість і діяльність, поведінка людей.

Відомий соціолог М. Руткевич запропонував визначати соціологію як науку про суспільство, як систему, що перебуває в постійному розвитку. Предметом соціології він вважав *загальні закономірності розвитку суспільства*. Поширену в західній соціології думку найбільш інтегровано узагальнив американський соціолог Н. Смельзер, який вважав, що соціологія — це *наукове дослідження суспільства і соціальних відносин*, спосіб вивчення людей.

Аналіз наведених поглядів на *предмет соціології* показує, що визначення предмета соціології має ґрунтуватись на узагальненні цих та інших позицій, а також відображати інтегрований погляд на сутність соціології як науки. Саме з таких позицій визначає предмет соціології російський соціолог Г. Осіпов в Енциклопедичному соціологічному словнику. На його думку, "соціологія — це наука про загальні та специфічні закони й закономірності розвитку і функціонування історично визначених соціетальних систем, про механізми дії та форми прояву цих законів у діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів".

Слід зауважити, що у світовій соціології склалося п'ять головних підходів до спостереження і пояснення різних груп соціальних фактів, які визначають предметну сферу соціологічної науки.

Перший підхід — демографічний. Це питання народжуваності, смертності, міграції, а також пов'язана з цими процесами діяльність людей, їхня поведінка [27, с.698].

Другий підхід — психологічний, що пояснює поведінку індивіда в рамках його особистого життя, тобто за допомогою мотивів, помислів, звичаїв, звичок, соціальних установок, думок, оцінок людини самої себе.

Третій підхід — "спільнотний", коли вивчаються двоє і більше людей, які становлять групу чи організацію. Цей підхід є основним при вивченні колективної поведінки, наприклад, дії натовпу або реакції аудиторії.

Четвертий підхід — "відносний". При такому підході суспільне життя вивчається не через конкретних людей, а через специфікацію їхніх взаємовідносин, зумовлених їхньою соціальною роллю. Роллю називається поведінка, якої чекають від людини, коли вона посідає певне становище в групі. У суспільстві існують сотні ролей — політик, виборець, робітник, селянин, службовець, споживач, керівник тощо. Поведінка людини значною мірою зумовлена цими ролями.

П'ятий підхід — культурологічний. Його застосовують при аналізі поведінки, використовуючи культурологічні поняття, наприклад, громадські норми і правила, суспільні цінності. Під цим кутом зору правила поведінки, або норми, розглядаються як регулятори вчинків окремих людей і діяльності певних соціальних груп.

Кожен з цих підходів найефективніше застосовується для дослідження певного спектра предметної сфери соціології, тому соціологу необхідно вміти орієнтуватись при виборі методу на те, під яким кутом зору досліджується те чи інше соціальне явище. У той же час сукупність методів визначає обсяг самого *предмета соціології*, вимагає віднесення до нього і динаміки поведінки людини, і способів взаємодії людей та їхніх думок. Тут ідеться про поведінку не лише окремих індивідів, а й соціальних груп та спільнот, про способи взаємодії між окремими людьми, соціальними групами і спільнотами, процеси економічної, політичної і духовної соціалізації, діяльність соціальних інститутів, механізми прояву масової свідомості.

Таким чином, соціологія за допомогою свого інструментарію забезпечує аналіз і оцінку, діагностику соціальних явищ, визначає, якою мірою діють позитивні й негативні тенденції, наскільки ті сили, на які треба спиратися, рухаючись до мети, готові до наступного кроку і в чому не готові, які сили протидіють цьому тощо. Наукове пізнання й оцінка реального стану

Частина I. Проблеми теорії та історії соціології

сил соціального процесу визначає їхні можливості, а його всебічна діагностика і є найважливішим завданням соціології. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що в будь-якому стані кожного соціального явища присутні моменти минулого, теперішнього й майбутнього. Взаємодія і взаємозв'язок цих трьох моментів соціального явища в конкретній ситуації його здійснення визначають характерну особливість предмета соціології.

Цим зумовлюється одна з найважливіших особливостей предметної сфери соціології як науки — постійно виявляти реальну картину стану і характеру змін у соціальній структурі суспільства: від особистості, сім'ї, колективу тощо до суспільства в цілому, розкриваючи й оцінюючи складну і мінливу розстановку суспільних сил у процесі соціального й економічного розвитку країни, оновлення всіх сфер життя суспільства.

Друга особливість *предмета соціології* полягає в тому, що він відображає не лише суть і стан соціального явища, а й закономірність перетворення цього стану в нову якість. Так, специфіка предмета соціології визначається і необхідністю, і законами перетворювальної практики в царині соціального буття суспільства. Звідси — розуміння специфіки соціальних знань. Воно не обмежується лише пізнанням та оцінкою реальної ситуації і тих сил, що її визначають.

Слід наголосити, що визначальною властивістю *предмета соціологічного знання* є й те, що він являє собою всю сукупність зв'язків і відносин, які називаються соціальними. А оскільки ці зв'язки та відносини в кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані особливим чином, то об'єкт соціологічного знання завжди виступає як соціальна система. Тому головним завданням соціології є типологізація соціальних систем, дослідження зв'язків і відносин кожного соціального об'єкта на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми дії та форми вияву цих закономірностей у різноманітних соціальних системах для цілеспрямованого управління їхньою поведінкою.

Отже, поняття соціального, соціальних дій, зв'язків, відносин і процесів, способу їх організації є вихідним моментом для розуміння специфічних особливостей *предмета соціологічного знання*, а поняття соціальних закономірностей — для розуміння сутності *предмета соціології*.

Поряд із цим *соціологія* розробляє теорію, методологію, особливі способи, прийоми і процедури, що забезпечують сприятливі зміни для суспільного розвитку в тій чи іншій складній соціальній системі або ситуації.

Перед соціологією стоїть надзвичайно важливе і дуже складне завдання, пов'язане з розробкою цілісної системи соціологічного знання, а також соціальних технологій з метою підвищення ефективності усієї

Розділ 1. Соціологія як наука про суспільство

перетворювальної практики, характеристик способу життя, найповнішого розквіту потенціалу кожної особистості. Адже перетворювальна діяльність у галузі соціального буття суспільства, як і будь-яка перетворювальна діяльність взагалі, передбачає знання механізмів функціонування соціальних процесів та їх науково обґрунтованого використання при створенні соціальних технологій, розробці прогнозів і практичних рекомендацій для ухвалення державних та управлінських рішень.

У змісті *предмета соціології* важливе місце посідають також *генезис, структура і залежності* функціонування громадської думки в конкретних умовах життєдіяльності людей, окремих соціальних спільнот і суспільства в цілому. Громадська думка — це активний вияв стану громадської свідомості людей на всіх рівнях соціальної організації суспільства. Тому знання змісту, функцій і структури громадської думки стосовно того чи іншого факту, події, механізму її утворення, поширення і функціонування у конкретній ситуації має істотне значення для практичної діяльності людей.

Таким чином, *предметом соціології* є соціальні дії, явища, зв'язки, відносини і процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності, тобто оточуючого нас соціального життя. Водночас, визначальною властивістю предмета соціології є те, що він являє собою усю сукупність дій, зв'язків, відносин, явищ і процесів у суспільстві, що мають назву соціальних.

1.4. Основні функції соціології

Місце і роль соціології у практичній діяльності людей, у життєдіяльності суспільства в цілому реалізується через ті функції, які вона виконує. *Функції соціології*, таким чином, визначають основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. Головними функціями соціології є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, управлінська, гуманістична й ідеологічна.

Пізнавальна функція пов'язана з вивченням закономірностей соціального розвитку, тенденцій зміни різних соціальних явищ і процесів. Особливе місце тут належить соціологічним теоріям середнього рівня, які на основі соціологічних досліджень розкривають закономірності й перспективи розвитку суспільства, дають наукові відповіді на актуальні проблеми сучасності, вказують шляхи й методи соціального перетворення світу.

Практична функція визначається ступенем участі соціології у розробці практичних рекомендацій і пропозицій щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами та суспільством у цілому.

Частина I. Проблеми теорії та історії соціології

Практична функція соціології тісно пов'язана з пізнавальною. Єдність теорії і практики — характерна риса соціології.

Теоретична функція полягає у концентрації, поясненні, поповненні та збагаченні наявного соціологічного знання, в розробці законів, категорій і методів цієї науки на основі дослідження соціальної діяльності.

Описова функція соціології передбачає систематизацію, опис, нагромадження одержаного дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних розвідок, різного роду наукових звітів, статей, книг. У них відтворюється реальна картина соціального об'єкта, що вивчається. При виконанні цієї роботи вимагається висока моральна чистота і добропорядність ученого, бо на основі таких матеріалів робляться практичні висновки і ухвалюються управлінські рішення. Ці матеріали є джерелом виміру, відрахунку, порівняння для майбутніх поколінь.

Інформаційна функція — це збирання, систематизація та нагромадження соціологічної інформації, яку одержують у результаті проведення досліджень. Соціологічна інформація — найоперативніший вид соціальної інформації. У великих соціологічних центрах вона концентрується в пам'яті ЕОМ. Її використовують соціологи, керівники державних та інших установ для управління суспільством, соціальними процесами і явищами, соціальною діяльністю людей.

Прогностична функція полягає у підготовці соціальних прогнозів. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням короткострокового, середньострокового чи довгострокового прогнозу досліджуваного об'єкта. Короткостроковий аналіз спирається на виявлену тенденцію, а також на зафіксовану закономірність і відкриття фактора, який вирішальним чином впливає на прогнозований об'єкт. Відкриття такого фактора — це складний вид наукової роботи. Тому в соціологічній практиці частіше використовуються короткострокові та середньострокові прогнози.

Управлінська функція соціології пов'язана передусім з використанням знань для розробки і створення ефективних моделей управління різноманітними соціальними системами та інститутами, соціальними процесами і об'єктами.

Гуманістична функція соціології полягає в розробці цілей соціального розвитку, формуванні соціальних ідеалів і цінностей, програм науково-технічного й соціокультурного розвитку суспільства.

Ідеологічна функція впливає з об'єктивної участі соціології в духовному житті суспільства, виробленні перспектив його розвитку, поширенні наукової ідеології серед населення, підготовці висококваліфікованих і компетентних кадрів спеціалістів.

Розділ 1. Соціологія як наука про суспільство

Слід зазначити, що в практиці суспільного життя ці функції реалізуються значною мірою завдяки розгалуженій та багаторівневій структурі соціологічного знання.

Резюме

1. Термін "соціологія" походить від латинського слова *societas* (суспільство) та грецького *logos* (слово, вчення). Уперше цей термін запровадив у науковий обіг французький учений Огюст Конт наприкінці 30-х років XIX ст.
2. Соціологія є науковим знанням про суспільство. Це означає, що вона використовує наукові способи вивчення дійсності, а також принципи, методи й засоби, розроблювані у процесі еволюції наукового знання, становлення й розвитку різних природничих та суспільних наук.
3. Соціологія відрізняється від інших наук про людину і суспільство своїм специфічним кутом зору, який визначає її предметну сферу. Сутність соціологічного підходу полягає в тому, що соціологія співвідносить досліджувані суспільні явища зі станом суспільства загалом, а також розглядає місце кожного конкретного явища в системі суспільних відносин і людських взаємодій.
4. Багатоманітні дефініції соціології зводяться до того, що соціологія визначається як наука про закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот, про ті соціальні відносини і соціальні процеси, що виникають у процесі взаємодії великих соціальних груп у суспільстві.
5. Об'єктом соціологічного пізнання є соціальна реальність, тобто повсякденне життя суспільства.
6. Предметом соціології є різноманітні дії, зв'язки, відносини, явища й процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності або навколишнього соціального життя. Визначальною властивістю предмета соціології є те, що він являє собою усю сукупність дій, зв'язків, відносин, явищ і процесів у суспільстві, що мають назву соціальних.
7. Функції соціології зумовлюють основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. Найголовнішими функціями соціології є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, гуманістична, ідеологічна й управлінська.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли / Общ. ред. П. С. Гуревича — М.: Политика, 1992.

2. *Волков Ю. Г., Мостовая И. В.* Социология: Учебник для вузов /Под ред. В. И. Добренькова. — М.: Гардарики, 1998.
3. *Гіденс Е.* Соціологія — К.: Основа, 1999.
4. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
5. *Кравченко А. И.* Социология. Справ, пособие — М.: Мос.Лицей, 1996.
6. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
7. *Мигович І. І.* Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
8. *Попова І. М.* Соціологія. Пропедевтичний курс.— К.: Тандем, 1996.
9. *Сірий Є. В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2004.
10. *Смелзер Н.* Социология. — М.: Феникс, 1994.
11. *Сорокин П.* Система социологии. — Пг, 1920.
12. *Соціологія: Загальний курс: Навч. посіб. /ПічаВ. М.* — К.: Каравела, 2000.
13. *Соціологія.* Навч. посібник / За ред. С. О. Макеева — К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999.
14. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособ. / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача.* — Х.: Рубикон, 1996.
15. *Социология на пороге XXI века: новые направления исследований / Под ред. С. И. Григорьева, Ж. Кознен-Хуттера.* — М: Интеллект, 1998.
16. *Социология: Учебник / Отв. ред. П. Д. Павленок.* — М.: Книготорговый центр "Маркетинг", 2002.
17. *Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др.* — Минск: Книжный Дом, 2003.
18. *Судаков В. И.* Социологическое познание: современные тенденции и стимулы развития. — Д.: ДГУ, 1995.
19. *Тернер Дж.* Структура социологической теории. — М: Прогресе, 1985.
20. *Тощенко Ж. Т.* Социология. — М.: Прометей, 1994.
21. *Туленков Н. В.* Социология как наука об обществе: Конспект лекции по социологии. — К.: УГУФВС, 1994.
22. *Фролов С. С.* Социология. — М.: Логос, 1996.
23. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
24. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Львів: Кальварія, 1996.
25. *Шаповал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
26. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии. — М.: Прогресе, 1969.
27. *Энциклопедический социологический словарь/Под общ. ред. Г. В. Осипова.* — М.: ИСПИ РАН, 1995.
28. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. —Х.: Константа, 1996.

Розділ 2. СТРУКТУРА СИСТЕМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ розкрити структуру системи соціологічного знання і дати характеристику її складових елементів;
- ✓ показати, як і коли виникли соціологічні теорії середнього рівня;
/ визначити причини розриву між загально-соціологічним та конкретно-соціологічним рівнями соціології або конкретно-соціологічними (емпіричними) дослідженнями;
- ✓ показати, як класифікуються соціологічні теорії середнього рівня і дати їм загальну характеристику.

2.1. Визначення структури соціологічного знання

Система соціологічного знання має складну структурну будову. З одного боку, це відображення складності як об'єкта, так і предмета соціології. При найширшому визначенні виокремлюють дві предметні зони: мікро- і макрорівень. Предметом мікросоціології є індивіди, мотиви та акти поведінки, той зміст, що його люди вкладають у взаємодію, тобто все те, що, у свою чергу, створює і змінює суспільство. Макросоціологія зосереджує увагу на типових прикладах поведінки, що є ключем до розуміння суспільства в цілому. Це структури, які включають сім'ю, релігію, політичний, економічний устрій суспільства тощо.

З іншого боку, складність структури соціологічного знання зумовлена особливостями виникнення та розвитку соціології як науки. Адже виникла вона в результаті конкретизації соціальної філософії, спеціалізації та кооперації суспільних наук і розвитку емпіричних соціальних досліджень. При цьому два основних напрями — *теоретичний* і *емпіричний* — продовжували розвиватись незалежно один від одного. Як стверджує російський соціолог Г.Осіпов, до кінця XIX ст. теоретичні та емпіричні соціальні дослідження практично не були взаємопов'язані [29, 698].

У процесі розвитку соціології *теоретичний напрям*, що базувався на соціальній філософії, утворився як загальносоціологічний рівень соціологічного знання, або рівень загальносоціологічних теорій. На цьому рівні досліджуються проблеми соціально-філософського осмислення найзагальніших питань розвитку і функціонування суспільства загалом та місця в ньому людини, а також гносеологічні проблеми соціології, питання побудови соціальних структур та моделей соціальних спільнот і процесів, здійснюється розробка методів вивчення соціальних процесів і явищ тощо.

Теоретичну соціологію становлять різноманітні концепції, що розглядають усю сферу соціального життя суспільства як соціальну систему, соціальні спільноти, соціальні відносини, процеси, інститути, що дають їм свої інтерпретації. Соціологічна теорія охоплює на високому рівні абстрагування причинні зв'язки в розвитку соціальних явищ, описує соціальні взаємозв'язки в загальному вигляді. Її специфічними компонентами є такі:

1) система загальних і специфічних законів, що виражають і закріплюють типові, відносно постійні зв'язки в суспільстві, його соціальних інститутах і внутрішніх системах, у структурі соціальних відносин;

2) система постулатів, аксіом та інших тверджень стосовно соціального життя суспільства, поведінки людей, способів їхньої взаємодії;

3) логіка висновків та доказів, що використовується для обґрунтування соціальних прогнозів, тенденцій та закономірностей розвитку соціального життя суспільства, його соціальних інститутів і структурних ланок;

4) загальносоціальний і власне соціологічний понятійно-категоріальний апарат;

5) система обґрунтувань і диференційованого підходу до аналізу об'єкта і предмета досліджень (як у фундаментальних, так і в прикладних дослідженнях);

6) система пізнавальних методів, технологій і процедур, що забезпечують повноту описання, пояснень і передбачень соціальних явищ, процесів та відносин на тому чи іншому рівні соціальної організації суспільства;

7) емпірична база з великою кількістю зафіксованих соціальних фактів, що потребують генералізації та теоретичної інтерпретації.

Упорядкована система перевірених висловлювань, тверджень та доказів дає можливість упевнено будувати моделі соціальних процесів, їх структурологічних схем, виявляти динаміку поведінки людей у тих чи інших сферах життєдіяльності суспільства.

У загальносоціологічній теорії інтегруються також результати соціального досвіду та емпіричних досліджень і цим самим заново висвітлюються або додатково характеризуються ті чи інші соціальні об'єкти, вивіряється надійність

соціальних прогнозів шляхом накладення теоретичних моделей на моделі конкретних соціальних процесів, одержаних емпіричним шляхом, і навпаки.

Слід зазначити, що на загальнотеоретичному рівні здійснюється зв'язок соціології з іншими науками та галузями наукового знання: філософією, історією, політологією, культурологією, економікою, психологією, антропологією, педагогікою тощо. Концепції, що розробляються на цьому рівні, відзначаються високим ступенем абстракції. При цьому в коло їх вивчення не потрапляють такі конкретні соціальні одиниці, як соціальна група або соціальний процес.

Повертаючись до *другого напрямку* — емпіричного або конкретно-соціологічних досліджень, зауважимо, що він також пройшов значний шлях у своєму розвитку. Починаючи з 20-х років XX ст. емпіричні дослідження відіграють дедалі більшу роль у розвитку системи соціологічного знання. Удосконалюється техніка соціологічних досліджень, розширюються можливості практичного застосування соціології.

Конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження являють собою інструмент встановлення і узагальнення соціальних фактів за допомогою прямої або опосередкованої реєстрації здійснених подій, характерних для соціальних явищ, об'єктів і процесів, що вивчаються. Предметом аналізу тут виступають події, вчинки, характеристики поведінки людей, соціальних груп, тобто відображення соціальної реальності у свідомості людей.

Шляхом зміни й опису окремих фрагментів реальної дійсності в якомусь чітко визначеному просторово-часовому інтервалі з'являється можливість одержати обґрунтовані знання — соціальні факти. Такими фактами можуть бути поведінка індивідів або соціальних груп і спільнот; продукти людської діяльності; ціннісні орієнтації, потреби, інтереси людей; вербальні дії (судження, думки, оцінки). За допомогою певного набору методів емпіричних досліджень (опитувань, спостережень, вивчення документів, експериментів) на цьому рівні ведеться збір первинної соціологічної інформації, а саме: численних фактів, відомостей, думок членів соціальних груп, особистісних даних тощо.

Слід звернути увагу й на те, що конкретно-соціологічне (емпіричне) дослідження є не просто збиранням та добиранням якихось соціальних фактів, що підтверджують (або спростовують) ті чи інші теоретичні побудови й гіпотези. Це спеціальні наукові процедури, які, використовуючи соціологічні методи збирання інформації, дають можливість здійснювати наукову реєстрацію та узагальнення соціальних фактів, які в результаті й становитимуть базу подальших теоретичних досліджень, обґрунтованих пропозицій, рекомендацій і прогнозів, правильність яких перевіряється практикою.

За підсумками опрацювання та аналітичного узагальнення формуються первинні висновки щодо конкретних явищ соціального життя. Як бачимо, саме в таких конкретних і точних знаннях про окремі соціальні факти, явища і процеси має потребу теоретична соціологія для надання теоретичним узагальненням та концепціям справді наукового характеру — достовірних і точних знань.

Отже, не викликає сумніву, що загальносоціологічні теорії та конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження мають бути нерозривно пов'язані між собою. Без забезпечення такого зв'язку теоретизування, не підкріплене знанням конкретних фактів реальної соціальної дійсності, стає беззмістовним і нежиттєздатним. Водночас емпіричні дослідження, які не спираються на загальнотеоретичні висновки, не пояснюють природу більшості соціальних явищ і процесів, що відбуваються у суспільстві.

2.2. Зміст і типологія соціологічних теорій середньогорівня

Потреба в міцних і плідних зв'язках різних рівнів системи соціологічного знання зростала в процесі розвитку суспільства і наук про нього. Адже зростали й вимоги до практичного вирішення соціальних проблем у сучасному суспільстві, в тому числі в окремих сферах життєдіяльності людей, в різних соціальних спільнотах та інститутах. Постає нагальна потреба в їх теоретичному осмисленні та поясненні, в універсальному теоретичному апараті для узагальнення результатів емпіричних досліджень. Але пристосувати існуючий теоретичний апарат для вивчення таких різних за своєю природою соціальних феноменів, як сім'я, держава, девіантна поведінка тощо, загальнотеоретична соціологія не могла.

У свою чергу теоретична соціологія відчувала гостру нестачу емпіричного соціологічного матеріалу. Незважаючи на те, що кількість емпіричних досліджень різко зросла, їх вузькопрактичний, утилітарний характер не давав змоги зв'язати їх в єдину систему, підняти до рівня теоретичного узагальнення. Розрив між загальнотеоретичною соціологією та емпіричними дослідженнями збільшувався і став серйозно гальмувати подальший розвиток соціології, заважати об'єднанню зусиль обох рівнів системи соціологічного знання. У практичній діяльності це призвело до створення, з одного боку, спекулятивних, не обґрунтованих на достатньо широкій емпіричній базі даних, теоретичних конструкцій, а з іншого — до появи напрямів отримання соціологічних знань, які заперечували необхідність загальносоціологічних, фундаментальних теорій (наприклад, емпіризм).

Розділ 2. Структура системи соціологічного знання

Одну із спроб вирішення цієї проблеми було запроваджено П.Сорокіним. В його моделі соціологія має два рівні: теоретична соціологія, що розробляє понятійно-категоріальний апарат для вивчення суспільства, та емпірична соціологія, що досліджує окремі явища та факти суспільного життя (див. рис.2.1).

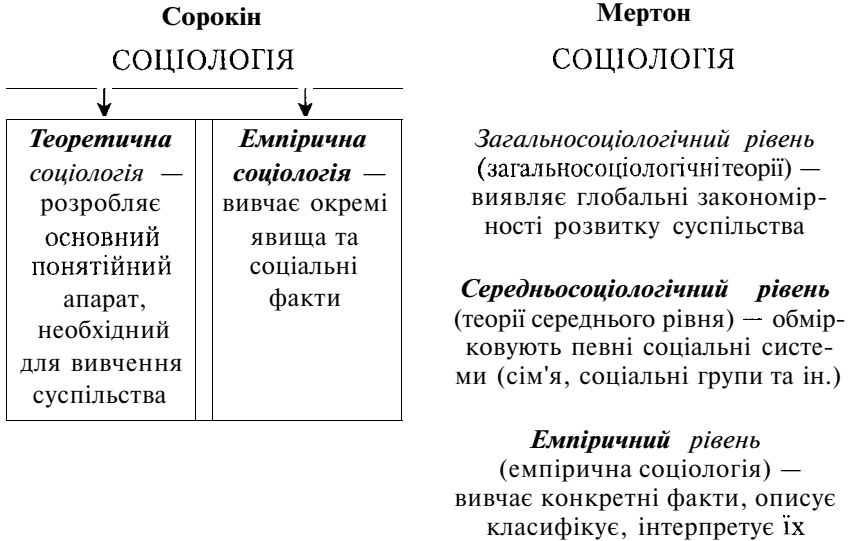

Рис.2.1. Рівні соціологічного знання

Інший шлях до вирішення цієї проблеми (див. рис.2.1) запропонував американський соціолог Р.Мертон ще в 50-х роках ХХ ст., який полягав у формуванні ще одного рівня соціологічного знання — *теорії середнього рівня*, який би займав проміжне положення між фундаментальними загальносоціологічними теоріями та емпіричним узагальненням соціологічної інформації.

На думку автора цього терміна Р. Мертона, *теорії середнього рівня* — "це теорії, що містяться в проміжному просторі між окремими, але теж необхідними робочими гіпотезами, які в значній кількості з'являються в процесі повсякденних досліджень, та систематичними спробами створити єдину загальну теорію, яка пояснюватиме всі спостережувані типи соціальної поведінки, соціальних організацій і соціальних змін" [23, с.40].

На такі теорії середнього рівня покладається узагальнення і структурування емпіричних даних у межах окремих сфер соціологічного знання, таких, як вивчення політики, конфліктів, сім'ї, освіти та ін. (У вітчизняній

соціології теорії середнього рівня називають ще спеціальними соціологічними теоріями або галузевими соціологічними теоріями.)

При цьому *загальносоціологічна теорія*, концентруючи в собі систему перевірених вихідних наукових тверджень, є базою для розвитку соціологічних теорій середнього рівня, які значною мірою збагачують соціологічну науку в цілому і сприяють удосконаленню регулювання соціальних процесів та суспільних відносин на рівні функціонування соціальних інститутів, окремих сфер чи сторін соціального життя суспільства та його ланок. *Соціологічні теорії середнього рівня* — це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні, специфічні підсистеми суспільного цілого і соціальних процесів.

Кожна соціологічна теорія середнього рівня розглядає ту чи іншу сферу (політика, праця, культура, мораль), окрему соціальну спільноту (сім'ю, колектив, соціальний регіон) або соціальний процес (освіта, виховання) як відносно самостійну систему з її спільними зв'язками, цілеутвірними і фактоутвірними характеристиками, специфічними умовами походження, функціонування й розвитку. Завдання будь-якої соціологічної теорії середнього рівня — вивчення і пояснення соціальної системи (наприклад, таких соціальних інститутів, як наука, культура, політика, економіка, мистецтво, право, які є соціальними системами), спільних і особливих характеристик соціально-потенційних механізмів функціонування й розвитку тощо.

Кожна соціологічна теорія середнього рівня має не лише свій предмет дослідження, а й покликана виробляти особливий підхід до вивчення соціальних процесів, специфічних явищ суспільного життя і навіть одних і тих же соціальних процесів та явищ, свою систему понять і категорій.

Як показує практика розвитку соціологічної науки, найдоцільнішою є класифікація соціологічних теорій середнього рівня за такими групами:

1) *спеціальні соціологічні теорії* соціальних спільнот — соціологія особистості, колективу, організації, міста, села, сім'ї, регіональна, етносоціологія, соціологія молоді й інших вікових груп, демографічна (народонаселення);

2) *галузеві соціологічні теорії*, що вивчають сфери (галузі) суспільного життя і соціальну реалізацію форм суспільної свідомості: соціологія праці, культури, мистецтва, управління, побуту, дозвілля, науки, політики, економіки, права, релігії, освіти, виховання, медицини, охорони здоров'я, громадської думки;

3) *міжгалузеві (міждисциплінарні або концептуальні) соціологічні теорії*, тобто теорії, які розглядають те чи інше явище як процес у соціо-

Розділ 2. Структура системи соціологічного знання

логічному просторі, на відміну від інших аспектів. Серед них теорії соціальної революції, соціального розвитку, соціальної структури (у західній соціології — соціальної стратифікації), соціальних потреб, соціологічного аналізу; способу життя, масових комунікацій (спілкування) та ін. До цієї групи соціологічних теорій може бути віднесена будь-яка соціологічна концепція про найбільш інтегральні соціальні явища і процеси.

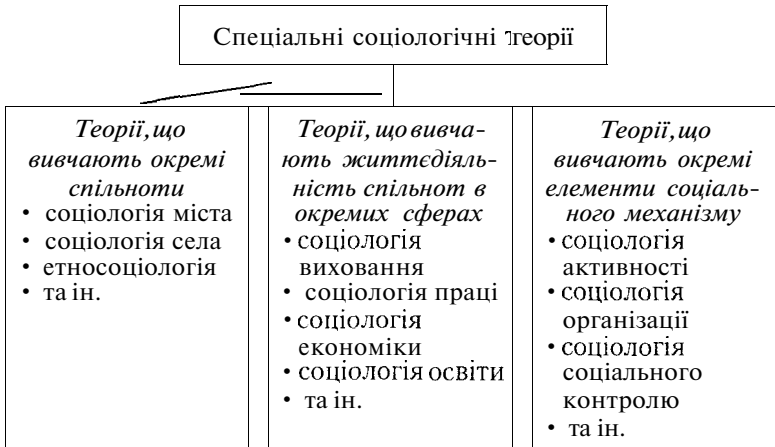
Утім, останнім часом у спеціальній науково-методичній літературі з'явилися дворівневі класифікації соціологічних теорій середнього рівня [25, с.19]: 1) *спеціальні соціологічні теорії*, які досліджують розвиток та відтворення людиною окремих соціальних спільнот, а також суть і основні характеристики людини соціальної; 2) *галузеві соціологічні теорії*, які розкривають механізми життєдіяльності і функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та процеси соціалізації людини.

Такий підхід, на наш погляд, має об'єктивне право на існування, оскільки робить класифікацію соціологічних теорій середнього рівня більш логічною і простою. Справді, немає жодних серйозних підстав, щоб не об'єднати другу і третю групи з попередньої тривірневої класифікації.

Поряд з цим аналіз свідчить, що розвиток соціологічних теорій середнього рівня йде шляхом подальшої диференціації і, відповідно, обґрунтування необхідності розробки нових теорій, наприклад, соціології шлюбу, соціології народження, соціології кіно, театру, соціології журналістики тощо, а також шляхом інтеграції. Адже деякі з них утворюють групи, наприклад, соціології праці, соціології управління, соціології фізкультури і спорту, соціології права, соціології масових комунікацій тощо.

Таким чином, з появою соціологічних теорій середнього рівня сучасна система соціологічного знання набула більш упорядкованої тривірневої структури (див. рис.2.2). Слід зазначити, що завдяки соціологічним теоріям середнього рівня, які на рівні спеціальних теорій узагальнюють емпіричні соціологічні дані, створюється відповідний теоретико-емпіричний масив інформації, придатний для подальшого його узагальнення на рівні загальносоціологічних теорій. У зворотному напрямі взаємодії соціологічні теорії середнього рівня адаптують результати загальносоціологічних теоретичних досліджень до особливостей тієї чи іншої спеціальної або галузевої соціологічної теорії, що дає змогу використовувати їх як методичну базу для проведення конкретно-соціологічних (емпіричних) досліджень.

Загальна соціологічна теорія

Т
Теорія, методика і техніка конкретно-соціологічних (емпіричних) досліджень

Рис.2.2. Структура соціологічної системи знання

Резюме

Система соціологічного знання має складну структурну будову. При найширшому визначенні виокремлюють дві досить самостійні зони: макросоціологію і мікросоціологію, а також два основних напрями: теоретичний (фундаментальний) і емпіричний (прикладний).

Завдяки розвитку соціологічних теорій середнього рівня система соціологічного знання на сучасному етапі свого розвитку набула трирівневої структури: 1) загальносоціологічна теорія, або фундаментальний рівень знання; 2) соціологічні теорії середнього рівня, або спеціальні та галузеві соціологічні теорії, які конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних питань до операціональних; 3) конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження, або прикладний рівень знань.

Соціологічні теорії середнього рівня обґрунтував американський соціолог Роберт Мертон в 50-х роках ХХ ст.. Вони являють собою систему

галузей соціологічної науки, які вивчають окремі соціальні спільноти, організації, інститути, процеси та явища або окремі сфери суспільного життя.

4. Типологію теорій середнього рівня становлять: 1) спеціальні соціологічні теорії, які досліджують розвиток та відтворення людиною окремих спільнот, а також сутність і основні характеристики людини соціальної; 2) галузеві соціологічні теорії, які розкривають механізми життєдіяльності і функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та різноманітні процеси соціалізації людини.
5. Соціологічні теорії середнього рівня, яких налічується понад 250, створили цілу низку суттєвих переваг для подальшого розвитку системи сучасного соціологічного знання. Серед них головними є такі:
 - 1) можливість створення надійної та зручної теоретичної основи для дослідження конкретних сфер людської діяльності й окремих соціальних структур (систем), уникаючи ускладненого і досить абстрактного понятійно-категоріального апарату фундаментальних теорій;
 - 2) створення тіснішої взаємодії соціології з реальним життям людей, яке завжди перебуває в полі зору теорій середнього рівня, що відображають практичні проблеми суспільного життя;
 - 3) більш предметна демонстрація можливостей конкретно-соціологічних (емпіричних) досліджень для керівництва органів влади й управління, науковців і спеціалістів несоціологічних галузей наукового знання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гавриленко І. М. Соціологія: У 2 кн.: Навч. посіб. — К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2000.
2. Гіденс Е. Соціологія — К.: Основи, 1999.
3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
4. Кравченко А. И. Социология: Учебник. — М.: Логос, 1999.
5. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Социология: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
6. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
7. Мигович І. І. Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
8. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Фрагменты. — К.: Абрис, 1996.

Частина I. Проблеми теорії та історії соціології

9. *Попова И. М.* Социология. Введение в специальность: Учебник. — К.: Тандем, 1997.
10. *Сірий Є. В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посіб. — К.: Атіка, 2004.
11. *Смелзер Н.* Социология. — М.: Феникс, 1994.
12. *Сорокин П.* Система социологии. — Пг., 1920.
13. *Социологическая теория сегодня I* Под ред. В. Танчера. — К.: НАН Украины, 1994.
14. *Соціологія: Загальний курс: Навч. посіб. / Піча В. М.* — К.: Каравела, 2000.
15. *Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С. О. Макеева* — К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999.
16. *Социология на пороге XXI века: новые* направления исследований / Под ред. С. И. Григорьева, Ж. Кознен-Хутгера. — М.: Интеллект, 1998.
17. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособ. / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача.* — Х.: Рубикон, 1996.
18. *Социология. Основы общей теории / Под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева* — М.: Аспект-Пресс, 1996.
19. *Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов и др.* — Минск: Книжный Дом, 2003.
20. *Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. / За ред. В. Є. Пилипенка.* — К.: Каравела, 2003.
21. *Тернер Дж.* Структура социологической теории. — М.: Прогресс, 1985.
22. *Тощенко Ж. Т.* Социология. — М.: Прометей, 1994.
23. *Фролов С. С.* Социология. — М.: Логос, 1996.
24. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
25. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Львів: Кальварія, 1996.
26. *Шаповал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
27. *Швырев В. С.* Теоретическое и эмпирическое в научном познании. — М.: Наука, 1978.
28. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии. — М.: Прогресс, 1969.
29. *Энциклопедический социологический словарь I* Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
30. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 3. СОЦІОЛОГІЧНІ ЗАКОНИ І КАТЕГОРІЇ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ визначити поняття "соціологічний закон" та пояснити його сутність і відмінність від законів інших наук;
- / розкрити структуру і види соціологічних законів, а також коротко охарактеризувати кожний з видів;
- ✓ розібратися в класифікації соціологічних законів та проілюструвати форми їх прояву в суспільстві;

- ✓ пояснити, що таке категорії соціології, у чому їхня сутність і відмінність від соціологічних законів;
- / розкрити типологію соціологічних категорій і їхню роль у розвитку соціологічного знання;
- / пояснити зміст основних категорій соціології і класифікувати їх за різними підставами.

3.1. Сутність і зміст соціологічних законів

Важко уявити собі людину, цілком вільну у своїх діях, у формуванні своїх особистісних цілей і у виборі альтернатив поведінки. Кожна проживаюча у суспільстві людина піддається впливу з боку не тільки оточуючих її окремих особистостей, асоціацій, груп, але і результатів їхньої минулої діяльності: системи цінностей, норм, правил, правових законів. Крім того, вочевидь важливим фактором, що обмежує вільну діяльність людини, служить навколишнє середовище: кліматичні умови, предмети матеріальної культури, створені руками людей, природні земні і космічні явища. Якщо до цього додати вплив властивостей характеру й інших якостей особистості, то стане зовсім очевидним, що кількість бар'єрів і обмежень, що змінюють поведінку людини, досить значна.

Як результат — дії асоційованих у соціальні групи людей і діяльність соціальних інститутів у суспільстві стають у значній мірі односпрямованими, а поведінка людей, контрольована впливом груп і інститутів, — менш різноманітною, більш стандартизованою. Це обумовлює повторюваність зразків поведінки людини і певною мірою передбачуваність її

прагнень, установок і дій, що зростають в міру ускладнення структури суспільства і появи нових способів контролю за діями людей.

Таким чином, діяльність і поведінка людей у суспільстві піддаються дії об'єктивних, тобто не залежних від свідомості людей, соціальних законів.

З іншого боку, у процесі функціонування соціальних спільнот і суспільства в цілому складається нескінченна безліч різних соціальних зв'язків і відносин, що, на перший погляд, нерідко сприймаються як щось епізодичне, тимчасове, випадкове. Однак у сукупності ці зв'язки і відносини, визначені притаманними тій чи іншій суспільній системі соціальними законами і закономірностями, що утворюють своєрідний теоретичний кістяк всього обсягу знань і складають ядро соціологічної науки. Ці закони і закономірності є також необхідним інструментом пізнання, аналізу й оцінки того чи іншого соціального об'єкта, реальної соціальної дійсності.

Під *законом у соціології* зазвичай розуміється внутрішній істотний зв'язок (чи відношення) явищ і процесів, що обумовлює їхній необхідний розвиток і якому притаманні загальність, необхідність і повторюваність при відповідних умовах. Наприклад, на ярмарок люди ходять не випадково, їхня дія підлегла закону попиту та пропозицій і т.ін. Отже, з одного боку, — закон завжди універсальний, він відображає і виражає спосіб існування об'єктивної реальності, її стійку внутрішню і якісну визначеність. А з іншого боку — він фіксує ті стійкі, об'єктивні і повторювані зв'язки елементів, що утворюють ціле, завдяки яким його якісна специфіка постійно відтворюється і тим самим зберігається в русі цього соціального цілого (суспільства, спільноти, групи і т.ін.), у його безперервній зміні і відтворенні.

Таким чином, *соціологічний закон* — це істотні, необхідні, стійкі і повторювані причинні зв'язки між явищами і процесами як в окремих соціальних системах і підсистемах, так і в суспільстві в цілому. Вони виникають, виявляються і реалізуються тільки в результаті масової практичної діяльності і через діяльність людей. У свою чергу, люди не можуть скасувати дії соціологічних законів, якщо маються відповідні умови для їхнього виникнення. Вони здатні лише використовувати (уповільнювати чи прискорювати) їхні дії у своїх інтересах.

Соціологічні закони визначають відносини і зв'язки між різними індивідами й спільнотами, виявляючись у їхній діяльності. Це перш за все "відносно стійкі і систематично відтворені відносини і зв'язки між народами, націями, класами, різними соціально-демографічними і соціально-професійними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством і особистістю, містом і селом, соціальною організацією й особистістю і т.ін. [7, с.75].

Соціологічні закони діють у всіх сферах людської діяльності і можуть розрізнятися за сферою свого поширення. Так, існують закони, дія яких поширюється на малу групу, на визначену соціальну страту, соціальний прошарок чи клас і, нарешті, на все суспільство. Іншими словами, у сфері дії закону може знаходитися суспільство в цілому або його частини.

Як і всім науковим законам, соціологічним законам притаманні наступні основні ознаки: 1) закон може вступати в дію тільки за наявності визначених, чітко оговорених умов; 2) при цих умовах закон діє завжди і скрізь без яких-небудь виключень (виключення, що підтверджує закон, — нісенітниця); 3) умови, при яких діє закон, реалізуються не цілком, а частково і приблизно.

Наявність зазначених ознак в усіх без винятку наукових законів має надзвичайно важливе значення для дослідників. При аналізі чинності закону і формулюванні його змісту дослідник повинен по можливості вичерпно домовлятися про умови такої дії. Тому твердження типу "індивіди завжди прагнуть утворювати соціальні групи" не є соціальним законом, оскільки в ньому не обговорені умови його дії. У той же час твердження типу "діловий, конструктивний соціальний конфлікт в організації завжди завершується після усунення причин його виникнення, якщо не вплинуть зовнішні (за межами організації) фактори і не відбудеться перерозподіл ресурсів усередині організації" описує дію соціального закону, оскільки чітко оговорені його умови. Вочевидь, що неможливо цілком уникнути впливу зовнішніх факторів на організацію і домогтися того, щоб матеріальні ресурси, інформація тощо не переміщалися усередині організації. Але можна знайти ситуацію, максимально наближену до умов дії закону в тій чи іншій організації. Якщо діловий конфлікт в організації після усунення його причини не вирішується, це означає тільки те, що не виконано оговорені у формулюванні закону умови.

Інший приклад соціологічного закону міститься в наступному твердженні: "Якщо в одній установі людині платять за таку ж роботу більше, ніж в іншій, то людина перейде працювати в першу з них при тій умові, що для неї робота в цій установі не відрізняється нічим, крім зарплати" [16, с.64]. Однак може статися, що вона вибере установу, у якій менше платять, але яка розташована ближче до житла чи має кращі умови праці. Це не спростовує приведеного вище твердження, тому що в даному випадку явно не виконуються умови дії закону. Не може бути установ з абсолютно однаковими умовами праці, крім зарплати, однак наблизитися до цього цілком можливо.

Так само діють наукові закони і у всіх інших науках. Наприклад, в умовах дії фізичних законів дуже часто вводяться такі поняття, як рівномірний і прямолінійний рух, абсолютно тверде тіло, абсолютно чорне тіло, що у реальному житті не існують. Виходить, мова йде лише про більш-менш близьку відповідність реальних умов цим поняттям. Але, мабуть, основною вимогою до соціального закону повинне бути те, що він обов'язково виконується при оговорених умовах. В іншому випадку твердження не відбиває діючого закону.

Із *соціологічними законами* люди зіштовхуються постійно й або підкоряються їхній дії, або намагаються їх уникати, пристосовують свою поведінку до цих законів чи протестують проти них. Але очевидно одне: відкриваючи будь-який соціологічний закон, соціолог не відкриває завісу над ще невідомими, ніким не пізнаними явищами. Навпаки, люди завжди бачать у законах риси свого повсякденного життя, завжди зіставляють їхні прояви з власним досвідом.

Таким чином, принципова *схема дії соціологічного закону* цілком виразна і достатньо проста, його прояви завжди видимі для членів суспільства. Разом з тим дослідники одностайні в тім, що соціальні закони украй важко виявляти і вивчати. Це пояснюється існуванням безлічі умов, їх складністю, а також тим, що вони накладаються один на одного, переплітаються, ускладнюючи поле дослідження. Саме тому повторюваність поведінки людей у соціальних групах, а значить і дії соціологічного закону часто важко виділити через накопичення деталей, забагато вихідних даних і припущень.

Однак існує обставина, що в деякій мірі спрощує науковий підхід до вивчення соціологічних законів. Завжди варто пам'ятати, що ці *закони* — це існуючі незалежно від свідомості об'єктивні правила, що регулюють поведінку людей по відношенню одне до одного й основу яких утворюють історично сформовані мотиви, інтереси і прагнення людей до задоволення своїх потреб у поліпшенні умов існування, у безпеці і визнанні з боку інших, у самовираженні і т.ін. Тому, вивчаючи соціологічні закони, необхідно в першу чергу виявляти потреби індивідів, що складають соціальну групу, страту, соціальний клас чи суспільство в цілому, і, відштовхуючись від цих потреб, шукати повторюваність у їхній поведінці, визначати умови, у яких спостерігається ця повторюваність, і потім формулювати закони, знання яких необхідно для успішного управління соціальними процесами, що відбуваються в суспільстві.

Іншими словами, досліджувати *соціологічні закони* і закономірності — значить встановити істотні, необхідні і стійкі зв'язки між різними

Розділ 3. Соціологічні закони і категорії

елементами соціальної системи (сфери), що, у свою чергу, припускає виявлення соціальної генези (походження чи виникнення) того чи іншого явища чи процесу (соціальну обумовленість і залежність між явищами чи процесами), їхні ролі і місця в розвитку і функціонуванні соціальної сфери (системи), суспільного життя в цілому.

Разом з тим, коли вчений-соціолог публікує матеріали про дію соціологічних законів, то у багатьох читачів вони можуть викликати певну недовіру. "Як же так, — говорить собі читач, — закон — це щось непорушне, його неможливо обійти, а я, якщо захочу, можу його порушити". І не можна сумніватися в тім, що якщо яка-небудь людина задасться метою за будь-яку ціну порушити соціологічний закон, вона це обов'язково зробить. Але чи означає це, що даний закон не існує?

Для пояснення такої удаваної невідповідності приведемо найпростіший приклад з фізики. Коли тіло рухається поступально з визначеною швидкістю, то, точно кажучи, далеко не всі його частки рухаються саме з такою швидкістю. Унаслідок переміщення усередині тіла (наприклад, через тепловий рух) окремі частки можуть рухатися навіть проти напрямку руху тіла. Це пояснюється тим, що вони просто виявилися в різних умовах. Зрозуміло, рух тіл у фізичному світі істотно відрізняється від соціальних рухів і процесів. Але в даному випадку нас цікавить лише *принциповий момент*: окрема частина цілого може робити рух у напрямку, відмінному від оговореного законом, і навіть у протилежному напрямку. Ця обставина не впливає на закон, що описує поведінку цілого. Окремо взятий індивід, член соціальної групи, що не підкоряється соціологічному закону, не може вплинути на дію цього закону в соціальній групі. Чому ж він випадає з загального руху? Тому, що він виявляється в умовах, не оговорених даним законом. Але його індивідуальне відхилення і випадіння зі сфери дії закону не можуть запобігти дії цього закону. Так, деякі індивіди можуть на якийсь період відмовитися від нагальних потреб, включаючи потребу в самозбереженні, але закон, заснований на цих потребах, буде продовжувати діяти в масштабі даної соціальної групи.

Крім того, відхилення якого-небудь індивіда від напрямку чинності соціологічного закону (через умови, що не відповідають оговореним) може послабити прояв цього закону в даній конкретній групі. Незважаючи на те, що закон повинен виконуватися без яких-небудь виключень, частина групи попадає в необумовлені законом умови, в результаті діяльність у рамках даного закону здійснюється меншим числом осіб, що послабляє його прояв. Оскільки люди в суспільстві попадають під вплив великого числа різних сил і мають різні ресурси (як матеріальні, так і духовні),

нерідко спостерігається їхнє відхилення (чи відхід) від дії соціологічного закону. Однак закон завжди прокладає собі дорогу там, де соціальні умови стають близькими до оговорених.

Соціологічні закони не створюються свідомо членами суспільства чи групами як, наприклад, культурні норми чи правові закони. Люди діють відповідно до соціологічних законів несвідомо і навчаються такій "узаконеній" поведінці в процесі спілкування з іншими людьми і соціальними інститутами, виходячи при цьому зі своїх потреб.

Необхідно також відзначити, що соціологічним законам притаманне різноманіття властивостей, що фіксуються у таких поняттях і термінах, як вид, природа, зміст і структура закону; механізм, характер, сфера і спрямованість його дії; форма прояву, вимоги (умови) закону й ін.

Однак, незважаючи на різноманіття властивостей, головне в характеристиці *соціологічних законів* полягає в тому, що вони:

1) виражають процес об'єктивної людської діяльності в структурі визначеного типу суспільних відносин, а також зв'язок цієї діяльності з визначальними її умовами і результатами, завдяки чому дані закони розкривають і саму людську діяльність, і характер тієї чи іншої системи суспільних відносин;

2) на відміну від економічних та інших видів законів, соціологічні закони відображають функціонування і розвиток як усього суспільства, так і окремих соціальних утворень (об'єктів) усередині суспільства як цілісної системи, відображаючи в цій цілісності системоутворюючі зв'язки;

3) виражають взаємозв'язок економічних, політичних, демографічних, психологічних, виховних, соціокультурних та інших сторін суспільного життя як компонентів конкретної соціальної системи суспільства;

4) мають статистичну природу, обумовлену вірогідним характером прояву соціальної причинності, тобто вони виражають як загальну спрямованість розвитку суспільства і його підсистем, так і пануючу тенденцію зміни масових явищ за визначений проміжок часу й у цьому зв'язку часто виступають як закони-тенденції;

5) виконують функцію стабілізації як соціального організму (об'єкта), так і суспільства в цілому, забезпечення його цілісності;

6) діють у сукупності з іншими соціальними законами, перш за все економічними, психологічними, педагогічними і т.ін.;

7) реалізуються і виявляються не взагалі, а в конкретній формі в процесі практичної діяльності людей, у взаємодії усіх сил, що беруть участь у соціальному процесі — як особистостей, так і різних соціальних груп.

3.2. Класифікація соціологічних законів

СЛІД зазначити, що в суспільстві діють соціологічні закони різних видів і структурних рівнів. Це — закони загальні, специфічні (особливі) і часткові, основні і неосновні, закони, що виражають причинні і функціональні залежності, закони розвитку, закони функціонування та інші.

За ступенем спільності і тривалості дії в соціології виділяють наступні закони.

/ *Загальні (чи загальносоціологічні) закони*, що виявляються протягом всієї історії розвитку людства, діють у всіх суспільних системах і характеризують функціонування всього суспільства. Наприклад, закон соціалізації, закон суспільного поділу праці, закон соціальної гармонії, закон соціальної мобільності, закон вартості, закон товарно-грошових відносин, закон залежності будь-якого соціального явища від співвідношення базису і надбудови чи закон детермінації соціального явища станом матеріальних продуктивних сил суспільства й ін.

✓ *Специфічні (чи особливі) закони*, дія яких обмежена однією чи декількома суспільними системами. Наприклад, закони, що зв'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого, закони первинного накопичення капіталу, закони класової боротьби і т.ін.

✓ *Часткові (чи частковосоціологічні) закони*, що діють протягом часу існування якої-небудь суспільної системи і характеризують функціонування окремих елементів соціальної сфери (соціальних спільнот, класів, груп і т.ін.) у їхньому взаємозв'язку із суспільством. Наприклад, закони організації і життєдіяльності колективу, родини, тієї чи іншої соціальної групи і т.ін.

Крім того, за способом прояву в соціології розрізняють також *динамічні* і *статистичні закони*.

Динамічні закони визначають напрямок, фактори і форми соціальних змін, фіксують твердий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах. Динамічні закони поділяються на причинні і функціональні. *Причинні динамічні закони* фіксують строго визначені зв'язки розвитку соціальних явищ. Наприклад, роль способу виробництва при переході від одного типу суспільних відносин до іншого. Що стосується *функціональних динамічних законів*, то вони відбивають зафіксовані емпірично і строго повторювані взаємні залежності між соціальними явищами.

Динамічні закони охоплюють усі без винятку соціальні об'єкти і виражають причинні і функціональні зв'язки соціальних явищ. До них, наприклад, може бути віднесений закон обумовленості (залежності)

соціального стану людини (соціальної групи) від характеру розподілу праці в суспільстві й ін.

Статистичні закони, на відміну від динамічних, не строго детермінують соціальні явища, а відбивають основні напрямки змін, їх тенденції при збереженні стабільності даного соціального цілого. Інакше кажучи, ці закони обумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не жорстко, а з визначеним ступенем імовірності. Сутнісною характеристикою статистичних законів є те, що вони виражають властивості системи, цілого на основі вірогіднісного зв'язку елементів даної системи. Ці закони розкривають внутрішні необхідні зв'язки між масовими явищами випадкового характеру, що мають загальну підставу. Прикладом прояву статистичних законів можуть слугувати демографічні процеси, процеси плинності робочої сили, процеси товарного виробництва і багато інших.

Крім того, у соціологічній науці прийнято також виділяти два ряди соціологічних законів, що органічно зв'язані між собою. Це *закони розвитку* (процесу) і *закони функціонування* (організації, будівлі, структури).

Закони розвитку характеризують переходи від одного етапу, стану соціального об'єкта, явища чи процесу до іншого етапу, стану, тобто їхні якісні зміни, перетворення і т.ін. Наприклад, *закон прискорення історичного розвитку* говорить, що на кожен наступний етап іде менше часу, чим на попередній. Так, капіталістична система коротша за тривалістю, ніж феодальна, а та, у свою чергу, коротша тривалості рабовласницького устрою. Доіндустріальне суспільство триваліше індустріального. Кожна наступна суспільна система коротша попередньої в 3–4 рази. Найтривалішим був первісний лад, що проіснував декілька сотень тисяч років.

Археологи, що вивчають історію суспільства за розкопками пам'яток матеріальної культури, вивели ту ж саму закономірність. Кожну фазу в еволюції людства вони називають історичною епохою. Виявилось, що палеоліт (древній кам'яний вік) триваліше мезоліту (середній кам'яний вік), що більш тривалий за неоліт (новий кам'яний вік). Мідний вік триваліший за бронзовий, котрий, у свою чергу, триваліший за залізний. Чим ближче до сучасності, тим сильніше стискується спіраль історичного часу, суспільство розвивається швидше і динамічніше.

Інший *закон розвитку історії* проголошує, що народи і нації розвиваються з неоднаковою швидкістю. От чому в Америці чи Україні з індустріально розвинутих регіонами сусідять райони, де проживають народи, що зберегли доіндустріальний (традиційний) уклад життя. Коли вони входять у сучасний потік життя, послідовно не пройшовши всі попередні етапи, у їхньому розвитку можуть з'явитися не тільки позитивні, але і

негативні моменти. Так, відкриття Америки Колумбом і наступна колонізація материка високорозвиненими європейськими країнами призвела до загибелі не менш розвинутої цивілізації майя, поширенню захворювань і деградації аборигенного населення.

У свою чергу, закони функціонування виражають зв'язки і взаємодії елементів соціального явища, процесу, цілісного соціального організму, спосіб їх взаємного існування у визначеній якості, соціальному просторі і часі. Украй важливо розрізнити форми прояву законів соціального розвитку і функціонування. Закони розвитку виявляються як причинні умови зміни процесів, ситуацій. Форма прояву законів функціонування — це наслідок функціонування явища, що служить збереженню соціальної системи, у якій дане соціальне явище діє. Наприклад, підготовка фахівців вищої кваліфікації є наслідком функціонування системи освіти. Удосконалювати цей наслідок (тобто систему освіти) — значить не тільки зберігати, але і зміцнювати ту соціальну систему, для якої готуються кадри фахівців.

Важливо підкреслити, що і закони функціонування (організації), і закони розвитку (процесу) розкривають дії тих самих соціальних сил — сил даного суб'єкта соціального процесу. Однак результати їх взаємодії різні — *перші закони* характеризують необхідність і визначеність саме даної організації сил даного суб'єкта, *другі* — визначеність і необхідність тієї чи іншої тенденції зміни, розвитку.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що система соціологічних законів є як би "кістяком", до якого приростає всі "тіло" суспільного організму. А їх природа вказує на соціальний зміст, динамічні і статистичні особливості, форму і сферу реалізації цієї системи.

У цьому зв'язку механізм дії соціологічних законів являє собою сукупність ланок (явищ, процесів, відносин), через які реалізується об'єктивний зв'язок, що виражається ними. Серед цих ланок особливе місце займає діяльність людей, соціальних інститутів і організацій, у залежності від яких можуть змінюватися як механізм дії, так і форма прояву соціологічних законів, тобто стійке, послідовне наближення змін масового явища чи процесу до визначеного стану, рівня розвитку через інтеграцію великого числа індивідуальних соціальних дій.

Таким чином, соціологічні закони складаються як рівнодіюча сукупних дій усіх членів суспільства і реалізуються через зіткнення інтересів різних соціальних груп.

Дія соціологічних законів охоплює всю сферу соціальної дійсності (соціального виробництва), у якій ці закони виникають, реалізуються і діють. Вона здатна розширюватися і звужуватися. Соціологічні закони не

можуть бути довільно скасовані людьми і діють незалежно від того, бажані вони людям чи ні, пізнали вони їх чи ні.

В соціології, як відносно молодій науковій дисципліні, ще не склалася досить чітка класифікація соціологічних законів. У той же час, як показує практика розвитку соціологічного знання, *соціологічні закони* можна класифікувати за різними критеріями і підставами.

По-перше, за таким критерієм, як специфіка соціальних систем, відображених даними законами. Тут можна виділити три групи соціологічних законів.

1. Закони, що діють на рівні соціальних інститутів (наприклад, діалектичної єдності людини і соціальної сфери).

2. Закони, що відображають розвиток компонентів соціальної структури суспільства (наприклад, постійного збільшення самостійного населення; прискореного зростання міського населення й ін.).

3. Закони, що діють на рівні конкретних суспільних систем (наприклад, закон самовдосконалення соціальних систем, пропорційного і планомірного їхнього розвитку й ін.).

По-друге, при управлінні соціальними процесами в суспільстві, а також при розробці прогнозів і планів його розвитку важливо враховувати дію наступних соціологічних законів.

1. Закону соціального порівняння, що виражає суспільні зв'язки між індивідами (соціальними групами) на основі реального життєвого положення і його сприйняття, що складається шляхом співставлення.

2. Закону вільного часу, який полягає в тому, що для підвищення ефективності виробничої діяльності суспільство повинне виділити частину сукупного часу в якості вільного.

3. Закону зростання потреб, що характеризує об'єктивний характер динаміки людських потреб (участь одних, виникнення нових, їх розвиток, заміщення і т.ін.) в міру удосконалення матеріального виробництва, зміни умов, якості і способу життя.

4. Закону великих чисел, що виражає логіку кількісних змін у суспільних системах. Соціальні процеси і дії людей (попит, народжуваність, міграція, задоволеність, суспільна думка), будучи явищами масовими, підкоряються статистичним закономірностям, соціологічний зміст яких — у варіативності вибору, розходженні (збігу) інтересів, мотивів, переваг, матеріальних можливостей тощо.

По-третє, у практиці соціологічних досліджень велике значення має класифікація соціологічних законів за формами зв'язків. У цьому випадку виділяють наступні групи соціологічних законів.

1. Закони, що відбивають інваріантне існування спеціальних зв'язків чи зв'язаних з ними явищ. Згідно з цими законами, якщо є явище А, то обов'язково повинне бути і явище Б. Наприклад, у будь-якому суспільстві, заснованому на системі тоталітарного управління, існує латентна (прихована) опозиція.

2. Закони, що відбивають тенденції суспільного розвитку. Вони обумовлюють динаміку структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємин до іншого. Цей визначальний вплив попереднього стану структури на наступний, носить характер закону розвитку (так, якісні зміни в Трудовому колективі обумовлюють підвищення його впливу на всі соціальні відносини).

3. Закони, що установлюють функціональну залежність між соціальними явищами. Закони функціонування забезпечують збереження тієї чи іншої соціальної системи в стані відносної стійкості (наприклад, чим активніше люди беруть участь у політичній практиці, в управлінні справами суспільства, тим вище в кінцевому рахунку їхня політична культура).

4. Закони, що фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами. Розходження законів, що фіксують "функціональні" і "причинні" зв'язки, не означає, що функціональність не може бути видом причинності. Функціональний зв'язок може виражати, а може і не виражати причинність. Ці поняття збігаються лише частково. Наявність функціональної залежності ще не свідчить про сутнісні причинні відносини (наприклад, Найважливішою і необхідною умовою соціальної інтеграції є раціональне сполучення суспільних і особистих інтересів).

5. Закони, що встановлюють імовірність зв'язку між соціальними явищами (так, імовірність правопорушень серед сільської молоді зростає в зв'язку з її міграцією в місто і т. ін).

І, нарешті, *по-четверте*, велике значення в соціології мають закони Перетворювальної діяльності людей, спрямованої на зміну (удосконалення) даного соціального явища чи процесу відповідно до його законів. Ця Діяльність здійснюється свідомо відповідно до розроблених прогнозів, Соціальних проєктів чи планів і за законами, що їй властиві. Найбільш Конкретне їхнє втілення досягається у створенні соціальних технологій у Тому чи іншому виді людської діяльності.

Як випливає з вищевикладеного, соціологія як наука спирається на складну ієрархічну систему законів, що характеризують особливість соціального буття в його різних проявах — від загальносоціологічної сутності Явища чи процесу до його індивідуального одиничного здійснення — і Мого свідоме перетворення в інший, більш досконалий стан. Пізнаючи

соціологічні закони, людина може свідомо використовувати їх у своїй перетворювальній діяльності, а також видозмінювати форму й умови їх дії.

Більш того, соціологічні закони мають велике значення в дослідженні суспільних явищ, в управлінні соціальними процесами. Саме їх наявність і дія забезпечують можливість застосування наукового підходу в соціології. Непередбачуваність, безладність і хаотичність поведінки людей у суспільстві не можуть бути досліджені за допомогою наукових методів; навпроти, передбачуваність, повторюваність, заданість багатьох сторін людської поведінки дозволяють ученим, що займається дослідженням людського суспільства, відкривати соціальні закони, визначати умови їх дії і передбачати поведінку і дії людей у соціальних групах і у суспільстві в цілому.

3.3. Поняття і специфіка соціологічних категорій

Категорії соціологічної науки відбивають якість об'єктивної реальності, що була виділена практикою людей і стала об'єктом даної науки. У категоріях соціології відбиваються, з одного боку, якісна визначеність і цілісність досліджуваного об'єкта, а з іншого боку — істотні властивості, риси і характеристики, вузлові моменти стану зрілості соціального об'єкта, можливості його розвитку й удосконалювання. В системі соціологічних категорій відбиваються цілісність, складність і багатогранність об'єкта соціології, його стабільність, визначеність і рухливість. Розвиток об'єкта соціологічної науки й удосконалювання творчої практики людей ведуть до розширення і поглиблення пізнання соціальної дійсності. Тому категорії соціології постійно збагачуються як за змістом, так і за формою, усе більш досконалою стає їхня систематизація.

Соціологічні категорії являють собою основні і найбільш загальні поняття соціології, що відображають об'єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді [11, с.120], у її становленні, розвитку і утвердженні і, крім того, вони виступають "сходінками" пізнання соціальної дійсності, "цеглинками" соціологічної науки і соціологічного знання. Вони складають основу процесу мислення про соціальну дійсність, про ті явища і процеси, що протікають у тому чи іншому суспільному організмі.

Соціологічні категорії мають свої визначені особливості.

По-перше, вони відбивають не суспільство в цілому, а конкретні його компоненти різної функціонально-структурної спрямованості.

По-друге, вони є не загальними, як філософські категорії, а специфічними, тобто діючими лише в соціології.

По-третє, вони мають подвійне призначення: з одного боку, їх розвиток виступає як збагачення спеціальних соціологічних теорій, що складають спеціальну методологічну основу соціології, а з іншого боку — поповнення їх арсеналу сприяє більш глибокому проведенню польових робіт із прикладної соціології (тому що це розширює можливості виміру нових явищ соціальної дійсності), більш широкому здійсненню операціоналізації (опису) соціологічних понять.

Для соціології гранично широкою і центральною категорією є категорія "*соціальне*" (від латинського *socialis* — спільний, товариський, суспільний). Тому уявляється доцільним прояснити суть цієї категорії більш предметно. Так, у "Тлумачному словнику живої великоросійської мови" В. Даля соціальність визначається як "общественность, общежительность, гражданственность, взаимные отношения и обязанности гражданского быта, жизни", тобто як конкретно-емпіричне, що виявляється в поведінці людей і їх взаємодіях. У цьому визначенні "*соціальне*" притаманне й особистості — через громадянськість позиції, і спільноті — через соціальні відносини.

У працях К. Маркса поняття "соціальне" і "суспільне" розрізняються. Перше він використовував при аналізі відносин людей одне до одного, до умов життєдіяльності. Друге застосовувалося при аналізі суспільних відносин на рівні суспільства в цілому, взаємодії його сторін: політичної, економічної, ідеологічної тощо.

Якщо підходити до цього розмежування з погляду наукового аналізу, то воно може бути визнане цілком доцільним, тому що поняття "соціальне" виступає як конкретно-соціологічне, а "суспільне" — як абстрактно-філософське. Однак це розмежування вказує скоріше на рівні соціального (конкретних людських взаємодій на мікрорівнях і опосередкованих, абстрактних суспільних відносин на макрорівні, тобто на рівні суспільства), ніж на розходження соціального і несоціального. Адже суспільні відносини також соціальні, оскільки породжені всі тим же світом людських взаємодій. Так що ж таке соціальне?

На основі проведеного аналізу [17, с.13-17] можна зробити наступні висновки.

По-перше, соціальне — це властивість, внутрішньо притаманна індивідам і спільнотам, що формується в результаті процесів соціалізації й інтеграції людини в суспільство, у суспільні відносини.

По-друге, соціальне відбиває зміст і характер взаємодій між суб'єктами (індивідами, групами, спільнотам) як результат виконуваних людиною визначених соціальних ролей, що він бере на себе, стаючи членом певної соціальної спільноти.

По-третє, соціальне є результатом взаємодії і може бути виражене в культурі, оцінках, орієнтаціях, поведінці, духовній діяльності, способі життя людей і т.ін. Як видно з рис.3.1, сучасне суспільство можна представити як свого роду систему, яка складається із окремих рівнів соціальних груп та їх зв'язків, і розглядається з таких позицій:

- ✓ фундаментальний рівень формування організації суспільства — це людство в цілому, яке складає свої інтереси як єдина цивілізація;
/ соціальні інститути — стійкі, організовані форми спільної діяльності людей;
- ✓ соціальні класи, групи, спільності, прошарки, верстви, кола;
- ✓ рівень окремого індивіда, особи, оскільки для соціології сама особистість є предметом вивчення — як суб'єкт та об'єкт соціальних відносин.

Економічна сфера

Політична сфера

Культурологічна сфера

Інші сфери суспільного життя

Рис.3.1. Суспільство як система взаємодій різних соціальних утворень

Це розмежування має велике методологічне значення при емпіричному аналізі проблем (тобто конкретному вивченні реального соціального світу, реальних людських відносин). Наприклад, знаючи про характер соціальних норм на рівні суспільства, ми можемо визначити їхнє співвідношення з груповими і міжособистісними варіантами їх функціонування. І навпаки, вивчаючи особистісні і групові цінності — вийти на загальносоціальний рівень.

Нарешті, соціальне може мати і позаособистісну форму буття. Наприклад, духовні і матеріальні цінності суспільства, груп, особистості; твори мистецтва і літератури і багато чого іншого, де відбита соціальна ідея людини як їхнього духовного творця.

Як бачимо, категорія “соціальне” служить, перш за все, для виявлення і відображення сутності суспільного життя людей (теоретичні і прикладні проблеми взаємодії природи і суспільства); специфіки соціальної форми руху матерії, тобто відмінності суспільства від об'єднань тварин; суперечливої єдності людини як суспільної істоти і разом з тим біологічного

Розділ 3. Соціологічні закони і категорії

організму; структури суспільних систем з погляду оптимізації їх функціонування і розвитку.

Отже, категорія “соціальне” відображає і виражає специфіку буття суспільства як суб'єкта життєвого процесу в цілому, а відповідно — специфіку всіх соціальних процесів і соціальних суб'єктів. У силу цього знання “соціального” виявляє себе в наступних функціях:

- як критерій оцінки відповідності стану суспільства і його елементів досягнутому рівню соціального прогресу; це стосується різних сфер суспільного життя і системи відносин;
- сприяє розумінню того, у якому ступені будь-яке соціальне явище, процес, спільнота сприяють гармонічному розвитку суспільства й особистості в їх цілісній єдності;
- виступає підставою розробки соціальних норм, нормативів, цілей і прогнозів суспільного розвитку;
- детермінує зміст інтересів, потреб, мотивів, установок в діяльності соціальних спільнот і особистостей;
- безпосередньо впливає на формування суспільних цінностей і життєвих позицій людей, їхнього способу життя;
- виступає мірою оцінки кожного з видів суспільних відносин (політичних, економічних, духовних), відповідності їх реальній практиці, інтересам суспільства і людини.

У той же час, складність фактичного здійснення соціального процесу, різноманіття його соціальних суб'єктів, кожний з яких являє собою соціальну цілісність, відображається відповідною категорією (особистість, колектив, родина, соціальна група, спільнота, суспільство і т.ін.), а також має свої сутнісні характеристики, які виявляються через категорію соціальне.

3.4. Типологія і зміст соціологічних категорій

Система категорій в соціології має складну структуру будівлі і субординаційну залежність утворюючих її груп понять, що, природно, обумовлює визначену складність їх типологізації. В той же час соціологічні категорії можна класифікувати за різними підставами, наприклад, за рівнем соціологічної теорії, за категоріями спеціальних соціологічних теорій, за обсягом відображення соціальної дійсності, за категоріями загальної і прикладної соціології тощо.

У цьому зв'язку всі соціологічні категорії умовно прийнято поділяти на два типи (види): *методологічні* і *процедурні*. Серед *методологічних категорій* можна виділити п'ять основних груп.

Перша група методологічних категорій розкриває сутність соціальних зв'язків:

1) *соціальна система* — визначене, структурно упорядковане цілісне утворення, основними елементами якого є люди, норми, зв'язки і відносини (наприклад, суспільство розглядається як макросистема, а її підсистеми — соціальні інститути, спільноти і т.ін., що складаються з людей);

2) *соціальний інститут* (від латинського *institutum* — пристрій, застосування) — історично сформована, стійка форма закріплення й організації відносин між людьми в специфічних видах діяльності (наприклад, важливими соціальними інститутами в суспільстві є держава, армія, суд, сім'я, наука, право, культура, виховання, освіта і т.ін.);

3) *соціальна організація* — складна, взаємозалежна система соціальних позицій і ролей, виконуваних індивідами, об'єднаними для реалізації визначених загальних цілей організованим способом;

4) *соціальний контроль* — механізм саморегуляції в соціальних системах (групах, колективах, інститутах, організаціях, у суспільстві в цілому), здійснюваний за допомогою нормативного (морального, правового, адміністративного і т.ін.) регулювання поведінки людей з метою забезпечення соціального порядку;

5) *соціальні дії* — визначена система вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа чи група має намір змінити поведінку, установки або думки інших осіб чи груп;

6) *соціальні відносини* — вид суспільних відносин, що розуміються в науковій літературі двояко: у широкому і вузькому значеннях. У *широкому сенсі* вони означають відносини між будь-якими соціальними спільнотами (наприклад, колективами підприємств, населенням різних регіонів і ін.); у *вузькому* — відносини між класами, соціальними шарами і групами, що займають різне положення в суспільстві, приймають неоднакову участь у його економічному, політичному і духовному житті, та розрізняються рівнем і джерелом доходів, структурою особистого споживання. Стрижнем соціальних відносин є відносини рівності і нерівності. Соціальні відносини завжди "присутні" в економічних, рівно як і в політичних, інших видах суспільних відносин, але не вичерпують їх, не позбавляють їхньої специфіки;

7) *соціальна сфера* — галузь відносин між групами, що займають різне соціально-економічне положення в суспільстві, у першу чергу вирізняються роллю в суспільній організації праці, відношенням до засобів виробництва, джерелами і розмірами одержуваної частки суспільного багатства. У такому (вузькому) розумінні соціальна сфера відбиває лише один аспект суспільного життя — відносини, пов'язані з характером суспільної

нерівності, розходженнями в положенні груп у суспільстві. Трактують соціальну сферу в широкому сенсі дають розуміння про те, як функціонують ті чи інші галузі невиробничої сфери народного господарства: торгівля, побут, охорона здоров'я, освіта, спорт, комунальне обслуговування й інші галузі;

8) *соціальна залежність* — визначений елемент соціальних відносин, що виникає між людьми, які живуть в одному суспільстві, і впливає із свідомих впливів одне на одного членів суспільства (соціальна залежність — важлива основа встановлення законів);

9) *соціальний зв'язок* — організована система відносин, інститутів і засобів соціального контролю, що з'єднує індивідів, підгрупи й інші основні елементи у функціональне ціле, здатне до самозбереження і розвитку;

10) *соціальний факт* — фіксована одинична суспільно значима подія (чи сукупність однорідних подій) соціальної реальності, вихідний момент соціологічного й інших видів соціального аналізу.

Друга група методологічних категорій розкриває зміст соціальних спільнот:

1) *суспільство* (глобальне суспільство) — найважливіша категорія, спосіб буття людства, що історично розвивається, сукупність зв'язків і відносин між людьми, що складаються на основі їхньої спільної діяльності і культури. Існує чимало визначень категорії "суспільство" — від самого широкого, де воно розглядається як створена людиною особлива форма руху матерії через різні проміжні значення (буржуазне, античне, світське і т.ін.), до самого вузького — різновид соціальної організації, об'єднання (наприклад, спортивне товариство);

2) *соціальна спільнота* — реально існуюча й емпірично фіксована сукупність індивідів, що відрізняється відносною цілісністю і виступає самостійним суб'єктом історичної і соціальної дії і поведінки. Подібні спільноти можуть розрізнятися за кількісним складом, тривалістю існування, щільністю зв'язків на основі культури, подібністю поведінки і т.ін. (до найбільш важливих з них відносяться: соціальні групи, у тому числі класи; національні, територіальні, професійні спільноти; трудові колективи; родини);

3) *соціальний клас* — велика група людей, що розрізняється за їхнім місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім відношенням до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, тобто за способом одержання і розмірам тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють (класи — це складні соціальні утворення, в рамках яких можуть виділятися соціальні верстви, прошарки, групи);

4) *соціальний шар* — соціальне утворення, об'єднане внутрішнім зв'язком, почуттям належності, що має орієнтовно окреслений принцип відокремлення, який знаходить своє вираження в тому, що у взаємодії між членами шару в основу покладається висота суспільного становища (іноді в соціології соціальний шар розглядається як проміжна, перехідна суспільна група, що не володіє всіма ознаками класу і досліджується в контексті соціально-класової структури суспільства);

5) *соціальна група* — відносно стійка сукупність людей, об'єднаних загальними інтересами, цінностями, нормами свідомості і поведінки, що складається в конкретно-історичних умовах певного етапу розвитку суспільства (розрізняють великі, середні і малі соціальні групи: *а) великі* — стійкі сукупності значної кількості людей, що діють спільно в соціально значимих ситуаціях у масштабах суспільства в цілому, наприклад класи, шари, професійні, етнічні і демографічні групи; *б) середні* — порівняно стійкі спільноти людей, що працюють на одному підприємстві чи проживають на одній території; *в) малі* — порівняно нечисельні спільноти людей, що знаходяться між собою в безпосередньому особистісному спілкуванні і взаємодії, — родина, бригада, спортивна команда, студентська група і т.п.);

б) особистість — стійка система соціально значимих рис, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільноти, включеного в систему соціальних відносин за допомогою предметної діяльності і спілкування. Іншими словами, особистість — це продукт суспільних відносин.

Третя група методологічних категорій розкриває сутність соціальних процесів:

1) *соціальний процес* — серія явищ взаємодії людей один з одним чи серія явищ, що відбуваються в організації або структурі груп, які змінюють відносини між людьми чи відносини між складовими елементами спільноти і характеризують перехід з одного стану в інший зі зміною якісних або кількісних характеристик. Вирізняють наступні види процесів: *а) внутрішньоособистісні*, що відбуваються з особистістю, наприклад самоосвіта; *б) міжособистісні*, що відбуваються у відносинах між двома індивідами; *в) процеси*, що відбуваються між індивідом і групою; *г) процеси*, що змінюють організацію і внутрішню структуру спільноти; *д) процеси*, що змінюють відносини між двома групами (спільнотами); *е) процеси*, що змінюють структуру й організацію суспільства в цілому;

2) *соціалізація* — процес становлення особистості, що забезпечує включення індивіда в систему цінностей (норми, установки, зразки поведінки і діяльності) і культуру суспільства, соціальної спільноти чи групи, їх засвоєння і створення на цій основі сприятливих умов життєдіяльності;

3) *соціальна адаптація* — процес взаємодії індивіда чи соціальної групи із зовнішнім середовищем, в результаті якої відбувається засвоєння нової соціальної ситуації;

4) *соціальна мобільність* (чи соціальне переміщення) — процес переходу людей з одних соціальних груп чи прошарків до інших, а також їх просування до позицій з більш високим статусом, престижем, доходом і владою (соціальне сходження) або рух до більш низьких ієрархічних позицій (соціальне низходження, деградація);

5) *соціальна інтеграція* — сукупність процесів, унаслідок яких відбувається зчеплення різнорідних взаємодіючих елементів у соціальну спільноту (ціле, систему), що забезпечує певну стійкість і рівновагу суспільних відносин;

6) *соціальний конфлікт* — процес, у якому індивід чи група прагне до досягнення власних цілей (задоволенню потреб, реалізації інтересів) шляхом усунення, знищення чи підпорядкування собі іншого індивіда чи групи, що прагнуть до подібних чи ідентичних цілей;

7) *соціальна дезорганізація* (чи аномія) — сукупність соціальних процесів, які призводять до того, що в рамках визначеної спільності відбуваються дії, що відхиляються від норми й оцінюються негативно, а також перевищують припустимий оптимум, загрожуючи усталеному плину процесів колективного життя.

Четверта група методологічних категорій розкриває суть соціального розвитку:

1) *соціальний прогрес* — послідовне сходження до більш складних форм суспільного життя, яка здійснюється в результаті вирішення протиріч, що розгортаються на попередніх етапах і фазах соціального розвитку, і яке глибоко змінює всі сфери колективного життя, структуру (як на макро-, так і мікrorівнях) спільнот, їхню культуру і спосіб задоволення повсякденних потреб;

2) *соціальна дія* — спосіб вирішення соціальних проблем і протиріч, в основі якого лежить зіткнення інтересів і потреб основних соціальних сил даного суспільства;

3) *соціальний рух* — спільна дія різних соціальних (демографічних, етнічних і ін.) груп, які об'єднані загальною метою, цінностями, системою норм, що регулюють їх поведінку, неформальним лідером і специфічними способами символізації своїх цінностей в ідеології. Виділяють наступні види соціальних рухів: *реформаторські, революційні, еволюційні й експресивні*;

4) *соціальна діяльність* — спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності індивіда або групи чи цілеспрямоване відображення і перетворення навколишнього світу;

Частина I. Проблеми теорії та історії соціології

5) *соціальний розвиток* — постійне поліпшення функціонування соціальних груп, спільнот і суспільства в цілому. Соціальний розвиток має декілька аспектів: а) збагачення кількості елементів — коли мова йде про кількісний розвиток соціальної групи; б) диференціація відносин — те, що називають розвитком організації; в) підвищення ефективності діяльності — те, що називають розвитком функцій; г) підвищення задоволеності індивіда участю в колективному житті — те, що називають відчуттям "щастя", що важко виміряти, але яке змінює форми колективної життєдіяльності людей;

б) *соціальна інновація* (нововведення) — впровадження нових форм організації праці, життєдіяльності людей і управління, що охоплює не тільки окремих соціальний об'єкт (наприклад, підприємство), але і їх сукупність, тобто соціальну організацію, інститут, спільноту і т.ін.

П'ята група методологічних категорій розкриває характер використання соціологічних знань у практиці суспільного життя:

1) *соціальне проектування* — обґрунтоване конструювання соціального об'єкта як стану, так і процесу, що відповідає заданим вимогам і наміченого до побудови в близькому або віддаленому майбутньому;

2) *соціальне прогнозування* — одна з форм конкретизації наукового передбачення, доведення гіпотез до втілення в теоретичні й імітаційні моделі, тобто випереджального проектування і конструювання соціальних об'єктів;

3) *соціальне планування* — система розробки планів економічного і соціального розвитку на всіх рівнях організації суспільства (його сутність — у науково обґрунтованому визначенні цілей, задач, показників, завдань і заходів, встановленні термінів, темпів і пропорцій розвитку соціальних об'єктів);

4) *соціальна технологія* — сукупність прийомів, методів і впливів, що застосовуються для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, рішення різного роду соціальних проблем (підвищення продуктивності праці, удосконалення організації управління, цілеспрямований вплив на суспільну думку і т.п.).

Процедурні соціологічні категорії відображають в основному особливості збору, аналізу й обробки соціальної інформації і діють, як правило, при організації і проведенні соціологічних досліджень. Центральне місце тут належить категорії "соціологічне дослідження" і сукупності понять, що розкривають її зміст. Це — методологія, методика і техніка соціологічного дослідження з безліччю їх видів, соціологічний вимір з різними його прийомами, емпірична інтерпретація понять, анкетування, опитування, спостереження, експериментування, програма соціологічного дослідження, технології дослідження, процедури дослідження, анкета, інтерв'ю, контент-аналіз і т.п.

Зміст цих і інших процедурних категорій, що відносяться до організації і проведення соціологічних досліджень, докладно висвітлені у п'ятій частині "Методологія та технології соціологічних досліджень" підручника.

На завершення цього розділу зазначимо, що кожна з *категорій соціології* відображає окрему сторону об'єктивного світу. У той же час не окремі категорії, а їх зв'язок, діалектична єдність дають адекватне уявлення про те чи інше соціальне явище, процес, соціальний інститут, соціальну систему, соціальну діяльність людей. Разом з тим, в міру розвитку об'єктивної соціальної дійсності і поглиблення соціологічного знання, змінюються роль і місце окремих категорій, виникають нові, тобто відбувається подальший розвиток вже сформованих категорій.

Виявлення основних елементів категоріального апарату соціології як науки дозволяє більш предметно розкрити логіку її розвитку і закономірного удосконалення системи її понять. Соціологічні категорії знаходяться у визначеному зв'язку між собою і являють певну систему, що будується на основі діалектики історичного розвитку і логіки пізнання. Кожна соціологічна категорія може бути осмислена лише як елемент усієї системи соціологічних категорій. Тому важливим завданням соціології є побудова такої системи соціологічних категорій, що відображала би формування і розвиток соціологічних категорій, усієї категоріальної структури соціологічного знання.

Таким чином, соціологічні поняття і категорії є вузловими пунктами виділення й аналізу різних соціальних систем, суспільства в цілому, а також "сходінками" проникнення мислення в сутність соціальної дійсності. Вони наповнюються реальним соціальним змістом лише через свої системоутворюючі елементи — конкретних індивідів та їх практичну діяльність.

Резюме

1. Соціологічні закони — це істотні, необхідні, стійкі і повторювані причинні зв'язки між явищами і процесами як в окремих соціальних системах і підсистемах так і в суспільстві в цілому. Вони виникають, виявляються і реалізуються в результаті масової практичної діяльності і через діяльність людей. У свою чергу, люди не можуть скасувати дії соціологічних законів, якщо маються відповідні умови для їх виникнення. Вони здатні лише використовувати (прискорювати чи уповільнювати) їхні дії у своїх інтересах.
2. Основними ознаками соціологічних законів є наступні: закон діє лише за наявності визначених умов; за наявності умов закон діє завжди і скрізь; умови дії закону реалізуються не цілком, а частково і приблизно.

3. Механізм дії соціологічних законів являє собою сукупність ланок (явищ, процесів, відносин), через які реалізується об'єктивний зв'язок, що виражається законами. В свою чергу діяльність людей, соціальних інститутів і організацій можуть змінювати як механізм дії, так і форму прояву соціологічних законів.
4. Класифікація соціологічних законів здійснюється за наступними критеріями: за специфікою соціальних систем, стосовно яких діють закони; за характером управлінських дій і процесів; за формами соціальних зв'язків, що відображаються законами; за характером перетворювальної діяльності людей.
5. Соціологічні категорії — це основні і найбільш загальні поняття соціології, що відображають об'єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді, у її становленні, розвитку й утвердженні. Центральною для соціології визнають категорію "соціальне", яка відображає і виражає специфіку буття суспільства як суб'єкта життєвого процесу в цілому, а відповідно — специфіку всіх соціальних процесів і суб'єктів.
6. Соціологічні категорії умовно поділяють на два типи: методологічні та процедурні. До *методологічних* відносяться категорії, які розкривають: сутність соціальних зв'язків (соціальні системи, інститут організації, контроль, дія, відносини, сфера); зміст соціальних спільнот (суспільство, спільнота, клас, шар, група, особистість); сутність соціальних процесів (соціальні адаптація, мобільність, інтеграція, конфлікт, дезорганізація, соціалізація); сутність соціального розвитку (соціальні прогрес, дія, рух, діяльність, розвиток, інновація); характер використання соціологічних знань у практиці суспільного життя (соціальні проектування, прогнозування, планування, технології). *Процедурні* категорії відображають особливості збору, аналізу й обробки соціальної інформації, організації соціологічних досліджень і обробки їх результатів (соціологічне дослідження, методологія, методика і техніка дослідження, соціологічний вимір і його прийоми, емпірична інтерпретація понять, програма і технології дослідження та ін.).
7. Соціологічні категорії і поняття наповнюються реальним соціальним змістом через свої системоутворюючі елементи — практичну діяльність конкретних індивідів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли /Общ.ред. П. С. Гуревича. — М.: Прогресс-Политика, 1992.
2. Капитонов Э. А. Социология XX века. — Р/на Дону, Феникс, 1996.

3. *Кравченко А. И.* Социология: Справоч. пособ. — М.: Моск. лицей, 1996.
4. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Введение в социологию: Учеб.-метод. пособ. — К.: МАУП, 1996.
5. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
6. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
7. *Осипов Г. В.* Социология и социализм. — М.: Мысль, 1990.
8. *Осипов Г. В.* Теория и практика социологических исследований в СССР. — М.: Наука, 1979.
9. *Система социологического знания: Учеб. пособ. /Сост. Г. В. Щёкин.* — К.: МАУП, 1998.
10. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ ст.: Навч. посіб. - К.: Либідь, 1996.
11. *Ручка А. О., Танчер В. В.* Курс історії теоретичної соціології: Навч. посіб. — К.: Наук. думка, 1995.
12. *Сірий Є. В.* Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії /Навч. посіб. — К.: Атіка, 2004.
13. *Соціологія: Навч. посіб. /За ред. С. О. Макеєва* — К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999.
14. *Социология на пороге ХХ века: новые направления исследований /Под ред. С. И. Григорьева, Ж. Козыен-Хуттера.* — М.: Интеллект, 1998.
15. *Социология: Учебник /Отв. ред. П. Д. Павленок.* - М.: Маркетинг, 2002.
16. *Соціологія: Загальний курс: Навч. посіб. /Піча В. М.* — К.: Каравела, 2000.
17. *Современная западная социология: Словарь.* — М.: Политиздат, 1990.
18. *Социологический словарь.* — Минск: Университетское, 1991.
19. *Социологический энциклопедический словарь I* Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
20. *Социология: Энциклопедия /Сост. А. А. Грицанов и др.* — Минск, Книжный дом, 2003.
21. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособ. / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача.* — Х.: Рубикон, 1996.
22. *Тернер Дж.* Структура социологической теории. — М.: Прогресс, 1985.
23. *Туленков Н. В.* Социологические законы и категории: Конспект лекций по социологии. — К.: УГУФВС, 1994.
24. *Уледов А. К.* Социологические законы. — М.: Мысль, 1975.
25. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1996.
26. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник — М.: Логос, 1997.
27. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии. — М.: Прогресс, 1969.
28. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 4. ГЕНЕЗА СОЦІОЛОГІЇ ЯК ГАЛУЗИ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ пояснити основні передумови виникнення соціології як самостійної галузі наукових знань;
- / показати, у чому полягає сутність концепції О. Конта, а також яка роль позитивізму і його основних напрямків в подальшому розвитку соціології;
- ✓ розповісти про основні етапи становлення і розвитку соціології як науки;
- ✓ визначити головні віхи розвитку соціологічної науки в Росії, а також охарактеризувати роль і стан соціології в сучасній Україні.

4.1. Передумови виникнення соціології

Як відомо, будь-яка сума знань людей про навколишній світ може називатися наукою лише в тому випадку, коли існують чітко визначені об'єкт і предмет дослідження, система знань, що стосуються цього предмета, а також категоріальний апарат, що описує сутнісні основи даного предмета. Більшість сучасних наук формували свій предмет і систему знань протягом тривалого історичного періоду. На самому початку цього шляху ми зіштовхуємося з думками й ідеями, що описують предмет науки винятково на рівні повсякденного знання. Однак надалі ці знання виступають як основи науки, паростки нових напрямків розвитку людської думки.

Говорячи про виникнення соціології як науки, варто пам'ятати, що соціологія являє собою систему внутрішньо організованого і перевіреного знання про факти, що складають життя людей у сучасному суспільстві. Це означає, що знання про будь-який соціологічний феномен повинне бути засноване на перевірених і підтверджених зведеннях і наукових доказах. Дане положення особливо актуально для соціологічного знання, що повинне звільнитися від влади міфів, оман, традицій і нашарувань повсякденного знання, заснованого на спостереженнях повсякденного життя.

У цьому розділі представлені основні передумови й етапи, що мають найбільше значення в процесі перетворення повсякденного знання в науку про суспільство.

Розділ 4. Генеза соціології як галузі наукового знання

З найдавніших часів людину цікавили не тільки загадки і явища навколишньої природи (розливи рік, землетруси, виверження вулканів, зміна пори року чи дня і ночі), але і проблеми, пов'язані з її власним існуванням серед інших людей. Дійсно, чому люди прагнуть жити серед інших людей, а не відокремлено? Що змушує їх проводити між собою кордони, розділятися на окремі держави і ворогувати один з одним? Чому одним дозволено користатися багатьма благами, а іншим відмовлено у всьому?

Пошук відповідей на ці й інші питання змусив *вчених і мислителів стародавності* звернути свій погляд на людину і на суспільство, у якому вона існує. Подібно до математики — науки, багато в чому побудованої на абстракціях, що починалася з геометрії, з виміру реальних об'єктів, так і джерела соціології повинні знайтись в міркуваннях вчених і мислителів — у мудрих, з філософським підтекстом порадах з різних життєвих питань. Прикладом таких міркувань слугують книги філософів лаоської школи Моцзи, з яких починалися перші спроби на основі спостережень і міркувань визначити шляхи найкращого правління, виховання молоді, а також умови для діяльності з найбільшою користю і т.ін. А індійські тексти "Махабхарати", наприклад, визначають порядок громадського життя, необхідний для досягнення могутності правителів і щастя для всіх людей.

Антична думка дала новий поштовх дослідженням соціальної сфери, заклала ще ряд елементів у фундамент основ соціології. Такі роботи Платона, як "Держава", "Закони", а також "Політика" Аристотеля поклали початок вивченню окремих суспільних інститутів, зокрема держави, родини, права. Вперше античні філософи звернулися до проблеми місця людини в суспільстві. Автори античних творів поставили вчення про людину і суспільство на теоретичну основу. Це знайшло вираження в зразках логіко-понятійного аналізу (Платон), емпірико-наукового (Аристотель) і історико-політичного (Полібій) дослідження соціальних проблем сучасного їм суспільства.

Епоху Відродження по праву можна вважати новим етапом у розвитку соціальної думки. У цей період з'являються спрямовані на вивчення різних сторін суспільства нові пошуки, що безумовно можна віднести до області соціології. Еразм Роттердамський, Томас Мор, Нікколо Макіавеллі, Мішель Монтень — далеко не повний перелік імен великих середньовічних учених, що піднімали проблеми людських відносин у суспільстві. У результаті стала складатися модель суспільства, що нагадувала громаду, де порядок і моральні засоби регулювалися волею Бога і традиціями. Людина в такій системі світобудови грала дуже незначну роль.

Пізніше, діячі *епoxy Просвітництва* докорінно змінили погляд на суспільство і на місце в ньому людини. Клод Адріан Гельвецій, Дені Дідро,

Жан-Жак Руссо, Вольтер починають аналізувати структуру суспільства, визначати джерела розвитку нерівності, появи неоднорідності суспільства, виявляти роль релігії в соціальних процесах. Створюючи механістичну, раціональну модель суспільства, вони розглядають окрему людину як незалежний суб'єкт, поведінка якого залежить в основному від його власних волевих зусиль.

У цей період італійський філософ *Джамбаттіста Віко (1668–1744)* спробував створити основу нової науки про суспільство, розробити схему "руху націй". Ця спроба залишилася тоді самотньою. В основному всі дослідження в даній області характеризувалися фрагментарністю, несистематичністю, тому не можна сказати, що соціологія як наука виникла в той час. Аналіз суспільства, поведінки людини в групі, питання неоднорідності і нерівності не привертало належної уваги дослідників, і досягнення в області вивчення суспільних явищ були незначними в порівнянні з успіхами в інших галузях науки. Чому ж спостерігалось таке відставання у вивченні суспільних явищ? Можна назвати декілька причин, що виявились в тих чи інших підходах до вивчення соціальної проблематики.

По-перше, тривалий час вважалося, що кожна людина, наділена свідомістю, має абсолютну волю у виборі лінії поведінки, професії, суспільства. Ця воля обмежувалася лише Божественним провидінням. Відповідно до цієї думки, людина в будь-який момент за власної примхи може змінювати поведінку, суспільство, у якому вона живе, закони і звичаї, що існують у державі, установлювати справедливий порядок, якщо це не розходиться з Божественною волею. Людина вільна як птах, а хіба є можливість наукового вивчення траєкторії і напрямків її польоту?

По-друге, французькі просвітителі Вольтер, Гольбах, Дідро та інші були переконані в тому, що людина володіє не тільки вільною волею, але й розумом і здатністю до навчання. З цього безперечно вірного положення робився висновок про те, що найголовніше — навчити людей сприймати милосердя, культуру, справедливість і чесноти, а також дати їм можливість вибору найкращої моделі устрою суспільства. Люди, що засвоїли вищі цінності культури і поведінки, усвідомлюють вигоди і необхідність найкращої моделі, а тому зможуть налаштувати своє життя відповідно до неї й установити найкращий соціальний порядок, що принесе їм благоденство. З погляду науки тут цікаві тільки два моменти: визначення оптимальних шляхів освіти, поширення високої культури, а також розробка найкращого кодексу людської поведінки і розумного державного устрою.

Такі чи подібні до них досить наївні погляди на суспільство і людину панували в науковому світі порівняно довго, доти, доки ускладнення

людських відносин, створення складних організацій, розвиток різних сфер людського життя не привели до необхідності практичного розв'язання проблем взаємин між людьми і соціальними спільнотами, створення дієздатних організацій, покликаних вирішувати виникаючі соціальні конфлікти й ін.

Між тим розуміння необхідності вивчення соціальних спільностей людей, процесів їх розвитку і функціонування з'явилося порівняно недавно. Людство здійснило фундаментальні відкриття буквально у всіх областях природничих наук, у той час як у вивченні людини і її місця в суспільстві, людських взаєминах спостерігалися бездіяльність і дуже значне відставання.

Поштовхом до дослідження соціальних питань послужив, перш за все, *розвиток суспільного виробництва*. Використовуючи природні ресурси, розширюючи таким шляхом сферу виробництва, люди зіштовхнулися з обмеженістю цих ресурсів, у результаті чого єдиним способом збільшення продуктивності праці стало раціональне використання робочої сили, чи, іншими словами, людей, зайнятих у виробництві матеріальних благ. Якщо на початку XIX століття виробники слугували доповненням до ресурсів і механізмів і тільки механізми треба було винаходити й удосконалювати, то в середині століття стало очевидним, що складною технікою можуть керувати лише грамотні і зацікавлені у своїй діяльності люди.

Крім того, ускладнення всіх сфер життєдіяльності людей значно загострило проблеми здійснення взаємодії між ними, управління цими взаємодіями і створення соціального порядку в суспільстві. Коли ці проблеми постали і були усвідомлені, виникли передумови формування і розвитку нової науки, що вивчала б асоціації людей, їх поведінку в цих асоціаціях, а також взаємодії між людьми і результати таких взаємодій.

Таким чином, *поява соціології* як самостійної науки була викликана розвитком суспільства й суспільствознавства наприкінці XVIII — початку XIX століття. У цей час світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства. Саме ці глибокі зміни, викликані потребами капіталістичного суспільства, що розвивалося, заклали ті об'єктивні передумови, що стали основою становлення й оформлення соціології як самостійної галузі наукових знань. Серед них дослідники [4, с.8-12] виділяють три групи факторів (чи передумов), що сприяли процесу виникнення сучасної соціології.

1. *Соціально-економічні фактори* (передумови), у число яких входять такі, як індустріальна революція, ринок вільної праці, урбанізація (тобто процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства), розвиток торгівлі і багато чого іншого з наслідками, що впливають, для способу життя людей, змінами в соціальній структурі, новими суспільними відносинами.

2. *Соціально-політичні фактори* (передумови), серед яких — новий соціальний порядок, панування буржуазних шарів, влада капіталу, державна бюрократія, демократизм і т.ін.

3. *Інтелектуальні фактори* (передумови), такі, як філософські ідеї епохи Просвітництва з її духовними орієнтирами — гуманізмом, раціоналізмом, з домінантами прогресу, свободи особи, наукового знання, ідеями Вольтера, Руссо, Сен-Сімона і багатьох інших.

Крім того, суб'єктивно процес становлення соціології стимулювався прагненням перебороти описовість, умоглядність, абстрактність науки про суспільство і направити її шляхом наукового аналізу конкретних подій життєдіяльності суспільства, заснованого на науковому спостереженні й експерименті.

Отже, нові форми економічного і політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від загальних абстрактних філософських міркувань про суспільство, тенденції його розвитку до позитивної науки про суспільство як про живе функціонуюче утворення. Оскільки строгі наукові методи пізнання були вироблені і застосовувалися в цей період природознавством, соціологія потерпає його впливу. У період свого становлення соціологія розвивається під загальним прапором позитивізму. Безперечно, соціологія мала багату й різноманітну передісторію, але її власна історія починається лише в XIX сторіччі, коли постало питання про створення позитивної науки про суспільство, що спирається на строго встановлені наукові факти.

4.2. Основні етапи становлення і розвитку соціології як науки

У становленні і розвитку соціології як самостійної науки можна виділити декілька етапів.

Початковий етап пов'язаний з іменами *О. Конта*, *Г. Спенсера* і *К. Маркса*. Це етап глобальних концепцій розвитку суспільства. Орієнтація на перехід до позитивної науки поєднувалася зі створенням загальних, певною мірою умоглядних, теорій.

Засновником соціології був відомий французький вчений *Огюст Конт* (1798-1857). Його часто називають батьком соціології, тому що саме він уперше спробував застосувати для вивчення суспільства науковий підхід, заснований на спостереженні й експерименті. Він вважав, що соціологія, яку він спочатку називав "соціальною фізикою", повинна запозичити з природничих наук об'єктивність, перевіряність, доказовість. "Соціальна

фізика" складалася з двох взаємозалежних частин: соціальної статистики і соціальної динаміки. Соціальна статистика вивчає структуру суспільства, функції його основних інститутів, а соціальна динаміка — процеси соціальних змін. Суспільство, по Конту, — складна система відносин, цілісний організм, про окремі структурні елементи якого можна судити тільки по співвідношенню з цілим. Еволюційний розвиток приводить до установаження фундаментального соціального порядку.

Конт також вважав, що за допомогою науки можна знайти ті приховані закони, що керують усіма суспільствами. Використовуючи методологічні і світоглядні установки Сен-Сімона (секретарем у якого він працював), Конт спробував сформулювати основний закон, що сприяв би трансформації доннаукового знання про суспільство в наукове знання, тобто в закон, якому підкоряється суспільний прогрес. Відповідно до цього закону, що одержав у Конта назву "закону трьох стадій", знання про людину і суспільство проходить три стадії: теологічну (чи релігійну), метафізичну і позитивну (чи наукову). Спочатку в суспільстві домінують релігійно-метафізичні уявлення — фікції, а потім настає епоха домінування позитивної науки, чи позитивізму взагалі. І якщо в природознавстві науковий принцип був уже взятий на озброєння, то в суспільствознавстві цього поки ще не сталося. Тому Конт вважав важливим розробити спочатку систему наук, у якій визначити місце соціальної науки і її особливого предмета, а вже потім представити цю науку як систему — систему соціології, і нарешті, спираючись на неї, побудувати систему суспільства.

У своїх роботах Конт, розробляючи методи соціологічного дослідження (зокрема методи спостереження, експерименту, порівняльного, генетичного і конкретно-історичного аналізу), зберіг прихильність двом ідеям, що зробили великий вплив на наступний розвиток соціології. Перша з них — застосування наукових методів у вивченні суспільства. Друга — практичне використання науки в області соціальних реформ. Він був глибоко переконаний, що знання, добуті за допомогою наукових досліджень, можна ефективно використовувати для покращення управління добробутом суспільства. Погляди Конта вплинули на подальший розвиток соціологічної думки і, перш за все, на становлення позитивізму.

У соціології англійського вченого *Герберта Спенсера (1820–1903)* чітко виражена натуралістична тенденція, відповідно до якої суспільство уподібнюється біологічному організму, що розвивається на основі загальної еволюції. Спенсер розвиває вчення про соціальні інститути як про механізми самоорганізації спільного життя людей, розробляє типологію суспільств і т.ін.

Вихідним пунктом у соціології *Карла Маркса (1818-1883)* також був позитивізм. Маркс створив матеріалістичне вчення про суспільство, відповідно до якого головною визначальною силою в розвитку суспільства є спосіб виробництва матеріальних благ. За Марксом, розвиток суспільства носить закономірний і поступально прогресивний характер. Реалізуючи системний підхід до аналізу суспільства, він створює теорію суспільно-економічної формації, що розкриває взаємозв'язки між різними сторонами суспільства. Він вважав, що історична зміна формацій відбувається на основі вирішення протиріч, конфліктів. Таким чином, К. Маркс уперше представив суспільство як продукт історичного розвитку, як структуру що динамічно розвивається. Він обґрунтував виникнення соціальної нерівності і проаналізував соціальні конфлікти як явище, необхідне для суспільного розвитку і прогресу.

┌ Соціологічний позитивізм був провідним напрямом у розвитку соціології XIX століття; його основні концепції розроблялися також англійським ученим *Джоном Міллем (1806-1876)* і французьким соціологом *Емілем Дюркгеймом (1858-1917)*. Роль соціології, з погляду засновників позитивізму, полягала насамперед у вивченні і спостереженні соціальних фактів і соціальних процесів суспільного життя, їх описі і систематизації. Характерними рисами раннього позитивізму були в основному натуралізм, органіцизм, еволюціонізм і феноменізм, що будувалися на моделях біології, анатомії, фізіології людини, а також частково і механіки.

Теоретики позитивізму постулювали наявність незмінних законів функціонування і розвитку суспільства, що розглядалися як частина чи продовження природних законів і разом з останніми трактувалися ними як феноменалістські (тобто у вигляді уявлень у свідомості індивідів), що виключало саму можливість об'єктивного пізнання сутності й причин соціальних явищ. Суспільство досліджувалося прихильниками позитивізму не стільки в динаміці, скільки у статиці — як система в стані рівноваги.)

У той же час усередині соціологічного позитивізму з'явився цілий ряд інших наукових шкіл і напрямків, що вплинули на подальший розвиток і перетворення соціології в самостійну науку. Серед провідних з них можна виділити наступні.

Географічна школа в соціології, що поєднує велику кількість різних натуралістичних теорій. Теоретики цієї школи (О. Монтеск'є, І. Мечников, К. Ріттер, Г. Бокль і інші) визнавали ведучим фактором соціальних змін і вихідним пунктом соціологічного аналізу суспільства, його буття, порядку й організації географічне середовище і його окремі компоненти (клімат, ландшафт, довжину берегової лінії і т. ін.). Вони, як правило, недооцінювали

Розділ 4. Генеза соціології як галузі наукового знання

масштаби історичної діяльності людей щодо перетворення природного середовища в культурне і того величезного потенціалу розвитку суспільства, що закладений у внутрішній взаємодії соціальних і духовних факторів.

Демографічна школа в соціології, представники якої (А. Гійяр, А. Казані, В. Мірабо й інші) вважали головним фактором розвитку суспільства зростання народонаселення. Ця школа поклала початок розвитку демографії — самостійної науки про населення, яка вивчає його чисельність, склад, структуру, поділ за територіями і т.ін.

Расово-антропологічна школа в соціології є свого роду різновидом натуралістичного і біологічного напрямків соціальної думки. При дослідженні соціального життя вона базується на наступних положеннях:

- соціальне життя і культура є результатом дії расово-антропологічних факторів;
- основними суб'єктами соціально-історичних процесів визнаються раси, тобто спільноти людей, об'єднаних загальними спадковими ознаками;
- раси не рівні між собою стосовно інтелектуальних, творчих і інших здібностей;
- расові змішання шкідливі з погляду соціального і культурного розвитку;
- соціальна поведінка людини цілком визначається біологічною спадковістю.

Представники даної школи (Ж. Гобіно, Х. Чемберлен і ін.) вважали, що розвиток суспільства залежить перш за все від спадковості, "расового відбору" і боротьби "вищих" і "нижчих" рас. Однією з різновидів расово-антропологічної школи була так називана антропосоціологія, що намагалася встановити пряму залежність між класовою належністю й антропологічними параметрами індивідів.

Органічна школа в соціології походить від діалектики Г. Гегеля і класичного ідеалізму Ф. Шеллінга. Представники цієї школи розглядали суспільство як аналог природного організму, а соціальне життя намагалися пояснити за допомогою прямої проєкції біологічних закономірностей. Ця школа зіграла певну позитивну роль у розвитку соціології. Так, сучасна соціологія визнає деяку подібність між функціонуванням суспільства й організму:

- соціальні інститути взаємозалежні в суспільстві подібно органам тіла і живуть незважаючи на зміну свого "персоналу", як це відбувається при відновленні клітин в органах;
- в обох випадках діють процеси самозбереження і зворотного зв'язку як адаптивні реакції на оточення;

Частина I. Проблеми теорії та історії соціології

- суспільний поділ праці знаходить аналоги в спеціалізації органічних функцій.

У той же час суспільства не походять на організми в інших відношеннях:

- зв'язки в суспільстві культурно-інформаційні, ідейні, значеннєві, а не чисто матеріальні, як в організмі;
- суспільства складаються з автономних індивідів, що можуть використовувати соціальну систему для власних цілей, а не для блага і продовження життя цілого; самі суспільства не мають інтересів, потреб і цілей, а лише впливають на думки і дії членів своєю організацією, її структурою;
- суспільства мають більш чіткі границі, розрізняючись політично, але не в культурному, релігійному і національному аспектах;
- структури і функції набагато менш тісно пов'язані в суспільствах, ніж в організмах, суспільства не розмножуються і т.ін.

Слід зазначити, що поява органіцизму в сучасній соціології (у структурному функціоналізмі, у соціобіології й ін.) — це частина більш широкого процесу зближення біології із суспільними науками.

Соціальний дарвінізм як школа в соціології, що ґрунтується на позиціях натуралізму, склалася на основі біологічних впливів у суспільних науках. Її представники (Г Спенсер, Р. Вормс, Л. Гумплович, У. Самнер, А. Шефле й ін.) намагалися звести закони розвитку суспільства до біологічних закономірностей природного відбору, виживання найбільш пристосованих, до установок теорій інстинкту, спадковості і т.ін. Головна ідея представників цієї школи полягає в тому, що основою соціальної структури суспільства є природні здібності людини. І будь-який соціальний стан не може вступити в протиріччя з природничо-науковими законами, що керують людиною.

Соціальний механіцизм — один з напрямків натуралізму в соціології, представники якого (Л. Кетле, В. Парето й інші), виходячи з класичної механіки, намагалися пояснити суспільне життя і поведінку людини механічними закономірностями, широко використовуючи при цьому фізичну термінологію. Соціальна структура зводилася до суми її елементів, а суспільство розумілося як механічний агрегат. При всій неспроможності своєї методології прихильники цієї школи внесли помітний вклад у теорію і методику соціальних змін і використання в соціології елементів кібернетики і загальної теорії систем.

На рубежі XIX-XX століть одержала широке поширення *психологічна школа* (чи психологічний напрям у соціології), що прийшла на зміну примітивним біолого-натуралістичним теоріям, характерним для індивідуальної психології. Інтерес до психологічних теорій був викликаний

насамперед необхідністю врахування складної сукупності соціальних факторів, а також пояснення мотивації людської поведінки в суспільстві і її соціальних механізмів. Усе це в значній мірі сприяло появі безлічі різновидів психологічного напрямку в соціології. У той же час об'єднуючим моментом для них був головний принцип, визнаний усіма представниками даного напрямку, — прагнення шукати ключ до пояснення всіх суспільних явищ і процесів з погляду психічного осмислення життєдіяльності індивіда і суспільства.

Ці різновиди психологічного напрямку виділялися в залежності від вибору ключових пояснювальних понять чи принципів. Так, представники *психологічного еволюціонізму* американські соціологи *Г. Уорд (1841-1913)* і *Ф. Гіддінс (1855-1931)* прагнули виявити психологічні фактори розвитку цивілізації. Розвиток суспільства вони визначали як частину космічної еволюції, що носить цілеспрямований характер і залежить від первинних біологічних факторів (голод, спрага, статеві потреби і т.ін.), розглянутих ними як соціальні, що роблять можливим свідому взаємодію людей. Наступним різновидом цього напрямку є *інстинктивізм*, засновник якого *У. Мак-Дугал (1871-1938)* — англо-американський соціолог і психолог — шукав основу суспільного життя в біологічно наслідуваних інстинктах, супроводжуваних відповідними емоціями, що виражають прагнення до мети і є загальною якістю, що поєднує людей.

Представники *біхевіоризму* (дослівний переклад з англійської — поведінки) — зокрема американський психолог *Дж. Уотен (1878-1958)* — на основі досліджень російських учених *І. Павлова* і *В. Бехтерева* зробив висновок, що всі суспільні явища і процеси зводяться до взаємодії між стимулами, які впливають на людський організм, і відповідними реакціями цього організму, де як основні механізми, що визначають суспільне життя, виступають фізіологічні механізми умовних рефлексів.

Родоначальники *школи психології народів* — німецькі соціологи *М. Лацарус (1824-1903)* і *Х. Штейнталь (1823-1899)* — основною історичною силою суспільного розвитку вважали "народний дух", що виражає психічну подібність індивідів однієї нації.

У рамках психологічного напрямку розроблялися також проблеми *групової соціології*. Яскравим представником цього пліну, а також одним із засновників соціальної психології вважається *Г. Лебон (1841-1931)* — французький соціолог і соціальний психолог. У своїй головній роботі "Психологія натовпу" він першим сформулював фундаментальну роль емоцій у суспільних справах, а також питання анонімності, сугестивності, психічного зараження й інших подібних явищ, що відбуваються у натовпі.

Вагому роль у психологічному напрямку в соціології займала і продовжує займати така теоретико-методологічна течія, як *символічний інтеракціонізм* (у перекладі з англійського — взаємодія). Його засновниками є відомі американські соціологи і психологи *Ч. Кулі (1864-1929)*, *У. Томас (1863-1947)* і ін. Однак найбільш вагомий внесок у практичну розробку цієї теорії вніс *Док. Мід (1863-1931)* — відомий американський соціолог і соціальний психолог, що ввів у науковий обіг поняття “міжіндивідуальна взаємодія”. Він вважав, що сукупність процесів соціальної взаємодії конструює суспільство й індивіда. Дія індивіда (фізична чи вербальна) сприймається іншими людьми, будучи опосередкована певними значеннями (під якими він розумів скорочену взаємодію, що існує в досвіді індивідів). Тотожність значень у досвіді того, хто сприймає дію, припускає, на його думку, можливість “прийняття ролі іншого”. Ця концепція Міда вплинула на подальший розвиток соціології і соціальної психології.

Видним представником психологічного напрямку в соціології по праву є відомий австрійський психолог, соціальний мислитель і лікар *Зігмунд Фрейд (1856-1939)* — засновник *теорії психоаналізу*, який стверджував, що першорядну роль у житті суспільства грає психіка окремих соціальних груп.

Таким чином, різні наукові школи позитивістського спрямування в соціології були першими школами на шляху формування соціології як самостійної наукової і навчальної дисципліни.

Слід зазначити, що на рубежі XIX–XX століть соціологія переживає якісно новий етап: усвідомлюється обмеженість абстрактно-теоретичних методів пізнання, що переважали на першому етапі, ставиться питання про виділення соціології в якості самостійної цілісної науки. Найбільш яскраві представники соціології в цей час — М. Вебер, Г. Зіммель, Е. Дюркгейм. Їх поєднує думка про принципову відмінність законів суспільного розвитку від законів природи, про своєрідність соціологічних методів пізнання. Саме в результаті їх зусиль соціологія перетворилася в науку, що має свій предмет, свою теорію і можливості для емпіричних підтверджень різних аспектів цієї теорії.

Для творчості *Макса Вебера (1864-1920)*, відомого німецького економіста, історика і соціолога, характерні, перш за все, глибоке проникнення в предмет дослідження, пошук вихідних, базових елементів, за допомогою яких можна було б прийти до розуміння закономірностей суспільного розвитку. Знаходячись під впливом Маркса і Ніцше, Вебер, однак, розробив власну соціологічну теорію (“*розуміючу соціологію*”), яка і в даний час впливає на всі наукові соціологічні теорії і на діяльність соціологів у всіх країнах світу.

Одним з центральних пунктів соціологічної теорії Макса Вебера з'явився виділення елементарної частки поведінки індивіда в суспільстві — соціальної дії, що є причиною і наслідком системи складних взаємин між людьми. При цьому суспільство, відповідно до вчення Вебера, являє собою сукупність діючих індивідів, кожний з яких прагне до досягнення своїх власних цілей. Дії окремих індивідів кооперуються, на основі чого утворюються асоціації (групи чи суспільства). Незважаючи на свої егоїстичні устремління, люди діють спільно, тому що їхні вчинки осмислені, раціональні, і вони розуміють, що індивідуальні цілі найкраще досягаються за допомогою спільних дій. Це розуміння приходить до них у зв'язку з тим, що в ході суспільної практики завжди відкидають непотрібні зразки поведінки і залишають тільки ті, котрі можна передбачати, розрахувати і які приносять користь з найменшим ризиком. Отже, осмислена поведінка, у результаті якої досягаються індивідуальні цілі, приводить до того, що людина діє як соціальна істота, в асоціаціях з іншими, забезпечуючи у такий спосіб значний прогрес у взаємодії з навколишнім середовищем.

У теоретичних роботах Вебера не тільки достатньо чітко був визначений предмет соціології як науки, але і закладені основи для її розвитку як у теоретичному, так і в практичному відношеннях. Ідеї Вебера і понині надихають багатьох соціологів на подальші теоретичні розробки. У нього багато послідовників, а його книги вважаються класичними зразками наукових досліджень.

Ідеї *Георга Зіммеля (1858-1919)* — німецького філософа і соціолога — лягли в основу його теоретичної концепції, що одержала назву *формальної соціології*. У своїх роботах Г. Зіммель особливу увагу приділив поняттю соціальної форми, протиставляючи її змісту соціальних процесів. Суть його формальної соціології складають: "зміст" (куди він включав історично обумовлені цілі, мотиви, спонукання людських взаємодій) і "форма" (універсальний спосіб втілення і реалізації історично мінливих змістів). Він вважав, що задача "чистої" соціології полягає у вивченні і класифікації шляхів розвитку суспільства, а задача "філософської" соціології — у відстеженні історичних зразків цих форм у зв'язку з їх культурно обумовленим змістом. Він відокремлював матерію соціальної взаємодії (цілі, мотиви, потреби людей, що вступають у суспільні відносини) від найпростіших структур цієї взаємодії, що найбільш часто повторювалися і були характерними для всіх історичних епох. При цьому Зіммель часто поєднував за формальною ознакою структури, що володіють різним, а часом і вчаємовиключним, соціально-історичним змістом (наприклад, християнські секти і ранній комуністичний рух, подружній конфлікт і військове зіткнення, підпорядкування солдатів офіцеру і робітників підприємцю).

Формальна школа в соціології завдяки внеску Г. Зіммеля зіграла велику роль у структуралізації і професіоналізації її в наукову і навчальну дисципліну, а також вплинула на такі соціологічні теорії, як структурно-функціональний аналіз, символічний інтеракціонізм і інші.

Л Великий внесок в інституціоналізацію соціології як наукової і навчальної дисципліни вніс *Еміль Дюркгейм (1858–1917)* — засновник французької соціологічної школи. Він прагнув насамперед до автономії соціології, відділенню її предмета від предмета інших наук про суспільство, а також до пояснення усіх феноменів суспільного життя винятково із соціологічних позицій.

Е. Дюркгейм, на відміну від Вебера, вважав, що суспільство — це надіндивідуальне буття, існування і закономірності якого не залежать від дій окремих індивідів. Об'єднуючись в групи, люди відразу починають підкорятися правилам і нормам, які він називав "колективною свідомістю". Кожна соціальна одиниця повинна виконувати визначену функцію, необхідну для існування суспільства як цілого. Однак функціонування окремих частин соціального цілого може бути порушено, і тоді ці частини стають перекрученою, погано функціонуючою формою соціальної організації. Дюркгейм багато уваги приділяв вивченню форм, а також видів девіантної поведінки, такої, що відхиляється від загальноприйнятих норм і правил. Уведений ним в науковий вжиток термін "аномія" дозволяє дати пояснення причин поведінки, що відхиляється, дефектів соціальних норм і докладно класифікувати типи такої поведінки.

Вчення про суспільство Е. Дюркгейма лягло в основу багатьох сучасних соціологічних теорій і перш за все структурно-функціонального аналізу. Численні послідовники створили дюркгеймівську соціологічну школу, а сучасні вчені справедливо називають Дюркгейма класиком соціології.

1 *	<i>Огюст Конт</i> (1798–1857). Франція	засновник соціології і позитивізму, соціологія повинна бути точною наукою
	<i>Герберт Спенсер</i> (1820–1903). Англія	шлях розвитку суспільства — еволюція і природний рух
дст ii X	<i>Карл Маркс</i> (1818– 1883). Німеччина	завдання вчених не тільки вивчати, але й змінити світ — шлях революції
1 1 ч сві н сві	<i>Еміль Дюркгейм</i> (1858–1917). Франція†	завдання соціології — строге і об'єктивне вивчення соціальних фактів
	<i>Макс Вебер</i> (1864– 1920). Німеччина	засновник «розуміючої соціології», прибічник ідеї всезагальної раціоналізації

Рис.4.1. Основні ідеї представників класичної соціології

Подальший розвиток у цей період знаходять такі напрямки соціологічного аналізу, як структурно-функціональний аналіз, конфліктний і системний підходи, формулюються положення символічного інтеракціонізму. Потім, у першій половині ХХ століття, настає етап бурхливого розвитку емпіричної соціології. На цьому етапі розвиваються методи збору й аналізу емпіричної інформації, теорія виміру.

В другій половині ХХ століття усвідомлюється необхідність синтезу теорії й емпірії, йдуть пошуки загальної теорії, набувають бурхливого розвитку спеціальні соціологічні теорії. Великий внесок у розвиток соціології здійснили на цьому етапі видатний американський соціолог російського походження *Петирим Сорокін (1889–1968)* та його учні і послідовники, американські вчені *Толкотт Парсонс (1902–1979)* і *Роберт Мертон (нар. 1910)*.

Разом з тим спеціалізація і методологічний плюралізм призвели в цей період і до певних негативних наслідків. Для соціології стають характерними розірваність елементів, фрагментація, піддається сумніву цілісність соціологічного знання, вона розглядається як набір безлічі спеціальних теорій і конкретних досліджень. Однак у 70–90-і роки ХХ ст. в соціологію приходять розуміння необхідності сполучення різних методологічних підходів і напрямків соціологічного аналізу. Різні теоретичні підходи вже не розглядаються як протилежні, взаємовиключні.

У цьому зв'язку польський соціолог П. Штомпка наводить слова американського соціолога Дж. Александера про те, що "нормою стає синтезування, а не полемічне теоретизування" [25, с.8]. Прикладами такого синтезування П. Штомпка вважає концепцію багатомірності Дж. Александера, концепцію структуралізації Е. Гіденса, теорію соціальної комунікації Ю. Хабермаса, теорію символічних впливів П. Бурд'є, свою теорію соціального становлення й ін.

Варто особливо підкреслити, що сучасне відновлення соціології полягає в тому, що вона переходить від описовості фактів до їх аналітичних узагальнень. Так поступово, етап за етапом, здійснювався розвиток усіх структурних елементів соціологічної системи наукового знання.

Приділивши багато уваги питанням становлення науки соціології, ми вважаємо за можливе орієнтувати вас на самостійне ознайомлення з наступними, пізнішими етапами її подальшого розвитку (див. список літератури).

4.3. Розвиток соціології в Росії й Україні

З огляду на недостатню висвітленість у навчальній літературі проблем становлення і розвитку вітчизняної соціології, необхідно хоча б коротко

Частина I. Проблеми теорії та історії соціології

зупинитися на цьому питанні. Адже в нашій країні соціологія має свої особливості, свої етапи становлення і розвитку.

Почнемо з того, що вже на початку 20-х років ХХ ст. соціологічна наука в Росії (до складу якої входила й Україна) була повною мірою оформлена як національна соціологічна школа. Соціологія в Росії, що розвивалася, з одного боку, під впливом західноєвропейських соціологічних теорій, ще тривалий час залишалася на рівні механічного переносу наукових концепцій у національне соціокультурне середовище. З іншого боку, інституціалізація російської соціологічної школи відбувалася в значній мірі і за рахунок розробок оригінальних наукових ідей вітчизняними вченими.

Серед них найбільш пріоритетними у світовій соціологічній науці прийнято вважати наступні: 1) обґрунтування психологізму як методологічної основи аналізу суспільних явищ (наприклад, механізм наслідування був досліджений М. Михайлівським раніше, ніж Г. Тардом); 2) розробка типології культур (запропонована М. Данилевським і здійснена ним набагато раніше, ніж аналогічні ідеї описані О. Шпенглером); 3) конструктивна наукова критика соціал-дарвінізму й органіцизму в рамках суб'єктивної російської соціологічної школи; 4) спроба обґрунтування дихотомії суспільного прогресу (була почата П. Струве і М. Туган-Барановським); 5) розробка концепції соціального біхевіоризму (була проведена Г. Зеленим і В. Бехтеревим); 6) створення теорії соціальної стратифікації і соціальної мобільності (була здійснена П. Сорокіним).

Становлення держави (колишнього СРСР) збіглося з періодом прискореного процесу інституціалізації вітчизняної соціологічної науки. Якийсь час цей процес за інерцією продовжувався. Створювалися соціологічні наукові і навчальні заклади, проводилися теоретичні і прикладні дослідження, тематика яких визначалася новими потребами, породженими змінами в країні.

Однак цей період продовжувався порівняно недовго. Вже з кінця 20-х — початку 30-х років ХХ ст. термін "соціологія" починає вживатися з надмірними ідеологічними штампами переважно в негативному аспекті. Соціологія стала розглядатися як буржуазна наука. /Ніхто вже не зважувався говорити, що історичний матеріалізм є соціологією марксизму. Викладання соціології було заборонено. Кращі підручники марксистської соціології 20-х років ХХ ст. (М. Бухаріна, С. Оранського й ін.) були вилучені з обігу. До кінця 30-х років минулого століття розгром соціологічної науки був довершений, а кращі вчені були змушені залишити країну. Тому протягом майже п'яти десятиліть соціологія в нашій країні могла розвиватися лише в рамках інших галузей знання (філософії, історії, економіки, права). Усе

це підкреслює необхідність вичленовування соціологічного знання з інших наук, а також об'єднання його в рамках однієї науки — соціології.

Часткове відродження соціології стало можливим лише з початком демократичних процесів кінця 50-х років ХХ ст. Однак непослідовність політичних змін наклала істотний відбиток і на розвиток соціологічної науки. Її предмет трактувався занадто звужено, стверджувалося, що вона займається тільки конкретними соціологічними дослідженнями. На озброєння була узята концепція 30-х років, відповідно до якої історичний матеріалізм ототожнювався із соціологією, а конкретні соціологічні дослідження, як несумісні з філософською методологією, взагалі виводилися за рамки соціологічного знання.

Ідеологічні догми того часу привели до того, що конкретні соціологічні дослідження давали в основному однобоку характеристику соціальних процесів, виділяючи лише їхню позитивну сторону. Це підтверджує той факт, що соціологічна наука була орієнтована на створення ідеологічного камуфляжу, коректування тих чи інших кроків політичного керівництва колишнього СРСР. Разом з тим, незважаючи на ідеологічну "зашореність", формувалися наукові колективи, які проводили об'єктивні дослідження, здійснювали пошук шляхів для вирішення різних соціальних проблем суспільства. Найбільш помітними в цьому сенсі були дослідження соціально-економічного розвитку села, трудової й управлінської діяльності в сфері промисловості, проблем освіти і виховання, родини і шлюбу, бюджетів вільного часу і багато інших.

Стали з'являтися перші значні соціологічні праці вітчизняних авторів. Серед них — роботи А. Здравомислова, Т. Заславської, М. Іовчука, Г. Осипова, Б. Паригіна, М. Руткевича, А. Харчева, В. Ядова і багатьох інших учених, які намагалися своєю науковою діяльністю і конкретними дослідженнями довести необхідність утвердження соціології як самостійної галузі людського знання. Завдяки цим зусиллям відбувався процес інституціалізації соціології як науки, а пізніше і як навчальної дисципліни у ведучих університетах країни (Москві, Києві і Ленінграді). У 1962 році була утворена Радянська соціологічна асоціація, а в 1969 році — Інститут конкретних соціальних досліджень, що у 1972 році був перетворений в Інститут соціологічних досліджень, а в 1988 році — в Інститут соціології Академії наук СРСР. З 1974 року почав видаватися спеціалізований журнал "Соціологічні дослідження".

В Україні починаючи з 60-х років ХХ ст. соціологічна думка розвивалася в рамках Інституту філософії АН УРСР, де були створені три соціологічних відділи. Соціологічні дослідження проводилися в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі (переважно на базі різних вузівських кафедр). Соціологічний відділ Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР

Частина I. Проблеми теорії та історії соціології

був загально визнаним у колишньому СРСР науковим підрозділом, у рамках якого (разом з кийівськими соціологами) були створені методики соціального планування на промислових підприємствах. Ці методики і зв'язані з ними концепції, як і розробки Донецького та Одеського відділень Інституту економіки АН УРСР, внесли значний вклад у розвиток промислової соціології і соціології праці в Україні.

Разом з тим процес організаційної інституціалізації соціології в цей період був неповним. Він не торкнувся сфери освіти, — жоден навчальний заклад не готував і професійних соціологів. Негативним було також і те, що вітчизняна соціологія розвивалася практично в умовах ізоляції, методологічного монізму, оскільки інші теоретичні орієнтації, крім марксизму, були фактично заборонені.

Однак у середині 80-х років минулого століття відбулися істотні і докорінні зміни в суспільстві, що сприяли створенню принципово нових умов для розвитку соціологічної науки. Вони в основному полягають у наступному. *По-перше*, виникло соціальне замовлення на об'єктивну соціологічну інформацію. Органи влади прийняли орієнтацію на пошук нових підходів до вирішення реальних проблем суспільного розвитку, що, природно, було неможливо здійснити без соціальної діагностики, накопичення й аналізу соціологічної інформації. *По-друге*, в ідейно-теоретичному плані були створені необхідні умови для методологічного плюралізму різних підходів, поглядів і орієнтацій у соціологічних дослідженнях. *По-третє*, суспільні науки стали "відкритими" для широкого взаємообміну зі світовою науковою думкою.

Унаслідок створення таких умов склалася нова ситуація й у самій соціологічній науці. Почався активний процес її інституціалізації як галузі загальнолюдського гуманітарного знання. Такий процес характерний майже для всіх республік і регіонів колишнього СРСР.

В Україні, у зв'язку з утвердженням державного суверенітету, цей процес супроводжується хоча і повільним, але досить очевидним відродженням соціологічної науки, придбанням нею своїх національних рис. У 1990 р. створено Інститут соціології НАН України, починає виходити журнал "Філософська і соціологічна думка" (українською і російською мовами), засновується Соціологічна асоціація України. З 1998 року виходить щомісячний журнал "Соціологія, теорія, методи, маркетинг" (українською і російською мовами), який представляє інтереси Соціологічної асоціації України. Утворено соціологічні служби в Адміністрації Президента України, Верховній Раді, Кабінеті Міністрів України, а також в інших центральних та регіональних органах державної виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Розділ 4. Генеза соціології як галузі наукового знання

При Київському, Харківському, Дніпропетровському, Львівському, Одеському і ряді інших університетів почали працювати факультети соціології, а в ряді інших вищих навчальних закладів — відповідні соціологічні відділення, що приступили до підготовки професійних соціологічних кадрів. Соціологія як обов'язкова навчальна дисципліна уведена у всіх вищих навчальних закладах України.

З кожним роком росте число незалежних і державних соціологічних центрів, лабораторій і служб, що здійснюють прикладні соціологічні дослідження, проводять опитування громадської думки в сферах політики, економіки, культури, освіти, фізичної культури і спорту, інших сферах життєдіяльності українського суспільства. В даний час їх нараховується понад сто. Незважаючи на певні економічні труднощі, діяльність соціологічних осередків в Україні стає усе більш ефективною, привертаючи до себе увагу керівників державних органів, суспільних і комерційних організацій, політиків, вчених і широкої громадськості.

Значних успіхів українські соціологи досягли в галузі дослідження різноманітних соціальних і суспільних проблем. Зокрема, в дослідженні концептуальних засад загальносоціологічної теорії (В. Танчер, В. Тарасенко, В. Судаков), соціальної структури і соціальної стратифікації, професійній орієнтації молоді (С. Макеєв, О. Куценко, В. Черноволенко), впливу засобів масової інформації на самовизначення молодого покоління (Є. Головаха, Н. Костенко, В. Осовський), застосування математичного апарату у соціологічних дослідженнях і удосконалювання методичних засобів соціологічного аналізу (А. Горбачик, В. Максименко, Н. Паніна, В. Паніотто, Ю. Яковенко), соціології освіти та вивчення проблем вищої школи (В. Андрущенко, В. Астахова, В. Волович, І. Гавриленко, М. Лукашевич, О. Якуба), соціології культури та закономірностей ціннісної самосвідомості (А. Ручка, В. Панюков, В. Піча, І. Попова, Н. Победа, О. Семашко), електоральної соціології та вивчення громадської думки (І. Бекешкіна, О. Вишняк, В. Полторак, В. Хмелько, М. Чурилов), соціології політики та політичної свідомості (М. Головатий, В. Матвієнко, М. Михальченко), етносоціології та соціології міграцій (Л. Азар, В. Євтух, М. Шульга), соціології права та злочинності (О. Бандурка, І. Рущенко, В. Соболев), соціології організацій та управління (Ю. Бурега, Є. Суїменко, Ю. Сурмін, М. Туленков), економічної соціології та соціології праці (В. Ворона, В. Пилипенко, Ю. Саєнко, М. Сакада), соціології особистості та способу життя (В. Бакіров, Л. Сахань), соціальної інженерії та соціальних технологій (В. Патрушев, В. Подшивалкіна, О. Скідін) та ін.

У той же час в нашій країні ще не переборена фрагментарність соціології, розірваність її елементів, про що свідчать навчальні програми і навчальні посібники, де частіше дається виклад різних спеціальних соціологічних теорій (галузевих соціологій), а не загальної теорії. Соціологія в Україні ніби повертається до своїх джерел, до узагальнень загальносоціологічного характеру, до цілісної системи соціологічного знання. Усе частіше звучать заклики звернутися до загальної теорії. Багато вітчизняних соціологів справедливо відзначають, що без загальної теорії немає і не може бути розвинутої цілісної системи соціологічного наукового знання, тому що саме загальна теорія й виконує функції вихідного та узагальнюючого знання, що забезпечує подальший розвиток спеціального і конкретного.

Про тенденції розвитку сучасної соціології гарно, на наш погляд, сказав відомий англійський соціолог Ентоні Гіденс у статті "Дев'ять тез про майбутнє соціології" [4]. Він стверджує, що соціологія прийде до теоретичного синтезу і відмовиться від забуття загальної теорії. При цьому буде переосмислений головний об'єкт соціологічного аналізу — цілісність суспільства. Це вже не ізольоване суспільство в державно-національних рамках, а система суспільств. Соціологія знову зацікавиться великомасштабними довгостроковими процесами соціальної трансформації, стане більш активним учасником формування практичної соціальної політики. Е. Гіденс виявив упевненість, що соціологічне мислення і соціологічне бачення проникне в контекст інших наук про суспільство (історію, філософію, політологію, соціальну антропологію, міжнародні відносини). Подібно іншим наукам соціологія за своєю природою й історією розвитку інтернаціональна. Вона є продуктом духовного розвитку людства, результатом творчої діяльності вчених різних країн. Її поява — досягнення світової суспільствознавчої думки.

Безперечно, розвиток соціології має свої особливості в різних країнах. Без їхнього врахування наші уявлення про соціологію були б недостатньо повними і глибокими. Зараз ми ремствуємо на те, що не знаємо, як розвивалась українська соціологічна думка. А тим часом вона розвивалася у свій час достатньо інтенсивно.

Звертаючись до історичних джерел соціологічної думки в Україні, варто згадати роботи митрополита Іларіона, Кліма Смолятича, Володимира Мономаха, Ю. Рогатинця, І. Вишневецького і Ф. Прокоповича, а також соціально-філософські здобутки Г. Сковороди. Усе це, а також подальші роботи українських етнографів-фольклористів, публіцистів і істориків, заклали основи духовної традиції, особливості якої проявилися й у розвитку української соціологічної думки: у ній велике значення приділялось внутрішньому світу людини, його самосвідомості, різним проявам суб'єктивної історії народу.

Розділ 4. Генеза соціології як галузі наукового знання

Крім того, безпосередні передумови розвитку соціологічної думки були закладені соціально-філософськими уявленнями українських філософів Юркевича, Федоровича, Лесевича, Строніна й ін. Зокрема, П. Юркевича (1827–1874) по праву вважають основоположником (поряд з Г. Шпетом) екзистенціалізму, широко розповсюдженої в наш час філософської течії. Основна тема "метафізики любові і філософії серця", яку він розробляв, зв'язана з ідеями Г. Сковороди. Соціально-філософські погляди П. Юркевича, у свою чергу, вплинули на уявлення російських філософів кінця XIX — початку XX століття і перш за все В. Соловйова. Коли в 1861 році П. Юркевича запросили працювати в Московський університет, він, за свідченням сучасників, був єдиним досить підготовленим філософом, що без попереднього закордонного стажування міг зайняти філософську кафедру Московського університету.

Ще одна фігура, на характеристиці якої варто зупинитися особливо, маючи на увазі "протосоціологію" в Україні, — український правознавець і соціолог *Б. Кистяківський (1868–1920)*. Його погляди в більшій мірі (якщо мати на увазі останній період його творчості) відносяться вже безпосередньо до соціології, а точніше — до соціології права. У 1918–1920 роках Б. Кистяківський очолював кафедру соціології в соціально-економічному відділі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Саме з діяльністю цієї кафедри в період роботи там Б. Кистяківського в 20-і роки XX ст. пов'язані основні досягнення соціологічної думки в Україні.

Значний внесок у розвиток історико-соціологічної думки в Україні внесла також діяльність М. Грушевського. Його творчість, з одного боку, являла собою розвиток історико-соціологічного напрямку західної суспільної думки (Т. Дюркгейм, М. Вебер, Л. Леві-Брюль), а з іншого боку — безпосередньо пов'язана з духовними національними традиціями народознавства і фольклористики. М. Грушевський відомий також як засновник (у 1921 році) Українського соціологічного інституту. У цьому ж році ним була опублікована лекція з генетичної соціології. В останні роки життя М. Грушевський тісно співробітничав з "Асоціацією культурно-історичного досвіду", у рамках якої велася робота в галузі соціології, етнології і фольклору.

Крім того, на розвиток вітчизняної соціологічної думки вплинули не тільки західноєвропейська й американська соціологія, ідеалістична російська філософія, але й ідеї народництва, революційного демократизму в Україні, традиції національно-визвольного руху.

Таким чином, історія соціологічної думки в Україні, як і історія світової соціологічної науки взагалі, свідчить про те, що для успішного розвитку

соціології необхідні певні зовнішні умови, що у значній мірі стають внутрішніми факторами її розвитку. До них варто насамперед віднести те, що називають "відкритістю" суспільства, — ступінь його демократичності, здатність критично відноситись до того, що відбувається, реально оцінювати переваги, достоїнства і недоліки.

У цьому зв'язку сучасний історик соціології, французький дослідник Раймонд Арон у книзі "Етапи розвитку соціологічної думки", прослідковуючи самотність, національні джерела й особливості соціології класиків, підкреслює, що це не означає, що соціологія національна. Як і кожна наука, вона зазнає впливу різних факторів, але це не змінює її інтернаціональної природи.

Резюме

1. Передумови виникнення соціології почали формуватися ще в творах вчених і мислителів стародавніх часів. Антична філософська думка, представлена працями Платона, Арістотеля, Полібія та ін. поклала початок вивченню суспільства та його складових. Нових поштовхів розвитку соціальної думки надали праці мислителів епохи Відродження (Е. Роттердамський, Т. Мор, Н. Макіавеллі, М. Монтень) створили модель суспільства, що нагадувала громаду, де порядок і моральні засади регулювались волею Бога і традиціями. Діячі епохи Просвітництва (Гельвецій, Дідро, Руссо, Вольтер, Віко) створили механістичну, раціональну модель суспільства, в якій людина є незалежним суб'єктом, поведінка якого залежить від власних вольових зусиль. В той же час дослідження суспільства в період протосоціології суттєво відставало від розвитку інших наук.
2. Виникнення соціології як самостійної науки було викликано потребами переходу від традиційного до індустріального суспільства. Початковий етап її становлення пов'язаний з іменами О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та орієнтацією на перехід до позитивної науки.
3. Соціологічний позитивізм став провідним напрямом соціології XIX ст. Його основні концепції розроблялись Д. Міллем, Е. Дюркгеймом. В середині позитивізму з'явилися школи і напрями: географічна школа (О. Монтеск'є, І. Мечников, К. Ріттер, Г. Букль та ін.); демографічна школа (А. Гійяр, А. Казані, В. Мірабо та ін.); расово-антропологічна школа (Ж. Гобіно, Х. Чемберлен та ін.); соціальний дарвінізм (Г. Спенсер, Р. Ворме, Л. Гумплович, У. Самнер, А. Шефле та ін.); соціальний механіцизм (Л. Кетле, В. Парето та ін.).

Розділ 4. Генеза соціології як галузі наукового знання

4. На рубежі XIX-XX ст. поширилась психологічна школа: психологічний еволюціонізм (Л. Уорд, Ф. Гіддінгс, У. Мак-Дугал); біхевіоризм (Дж. Уотен, І. Павлов, В. Бехтерев); школа психології народів (М. Лацарус, Х. Штейталь); групова соціологія (Г. Лебон); символічний інтеракціонізм (Ч. Кулі, У. Томас, Дж. Мід). Окрему роль в цьому напрямі зіграв З. Фрейд.
5. Соціологія переживає новий етап — етап класичної соціології (М. Вебер, Г. Зіммель, Е. Дюркейм), де отримали розвиток структурно-функціональний аналіз, конфліктний і системний підходи, символічний інтеракціонізм, емпірична соціологія.
6. У другій половині XX ст. усвідомлюється необхідність синтезу теорії й емпірії, йдуть пошуки загальної теорії (П. Сорокін, Т. Парсонс, Р. Мертон, Дж. Александер, Ю. Хабермас, П. Штомпка та ін.).
7. Розвиток вітчизняної (російської та української) соціології розвивався під впливом західноєвропейських соціологічних теорій але на теренах національного соціокультурного простору. Оригінальні ідеї і концепції Н. Михайловського, М. Дашковського, П. Струве, М. Туган-Барановського, Г. Зеленого, В. Бехтерева, П. Сорокіна та ін. ввійшли до світової системи соціологічних знань.

За радянської доби соціологія певний час заборонялась. Часткове її відродження відбулось у 50-ті роки XX ст. (А. Зравомислов, Т. Заславська, Г. Осипов, Б. Паригін, М. Руткевич, А. Харчев, В. Ядова та ін.).

В Україні соціологічна думка почала відновлюватись з 60-х років XX ст. Грунтуючись на національних культурно-наукових здобутках, відбувається її інституціоналізація, соціологічні дослідження практично всіх сфер суспільного життя набувають поширення, стають все більш важливим джерелом соціальної інформації, яка використовується в управлінні сучасним суспільством.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М.: Прогресс, 1993.
2. Бачигин В. А., Сандулов Ю. А. История западной социологии: Учебник. — Спб.: Лань, 2002.
3. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учебник для вузов / Под ред. В. И. Добренкова. — М.: Гардарики, 1998.
4. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии // Теория и история экономических и социальных институтов и систем. — М.: Зима, 1993.
5. Гіденс Е. Соціологія. — К.: Основи, 1999.
6. Гавриленко І. М. Соціологія. Навч. посіб. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2000.

7. *Западная социология I* И. А. Громов, А. Ю. Машкевиц, В. А. Семенов. — СПб.: Ольга, 1997.
8. *Захарченко М. В., Погорілий О. І.* Історія соціології від античності до початку ХХ ст. — К.: Либідь, 1993.
9. *История социологии: Учеб. пособие /* Под общ. ред. А. Н. Елсукова и др. — Минск: Высш. шк., 1993.
10. *Кондратик Л.Й.* Історія соціології України в іменах. — Луцьк: ВДУ, 1996.
11. *Кукушкина Е. И.* Русская социология XIX — начала XX века. — М.: Изд-во МГУ, 1993.
12. *Лукашевич Н.П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб.пособ. —К.: МАУП, 2002.
13. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ ст.: Посібник. —К.: Либідь, 1996.
14. *Попова И. М.* Социология. Введение в специальность: Учебник. — К.: Тандем, 1997.
15. *Ручка А. А., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. — К.: Наук. думка, 1992.
16. *Ручка А. О., Танчер В. В.* Курс історії теоретичної соціології. — К.: Наук. думка, 1995.
17. *Смелзер Н.* Социология — М.: Фенікс, 1994.
18. *Современная западная социология: Словарь.* — М.: Политиздат, 1990.
19. *Социологическая мысль в России.* — Л.: Наука, 1978.
20. *Соціологічна думка в Україні: Навч. посіб. /*М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. — К.: Заповіт, 1996.
21. *Соціологія: Загальний курс: Навч. посіб. /*Піча В. М. — К.: Каравела, 2000.
22. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособ. /*Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Х.: Рубикон, 1996.
23. *Соціологія. Навч. посіб. /*За ред. С. О. Макеєва —К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999.
24. *Социология: Энциклопедия /* Сост. А. А. Грицанов и др. — Минск, Книжньш дом, 2003.
25. *Справочное пособие по истории немарксистской западной социологии.* — М.: Наука, 1986.
26. *Тексти по истории социологии XIX–XX веков.* — М.: Наука, 1994.
27. *Туленков Н. В.* Историко-социологическое введение: Конспект лекции по социологии. —К.: УГУФВС, 1994.
28. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1996.
29. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
30. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Львів: Кальварія, 1996.
31. *Шаповал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
32. *Якуба Е. А.* Социология: Учеб. пособие. — Х.: Константа, 1996.

ІІ СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

Поняття "суспільство" не має ще однозначного тлумачення в соціальній філософії та соціології. Під *суспільством* зазвичай розуміються суб'єкти історичного процесу у вигляді самодостатніх соціальних організацій, які мають досить визначені координати у просторо-часовому континумі людської історії (наприклад, українське суспільство 2000-х років). Водночас, під *суспільством* розуміються й конкретно-історичні типи соціальної організації, зокрема "феодалне суспільство". Категорія "суспільство" вживається також і для визначення суттєвих якостей будь-якого соціального колективу ("суспільство взагалі").

Однак у всіх перерахованих випадках термін "суспільство" використовується головним чином для позначення форм соціальної колективності, реальних або типізованих спільностей людей. В той же час, цей термін може використовуватися й ще в одному сенсі, коли він означає соціальність взагалі (при антитезі "суспільство-природа"). В цьому випадку термін "суспільство" співпадає із поняттям "надорганічний світ", "соціокультурна реальність", "соціальна форма руху матерії", "соціум" тощо.

Все це говорить про те, що поняття "суспільство" вживається у науковому обігу у вузькому і широкому значеннях. У вузькому — воно означає форму соціальної колективності, а в широкому — соціальність взагалі. Разом з тим у розумінні суспільства як форми соціального упорядкування життєдіяльності людей також немає єдності. Наприклад, існує суб'єктивне визначення суспільства, згідно з яким воно розглядається як особливий самодіяльний колектив людей. Зокрема, в теорії соціальних груп суспільство трактується як сукупність різноманітних перехресованих груп людей, які є різновидом однієї домінуючої групи. Існує і так званий організаційний підхід, який презентує суспільство як інституційну систему сталих зв'язків між взаємодіючими індивідами та соціальними угрупованнями. Наприклад, в "атомістичній" теорії суспільство трактується як сукупність діючих особистостей і зв'язків між ними.

Серед великого розмаїття наукових підходів щодо тлумачення цього поняття особливе місце займає й діяльнісний підхід, прихильники якого вважають, що суспільство — це власне сам процес колективного буття людей. Зокрема, у функціональній концепції, що відноситься до цього

наукового підходу, поняття "суспільство" трактується через самозабезпечувальну систему дій.

При певній різниці у підходах більшість вчених дійшли згоди, що суспільство — це особлива організаційна форма соціальності. Однією із найбільш популярних точок зору на суспільство у вітчизняній соціології є наступна: "суспільство розуміється як відносно стала система соціальних зв'язків і відносин великих і малих груп людей, що визначилася в процесі історичного розвитку людства та підтримується силою звичаю, традиції, закону, соціальних інституцій тощо (громадянське суспільство), а також заснована на певному способі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних та духовних благ" [38, с.105].

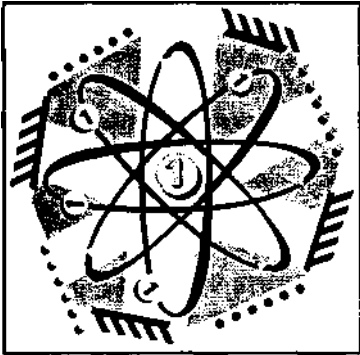
Однак виникає питання: "Чи визначає поняття "суспільство" реальний об'єкт, або це лише абстракція?". Теорія сингуляризму, або соціального анатомізму виходить із твердження, що існують лише конкретні взаємодії окремих людей, а "суспільство" означає власне результат таких взаємодій. Цій соціологічній теорії протистоїть інша, — теорія соціального реалізму (що сформульована Е.Дюркгеймом), яка інтерпретує суспільство як своєрідну самостійну соціальну реальність, що не зводиться до сукупності індивідів.

По суті справи, полеміка між цими двома науковими підходами впирається у проблему системності суспільства, а саме: у виявлення його інтегративних (системних) властивостей, які виникають як результат взаємодії утворюючих його підсистем, частин, елементів. Вже у найпростіших актах спільної діяльності людей формуються, — рамки окремих дій, — соціальна реальність, як сукупність організаційних відносин між взаємодіючими індивідами. Саме ця сукупність надіндивідуальних реалій колективного життя й утворює соціокультурне середовище існування індивідів, яке є об'єктивним по відношенню до них.

Таким чином, у будь-якому суспільстві присутні інтегральні (системні) властивості колективної діяльності, які не зводяться до властивостей індивідуальних людських дій. В той же час, ці інтегральні (системні) властивості проявляють себе тільки завдяки цілеспрямованій діяльності людей. Відповідно *суспільство* — це передусім системна сукупність взаємодіючих людей. Більш того, суспільством може вважатися лише такий колектив людей, який володіє ознакою самодостатності, тобто здатний утворювати та репродукувати феномен суспільного життя із усіма соціальними властивостями, що відрізняють їх від природних процесів.

Отже, *суспільство* — це самодостатня соціальна система, продукт спільної діяльності людей, здатних власними зусиллями утворювати необхідні умови для свого існування.

Розділ 5. СИСТЕМНИЙ ПОГЛЯД НА СУСПІЛЬСТВО

 В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ визначати сутність терміна "суспільство" у його широкому і вузькому значеннях, а також розрізняти поняття "суспільство", "держава", "країна";
- ✓ розрізняти різні типи суспільства і визначати їх, використовуючи різні підстави;
/ розбиратися в сутності системного підходу до вивчення суспільства, мати чітке уявлення про поняття "система" і "соціальна система";
- / відрізняти поняття "соціальна система" і "соціальна структура", а також визначати їхню сутність, види, характерні риси й особливості;
- ✓ розкривати зміст суспільства як соціальної (великої соціальної) системи й визначати його складові елементи (підсистеми), а також механізми їх взаємодії;
- / визначати такі системоутворюючі елементи суспільства, як соціальна спільність, соціальна група, соціальний інститут, соціальна організація, особистість.

5.1. Поняття про суспільство і його типи

Протягом усього історичного періоду формування і розвитку соціологічного знання багато видатних вчених і соціальних мислителів намагалися знайти відповіді на ті фундаментальні питання, що їх хвилювали, а саме: що являє собою людське суспільство? Як воно існує? Яка його структура? Які механізми соціальної інтеграції забезпечують у суспільстві визначений порядок, усупереч величезному розмаїттю інтересів індивідів і різних соціальних груп?

Передусім відзначимо, що в соціологічній науці термін "*суспільство*" розглядається в широкому і вузькому значеннях. У самому *широкому значенні*—це сукупність відносин і зв'язків між людьми, що історично розвиваються і складаються в процесі їхньої спільної життєдіяльності. У *вузькому сенсі*— це історично конкретний тип (рід, вид, підвид) того чи іншого

суспільства (наприклад, буржуазне суспільство) і навіть окремого регіону чи країни (українське суспільство), визначені форми соціальних відносин і зв'язків, що відображають всебічну залежність індивідів одне від одного.

Тим часом людське суспільство постійне змінюється. На початку людської історії виникло суспільство первісних мисливців і збирачів. Пізніше його змінило рабовласницьке, потім феодальне і, нарешті, капіталістичне суспільство. Людське суспільство розвивається від простого до складного. У межах однієї і тієї ж країни в різні періоди існували різні типи суспільства. Наприклад, історія України іде в глибину століть. Україна — це назва країни і держави, а Київська Русь, Російська імперія, Радянський Союз і сучасна Україна — це найменування не тільки різних видів держави, що існували в межах однієї країни, але й різних типів суспільства.

Варто пам'ятати, що коли людина, наприклад, емігрує в іншу країну і приймає нове громадянство, їй доводиться пристосовуватися не тільки до іншого клімату чи політичного режиму, але й до соціального устрою, тобто до суспільства.

У цьому зв'язку варто розрізнити три дуже подібних поняття — *"країна"*, *"державна"*, *"суспільство"*. *Країна* — це частина світу або території, що має визначені границі і користується державним суверенітетом. *Державна* — це політична організація даної країни, що включає визначений тип режиму влади (монархія, республіка), органи і структуру правління (уряд, парламент). *Суспільство* — це соціальна організація даної країни, основу якої складає соціальна структура. Країни вивчає географія, держави — політологія, а суспільство — соціологія.

Отже, *суспільство* — це соціальна організація не тільки країни, але також нації, народності, племені. Були часи, коли чітких політичних або державних кордонів, що відокремлюють одну країну від іншої, не існувало. Країн у звичному змісті цього слова тоді ще не існувало, а цілі народи і племена досить вільно пересувалися в просторі, освоюючи нові території. Коли процес переселення народів завершився, з'явилися обмежені державним суверенітетом частини світу. Отже, країни — це результат територіального розділу світу. Однак суспільство існувало й у ту далеку епоху, коли ще не було країн і держав.

Таким чином, поняття *"суспільство"* застосовано до будь-якої історичної епохи, до будь-якої за чисельністю групи, або будь-якого об'єднання людей (саме людей, а не їх тваринних предків; адже людина з'явилася близько 40 тисяч років тому), якщо воно, це об'єднання, на думку американського соціолога Едварда Шилза, *відповідає таким ознакам*: 1) не є частиною якої-небудь більш великої соціальної системи (суспільства);

2) шлюби укладаються між представниками лише даного соціального об'єднання; 3) поповнення здійснюється переважно за рахунок дітей тих людей, що вже є визнаними представниками даного соціального об'єднання; 4) має певну територію, яку вважає своєю власною; 5) має власну назву і власну історію; 6) має власну систему управління; 7) існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда; 8) його з'єднує власна загальна система цінностей (звичаїв, традицій, норм, законів, правил тощо), яку називають культурою [16, с.17].

Неважко здогадатися, що подібним критеріям відповідають і сучасні держави, що нараховують сотні мільйонів громадян, і стародавні племена, що могли б розміститися на території нинішнього міського мікрорайону. У тих або інших утвореннях існують кровно-родинні системи (укладання шлюбів і рекрутування нових членів), свої території, назви, культура, історія, органи управління, а саме головне — вони не є частиною другого соціального цілого. Отже, *суспільством* можна називати саму велику соціальну групу, у якій тільки доводиться жити людям і, до якої включаються всі інші групи. Ми вже маємо певне уявлення про великі і малі соціальні групи. Отож, суспільство, принаймні сучасне, — це сама велика із складаючих його великих соціальних груп.

На відміну від філософів, соціологи розуміють суспільство цілком конкретно і виділяють певні ознаки, за якими усе мислиме і реальне різноманіття суспільств, що існували раніше і існують тепер, можна розподілити на визначені типи. Декілька типів суспільств, що об'єднані за подібними ознаками чи критеріями, складають типологію. У соціологічній науці прийнято виділяти декілька типологій.

По-перше, якщо за головну ознаку обирається наявність писемності, то всі суспільства поділяються на *дописемні*, тобто, ті що вміють говорити, але не вміють писати, і *писемні*, що володіють алфавітом і фіксують звуки на матеріальних носіях: у клинописних таблицях, берестяних грамотах, книгах, газетах, або у комп'ютерах. Хоча писемність виникла близько 10 тисяч років тому, ще й дотепер деякі племена, що загублені десь у джунглях Амазонки чи Аравійської пустелі, не знайомі із нею. Винахід писемності свідчить про досягнення народом високого рівня культури. Народи, що не знають писемності, називають дикими, відсталими або нецивілізованими.

По-друге, існує й така типологія, що поділяє всі суспільства на два класи — *прості* і *складні*. Критерієм тут виступає число рівнів управління і ступінь соціальної диференціації (розшарування). У *простих суспільствах* немає керівників і підлеглих, багатих і бідних. Такі первісні племена,

які ще подекуди збереглися й дотепер. У складних суспільствах декілька рівнів управління, декілька соціальних прошарків населення, що розташовані зверху до низу в міру зменшення доходів. Тут не просто з'являються керівники і підлеглі — вони складають протилежні великі групи чи класи: пануючий і непануючий. Виникла колись стихійно соціальна нерівність тепер закріплюється юридично, економічно, релігійно і політично. Поштовх до появи складних суспільств був даний зародженням самого могутнього інституту — держави. А відбулося це приблизно 6 тисяч років тому (близько 4 тисяч років тривав "інкубаційний" період, протягом якого рання держава перетворювалася просто в державу). Прості суспільства, що виникли 40 тисяч років тому, відносяться до протодержавних утворень. Отже, історичний період виникнення простих суспільств у 4-5 разів перевищує період виникнення складних.

По-третє, в основі типології може лежати також і спосіб добування засобів існування, тобто спосіб виробництва. Самі стародавні — це полювання і збирання. Відповідно цьому критерію виділяється *суспільство первісних мисливців і збирачів*. Воно складалося із локальних родинних груп (трибів), відділених одна від одної величезним простором. За часом воно було самим тривалим — існувало сотні тисяч років. Ранній період людських утворень називають ще протосуспільством, або періодом людського стада. На зміну йому прийшли два інших типи суспільства і способу виробництва — *скотарство* (пастухування) і *городництво*. Скотарство — більш ефективний спосіб добування засобів існування, заснований на прирученні (одомашнюванні) диких тварин. Скотарі так само, як мисливці і збирачі, вели кочовий спосіб життя. З полювання поступово виросло скотарство, коли люди переконалися, що приручати тварин економічніше, ніж добувати їх на полюванні. Зі збирання виросло городництво, а з нього — землеробство. Таким чином, городництво — перехідна форма від добування з природи готових продуктів (диких рослин) до систематичного й інтенсивного вирощування окультурених злаків. Невеликі міста згодом поступилися місцем великим полям, примітивні дерев'яні мотики (сапи) — дерев'яному, а пізніше залізному плугу.

З землеробством пов'язують зародження держави, міст, класів, писемності — необхідних ознак цивілізації. Вони стали можливими завдяки переходу від кочового до осілого способу життя. Землеробську чи аграрну цивілізацію 200 років тому змінила машинна індустрія (промисловість). Наступила ера *індустріального суспільства*. Заводські труби, що димлять, а також загазовані міські квартали і гігантські вугільні розрізи — це відмітні ознаки індустріального суспільства. На думку багатьох фахівців,

у 70-і роки ХХ століття на зміну індустріальному приходить *постіндустріальне суспільство*, щоправда, не скрізь, а лише в самих розвинутих країнах, наприклад у США і Японії. У постіндустріальному суспільстві переважає не промисловість, а інформатика і сфера обслуговування. Безлюдні заводські цехи, роботизовані виробництва, гігантські супермаркети, космічні станції — це ознаки постіндустріального суспільства, більш високу стадію якого називають ще *інформаційним суспільством*.

По-четверте, відповідно до класифікації суспільств, наприклад у термінах мови, виділяють такі суспільства, як *французьке, німецьке, англійське, польське, українське* тощо, а у термінах релігій — суспільства можуть розподілятися на *мусульманське, християнське, буддистське, іудейське* та ін.

Крім того, у середині ХІХ століття К. Маркс запропонував свою типологію суспільств, що одержала досить широке поширення, особливо в нашій країні. Підставою для неї служать два критерії: спосіб виробництва і форма власності. Суспільства, що розрізняються мовою, культурою, звичаями, політичним устроєм, способом і рівнем життя людей, але об'єднані за цими двома ознаками, складають одну суспільно-економічну формацію. Передова Америка і відсталий Бангладеш — сусіди по формації, якщо базуються на капіталістичному типі виробництва. Згідно Марксу, людство послідовно пройшло чотири суспільні формації — *первісну, рабовласницьку, феодальну і капіталістичну*. П'ятою проголошувалася комуністична, котра повинна була настати в майбутньому.

Якщо уважно подивитися на існуючі класифікації суспільств, то можна знайти між різними типологіями більше подібності, ніж розходжень. Сучасна соціологія використовує усі зазначені типології, поєднуючи їх у певну синтетичну модель. Її автором вважають американського соціолога Данієля Белла, що розділив всесвітню історію людства на три стадії: *доіндустріальну, індустріальну і постіндустріальну*. Коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технологія, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, культура, спосіб життя, чисельність населення, соціальна структура суспільства.

У *доіндустріальному* (чи аграрному) *суспільстві*, яке ще називають традиційним, визначальним фактором розвитку виступало сільське господарство, з церквою й армією як головними інститутами. В *індустріальному суспільстві* — промисловість, з корпорацією і фірмою на чолі. У *постіндустріальному* — теоретичне знання, на чолі з університетом як місцем його виробництва і зосередження.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства супроводжується перетворенням товарної економіки в обслуговуючу, що означає перевагу сфери послуг над сферою виробництва. Змінюється соціальна структура: класовий розподіл поступається місцем професійному. Власність як критерій соціальної нерівності втрачає своє значення, а вирішальним чинником стають рівень освіти і знань. Подібні процеси спостерігаються в Англії, США, Японії, що завершують перехід від індустріального до постіндустріального суспільства. Але вони не відзначаються в Україні, яка нещодавно завершила перехід від доіндустріального суспільства (де більшість населення складали селяни, що проживали в сільській місцевості) до індустріального. Отже, розвиток людського суспільства послідовно проходить три стадії, що відповідають трьом головним типам суспільства: доіндустріальному, індустріальному і постіндустріальному.

5.2. Характеристика суспільства як соціальної системи

Осмислення й усвідомлення того, що людина живе в суспільстві, відбувалося в процесі тривалого розвитку соціально-філософської думки. В античні часи сфера людського буття ототожнювалася не з суспільством, а з державою. У філософії нового часу уявлення про суспільство спочатку формуються переважно в рамках теорії суспільного договору, відповідно до якої перехід людини з природного в суспільний стан пов'язується з виникненням держави. Великий крок вперед у цьому напрямку був зроблений Г. Гегелем, який відокремив громадянське суспільство як сферу приватних (майнових і ін.) інтересів людей від держави, що являє собою сукупність взаємозалежних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством, використовуючи владні функції.

У поясненні сутності і устрою суспільства як цілісної системи, механізмів його функціонування і розвитку особлива роль належить засновникам і видатним представникам соціологічної науки. *О. Конт*, наприклад, вважав суспільство функціональною системою, структуру якої складають сім'я, класи, держава і, яка базується на розподілі праці і солідарності. *Е. Дюркгейм* розглядав суспільство як надіндивідуальну всеосяжну духовну реальність, засновану на системі колективних уявлень і цінностей. На думку *М. Вебера*, суспільство — це система взаємодій людей, що є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на людей, дій. *Т. Парсонс* визначав суспільство як систему соціальних дій і відносин між людьми,

Розділ 5. Системний погляд на суспільство

що зв'язують індивідів на основі єдиних норм і цінностей. З погляду *К. Маркса*, суспільство — це сукупність відносин між людьми, що історично розвивається та складається в процесі їхньої спільної діяльності.

Практично у всіх приведених вище визначеннях у тому чи іншому ступені, але достатньо чітко, простежується системний підхід до аналізу суспільства, з точки зору якого воно розглядається як цілісна соціальна система, що складається з визначених елементів, які знаходяться між собою у тісному взаємозв'язку. *Системний підхід* до аналізу суспільства забезпечує, передусім, єдність трьох аспектів його вивчення, а саме: генетичного (чи конкретно-історичного), функціонального і структурного, що, у свою чергу, дозволяє об'єднати різні знання у єдину систему чи єдину теорію суспільства. В основі даного підходу лежить поняття "система" — певним чином упорядкована і взаємозалежна сукупність елементів, що утворюють певну цілісну єдність. Внутрішню природу, змістовну сторону всякої цілісної системи, матеріальну основу її організації визначає, головним чином, склад або набір її системоутворюючих елементів.

Взагалі *система*, на думку багатьох дослідників [38, с. 119], — це предмет, явище чи процес, що складається з якісно визначеної сукупності елементів, які знаходяться у взаємних зв'язках і відносинах, утворюють єдине ціле і здатні у взаємодії із зовнішніми умовами свого існування змінювати свою структуру. Істотними рисами будь-якої системи є цілісність та інтеграція. Перше поняття фіксує об'єктивну форму існування явища, тобто його існування як цілого, а друге — процес і механізм об'єднання його частин. Ціле завжди більше суми частин, що в неї входять. Це означає, що кожне ціле має нові якості (які механічно не можуть зводитись до суми його елементів), виявляє деякий "інтегральний ефект". Ці нові якості, що властиві явищу як цілому, зазвичай позначаються як системні чи інтегральні якості.

У цьому зв'язку під *соціальною системою* розуміється цілісне соціальне утворення (суспільство, соціальна спільність, соціальна група тощо), де основними системоутворюючими елементами є люди, їх зв'язки і відносини. При цьому соціальні зв'язки і відносини людей виявляються в їхній діяльності, яку вони здійснюють не ізольовано, а в процесі взаємодії з іншими людьми, об'єднаними в різні соціальні спільності і групи в умовах визначеного соціального середовища. Ці зв'язки і відносини носять порівняно стійкий характер і постійно відтворюються в історичному процесі, переходячи з покоління в покоління (див. рис.5.1).

Частина II. Суспільство як соціальна система

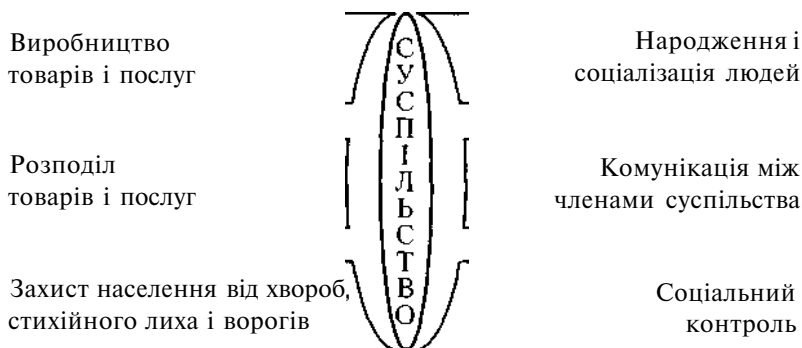

Рис. 5.1. Умови цілісності суспільства (за Г. і Дж. Ленські)

Соціальні зв'язки, у свою чергу, являють собою набір фактів, що детермінують спільну діяльність людей у конкретних суспільствах і в конкретний час для досягнення визначених цілей. Це — зв'язки індивідів один з одним, а також їхні зв'язки з явищами і процесами навколишнього світу, що складаються в ході їх практичної діяльності. Сутність соціальних зв'язків виявляється в змісті і характері соціальних дій особистостей, чи, інакше кажучи, у соціальних фактах. Соціальні зв'язки носять об'єктивний характер, тобто їхнє встановлення не залежить від волі і примх індивідів, а диктується, передусім, тими соціальними умовами, у яких живуть і діють люди, що складають ту чи іншу соціальну спільність.

У соціології на мікро- і макрорівнях виділяють зв'язки *особистісні, соціально-групові, організаційні, інституціональні і соціетальні*. Соціальними об'єктами, що відповідають цим видам зв'язків, виступають індивід (його свідомість і дії), соціальна група, соціальна організація, соціальний інститут і суспільство. В межах суб'єктивно-об'єктивного континууму розрізняються *суб'єктивні, об'єктивні і змішані зв'язки* і, відповідно, *об'єктивні* (діюча особистість, соціальна дія, закон, система управління і т.п.), *суб'єктивні* (особистісні норми і цінності, оцінка соціальної реальності тощо) та *суб'єктивно-об'єктивні* (сім'я, релігія і т. п.) *об'єкти*.

За допомогою механізму соціальної взаємодії людей здійснюється відтворення і становлення нових соціальних відносин. Ці відносини являють собою відносно стійкі і самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами, що займають різне положення в суспільстві, а відтак і приймають неоднакову участь у його економічному, політичному і духовному житті, а також розрізняються між собою способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання. Отже, соціальні відносини — це

відносини рівності і нерівності індивіда і соціальних груп стосовно того соціального положення або тієї соціальної ролі, яку вони займають у суспільстві.

Необхідно особливо підкреслити, що специфіка суспільства як соціальної системи полягає в тому, що воно складається на базі тієї чи іншої спільності людей (соціальна група, соціальна організація і т.д.), а її елементами є люди, чия поведінка детермінується визначеними соціальними позиціями (статусами), що вони займають, і конкретними соціальними функціями (ролями), які вони виконують, соціальними нормами і цінностями, прийнятими в даній соціальній системі, а також їх різними індивідуальними якостями. Крім цього, до складу елементів соціальної системи можуть входити й різні ідеальні (вірування, уявлення і т.д.) та випадкові елементи.

Таким чином, індивід здійснює свою діяльність не ізольовано, а в процесі взаємодії з іншими людьми, об'єднаними в різні соціальні спільноти в умовах дії сукупності факторів, що впливають на формування і поведінку особистості. У процесі цієї взаємодії люди, соціальне середовище впливають на даного індивіда, рівно як і він впливає на інших індивідів і середовище. У результаті дана соціальна спільність людей стає соціальною системою, тобто певною цілісністю, що володіє системними якостями, тобто такими якостями, яких немає в жодному із включених до неї окремо елементів.

Визначений спосіб зв'язку і взаємодії елементів, тобто індивідів, що займають визначені соціальні позиції (статуси) і виконують визначені соціальні функції (ролі), відповідно до прийнятої в даній соціальній системі сукупності норм і цінностей, утворюють й відповідну структуру соціальної системи.

5.3. Сутність структури соціальної системи

В соціології немає загальноприйнятого визначення поняття *"структура соціальної системи"*. В різних наукових працях це поняття визначається як "організація відносин"; "визначена артикуляція, порядок устрою частин"; "послідовні, більш-менш постійні регулярності"; "зразок поведінки, тобто неформальні дії чи послідовність дій, що спостерігаються"; "істотні, заглиблені, визначальні умови"; "характеристики більш фундаментальні, чим інші, поверхневі"; "устрій частин, що контролює усе різноманіття феномена"; "відносини між групами й індивідами, що виявляються в їхній поведінці", і т.ін. Усі ці дефініції, на наш погляд, не протистоять, а доповнюють одна одну, а також дозволяють створити інтегральне уявлення про елементи і властивості структурної організації соціальної системи.

Частина II. Суспільство як соціальна система

Отже, основними видами структури соціальної системи є:

- 1) *ідеальна структура*, що зв'язує воедино вірування, переконання, уяви;
- 2) *нормативна структура*, що включає цінності, норми, визначені соціальні ролі;
- 3) *організаційна структура*, що визначає спосіб взаємозв'язку соціальних позицій чи статусів індивідів, а також детермінує характер відтворення соціальних систем;
- 4) *випадкова структура*, що складається з елементів, включених до її функціонування, а також наявних в даний момент (конкретний інтерес особистості, або ресурси що випадково надійшли і т.д.) [38, с. 121].

Перші два види соціальної структури пов'язані з концепцією культурної структури, а два інших — з концепцією соціетальної структури. *Нормативна* й *організаційна* структури розглядаються як єдине ціле, а елементи, включені до їхнього функціонування, — як стратегічні. *Ідеальна* і *випадкова* структури та їх елементи, будучи включеними до функціонування соціальної структури як єдиного цілого, можуть викликати як позитивні, так і негативні відхилення в її поведінці. Це, у свою чергу, є наслідком неузгодженості у взаємодії різних структур, що виступають як елементи більш загальної соціальної системи, дисфункціональні розлади цієї системи.

Структура соціальної системи як функціональна єдність сукупності елементів регулюється тільки її властивими законами і закономірностями, а також володіє своєю власною детермінованістю. Внаслідок цього існування, функціонування та зміна структури соціальної системи визначається не законом, що стоїть як би "поза нею", а має характер саморегуляції, що підтримує у визначених умовах рівновагу елементів усередині соціальної системи, а також відновлює цю рівновагу при відомих порушеннях та направляє зміну цих елементів і самої структури даної соціальної системи.

Закономірності розвитку і функціонування даної соціальної системи можуть збігатися або не збігатися з відповідними закономірностями соціетальної (великої соціальної) системи, можуть мати позитивні чи негативні соціально значимі наслідки для даного суспільства. Соціальна система, виходячи зі структурно-функціонального аналізу, може бути представлена в *n* *'ятьох аспектах*:

- 1) як взаємодія особистостей, кожна з яких є носієм індивідуальних якостей;
- 2) як соціальна взаємодія, що має своїм наслідком становлення соціальних відносин і утворення соціальної групи;
- 3) як групова взаємодія, в основі якої лежать ті чи інші загальні обставини (місто, село, трудовий колектив і т.д.);

4) як ієрархія соціальних позицій (статусів), що займають особистості, включені у діяльність даної соціальної системи, і соціальних функцій (ролей), які вони виконують на основі даних соціальних позицій;

5) як сукупність норм і цінностей, що визначають характер і зміст діяльності (поведінки) елементів даної системи.

Перший аспект, що характеризує соціальну систему, пов'язаний з поняттям індивідуальності, другий — соціальної групи, третій — соціальної спільності, четвертий — соціальної організації, п'ятий — соціального інституту і культури. Таким чином, соціальна система виступає як взаємодія основних її структурних елементів.

5.4. Зміст основних елементів суспільної системи

У суспільстві існує складна ієрархія соціальних систем, що якісно розрізняються між собою. *Суперсистемою*, чи великою соціальною (соцієтальною) системою є суспільство. Як велика соціальна система, суспільство складається з безлічі індивідів, їхніх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин. Однак суспільство являє собою не просту суму індивідів, зв'язків і відносин, оскільки є не сумарною, а цілісною соціальною системою, де індивідуальні дії, зв'язки і відносини, інтегруючись між собою, утворюють зовсім нову, системну якість, яку не можна розглядати як просту суму елементів. У цьому зв'язку суспільні зв'язки і відносини носять надіндивідуальний, надособистісний характер, у результаті чого суспільство є якісно визначеною самостійною субстанцією, що є первинною по відношенню до індивідів. Останні, народжуючись, вже застають визначену структуру зв'язків і відносин у суспільстві, у яку вони включаються в процесі соціалізації.

Отже, в результаті взаємодії усіх системоутворюючих елементів (факторів) суспільство стає цілісною великою соціальною (соцієтальною) системою з новими якостями, яких немає у жодного із включених у неї окремо елементів. Крім того, внаслідок своїх інтегральних якостей суспільство як соцієтальна система здобуває відому самостійність по відношенню до особистостей (що входять у нього), а також відносно самостійний спосіб свого функціонування і розвитку.

Таким чином, *суспільство* являє собою найбільш загальну і складну природно-історичну соціальну (чи соцієтальну) систему, а її елементами є люди, соціальна діяльність, зв'язки і відносини яких обумовлюються визначеним *соціальним положенням* (статусом), що вони займають; *соціальними функціями* (ролями), що вони виконують; *соціальними нормами* і *цінностями*, прийнятими в даній соціальній системі, а також їх

Частина II. Суспільство як соціальна система

індивідуальними якостями (соціальні якості особистості, мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси і т.д.) [37, с.204–233].

В якості соціетальної системи суспільство володіє *властивістю до самовідтворення*, яке здійснюється за допомогою ряду необхідних диференційованих функцій. Ці функції, з одного боку, є наслідком механічного розподілу суспільної праці, а з іншого боку, доповнюючи один одного, взаємодіючи один з одним, додають функціонуванню і розвитку суспільства характер особливого соціального організму. Диференціація суспільних функцій супроводжується створенням різних безособистісних структур (економічних, соціальних, політичних та інших інститутів і організацій), що виступають у якості "речових або матеріальних" носіїв цих функцій. Ці структури заповнюються людьми, що володіють визначеними якостями (психологічними, професійними й ін.), необхідними для виконання тих чи інших функцій (економічних, політичних і ін.). Люди, що включені у функціонування тих чи інших соціальних структур, здійснюють свої функції не ізольовано, а взаємодіючи один з одним. Внаслідок цього в межах тих чи інших безособистісних соціальних структур (інститутів або організацій) складається визначена структура міжособистісних відносин. Саме за допомогою цих міжособистісних відносин, суб'єктами яких є реальні індивіди, приводяться в дію, або вірніше, виконуються ті чи інші функції збоку безособистісних структур.

Найважливішими елементами суспільства як соціетальної системи виступають його економічна, соціальна, політична й ідеологічна (чи духовна) структури, взаємодія елементів яких (тобто систем менш загального порядку) інституціалізує їх у соціальні системи (економічну, соціальну, політичну, ідеологічну тощо). Кожна з цих найбільш загальних соціальних систем займає визначене місце в суспільстві як соціетальній системі і виконує (добре, погано, чи зовсім не виконує) у ньому строго окреслені функції. Наприклад, *економічна система* виконує функцію виробництва, обміну і розподілу матеріальних благ, *соціальна* — функцію соціалізації індивідів, *політична* — функцію соціального управління і контролю, *ідеологічна* (чи духовна) — функцію виробництва духовних цінностей. Дані елементи суспільства утворюють ієрархічну залежність, у якій економічна система є визначальною, а соціальна, політична й духовна — похідними від неї. Однак це не означає, що між даними системами в суспільстві відсутній зворотний зв'язок, тобто кожна наступна система робить істотний зворотний вплив на попередню. У свою чергу, кожна з цих більш загальних соціальних систем включає до своєї структури у якості елементів нескінченну безліч соціальних систем менш загального порядку: сім'я, трудовий колектив тощо (див. рис.5.2).

Розділ 5. Системний погляд на суспільство

Рис.5.2. Структура суспільства як соціальної системи (основні сфери або системи)

З розвитком суспільства як соціальної системи в ньому поряд із названими виникають й інші соціальні системи та органи соціального впливу на соціалізацію індивіда (виховання, освіта), на його естетичний (естетичне виховання), моральний (моральне виховання, припинення різних форм девіантної поведінки), фізичний (охорона здоров'я, фізичне виховання) розвиток. "Сама ця органічна система, на думку К. Маркса та Ф. Енгельса, як сукупне ціле має свої передумови, а її розвиток в напрямку цілісності складається саме в тому, щоб підкорити собі усі елементи суспільства або створити з нього ще відсутні, але потрібні їй органи. Таким чином система в ході історичного розвитку перетворюється в цілісність".

Кожна зі структур суспільства як соціальної системи, будучи її елементом, не тільки виконує визначену функцію, але і додає цій системі в процесі її відносин з іншими її структурами нову (системну) якість, що не зводиться до якостей її елементів. У той же час соціальна система постійно відтворює соціальну якість своїх структур і відповідно соціальні якості індивідів і груп індивідів, включених до їхнього функціонування, тобто суб'єктів соціальних відносин. Виникає тенденція адаптації до форм і способів функціонування соціальної системи її структурних і особистісних елементів. Це — одна сторона проблеми, пов'язана із функціонуванням соціальної системи.

Інша її сторона полягає в тому, що в процесі функціонування соціальної системи може мати місце (за всілякими причинами об'єктивного і суб'єктивного характеру) "підміна" функцій, коли суб'єкти соціальних відносин, що включені у дану систему, починають виконувати невластиві їй функції (наприклад, адміністративно-командні методи регулювання економічного життя з боку політичної системи) або виявляється "некомпетентність" особистісних елементів даної структури (наприклад, здійснення технічними фахівцями економічних функцій). Внаслідок цього порушується баланс у

Частина II. Суспільство як соціальна система

функціонуванні як структурних, так і особистісних елементів соціальної системи, її поведінка стає дисфункціональною. *Дисфункціональні* розлади чи аномалії в поведінці соціетальної системи з об'єктивною необхідністю ведуть до її деформації і дестабілізації, зростанню соціальної напруженості.

Єдиним виходом із ситуації, що склалася є реформування як структурних, так і особистісних елементів соціетальної системи, надання їх функціонуванню природно-історичного характеру. Реформування таким чином забезпечує перехід соціетальної системи до її нового якісного стану, наприклад, перехід від авторитарних-бюрократичних — до наукових методів управління економікою; від економіки дефіцитної — до економіки з розвинутою системою споживання; від бюрократичного суспільства — до суспільства демократичного, від закритого суспільства — до суспільства відкритого.

Іншими елементами (чи системами) суспільства як соціетальної системи є класи, етнічні, демографічні, територіальні і професійні групи, сім'я, особистість і т.д. [41, с.122–151]. Кожний з названих елементів також може розглядатися як соціальна система і містити у собі безліч інших підсистем. У такий спосіб соціальні системи взаємно перегруповуються, ті самі індивіди можуть бути елементами різних соціальних систем. Однак кожна з них, узята ізольовано чи в зв'язку з іншими, може розглядатися як відносно самостійна соціальна система (див. рис.5.3).

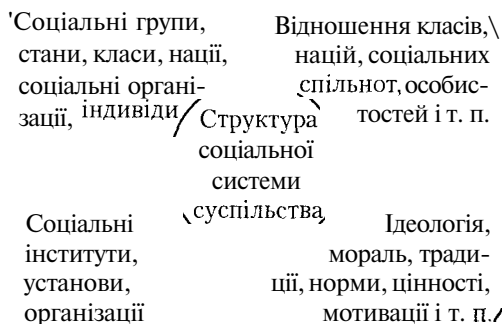

Рис.5.3. Структура соціальної системи суспільства

В основі *класифікації* соціальних систем як найважливіших елементів суспільства може лежати й тип соціальних зв'язків. Дані зв'язки між людьми, які є включеними в ті чи інші соціальні системи, устанавлюються на основі різних соціальних функцій, що утворюють визначені пункти перетинання, якими є соціальні статуси, що відображають обумовлене відповідними зв'язками і відносинами взаємне положення індивідів. У цьому випадку за *зв'язками-відносинами* виділяються соціальні групи; за *зв'язками-взаємодіями* — соціальні спільноти; за *інституціональними зв'язками* — соціальні інститути; за *зв'язками контролю* — система соціального контролю; за *організаційними зв'язками* — соціальні організації.

Соціальні групи як елементи суспільної системи являють собою об'єднання людей на основі спільності соціально значимої ознаки. Структура і специфіка соціальних груп у кінцевому рахунку пояснюється структурою і специфікою соціально-економічного устрою суспільства, передусім способом виробництва і обумовленою ним класовою структурою суспільства. Соціальні групи характеризуються насамперед способом взаємовідносин їх членів (нація, клас, трудовий колектив і т.д.). Границі соціальної групи окреслюються участю (чи неучастю) тих чи інших індивідів у даному виді спільної діяльності.

Соціальні спільноти (місто, село, трудовий колектив, сім'я тощо) як елементи суспільної системи відрізняються тим, що практично усі соціальні системи складаються саме на їхній базі. Соціальна спільність являє собою сукупність людей, яку характеризують умови їх життєдіяльності (економічні, соціально-статусні, рівень професійної підготовки й освіти, інтереси, потреби тощо), загальні для даної групи взаємодіючих індивідів (нації, класи, соціально-професійної групи, трудові колективи і т.д.); приналежність досліджуваної групи взаємодіючих індивідів до тих чи інших соціальних інститутів (сім'я, освіта, наука, політика, економіка, релігія і т. д.). Функціонування і розвиток соціальної спільноти відбувається на основі взаємодії її елементів — індивідів.

Наступний тип соціальних систем суспільства, а значить і елементів суспільної системи, складається на основі спільностей, соціальні зв'язки яких обумовлені об'єднаннями організацій. Такі зв'язки називаються інституціональними, а соціальні системи — *соціальними інститутами*, що діють від імені суспільства як цілого. Інституціональні зв'язки називають ще нормативними, тому що їх характер і зміст устанавлюється суспільством з метою задоволення потреб його членів у тих чи інших сферах суспільного життя (економіка, політика, спорт, релігія, мистецтво і т.д.).

Отже, соціальні інститути виконують у суспільстві функції соціального управління і контролю, що й дає власне можливість суспільству та його системам забезпечувати дотримання нормативних умов, порушення яких завдає шкоди соціальній системі.

Соціальні інститути регулюють поведінку членів тієї чи іншої спільноти за допомогою системи санкцій і винагород. В кожному суспільстві їх завдання зводиться не тільки до примуса, але й до здійснення гарантій свободи у визначених видах діяльності — свободи творчості, слова, віросповідання, права на одержання визначеної форми і величини доходу, на житло тощо. Зовні соціальний інститут виглядає як сукупність осіб, установ і організацій забезпечених певними матеріальними засобами і здійснюючих конкретну соціальну функцію. Із змістовної сторони — соціальний інститут це визначена система цілеспрямованих, доцільно орієнтованих і стійких стандартів поведінки людей в конкретних ситуаціях у різних видах і сферах діяльності.

Ще одним типом соціальних систем суспільства, а також основним його елементом є *соціальні організації*, що являють собою складну, ієрархічно взаємопов'язану систему соціальних позицій і ролей, котрі повинні виконуватися індивідами, що унаслідок цього стають її членами. Соціальні організації, таким чином, не що інше, як ієрархічні цільові системи (де їх елементи — люди — ієрархічно об'єднані для досягнення спільних цілей). Все це змушує індивідів розподілятися за ролями (за цілями) — "горизонтально" — і за керівництвом, підпорядкуванням (за статусами) — "вертикально". Суспільство розглядає *соціальну організацію* як найважливіший інструмент вирішення економічних, соціальних, політичних, духовних та інших задач. Соціальна організація дає можливість людині реалізувати свої потреби й інтереси, але в строго визначених межах. Ці межі встановлюються соціальним статусом людини і соціальною роллю, що йому запропонована, а також соціальними нормами і цінностями, прийнятими в тій чи іншій організації, а також в суспільстві в цілому. Цілі організаціям можуть задаватися як зовні, так і вироблятися всередині них. У будь-якому випадку соціальні організації створюються в суспільстві для досягнення визначених цілей і вирішення певних специфічних задач, вони — головні інструменти функціонування і розвитку суспільства.

Варто підкреслити, що *розмежування видів* соціальних систем у суспільстві (чи елементів суспільної системи) носить дуже умовний характер. Виокремлення соціальної системи за тим чи іншим критерієм визначається, як правило, завданням соціологічного дослідження. Та ж сама

Розділ 5. Системний погляд на суспільство

соціальна система в суспільстві (наприклад, сім'я) може в однаковій мірі розглядатися і як соціальна спільність, і як соціальна група, і як елемент соціального контролю, і як соціальний інститут, і як соціальна організація.

Людина з властивими їй індивідуальними якостями включається в соціальну систему (суспільство в цілому), підкоряється її законам і приймає її норми і цінності, виступаючи таким чином як *особистість*, яка також може розглядатися як соціальна система. Її соціальні якості виявляються в процесі соціальної діяльності. Кожна особистість має визначену сукупність соціальних якостей, що утворюють її структуру. За посередництвом цих якостей відбувається вплив на неї цієї системи, а результатом є соціальні відносини і поведінка людей, які типологізовані на основі їх однотипних соціальних властивостей і інтегральних якостей тієї чи іншої соціальної системи і суспільства в цілому.

Таким чином, *різні соціальні об'єкти*, що розташовані на макро-, і мікrorівнях, а також на об'єктивно-суб'єктивних континуумах, *утворюють складну систему соціальних зв'язків*, що управляє потребами, інтересами і цінностями людей. Її можна позначити як *систему соціетальних зв'язків*. Вона упорядковується в кожній конкретній соціальній системі таким чином, що коли на ній з'являються сплетення і вузли, то суспільство, у свою чергу, передбачає систему засобів, щоб бути спроможним ці сплетення розплутати, а вузли розв'язати. Якщо ж воно не в змозі цього зробити, то, виходить, що існуюча і використовувана в даному суспільстві система засобів стала неадекватною, тобто невідповідною до соціальної ситуації, що склалася. І в залежності від практичного відношення суспільства до даної ситуації воно може виявитися в стані занепаду, застою чи радикальних реформ.

Система соціетальних зв'язків виступає таким чином як організована сукупність різних форм соціальних зв'язків, що згуртовують індивідів та їхні групи у єдине функціональне ціле, тобто в суспільство (соціетальну систему). В той же час, яку б ми форму соціальних зв'язків між явищами не досліджували, вони завжди існують лише в системі і поза нею існувати не можуть. Різноманіття типів соціетальних зв'язків відповідає їй різноманіттю типів соціальних систем, що утворюють суспільство і визначають ці зв'язки.

Резюме

1. Термін "суспільство" прийнято розглядати в широкому і вузькому значеннях. В широкому — це сукупність відносин і зв'язків між людьми,

яка розвивається в процесі історії і складається в процесі їхньої спільної життєдіяльності. А у вузькому — це історично конкретний тип (рід, вид або підвид) того чи іншого суспільства, а також визначені форми соціальних відносин і зв'язків, що відображають всебічну залежність індивідів одне від одного.

2. Необхідно розрізнити три дуже подібних поняття — "країна", "держава" і "суспільство". Країна — це частина світу або певної території, що має визначені границі і користується державним суверенітетом. Держава — це політична організація даної країни, що включає визначений тип режиму влади, органи, структуру і форму правління. Суспільство — це соціальна організація даної країни, основу якої складає соціальна структура. Країни вивчає географія, держави — політологія, а суспільство — соціологія.
3. Будь-яке соціальне утворення, на думку Е. Шилза, щоб іменуватися суспільством, має відповідати наступним ознакам: 1) не бути частиною якої-небудь більш великої соціальної системи; 2) шлюби мають укладатися між представниками лише даного соціального об'єднання; 3) відтворення здійснюється переважно за рахунок дітей тих людей, що вже є визнаними представниками даного об'єднання; 4) має певну територію, яку вважає своєю власною; 5) має власну назву і власну історію; 6) має власну систему управління; 7) існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда; 8) його з'єднує власна загальна система цінностей, яку називають культурою.
4. В соціології прийнято виділяти декілька типологій суспільства. За ознакою писемності, усі суспільства поділяються на *дописемні*, що вміють говорити, але не вміють писати, і *писемні*, що володіють алфавітом і фіксують звуки на матеріальних носіях. За критерієм числа рівнів управління і ступенем диференціації (розшарування) суспільства поділяються на *прості*, де немає керівників та підлеглих, багатих та бідних і, *складні*, де не просто з'являються керівники і підлегли — вони складають протилежні великі групи чи класи: пануючий і непануючий.

Якщо за основу класифікації суспільства брати *спосіб добування засобів існування*, або *спосіб виробництва*, то усі суспільства можна поділити на: *суспільство мисливців і збирачів*, *суспільство скотарів і землеробів* (або аграрне суспільство), *індустріальне суспільство* (де існує промисловість) *постіндустріальне суспільство* (де переважає не промисловість, а інформатика і сфера обслуговування) та *інформаційне суспільство* (як більш висока стадія постіндустріального).

ВІДПОВІДНО до типології суспільств у термінах мови, виділяються такі суспільства, як *французьке, німецьке, англійське, українське* тощо, а у термінах релігії — суспільства можуть розділятися на *мусульманське, християнське, іудейське* і т.д.

У середині XIX ст. К.Маркс запропонував свою типологію суспільств, підставою для якої служать два критерії: спосіб виробництва і форма власності. Згідно цієї типології людство послідовно пройшло чотири суспільні формації: *первісну, рабовласницьку, феодальну і капіталістичну*. П'ятою була проголошена *комуністична*, яка мала наступити у майбутньому.

Сучасна соціологія використовує усі зазначені типології, поєднуючи їх у певну *синтетичну модель*, що запропонував Д.Белл, який розділив всесвітню історію людства на три стадії: *доіндустріальну, індустріальну і постіндустріальну*, які власне і відповідають однойменним назвам суспільств.

5. Системний підхід до аналізу суспільства є на сьогодні найбільш плідним, який забезпечує єдність *трьох аспектів* його вивчення, а саме: *генетичного* (чи конкретно-історичного), *функціонального* і *структурного*. В основі даного підходу лежить поняття "система" — певним чином упорядкована і взаємозалежна сукупність елементів, що утворюють цілісну єдність. В цьому зв'язку під *соціальною системою* розуміється цілісне соціальне утворення (суспільство, соціальна спільність, соціальна група тощо), де основними системоутворюючими елементами є люди, їхні зв'язки і відносини.
6. Кожна соціальна система має певну структуру, тобто визначений порядок устрою її частин або елементів. Основними видами структури соціальної системи є такі: 1) *ідеальна*, що зв'язує воедино вірування, переконання й уяви людей; 2) *нормативна*, що включає цінності, норми, а також визначені соціальні ролі; 3) *організаційна*, що визначає спосіб взаємозв'язку соціальних позицій чи статусів індивідів, а також детермінує характер відтворення системи; 4) *випадкова*, що складається із елементів, включених до її функціонування в даний момент.
7. Соціальна система, виходячи із структурно-функціонального аналізу, може бути представлена в п'ятих аспектах: 1) *як взаємодія особистостей*, кожна із яких є носієм індивідуальних якостей; 2) *як соціальна взаємодія*, що має своїм наслідком становлення соціальних відносин і утворення соціальних груп; 3) *як групова взаємодія*, в основі якої лежать ті чи інші загальні обставини (місто, село, трудовий колектив

тощо); 4) як *ієрархія соціальних позицій* (статусів), що займають особистості включені у діяльність даної системи і, *соціальних функцій* (ролей), які вони виконують на основі даних соціальних позицій; 5) як *сукупність норм і цінностей*, що визначають характер і зміст діяльності (поведінки) елементів даної системи.

8. Суспільство являє собою найбільш загальну і складну природно-історичну *соціетальну* (велику соціальну) систему, а її елементами є люди, соціальна діяльність, зв'язки і відносини яких обумовлюються визначеним соціальним положенням (статусом), що вони займають, соціальними функціями (ролями), що вони виконують; соціальними нормами і цінностями, прийнятими в даній соціальній системі, а також їх індивідуальними властивостями.
9. Найважливішими елементами суспільства як соціальної системи виступають його *економічна, політична, соціальна, духовна* (ідеологічна), та *правова* структури, які заповнюються людьми та внаслідок взаємодії інституалізуються у соціальні системи, але менш загального порядку (у порівнянні із суспільством загалом). Кожна із цих систем займає визначальне місце в суспільстві і виконує у ньому строго окреслені функції. Наприклад, *економічна система* виконує функцію виробництва, обміну і розподілу матеріальних благ, *соціальна* — функцію соціалізації індивідів, *політична* — функцію соціального управління і контролю, *духовна* — функцію виробництва духовних цінностей.
З розвитком суспільства як соціетальної системи в ньому поряд із названими виникають й інші соціальні системи та органи соціального впливу на соціалізацію індивідів. Іншими елементами (чи системами) суспільства як соціетальної системи є *соціальні класи, соціальні спільноти, соціальні групи, соціальні інститути, соціальні організації*.
10. Виокремлення видів соціальних систем у суспільстві (або елементів суспільної системи) носить умовний характер і визначається, як правило, виходячи із завдань соціологічного дослідження. Та ж сама соціальна система в суспільстві, наприклад, сім'я — може в однаковій мірі розглядатися і як соціальна спільність, і як соціальна група, і як соціальний інститут, і як соціальна організація, і як елемент соціального контролю тощо.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Американская социологическая мысль: Тексты* /Под ред. В. И. Добренькова. — М.: Изд-во МГУ, 1994.

2. *Акофф Р., Эмери Ф.* О целеустремленных системах: Пер. с англ. — М.: Сов. Радио, 1974.
3. *Афанасьев В. Г.* Мир живого: системность, эволюция и управление. — М.: Политиздат, 1986.
4. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество. — М.: Политиздат, 1982.
5. *Беккер Д.* В обществе — об обществе // Социологос. — М.: Логос, 1991.
6. *Белл Д.* Постиндустриальное общество // Америка. — 1977. — № 9.
7. *Бородин Е. Т.* Современная социология общества в контексте истории // Социально-полит. журн. — 1992. — № 1.
8. *Веблен Т.* Теория праздного класса. — М.: Прогресс, 1984.
9. *Волков Ю. Г., Мостовая И. В.* Социология: Учеб. для вузов / Под ред. В. И. Добренькова. — М.: Гардарики, 1998.
10. *Гелбрейт Д.* Новое индустриальное общество. — М.: Прогресс, 1969.
11. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
12. *Дятченко Л. Я.* Социальные технологии в управлении общественными процессами. — Белгород: Центр социальных технологий, 1993.
13. *Зиммель Г.* Эссе по проблеме: как возможно общество? // Вопросы социологии. — 1993. — Т.2. — № 3.
14. *Карташев В. А.* Система систем. Очерки общей теории и методологии. — М.: Прогресс-Академия, 1995.
15. *Коллингвуд Р.* Док. Новый Левиафан, или человек, общество, цивилизация и варварство // Социол. исслед. — 1991. — № 11.
16. *Кравченко А. И.* Введение в социологию: Учеб. пособие. — М.: Новая шк., 1995.
17. *Кравченко А. И.* Социология: Учебник для вузов. — М.: Логос, 1999.
18. *Краткий словарь по социологии.* — М.: Политиздат, 1989.
19. *Крозье М.* Основные тенденции современных сложных обществ // Социально-полит. журн. — 1992. — № 6-7.
20. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Введение в социологию: Учеб.-метод. пособ. — К.: МАУП, 1996.
21. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
22. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
23. *Луман Н.* Понятие общества // Проблемы теоретической социологии. — Спб.: Наука, 1994.
24. *Манхейм К.* Человек и общество в век преобразования. — М.: Прогресс, 1991.

Частина II. Суспільство як соціальна система

25. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. — К.: Абрис, 1996.
26. *Моисеев Н. Н.* Информационное общество: Возможности и реальность //Полис.— 1993. — № 3.
27. *Моссм.* Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии //Пер. с фр. — М.: Логос, 1996.
28. *Мостовая И. В.* Зачет по социологии в кармане: Учеб. пособ. — Ростов н/Д.: Феникс, 1999.
29. *Основы социологии:* Хрестоматия / Под рук. В. И. Астаховой. — Х.: Прапор, 1997.
30. *Павленко Ю. В.,* Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. — К.: Наук. думка, 1989.
31. *Парсонс Т.* Понятие общества: Компоненты и их взаимоотношения // РЖ "Социология". — 1993. — № 3-4.
32. *Система социологического знания:* Учеб. пособ. / Сост. Г. В. Щёкин. — К.: МАУП, 1998.
33. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994.
34. *Современная западная социология:* Словарь. — М.: Политиздат, 1990.
35. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Прогресс, 1992.
36. *Социология* / Г. В. Осипов и др. — М.: Мысль, 1990.
37. *Социология:* наука об обществе: Учеб. пособ. / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Х.: Рубикон, 1996.
38. *Социология. Основы общей теории:* Учеб. пособ. / Под ред. Г. В. Осипова, А. В. Кабыщи. — М.: Аспект-Пресс, 1996.
39. *Спенсер Г.* Общество как организм //Зомбарт В. Социология. — Л.: Мысль, 1926.
40. *Туров И. С.* Общество как социальная система //Социально-полит. журн. — 1994.— №7-8.
41. *Шатовал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
42. *Шилз Э.* Общество и общества: Макросоциологический подход //Американская социология. — М.: Мысль, 1972.
43. *Энциклопедическо-социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
44. *Якуба Е. А.* Социология: Учеб. пособ. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 6. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

/ визначати термін "соціальна структура суспільства" та виділяти основні елементи соціальної структури суспільства;
 ✓ розкривати поняття "соціальний статус" і виділити його видові особливості, а також зв'язок з поняттями "соціальна роль", "соціальний ранг";

- ✓ пояснювати механізм соціальної нерівності, що формується на основі рангових показників, а також виділяти форми нерівності, які існують у сучасному суспільстві;
- / розкривати сутність основних теорій соціальної структури суспільства, а також визначати їхні переваги й обмеження;
- / пояснювати зміст соціальної стратифікації, розкривати сутність її видів і основних стратифікаційних моделей сучасного суспільства;
- / розкривати значення категорії "соціальна мобільність" та її роль в динаміці соціальної структури сучасного суспільства;
- ✓ визначати основні елементи соціально-класової структури українського суспільства і показувати їхній вплив на динаміку його розвитку.

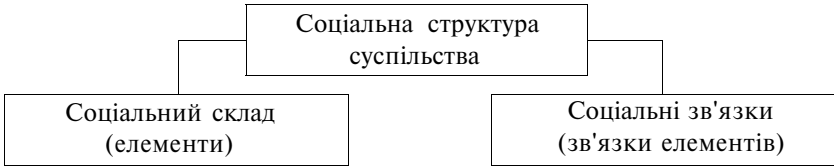
6.1. Сутність соціальної структури суспільства

У попередньому розділі мова йшла про соціальну систему (самою великою з якої є суспільство в цілому) як сукупність різноманітних соціальних явищ і процесів, що детерміновані соціальними відносинами і зв'язками, в результаті чого утворюється цілісний соціальний організм (об'єкт). При цьому окремі соціальні феномени, явища і процеси виступають в якості системоутворюючих елементів, без яких, природно, неможливе існування тієї чи іншої соціальної системи.

У свою чергу, будь-яка соціальна система (у т.ч. і суспільство) має визначену *соціальну структуру*, під якою в самому загальному вигляді розуміється сукупність взаємозалежних та взаємодіючих соціальних груп, соціальних інститутів і соціальних відносин (зв'язків) між ними [41, с.348].

Частина II. Суспільство як соціальна система

Соціальна структура суспільства є частиною його як соціальної системи, що поєднує в собі два компонента: *перший* — це соціальний склад, тобто певний набір елементів даної структури, серед яких виділяють різні за типами соціальні спільності і групи людей, а *другий* — це соціальні зв'язки, тобто певний набір зв'язків цих елементів, що розрізняються як за масштабами розповсюдження їхньої дії, так і за їхнім значенням в характеристиці соціальної структури суспільства на визначеному ступені його функціонування й розвитку (див. рис.6.1).

Основні елементи соціальної структури:

1. Соціальні спільноти (великі і малі соціальні групи).
2. Соціальні класи.
3. Нації (тобто соціально-етнічні структури).
4. Соціально-професійні групи (тобто соціально-професійні структури).
5. Соціально-демографічні структури.
6. Соціально-територіальні (або соціально-поселенські) спільноти.

Рис.6.1. Соціальна структура суспільства

Отже, *соціальна структура суспільства* — це стійкий зв'язок елементів у суспільній системі, який означає об'єктивний (реальний) розподіл суспільства на окремі соціальні спільності (класи, шари, прошарки, верстви і групи) і, в той же час вказує на різне положення людей по відношенню один од одного, виходячи з численних критеріїв. Більш того, *соціальна структура* присутня в усьому тому, що має місце в суспільстві, в усіх формах соціальної поведінки, в соціальних інституціях, об'єднаннях, групах, рухах тощо.

При цьому соціальна структура має певні властивості, а саме: а) стійкі зв'язки між будь-якими елементами суспільства, тобто стійкі взаємозалежності, кореляції; б) регулярність, сталість та повторюваність цих взаємодій; в) наявність рівнів або "поверхів" відповідно значимості елементів, що входять до її структури; г) регулюючий, ініціюючий та динамічний контроль за поведінкою елементів.

Кожний з елементів соціальної структури суспільства, у свою чергу, є складною соціальною системою зі своїми численними підсистемами і зв'язками. Основними елементами соціальної структури є індивіди (люди) та

їх групи, що займають визначені соціальні позиції (статуси) у суспільстві та виконують в ньому визначені соціальні функції (ролі). На основі *статусно-рольових ознак* і відбувається об'єднання індивідів у соціальні групи, інші соціальні спільноти. Тому *соціальну структуру суспільства* визначають ще і як сукупність соціальних статусів і ролей, що подібна переплетенням незліченних гілок і гілляк, які власне і складають крону дерева [16, с. 98]. У свою чергу, соціальні статуси і ролі — це похідні суспільного розподілу праці, які засвоюються індивідами в процесі їхньої соціалізації (див. рис.6.2).

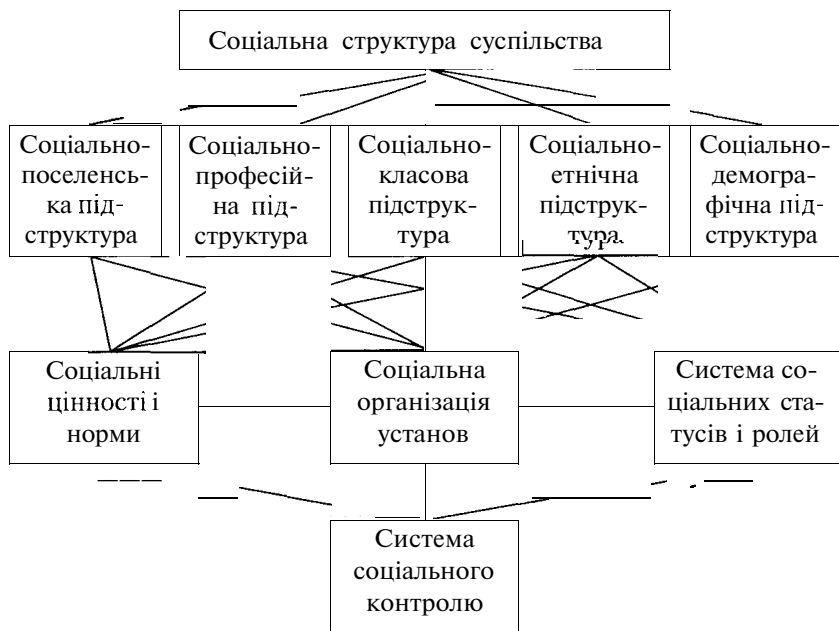

Рис.6.2. Соціальна структура суспільства

Таким чином, *соціальна структура* — це анатомічний "кістяк" суспільства, де "плоттю", що оточує даний "кістяк", є культура суспільства, а цементуючим чинником виступає соціальний контроль, що включає різні норми і санкції, прийняті в даному суспільстві. Крім того варто підкреслити, що *будівельними "цеглинками"* соціальної структури суспільства служать саме соціальні *статуси і ролі*, що зв'язуються між собою функціональними відносинами. Вони ідеально підходять для цього, оскільки ні індивіди, ні соціальні групи, ні соціальні норми, або цінності такими компонентами суспільного "будинку" виступати не можуть.

Частина II. Суспільство як соціальна система

Для прикладу давайте розглянемо, що ж являє собою будинок взагалі. Це, насамперед, сукупність несучих вертикальних підпор та горизонтальних перекриттів, з'єднуючих вузлів, вхідних отворів і додаткових елементів, що створюють або естетичний (інтер'єр, дверні чи віконні прикраси), або психологічний (балкон, санвузол) комфорт. Звичайно, конкретні форми, архітектурні види й особливості будинків різноманітні і залежать від культури народу, історичної епохи, кліматичних умов і таланта архітектора. Однак основу будинку складають вертикальні підпори і горизонтальні перекриття, що функціонально зв'язані між собою.

У такий же спосіб це відбувається й у "суспільному будинку". У ньому також повинні бути основні елементи, функціональний взаємозв'язок яких утворює каркас суспільства. Це — соціальні статуси і ролі, функціонально зв'язані завдяки суспільному розподілу праці. Наприклад, соціальні статуси — "будівельник", "батько", "президент", "водій", "чоловік", "спортсмен" і т.п. — це усього лише порожні осередки. Кожна з них заповнюється визначеною кількістю людей, але вони постійно міняються: хтось умирає, хтось звільняється і переходить на інше місце роботи і т.д. Однак осередки залишаються, оскільки вони необхідні суспільству. Без них воно не зможе нормально функціонувати: лікар потрібний, щоб лікувати, учитель, щоб учити, і так до нескінченності. Кожен осередок — на своєму місці і виконує цілком визначену і важливу суспільну функцію.

Уявимо собі суспільство, де одна людина виконує усі функції: він — і президент, і воєначальник, і лікар, і будівельник, і кравець. Чи зможе таке суспільство нормально функціонувати та розвиватися? Зрозуміло, що не зможе. Адже кожен функцію "майстер на всі руки" буде виконувати абияк, йому не вистачить на це ні часу, ні знань, ні умінь. У такому суспільстві є відсутнім поділ праці. А останнє (тобто суспільство) виникає лише тоді, коли різні функції закріплюються за різними групами спеціально підготовлених людей. Це називається спеціалізацією. Сучасне суспільство — це суспільство фахівців, а не дилетантів. Фахівцям приходится кооперуватися між собою, адже вони не можуть обійтися один без одного: пекарю потрібні чоботи, будинок, міцне здоров'я і навчання дітей. Тому він обмінює результати (продукти) своєї праці на товари і послуги шевця, будівельника, лікаря і вчителя. А ті, у свою чергу, роблять так само. У такий спосіб на основі спеціалізації і кооперації праці формується функціональний зв'язок статусів і ролей, що і складають суть суспільного розподілу праці.

Розділ 6. Соціальна структура суспільства

6.2. Соціальні статуси і ролі — головні сполучні елементи соціальної структури суспільства

Слово "статус" — латинського походження. У Древньому Римі цей термін означав стан, правове положення юридичної особи. Однак наприкінці XIX століття англійський історик соціології Г. Мейн додав йому соціологічного звучання. Соціальний *статус* — це соціальне положення людини в суспільстві. *Соціальне положення* — узагальнена характеристика, що охоплює професію, економічне становище, політичні можливості й демографічні ознаки людини. Наприклад, "будівельник" — професія; "працівник найманої праці" (який отримує середній за розмірами прибуток) — економічні риси; "член соціалістичної партії" — політична характеристика; "чоловік у віці 30 років" — демографічні властивості (сюди ж відноситься і національність). Усі ці характеристики описують соціальний стан тієї ж самої людини, але з різних сторін.

Отже, *статус* — основний елемент соціальної структури суспільства. У цьому зв'язку він являє собою визначену позицію людини в соціальній структурі групи чи суспільства, пов'язану з іншими позиціями через систему прав і обов'язків. Так, позиція вчителя має сенс тільки в зв'язку з позицією учня і директора школи, а останнього — у зв'язку з позицією міністра освіти і т.д. Статус учителя, як і будь-який інший статус, визначений щодо всієї системи освіти.

Необхідно розрізняти два види статусу — *особистий* і *соціальний*. *Соціальний статус* вживається в двох значеннях — широкому і вузькому. Про широке значення статусу ми уже знаємо — це соціальне положення людини в суспільстві, що дає їй узагальнену характеристику. У вузькому — соціальний статус — це положення людини, яке вона автоматично займає як представник великої соціальної групи (професійної, класової, національної тощо). Наприклад, колись у США і Північно-Африканській Республіці негрів ставили нижче за суспільним становищем, чим білих. У результаті до будь-якого негра — талановитий він чи ні, добродішній чи лиходій — відносилися зневажливо, а особисті якості відступали якби на другий план перед національними. І навпроти, заслуги і достоїнства білого заздалегідь перебільшувалися: при знайомстві чи працевлаштуванні йому довіряли більше. *Особистий статус* — це положення, яке людина займає в малій (чи первинній) соціальній групі в залежності від того, як вона оцінюється за своїми індивідуальними якостями. Замічено, що соціальний статус відіграє першорядну роль серед незнайомих, а особистий — серед знайомих людей, що й складають первинну або малу соціальну групу.

Кожний з нас має визначений набір соціальних і особистих статусів, оскільки бере участь у безлічі великих і малих соціальних груп, що існують в суспільстві. До них відносяться сім'я, коло родичів і знайомих, трудовий колектив, спортивна команда, шкільний клас, студентська група, клуб за інтересами, молодіжна тусовка і т.п. В них кожен з нас може мати *високий, середній* чи *низький* статус, тобто бути лідером, незалежним чи аутсайдером.

Крім розглянутих видів статусу, існують й такі, як *приписуваний, досяжний* і *змішаний* статуси. *Приписуваний статус* (його називають ще аскриптивним) — це статус, із яким людина народжується або котрий призначається їй за протягом часу. Приписуваний статус не збігається з природженим. *Природженими* вважаються тільки три соціальних статуси: стать, національність, раса. Наприклад, негр — це природжений статус, що описує расу. Українець — це природжений статус, що вказує на національність. Жінка — це природжений статус, що вказує на стать. Раса, стать, національність задані біологічно і людина успадковує їх попри свою волю і свідомість. Тим часом приписуваний статус дуже нагадує природжений, але не зводиться до нього. У строгому змісті природженим є біологічно успадкований статус, а приписуваним — статус, що соціально здобувається. Наприклад, після настання визначеного віку син короля успадковує від батька корону. Король — приписуваний статус. Придбати його може тільки той, хто народився в королівській сім'ї.

Досяжний статус, у свою чергу, істотно відрізняється від приписуваного. Це такий статус, який людина одержує завдяки власним зусиллям, бажанню, вільному вибору або здобуває в результаті удачі чи везіння. *Досяжним* вважається всякий статус, що не призначається людині автоматично самим фактом народження. Так, професію водія чи менеджера людина здобуває (досягає) завдяки власним зусиллям, підготовці і вільному вибору. Статус чемпіона світу, доктора наук чи рок-зірки він також здобуває в результаті власних старань і величезної праці. Важливо підкреслити, що чим динамічніше розвивається суспільство, тим більше в його соціальній структурі осередків, розрахованих на статуси, що досягаються. Крім того, чим більше в суспільстві статусів, що досягаються, тим воно демократичніше.

Що стосується *змішаного статусу*, то він одночасно має риси як приписуваного, так і досяжного. Наприклад, звання професора спочатку є статусом, що досягається, але згодом перетворюється в приписуваний, тому що вважається довічним, хоча і не наслідуваним. Тому статус професора відноситься до змішаного типу.

І ще один аспект. Безсумнівно, що найважливішим елементом соціальної структури суспільства виступає статус. *Роллю* ж є його динамічна,

тобто поведінкова, сторона. Адже індивід, що займає високу позицію в суспільстві (якщо вимірювати цю висоту (або ранг) з погляду доступних йому влади, доходу, освіти і престижу) у найбільшій мірі прагне відповісти своєму статусу і вести себе належним чином. Саме статус жадає від людини соціально схвалюваної поведінки, реалізації прав і обов'язків, тобто соціально-психологічного ототожнення себе зі своїм статусом. Тому модель поведінки індивіда, що орієнтована на конкретний статус, називається *статусною* роллю чи просто *роллю*. Таким чином, від власника конкретного соціального статусу люди очікують, що він буде відігравати цілком *визначену роль*, відповідно до тих вимог, що до цієї ролі вони пред'являють. Вимоги і норми поведінки суспільство приписує статусу заздалегідь. За правильне виконання своєї ролі індивід винагороджується, а за неправильне — карається (зокрема, це може бути зроблено у формі несхвалення чи відмовлення голосувати за дану кандидатуру на виборах).

Як елементи соціальної структури суспільства *статуси* являють собою порожні осередки і тільки люди, заповнюючи їх, привносять визначену розмаїтість і рухливість. У свою чергу, кожна соціальна позиція (чи осередок) наділена певним колом запропонованих прав і обов'язків. *Обов'язки* вказують на те, що виконавець даної ролі чи носій даного статусу неодмінно повинний робити стосовно інших виконавців чи носіїв. *Права*, у свою чергу, говорять про те, що людина власне може собі вільно дозволити чи допустити по відношенню до інших людей. *Обов'язки* строго розписані. Вони обмежують поведінку людей визначеними рамками, роблять її передбачуваною. У той же час *права* й *обов'язки* жорстко взаємозалежні між собою, і саме так, що одне передбачає інше. Вони можуть існувати й окремо, але в такому випадку соціальна структура суспільства деформується. Так, статус раба в стародавньому світі припускав тільки обов'язки і не містив у собі майже ніяких прав. У тоталітарному суспільстві права й обов'язки *асиметричні*: у правителя і вищих посадових осіб права максимальні, а обов'язки мінімальні, і навпроти, у звичайних громадян багато обов'язків і досить мало прав. У демократичному суспільстві вони більш *симетричні*. Таким чином, від того, як розташовані і як співвідносяться між собою права й обов'язки в соціальній структурі, залежить рівень розвитку суспільства.

Крім того, виконуючи ті чи інші обов'язки, індивід несе перед іншими людьми і визначену *відповідальність*. Швець, наприклад, зобов'язаний виготовити в обумовлений термін і з високою якістю продукцію для замовника. Якщо ж це не відбулося, він повинен бути якось покараний — позбавитися контракту, виплатити неустойку, можуть постраждати його імідж і репутація або його можуть притягти до суду. Наприклад, у Древньому

Єгипті було так: якщо архітектор побудував поганий будинок, який завалився і на смерть придавив хазяїна, то його позбавляли життя. Це форми прояву відповідальності. Вони дуже різноманітні і залежать, насамперед, від рівня культури, устрою суспільства й історичного часу.

Соціальні статуси займають строго визначене місце в статусній ієрархії, що створюється суспільною думкою. Так, статус банкіра цінується вище статусу сантехника і т.д. У свою чергу, місце в статусній ієрархії суспільства називається *рангом*. Ранги статусу можуть бути *високими, середніми* і *низькими*. Чим вище ранг, і чим більше суспільство цінuje той або інший статус, тим більш великими привілеями, благами, почес-тями, символами, нагородами і престижем він наділений. Ранг статусу може мати й формальне закріплення, або легітимізацію. У цьому випадку він називається *титолом, званням*. Барон, лорд, князь, граф — титули найвищих статусів у феодальному суспільстві, що одержали формальне закріплення. Офіцер — родовий титул (звання), різновидами якого виступають лейтенант, майор, полковник і т.д.

Більшість рангів соціального статусу у сучасному суспільстві не мають формального закріплення, а існують лише в масовій свідомості людей як певні оцінки. У кожної людини налічується декілька статусів і соціальних ролей. Наприклад, батько, чоловік, інженер, член профспілки, людина середнього віку, українець, православний, демократ і т.д. Відповідно до свого статусу індивід і поводить, тобто виконує ту роль, що визначається соціальними нормами з боку суспільства і чеканнями (експектаціями) з боку оточуючих людей. Немає статусу без ролі, як і немає ролі без статусу. Кожний соціальний статус, як відзначалося, — це порожній осередок на зразок осередку в бджолиних стільниках. Усі осередки скріплені між собою функціонально — взаємними правами і обов'язками. Якщо розташувати усю безліч порожніх осередків, скріплених один з одним, на площині, то одержимо соціальну структуру суспільства.

У примітивному суспільстві статусів небагато: чоловік, жінка, дитина, дорослий, старець, вождь, бігмен, рядовий член, чоловік, дружина, декілька споріднених статусів, воїн, мисливець. У сучасному суспільстві статусів — сотні тисяч. Одних тільки професійних статусів десятки тисяч. Таким чином, *соціальна структура* суспільства будується за принципом "один статус — один осередок". Коли осередки заповнюються індивідами, ми одержуємо для кожного статусу по одній великій соціальній групі. У сучасному суспільстві мільйони водіїв, інженерів, листонош, тисячі професорів, лікарів і т.д. Сукупність великих соціальних груп (тобто заповнених статусів) й дає нове поняття — *соціальний склад населення*.

Якщо великі соціальні групи в суспільстві розташувати по вертикалі і вибудувати їх за ступенем нерівності (неоднакові доходи, різний доступ до влади, різний рівень освіти і престиж), то вийде ще одне поняття, а саме: *соціальна стратифікація*. Таким чином, *соціальна стратифікація* складається з тих же самих статусів, але згрупованих за іншими критеріями і розташованих по "поличках" (стратах) зверху вниз. Зразок стратифікації — класове розшарування суспільства. Соціальний статус — це родові поняття, а його різновидами виступають: *демографічні* (національність, раса, стать, вік); *сімейно-родинні* (чоловік, дружина, син, дочка, батько, племінник, тітка, тесть, свекруха, кузина, зведений брат, вдова, холостяк, незаміжня, наречена і т.д.); *економічні* (підприємець, власник, найманий робітник, капіталіст, бізнесмен і т.д.); *професійні* (інженер, водій, шахтар, банкір і т.д.); *релігійні* (священик, парафіянин, віруючий і т.д.); *політичні* (ліберал, демократ, виборець і т.д.); *територіально-поселенські* (городянин, селянин, тимчасово прописаний) і інші групи соціальних статусів.

Зазначені групи соціальних статусів утворюють підструктури соціальної структури суспільства. У підсумку ми маємо економічну, політичну, релігійну, демографічну, професійну, сімейно-родинну, територіально-поселенську підструктури суспільства (див. рис.б.2). Кожну з цих структур можна розглядати під іншим кутом — як інституціональні сфери. Сімейно-родинна структура описує інститут сім'ї і шлюбу, професійна й економічна (як найбільш численні і різноманітні) — утворюють відразу декілька соціальних інститутів — держава і право, виробництво, освіта. Релігійна структура власне кажучи відноситься до інституту релігії. Тільки демографічна і територіально-поселенська структури не створюють соціальних інститутів.

Отже, три фундаментальних поняття соціології — *соціальна структура*, *соціальна стратифікація* і *соціальні інститути* — виявляються тісно зв'язаними між собою завдяки соціальним статусам і ролям. Однак історичним механізмом, загальним для усіх них, є суспільний розподіл праці. Поглиблення розподілу праці та її спеціалізація і створили таким чином усе різноманіття соціальних статусів і ролей.

Аналіз також показує, що будівельні "цеглинки" будинку соціальної структури суспільства — статуси і ролі — мають ще *три грані*: "*ширину*", чи права, "*довжину*", чи обов'язки, і "*висоту*", чи відповідальність. Таким чином, ми одержали тривимірну зображення суспільного життя. Усі три грані — це невід'ємні атрибути суспільного розподілу праці, однак і сам статус — теж породження такого розподілу. Адже він описує місце індивіда в системі суспільного розподілу праці, що пронизує усе суспільство. Разом з тим завдяки тривимірній формі суспільного життя наші

"цеглинки" щільніше прилягають одне до одного, утворюючи єдине ціле. Грані даних "цеглинок" з'єднуються між собою найміцнішим "цементом" — *соціальними нормами*, оскільки вони "замішані" на законах, звичаях і традиціях. За їхнім дотриманням ретельно стежить будь-яке суспільство за допомогою інституту соціального контролю. Таке "будівництво" тягнеться повільно — цілими століттями — зате "будинок" виходить дуже міцним. А там, де поспішають, складають закони на швидку руку, придумують штучні звичаї й обряди, абияк розподіляють права й обов'язки, нарешті, не стежать за дотриманням відповідальності усіма посадовими особами, включаючи найвищих, міцний суспільний фундамент створити практично неможливо.

6.3. Характеристика основних концепцій соціальної структури суспільства

В соціології, як вже відзначалося, поняття *"соціальна структура суспільства"* вживається в *широкому* і *вужькому* значеннях. У *широкому змісті* — це будівля суспільства в цілому, система зв'язків між усіма його основними елементами. При такому підході соціальна структура характеризує усі численні види соціальних спільнот і відносини між ними. У *вужькому* — термін *"соціальна структура суспільства"* застосовується лише до соціально-класових і соціально-групових спільностей. Соціально-структура у вужькому змісті — це сукупність взаємозалежних і взаємодіючих один з одним класів, соціальних шарів, прошарків і груп.

Аналіз свідчить, що в соціології існує безліч теорій і концепцій соціальної структури суспільства. Історично однією з перших *виникла марксистська концепція*, у якій провідне місце приділяється соціально-класовій структурі суспільства. Соціально-класова структура суспільства, відповідно до марксистського підходу, являє собою взаємодію трьох основних елементів: класів, суспільних прошарків і соціальних груп. Ядром соціальної структури тут є класи. Наявність класів у суспільстві відзначалося багатьма вченими на початку XIX століття. Зокрема, це поняття широко використовували французькі історики Ф. Гізо і О. Т'єрн, англійський економіст А. Сміт, а також французький політеконом Д. Рікардо.

Однак найбільш повний розвиток учення про класи одержало в соціології марксизму, де К. Маркс і Ф. Енгельс *обґрунтували* економічні причини виникнення класів. Вони стверджували, що розподіл суспільства на класи є результатом суспільного поділу праці і формування приватновласницьких відносин. Процес утворення класів відбувався двома шляхами: *по-перше*, шляхом виділення в родовій громаді експлуататорської верхівки,

що спочатку складалася з родової знаті, і, *по-друге*, шляхом обертання у рабство військовополонених, а також зубожілих одноплемінників, що попадали в боргову кабалу. Такий вузький, сугубо економічний підхід до класів був зафіксований й у визначенні сутності даного поняття, а також у визначенні основних ознак поняття "*класи*". Класи — це "великі групи людей, що розрізняються за їхнім місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленому й оформленому у законах) до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а відтак і за способом одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яким вони розраховують". Класи — це такі групи людей, з яких одна може привласнювати собі працю іншої завдяки неоднаковості їх місця у визначеному укладі суспільного господарства.

Таким чином, відповідно до марксистської концепції, головна ознака **класу** — це відношення до засобів виробництва і власності (володіння чи неволодіння) — визначає роль класів у суспільній організації праці (керуючі і керовані), у системі влади (пануючі і підлеглі), їхній добробут (багаті і бідні), а боротьба класів служить рушійною силою суспільного розвитку. Крім цього, відповідно до марксистського учення про класи, вони поділяються на *основні* і *неосновні*. *Основними* є класи, існування яких безпосередньо впливає з пануючих у даній суспільно-економічній формації економічних відносин, перш за все відносин власності: раби і рабовласники, селяни і феодала, пролетарі і буржуазія. *Неосновні* — це залишки колишніх класів у новій суспільно-економічній формації, або ті класи, що лише зароджуються, та прийдуть на зміну основним і складуть таким чином основу класового розподілу в новій суспільній формації.

Крім основних і неосновних класів структурними елементами суспільства є також суспільні (соціальні) шари, прошарки і верстви. *Соціальні шари (прошарки)* — це проміжні чи перехідні суспільні групи, що не мають яскраво вираженого специфічного відношення до засобів виробництва і, отже, не володіють усіма ознаками класу. Вони можуть бути *внутрішньокласовими* (тобто складати частину класу) і *міжкласовими*. До перших можна віднести велику, середню, дрібну, міську і сільську монополістичну і немонополістичну буржуазію, промисловий і сільський пролетаріат, робочу аристократію і т.д. Історичним прикладом міжкласових прошарків є "третій стан" (у період визрівання перших буржуазних революцій в Європі), який включав міське міщанство і ремісництво. У сучасному суспільстві це інтелігенція. Міжкласові елементи соціальної структури суспільства, у свою чергу, можуть мати і своє внутрішнє членування. Так, інтелігенція може розподілятися на пролетарську, дрібнобуржуазну і буржуазну.

Таким чином, соціально-прошаркова структура не цілком збігається з класовою. Використання поняття "соціальний прошарок", на думку марксистських соціологів, дозволяє конкретизувати соціальну структуру суспільства, вказати на її різноманіття і динамізм.

Незважаючи на суцього економічний підхід до визначення сутності класів у марксистській соціології, певна частина соціологів марксизму усвідомлювала, що класи — це більш широкі соціальні утворення, а відтак, концепція соціально-класової структури суспільства повинна містити в собі політичні, духовні й інші зв'язки і відносини. При більш широкому підході до інтерпретації соціальної структури суспільства з позицій марксистської соціології значне місце приділяється поняттю "*соціальні інтереси*". Інтереси — це реальні життєві прагнення індивідів, груп й інших соціальних спільнот, якими вони усвідомлено чи неусвідомлено керуються у своїх діях і які обумовлюють їхнє об'єктивне положення в соціальній системі. В соціальних інтересах знаходять найбільш узагальнене вираження актуальні потреби представників тих чи інших соціальних спільнотей. Усвідомлення інтересів в суспільстві відбувається завдяки процесу соціального порівняння, тобто зіставлення життєвого положення даної групи з життєвим положенням інших соціальних груп. Водночас для розуміння сутності класів визначене значення має термін "*докорінні соціальні інтереси*", що відбиває наявність у великих соціальних об'єднань життєво важливих інтересів, які власне й визначають їхнє існування і суспільне становище.

На підставі вищевикладеного можна уточнити, що *класи* — це великі соціальні групи, що розрізняються виходячи з їхньої ролі в усіх сферах життєдіяльності суспільства, а також формуються і функціонують на основі докорінних соціальних інтересів. Тим часом класи мають і загальні соціально-психологічні характеристики, ціннісні орієнтації, тобто свій "кодекс" соціальної поведінки. Адже кожна соціальна спільнота є суб'єктом діяльності і відносин. Тому класи як соціально-політична спільність мають загальну для усіх своїх членів програму діяльності, що відповідає їх докорінним інтересам і яку виробляють їхні ідеологи. Соціальні прошарки при такому підході являють собою соціальні спільності, що поєднують людей на основі будь-яких приватних інтересів.

Марксистському вченню про класи як основу соціальної структури суспільства в сучасній західній соціології протистоять більш продуктивні *теорії соціальної стратифікації*. Представники цих теорій стверджують, що поняття "клас" придатне лише для аналізу соціальної структури попередніх суспільств, у тому числі й індустріального, капіталістичного. Однак у сучасному постіндустріальному суспільстві воно "не працює", оскільки

в сучасних умовах на основі широкого акціонування, а також відходу основних власників акцій із сфери управління виробництвом і заміни їх найманими менеджерами, - відносини власності виявилися розмитими, внаслідок чого вони втратили свою колишню важливість і визначеність.

Тому представники теорій соціальної стратифікації вважають, що поняття "*клас*" у сучасному суспільстві має бути замінене поняттям "*страта*" (від латинського *stratum* — шар або верства) чи поняттям "соціальна група", а на зміну теорії соціально-класової будівлі суспільства повинні прийти більш гнучкі теорії соціальної стратифікації.

В сучасній соціології *соціальна стратифікація* розуміється як розташування людей у статусній ієрархії зверху вниз за чотирима основними критеріями нерівності: *неоднакові доходи, рівень освіти, доступ до влади, престиж професії* [18, с.95–97].

При цьому в соціологічній науці прийнято виділяти й чотири основних історичних типи соціальної стратифікації: *рабство, касты, стани і класи*. Самий жорсткий тип — це рабство. Раб — людина, що є власністю іншої людини. Така форма власності існувала лише один раз в людській історії. Більш м'який тип — це касты. Приналежність до касты була довічною, оскільки вона закріплювалася релігійно, а не економічно чи політично. Власність на людину тут була відсутня. Касты були засновані на довічному прикріпленні до однієї професії. Стани (рос. — сословия) — це юридичне закріплення положення індивіда, де немає власності на людину. Перехід індивіда з нижчого у вищий стан був можливий, при виняткових обставинах, ще при його житті. Наприклад, купці (нижчий стан), купуючи дворянські титули, переходили у вищий стан. Класи, що з'явилися пізніше від усіх, знаменують собою перехід людства до відкритого суспільства. Приналежність до класу ніяк не оформляється, при цьому існує також вільний перехід із одного класу в інший, а своєрідним ліфтом наверх тут служать гроші. Тому дохід стає головним інструментом визначення соціально-економічного положення індивідів в суспільстві. Описана вище чотирьохмірна *модель стратифікації* характеризує класове, громадянське суспільство.

Взагалі термін "*стратифікація*" прийшов до соціології з геології, де він означає розташування пластів землі по вертикалі. Соціологія уподібнила будівлю суспільства будівлі землі і розмістила соціальні групи (страти) також по вертикалі. Підставою для цього служать шаблі доходів: бідняки займають нижчу сходинку, заможні групи населення — середню, а багаті — верхню. Багаті займають самі привілейовані посади і самі престижні професії в суспільстві. Як правило, їхня праця оплачується вище і пов'язана головним чином з інтелектуальною діяльністю, виконанням управлінських функцій.

Вожді, королі, царі, президенти, політичні лідери, великі бізнесмени, вчені і діячі мистецтв складають *еліту суспільства*. До заможних прошарків, що складають *середній клас* у сучасному суспільстві, відносять лікарів, юристів, викладачів, кваліфікованих службовців, середню і дрібну буржуазію. До *нижчих прошарків* — некваліфікованих робітників, безробітних, жебраків. Робітничий клас, відповідно до сучасних уявлень, складає самостійну соціологічну групу, що займає проміжне положення між середнім і нижчим класами.

Представники вищого класу також мають більш високий рівень освіти і більший обсяг влади. Представники ж нижчого класу мають незначну владу, доходи і рівень освіти. Таким чином, до *доходу* як головного критерію стратифікації сучасного суспільства додаються ще *престиж: професії* (заняття), *обсяг влади* /*рівень освіти*. Уточнимо ці категорії більш детально.

Доход — це кількість грошових надходжень індивіда чи родини за визначений період часу (місяць, рік). Доходом називають суму грошей, отриману у вигляді зарплати, пенсій, допомоги, аліментів, гонорарів, відрахувань від прибутку. Доходи головним чином витрачаються людьми на підтримку власного життя, але якщо вони дуже високі, то накопичуються і перетворюються в багатство.

Багатство — це накопичені доходи, тобто кількість наявних чи одержаних грошей. В другому випадку вони називаються рухомими (автомобіль, яхта, цінні папери і т.п.), або нерухомим (будинок, твори мистецтва, скарб) майном. Звичайне багатство передається в спадщину. Спадщину можуть одержувати як працюючі, так і непрацюючі, а доход — тільки працюючі. Крім цього, доход є у пенсіонерів і безробітних, але його немає у жебраків. Багаті можуть працювати і не працювати. У тому чи іншому випадку вони є власниками, оскільки мають багатство. Головне *надбання вищого класу* — не доход, а накопичене майно. Частка зарплати невелика. У *середнього і нижчого класів* головним джерелом існування виступає доход, тому що у першого якщо і є багатство, то воно незначне, а в другого його немає зовсім. Багатство дозволяє не трудитися, а його відсутність змушує працювати заради зарплати.

Суть *влади* полягає у здатності нав'язувати свою волю всупереч бажанню інших людей. У складному сучасному суспільстві влада інституціоналізована, тобто охороняється законами і традицією, оточена привілеями і широким доступом до соціальних благ, дозволяє приймати життєво важливі для суспільства рішення, у тому числі й закони, що вигідні як правило вищому класу. В усіх суспільствах люди, що володіють тим чи іншим видом влади — політичною, економічною, релігійною тощо —

складають *інституціоналізовану еліту*. Саме вона й визначає внутрішню і зовнішню політику держави, направляючи її у вигідне для себе русло, чого позбавлені інші класи.

Престиж — це повага, яким у суспільній свідомості користується та чи інша професія, посада або рід заняття. Професія юриста престижніше ніж професії сталевара чи сантехніка, посада президента комерційного банку престижніше посади касира. Усі професії, заняття і посади, що існують у даному суспільстві, можна розташувати зверху вниз за сходинками професійного престижу. Як правило, професійний престиж визначається нами інтуїтивно, тобто приблизно. Але у деяких країнах, наприклад у США, соціологи вимірюють його за допомогою спеціальних методів. Вони вивчають суспільну думку, порівнюють різні професії, аналізують статистику і у підсумку одержують точну шкалу престижу професій у суспільстві.

Крім того слід зазначити, що практично усі сучасні *теорії соціальної стратифікації* базуються на уявленні, що *страта* (соціальна група) являє собою реальну, емпірично фіксовану соціальну спільноту, яка поєднує людей за якимись загальними позиціями чи загальними справами, що призводить до конституювання даної спільноти в соціальній структурі суспільства і протиставленню іншим соціальним спільнотам. Основу *теорій соціальної стратифікації* складає таким чином принцип об'єднання людей у групи і протиставлення їх іншим групам за статусними ознаками: владними, майновими, професійними, освітніми тощо.

Отже, дохід, влада, престиж і освіта визначають *сукупний соціально-економічний статус*, тобто положення і місце людини чи соціальної групи у суспільстві. В цьому випадку статус виступає узагальненим показником соціальної стратифікації. При цьому провідними західними соціологами пропонуються різні критерії вимірювання соціальної стратифікації.

Наприклад, німецько-англійський соціолог Р. Дарендорф запропонував власну модель соціальної стратифікації, в основу якої поклав таке поняття, як *"авторитет"*. На його думку, авторитет найбільш точно відбиває відносини влади і боротьбу між соціальними групами за владу. Виходячи з цього Р. Дарендорф поділяє усе сучасне суспільство на *керуючих* і *керованих*. У свою чергу, керуючих він поділяє на дві підгрупи: керуючих власників і керуючих невластників, тобто бюрократів-менеджерів. Керована група також різнорідна. У ній він виділяє, принаймні, дві підгрупи: вищу — *"робочу аристократію"* — і нижчу — *низькокваліфікованих робітників*. Між цими двома соціальними групами знаходиться проміжний *"новий середній клас"* — продукт асиміляції робочої аристократії і службовців з панівним класом — управляючими.

Американський соціолог Б. Барбер, у свою чергу, здійснив стратифікацію суспільства за шістьма показниками: 1) престиж професії, влада і могутність; 2) дохід чи багатство; 3) освіта чи знання; 4) релігійна чи ритуальна чистота; 5) положення родичів; 6) етнічна приналежність. Тим часом французький соціолог А. Турен вважає, що в сучасному суспільстві соціальна диференціація відбувається не стосовно власності, престижу, влади, етносу, а стосовно доступу до інформації. Пануюче положення займають ті люди, що мають доступ до найбільшої кількості інформації.

Серед інших теоретичних моделей соціальної стратифікації у західній соціології найбільш відомою і продуктивною вважається модель американського соціолога У. Уорнера [43, с.260-261], що явилася результатом досліджень, проведених ним у 30-х роках ХХ ст. в США. Варто підкреслити, що усі сучасні західні моделі класової структури суспільства в тому чи іншому ступені містять у собі елементи стратифікаційної моделі Уорнера. При проведенні дослідження він і його колеги спочатку орієнтувалися на досить просту трирівневу систему класового розподілу суспільства: *вищий клас, середній клас, нижчий клас*. Однак результати дослідження показали, що більш доцільно усередині кожного з цих укрупнених класів виділити ще й проміжні класи. У підсумку стратифікаційна модель Уорнера отримала наступний остаточний вигляд.

1. *Вищий-вищий клас* складають представники впливових і багатих династій, що володіють дуже значними ресурсами влади, багатства і престижу в масштабах держави. Їхнє положення настільки міцне, що практично не залежить від конкуренції, падінь курсу цінних паперів та інших соціально-економічних змін у суспільстві. Дуже часто представники цього класу навіть не знають точно розмірів своїх "імперій".

2. *Нижчий-вищий клас* складають банкіри, відомі політики, власники великих фірм, що досягли вищих статусів у ході конкурентної боротьби чи завдяки різним особистим якостям. Вони не можуть бути прийняті у вищий-вищий клас, тому що або вважаються вискочками (з погляду представників вищого-вищого класу), або не мають достатнього впливу в усіх сферах діяльності даного суспільства. Представники цього класу, як правило, ведуть жорстку конкурентну боротьбу і залежать від політичної й економічної ситуації у суспільстві.

3. *Вищий-середній клас* включає процвітаючих бізнесменів, найманих керуючих фірмами, видатних юристів, лікарів, спортсменів і наукову еліту. Представники цього класу не претендують на вплив у масштабах держави, однак у вузьких сферах діяльності їх положення достатньо міцне і стійке. У своїх сферах діяльності вони користуються високим престижем. Про представників даного класу зазвичай говорять як про багатство нації.

Розділ 6. Соціальна структура суспільства

4. *Нижчий-середній клас* складають наймані робітники — інженери, середні і дрібні чиновники, викладачі, науковці, керівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані робітники і т.д. В даний час цей клас у розвинутих західних країнах найбільш чисельний. Основні його устремління — це підвищення статусу в рамках даного класу, успіх і кар'єра. У зв'язку з цим для представників даного класу дуже важливим моментом є економічна, соціальна і політична стабільність у суспільстві. Виступаючи за стабільність, представники цього класу є основним джерелом підтримки існуючої влади.

5. *Вищий-нижчий клас* складають в основному наймані робітники, що створюють прибавочну вартість у даному суспільстві. Будучи в багатьох відношеннях залежним від вищих класів стосовно одержання засобів для існування, цей клас протягом усього періоду свого існування боровся за поліпшення умов життя. У ті моменти, коли його представники усвідомлювали свої інтереси і згуртовувалися для досягнення цілей, умови їхнього існування значно поліпшувалися.

6. *Нижчий-нижчий клас* складають злиденні, безробітні, бездомні, іноземні робочі й інші представники маргінальних груп населення.

Досвід використання стратифікаційної моделі Уорнера показав, що у представленому вигляді вона в більшості випадків неприйнятна для країн Східної Європи, Росії й України, де в ході історичних процесів складалася інша соціальна структура, існували принципово інші статусні групи. Однак в даний час у зв'язку зі змінами, що відбуваються в нашому суспільстві, багато елементів стратифікаційної моделі Уорнера можуть бути використані для дослідження складу соціальних класів в Україні. Наприклад, соціальна структура українського суспільства, виходячи з соціологічних досліджень Н. Римашевської [43, с.260-261], у загальному вигляді може бути представлена у такий спосіб.

1. *"Загальноукраїнські елітні групи"*, які поєднують у свої руках володіння власністю у розмірах, зрівняних із найбільшими західними станами, а також володіють засобами владного впливу на загальнонаціональному рівні.

2. *"Регіональні і корпоративні еліти"*, які володіють значним за українськими масштабами станом і впливом на рівні регіонів і цілих галузей або секторів економіки.

3. Український *"верхній середній клас"*, який володіє власністю і доходами, що забезпечують західні стандарти споживання, а також домаганнями на підвищення свого соціального статусу і орієнтується на сформовану практику й етичні норми господарських взаємин.

4. Український *"динамічний середній клас"*, який володіє доходами, що забезпечують задоволення середньоукраїнських і більш високих стандартів

Частина II. Суспільство як соціальна система

споживання, а також характеризується відносно високою потенційною адаптивністю, значними соціальними домаганнями і мотиваціями і орієнтацією на легальні способи її прояву.

5. "*Аутсайдер*", які характеризуються низькою адаптацією і соціальною активністю, невисокими доходами й орієнтацією на легальні способи їх одержання.

6. "*Маргінали*", які характеризуються низькою адаптацією, а також асоціальними і антисоціальними установками у своїй соціально-економічній діяльності.

7. "*Криміналітет*", який володіє високою соціальною активністю та адаптивністю, але при цьому цілком свідомо і раціонально діючий всупереч легальним нормам господарської діяльності.

Можна помітити, що стратифікаційна модель Римашевської багато в чому схожа із моделлю Уорнера. Передусім це відзначається у відношенні значення "динамічного середнього класу", який у сучасній Україні знаходиться в стадії формування, що в значній мірі визначає наявність соціальної нестабільності в нашій країні. У той же час, якщо вдасться підтримувати в Україні такий тип соціальної динаміки, орієнтуючи його на поступовий перехід соціальних очікувань у відповідні статусні позиції, рівень доходів, то це буде означати, що "динамічний середній клас" почне більш активно трансформуватися в класичну опору стабільності і соціального порядку.

Крім того варто підкреслити, що сучасні *теорії соціальної стратифікації*, які висуюють ті чи інші критерії розподілу суспільства на соціальні верстви (групи), служать, у свою чергу, методологічною основою для формування *теорії соціальної мобільності* (чи соціального переміщення).

Соціальна мобільність — це зміна індивідом чи групою свого соціального статусу, тобто місця, займаного в соціальній структурі суспільства. Термін "соціальна мобільність" був введений в соціологію в 1927 р. відомим американським соціологом російського походження *П. Сорокінім*. Він розглядав соціальну мобільність як будь-яку зміну соціального стану, а не тільки як перехід осіб і родин з однієї соціальної групи в іншу. Відповідно до поглядів П. Сорокіна, соціальна мобільність означає переміщення за соціальними сходинками у двох напрямках: 1) вертикальному — рух нагору і вниз (коли соціальний статус змінюється); 2) горизонтальному — пересування на тому ж самому соціальному рівні (тобто без зміни соціального статусу) [38].

Тим часом *вертикальна мобільність* також буває двох видів — висхідна і низхідна. Вона припускає зміну людиною протягом життя високого статусу на низький чи навпаки. Переміщення людини зі статусу водопровідника

Розділ 6. Соціальна структура суспільства

на більш високий статус президента корпорації, як і зворотний рух, є прикладом вертикальної мобільності. А *горизонтальна мобільність* має на меті зміну людиною протягом свого життя одного статусу на інший, але еквівалентний колишньому. Наприклад, індивід був спочатку водопровідником, а потім став теслею.

Останнім часом в соціології виділяють ще одну — третю форму — *міжпоколінну мобільність*. Це зміна статусів синів щодо їхніх батьків. Наприклад, син водопровідника стає президентом корпорації чи навпаки. Міжпоколінна мобільність, є більш важливою, ніж вертикальна і горизонтальна. Саме її масштаб свідчить про те, до якого ступеня існуюча в даному суспільстві нерівність переходить від одного покоління до іншого. Якщо міжпоколінна мобільність невелика, то це означає, що в даному суспільстві нерівність пустила глибокі корені, а шанси людини змінити свою долю залежать не від нього самого, а визначені із народження. У випадку значної міжпоколінної мобільності люди досягають нового статусу завдяки власним зусиллям незалежно від обставин, що супроводжують їхнє народження.

Необхідно зазначити, що проблемам соціальної мобільності присвячується багато конкретно-соціологічних досліджень у різних країнах світу. Дані про соціальну мобільність цілком виразно дозволяють судити про ступінь відкритості суспільства, його демократичності. Адже людям важливо знати, у якому ступені те чи інше суспільство надає можливість для просування індивідів і поколінь з нижчих статусних категорій у вищі, яким шляхом формується правляча еліта суспільства, а також чи є можливість проникнення в правлячу еліту індивідів з інших соціальних груп.

Отже, соціально-класова структура будь-якого суспільства будується на підставі соціальної нерівності з урахуванням такої характеристики, як *гетерогенність*. *Гетерогенність* (від грецького *heteros* — другий, інший і *genndo* — поряд, створюю) — це слідування нормам і правилам, що установлені іншими особами, тобто несамостійність на протилежність автономії. При цьому система соціальної нерівності формується виходячи з базових параметрів суспільства, до яких відносяться *дохід, походження, посада, влада, освіта* й інші рангові показники. Близькість соціальних статусів приводить до утворення соціальних верств, прошарків, що мають різні установки, норми поведінки, ідеали тощо.

У свою чергу, соціальні верстви (прошарки) можна об'єднати в соціальні класи, що мають визначене відношення до засобів виробництва, власну субкультуру і можливості для заняття більш престижних соціальних статусів. Класова структура суспільства володіє унікальними специфічними

рисами і піддана змінам у ході суспільного розвитку. Однак фундаментальні дослідження соціальної стратифікації українського суспільства (на відміну від західних суспільств) у даний час вкрай утруднені, по-перше, через велику динаміку суспільних процесів і, по-друге, через недостачу відповідних засобів на регулярне проведення досліджень соціальної структури українського суспільства.

Резюме

1. Соціальна структура суспільства є частиною його як соціальної системи, що поєднує в собі два компонента: *перший* — це соціальний склад, тобто певний набір елементів даної структури, серед яких виділяють різні за типами соціальні спільноти і групи людей, а *другий* — це соціальні зв'язки, тобто певний набір зв'язків цих елементів, що розрізняються як за масштабами розповсюдження їхньої дії, так і за їхніми значеннями в характеристиці соціальної структури суспільства на визначеній стадії його функціонування і розвитку.
2. Соціальна структура суспільства являє собою стійкий зв'язок елементів у суспільній системі, який означає об'єктивний (тобто реальний) розподіл суспільства на окремі соціальні спільноти (класи, стани, прошарки, верстви, групи) і, в той же час вказує на різне соціальне положення людей по відношенню один до одного, виходячи із численних критеріїв.
3. Основними елементами соціальної структури є індивіди (люди) та їх групи, що займають визначені соціальні позиції (статуси) у суспільстві та виконують в ньому визначені соціальні функції (ролі). На основі статусно-рольових ознак відбувається об'єднання індивідів у групи та інші соціальні спільноти.
4. Соціальний статус — це соціальне положення (стан) людини в суспільстві, яке у свою чергу є узагальненою характеристикою, що охоплює професію, економічне становище, політичні можливості і демографічні ознаки людини. Розрізняють два основних види статусу людини — *особистий* і *соціальний*. Особистий статус — це положення, яке займає людина в малій (або первинній) соціальній групі в залежності від своїх індивідуальних якостей, а соціальний — це положення людини, яке вона автоматично займає як представник великої соціальної групи (професійної, класової, національної). Соціальний статус відіграє важливу роль серед незнайомих, а особистий — серед знайомих людей, що й складають первинну або малу соціальну групу. ^{††}

Існують й інші види статусу, такі як *природжений, досяжний, приписуваний і змішаний*. Природженим є біологічно успадкований статус (стать, національність, раса), а приписуваним — це коли людина із ним народжується, але котрий призначається їй за певним проміжком часу (так, син короля після визначеного віку успадковує корону від батька). Досяжним вважається такий статус, який людина отримує (досягає) завдяки власним зусиллям, бажанню, вільному вибору або здобуває його в результаті удачі чи везіння (менеджер, професор тощо). Що стосується змішаного статусу, то він має ознаки як приписуваного, так і досяжного (наприклад, звання професора є досяжним статусом, але згодом перетворюється в приписуваний, тому що вважається довічним, хоча і ненаслідуваним). Ще однією категорією, що відображає динамічну або поведінкову сторону соціального статусу — є категорія "соціальна роль" — що являє собою модель поведінки людини, орієнтовану на конкретний соціальний статус. При цьому вимоги і норми поведінки приписуються суспільством заздалегідь. За правильне виконання своєї ролі індивід винагороджується, а за неправильне — карається.

Таким чином від власника конкретного статусу люди очікують, що він буде відігравати цілком визначену роль, відповідно до визначених прав, обов'язків і вимог.

6. Немає статусу без ролі, як і немає ролі без статусу. Кожний соціальний статус (а їх у суспільстві сотні тисяч) — це порожній осередок на зразок осередку у бджолиних стільниках. Усі осередки скріплені між собою у суспільстві функціонально — взаємними правилами і обов'язками. Якщо розшарувати усю безліч порожніх осередків, скріплених один з одним на площині, то одержимо соціальну структуру суспільства.
7. Соціальна структура суспільства будується за "принципом" один статус — один осередок". Коли осередки заповнюються людьми, то ми одержуємо для кожного статусу по одній великій соціальній групі. Сукупність великих соціальних груп (тобто заповнених людьми статусів) вказує на соціальний склад населення.
8. Якщо великі соціальні групи в суспільстві розшарувати по вертикалі і розмістити їх за ступенем соціальної нерівності (різними доходами, доступом до влади, рівнем освіти і престижем професій), то отримаємо *соціальну стратифікацію*. Стратифікація суспільства складається з тих же статусів, але розташованих по "поличках" (стратах) зверху вниз і згрупованих за демографічними, сімейно-родинними, економічними, професійними, політичними, релігійними, територіально-поселенськими і іншими ознаками.

Частина II. Суспільство як соціальна система

9. Зазначені групи статусів утворюють такі підструктури соціальної структури суспільства, як економічну, політичну, демографічну, професійну, сімейно-родинну, територіально-поселенську, релігійну. Кожну з цих структур можна розглядати і як інституціональні сфери. Сімейно-родинна структура утворює інститут сім'ї і шлюбу; професійна і економічна (як найбільш чисельні і різноманітні) — утворюють відразу декілька соціальних інститутів: держава, право, виробництво, освіта; релігійна — інститут релігії. Тільки демографічна і територіально-поселенська структури не утворюють соціальних інститутів. Таким чином соціальна структура, соціальна стратифікація і соціальні інститути, як фундаментальні категорії соціології, виявляються тісно пов'язаними між собою завдяки соціальним статусам і ролям. Однак загальним для усіх них історичним механізмом виступає суспільний розподіл праці, поглиблення і спеціалізація якого створили усе розмаїття соціальних статусів і ролей.
10. В соціології існує багато теорій і концепцій соціальної структури суспільства. Однак історично першою із них виникла марксистська концепція, де провідне місце займає соціально-класова структура суспільства, що являє собою взаємодію трьох основних елементів: класів, суспільних прошарків (верств) і соціальних груп. Ядром — цієї структури виступають класи — великі соціальні групи, що виникли в результаті суспільного розподілу праці і формування приватновласницьких відносин. Відповідно до марксистської концепції головна ознака класу — це відношення до засобів виробництва і власності, що визначає їх роль у суспільному розподілу праці, системі влади, їх добробут, а боротьба класів виступає рушійною силою суспільного розвитку.
11. В сучасній західній соціології, на відміну від марксистської теорії про класи, виникли більш продуктивні теорії соціальної стратифікації, представники яких вважають, що поняття "клас" у сучасному суспільстві має бути змінено поняттям "страта" або соціальна група, а на зміну теорії соціально-класової будівлі суспільства мають прийти більш сучасні стратифікаційні теорії, що краще пояснюють соціальну структуру сучасного постіндустріального суспільства.
12. Соціальна стратифікація суспільства, в контексті теоретичних засад сучасної західної соціології, розуміється як розшарування людей у статусній ієрархії зверху вниз за *чотирма основними критеріями* соціальної нерівності: неоднакові доходи, рівень освіти, доступ до влади, престиж професії. Основу теорії соціальної стратифікації таким чином складає принцип об'єднання людей у соціальні страти (групи) і

протиставлення їх іншим групам за майновими, владними, освітніми і професійними статусними ознаками що власне і відображає соціальну структуру сучасного суспільства.

13. Серед численних теоретичних моделей соціальної стратифікації найбільш продуктивною вважається модель американського соціолога У. Уорнера, який просту трирівневу систему класового розподілу західного суспільства: вищий клас, середній клас, нижчий клас доповнив проміжними класами усередині кожного із цих рівнів.
14. Багато елементів стратифікаційної моделі У. Уорнера можуть бути використані для аналізу соціальної структури сучасного українського суспільства, яка внаслідок трансформаційних процесів ще не здобула остаточного вигляду і може бути представлена у такий спосіб: 1) загальноукраїнські елітні групи; 2) регіональні і корпоративні еліти; 3) український верхній середній клас; 4) український динамічний середній клас; 5) аутсайтери; 6) маргінали; 7) криміналітет.
15. Концептуальні засади соціальної стратифікації служать методологічною основою теорії соціальної мобільності, яка пояснює зміни у соціальній структурі сучасного суспільства. Соціальна мобільність, на думку засновника цієї теорії П. Сорокіна, означає зміну соціального стану індивідів і родин, тобто їх переміщення із однієї соціальної групи в іншу за соціальними сходінками у двох напрямках: 1) вертикальному — рух нагору і вниз із зміною соціального статусу; 2) горизонтальному — переміщення на тому ж соціальному рівні без зміни соціального статусу. Останнім часом дослідники виділяють ще одну форму — міжпоколінну мобільність, яка характеризує зміну соціальних статусів дітей відносно їхніх батьків.

[PP] Список використаної та рекомендованої літератури

1. Андреев А. А. Классы как субъекты социального ритма // Социально-полит. журн. — 1993. — № 8.
2. Антипина Г. С. Теоретико-методологические проблемы исследования малых социальных групп. — Л.: Наука, 1988.
3. Анурин В. Ф. Проблемы эмпирического измерения социальной стратификации и социальной мобильности // Социол. исслед. — 1993. — № 4.
4. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности // Американская социология. — М.: Прогресс, 1972.
5. Белых Е. Л., Веркеенко Г. П. Социальная структура и социальные процессы в современном обществе. — М.: Наука, 1993.

6. *Беляева Л. А.* Средний слой российского общества: проблема обретения социального статуса // Социологические исслед. — 1993. — № 10.
7. *Блау П.* Различные точки зрения на социальную структуру и их общий знаменатель // Американская социология. Социологическая мысль. Тексты. — М.: Изд-во МГУ, 1994.
8. *Бурдые П.* Социальное пространство и генезис классов // Вопросы социологии. — 1992. — № 1.
9. *Вебер М.* Основные понятия стратификации // Социологические исслед. — 1994. — № 5.
10. *Веблен Т.* Теория праздного класса. — М.: Прогресс, 1984.
11. *Гидденс Э.* Стратификация и классовая структура // Социологические исслед. — 1992. — № 9.
12. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
13. *Дюркгейм Э.* Разделении общественного труда. Метод социологии. — М.: Наука, 1991
14. *Зиммель Г.* Социальная дифференциация. — М., 1909.
15. *Ионин Л. Г.* Культура и социальная структура // Социологические исслед. — 1996. — № 3.
16. *Комаров М. С.* Социальная стратификация и социальная структура // Социологические исслед. — 1992. — № 7.
17. *Кравченко А. И.* Введение в социологию: Учеб. пособ. — М.: Новая шк., 1995.
18. *Кравченко А. И.* Социология: Словарь. — М.: Академия, 1997.
19. *Кравченко А. И.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1999.
20. *Куколев И. В.* Формирование бизнес-элиты // Общественные науки и современность. — 1996. — № 2.
21. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Введение в социологию: Учеб.-метод. пособие. — К.: МАУП, 1996.
22. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
23. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
24. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. — К.: Абрис, 1996.
25. *Мигович І. І.* Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
26. *Монсон П.* Лодка на аллеях парка. Введение в социологию: Пер. со швед. — М.: Весь Мир, 1994.
27. *Мостовая И. В.* Социальное расследование. Символический мир метаигры. — М.: Мысль, 1996.

Розділ 6. Соціальна структура суспільства

28. *Мостовая И. В.* Зачет по социологии в кармане: Учеб. пособ. — Ростов н/Д.: Феникс, 1999.
29. *Общая социология*: Учебное пособие /Под общ. ред. А.Г. Эфендиева. — М.: ИНФРА-М, 2000.
30. *Олейник А. Н.* Механизмы возникновения новых институциональных структур в переходный период //Социологические исслед. — 1994. — № 2.
31. *Основы социологии*: Хрестоматия / Авт. кол. под рук. В. И. Астаховой. — Х.: Прапор, 1997.
32. *Радаев В.* Основные направления стратификационной теории //Российский эконом. журн. — 1995. — № 1.
33. *Радугин А. А., Радугин К. А.* Социология: Курс лекций. — Воронеж: ВТАСА, 1994.
34. *Римашевская Н.* Социальная стратификация и проблемы бедности // Человек и труд. — 1994. — № 10.
35. *Рывкина Р. В.* Социальная структура общества как регулятор развития экономики // Экономическая социология и перестройка. — М.: Политиздат, 1989.
36. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994.
37. *Сорокин П. А.* Общедоступный учебник социологии: Статьи разных лет. — М.: Наука, 1994.
38. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Прогресс, 1992.
39. *Социально-стратификационные процессы в российском обществе II* Весник МГУ. — 1995. — № 4.
40. *Социология: наука об обществе*: Учеб. пособ. / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Х.: Рубикон, 1996.
41. *Социологический энциклопедический словарь I* Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
42. *Туленков Н. В.* Социальная структура общества: Конспект лекции по социологии. — К.: УГУФВС, 1994.
43. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1996.
44. *Черниш Н.* Социология: Курс лекций. — Львів: Кальварія, 1996.
45. *Шаповал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
46. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
47. *Ядов В. А.* Социально-структурные общности как субъекты жизнедеятельности //Социологические исслед. — 1989. — № 6.
48. *Якуба Е. А.* Социология: Учеб. пособ. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 7. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК СУЦІЛЬНИЙ ПРОЦЕС ЗАСВОЄННЯ СОЦІАЛЬНОГО ДОСВІДУ

**В результаті вивчення цього розділу
Ви повинні вміти:**

- ✓ пояснити, що таке соціалізація й у чому її сутність;
/ показати, які існують погляди соціологів на соціалізацію;
- ✓ розкрити природу процесу соціалізації і назвати його основні етапи;
- ✓ пояснити сутність основних сучасних моделей соціалізації і вміти розрізняти їх;
- ✓ порівняти можливості однорівневого і багаторівневого підходів до дослідження процесів соціалізації.

7.1. Сутність процесу соціалізації

Поняття “соціалізація” (від латинського *socialis* — суспільний) усе активніше використовується як наукова категорія представниками широкого спектра наук — філософії, соціології, психології, політології, педагогіки й інших. Виникнення цього поняття в американській і французькій соціології відносять до кінця XIX століття і пов'язують з іменами американського соціолога *Ф. Гіддінгса (1855–1931)* і французького соціолога *Г. Тарда (1843–1904)*.

Під соціалізацією в сучасній соціології зазвичай розуміють процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування індивіда в даному суспільстві [30, с.686–687]. Іншими словами, мова йде про придбання і нагромадження в процесі соціалізації індивідуального соціального досвіду, необхідного для нормальної життєдіяльності та взаємодії із соціальним оточенням в суспільстві.

Соціалізація охоплює всі процеси залучення до культури, комунікації і навчання, за допомогою яких людина набуває соціальну сутність і здатність брати участь у соціальному житті. У статті І. Кона і В. Ольшанського соціалізація визначається як “процес, у ході якого людська істота з визначеними особистісними задатками здобуває якості, необхідні їй для життєдіяльності” [6, с.67]. На відміну від близьких до категорії “соціалізація”

Розділ 7. Соціалізація як суцільний процес засвоєння соціального досвіду 1

таких понять, як "розвиток" і "виховання", вона охоплює процес і результати взаємодії індивіда з усією сукупністю соціальних впливів. Таким чином соціалізація виступає як процес взаємодії індивіда із соціальним оточенням. У цьому бачиться певний відхід від розуміння пасивної ролі індивіда в процесі соціалізації.

У цьому зв'язку Н. Андрєєнкова [1, с.43–45] у дослідженні соціалізації як процесу становлення людини як суспільної істоти виділяє аспекти, важливі з погляду соціальних контактів індивіда з оточуючими її людьми. З цих позицій у структуру соціалізації вона *включає*: соціальне пізнання, оволодіння визначеними навичками практичної діяльності, інтеріалізація визначених норм, позицій і ролей, вироблення ціннісних орієнтацій і установок, а також включення людини в активну творчу діяльність. Поряд з цим авторка чітко визначає свою позицію стосовно взаємодії процесів соціалізації і виховання.

Соціалізація містить у собі таким чином і виховання. Цілеспрямована дія на індивіда задля прищеплювання йому визначених навичок, понять доповнюється при цьому практикою соціальної діяльності індивіда, участю його в різних неформальних групах і т.п. Справедливо відзначається велика автономія індивіда в процесі соціалізації. Будучи продуктом суспільства, він вільний самостійно вибирати ті чи інші цінності й установки, орієнтуючись не тільки на загальні регулятивні принципи середовища, але й на власні схильності. У ході соціалізації індивід грає як *пасивну роль* (засвоєння соціального досвіду, сприйняття цінностей і ін.), так і *активну роль* (вироблення визначеної системи орієнтацій, установок і т.п.). І хоча ця активність зосереджена лише на самовдосконаленні і не поширюється на середовище соціалізації, не можна не погодитися з твердженням авторки, що соціалізація "немислима без активної участі самої людини в процесі освоєння соціального досвіду і культури" [1, с.44].

Російський соціолог В. Харчева, у свою чергу, справедливо відзначає, що в процесі соціалізації людина в силу властивої їй соціальної активності при взаємодії із середовищем не просто засвоює його вимоги, але й змінює це середовище, впливає на нього [28, с.158].

Аналіз сучасної соціологічної літератури дозволяє зробити деякі висновки й узагальнення. Зокрема, відзначається тенденція врахувати всю сукупність соціальних і психологічних процесів, за допомогою яких здійснюється соціалізація — як контрольованих, цілеспрямованих, так і стихійних, спонтанних. Деякі автори розуміють ці процеси як взаємодію.

Як зміст і результат *процесу соціалізації* визнаються засвоєння системи знань, норм і цінностей, соціального досвіду, соціальних якостей і рис, соціальних ролей, зразків і психологічних механізмів поведінки (див. рис. 7.1).

Рис.7.1. Феномени соціалізації людини

Деякі автори намагаються об'єднати сукупність цих ознак у такому інтегральному понятті, як "соціальність", хоча можливості його використання викликають сумнів через передбачувані складності з його якісними і кількісними вимірами. В той же час аналіз показує, що практично всі автори визнають в якості основних інститутів *соціалізації* систему освіти і виховання. Виховання є провідним і визначальним початком соціалізації, ядро якого складає процес передачі накопичених минулими поколіннями знань і культурних цінностей, тобто освіту (див. рис.7.2).

Рис. 7.2. Інститути соціалізації людини

Розділ 7. Соціалізація як суцільний процес засвоєння соціального досвіду 1.3.1

Варто зазначити, що *процес соціалізації* продовжується протягом всього життя індивіда і включає в себе такі стадії — *дотрудову*, *трудову* і *післятрудову*. Загальним є визнання того, що *соціалізація* носить діяльнісний характер і головний критерій її успішності є вільне функціонування індивіда в суспільстві. І, нарешті, загально визнаною у вітчизняній літературі стає активність індивіда в процесі соціалізації. Головний висновок сучасної теорії соціалізації: " особистість, що формується — не об'єкт якихось зовнішніх впливів, а активний суб'єкт саморозвитку [9, с.31].

Таким чином, *соціалізація* являє собою складний і багатогранний процес, що вивчається різними науками (від історії і психології до педагогіки, етнографії і філософії), кожна з яких досліджує свій аспект. Соціологія, зокрема, вивчає даний процес у наступних аспектах:

- 1) *соціокультурному* (тобто соціалізація поколінь у конкретно-історичних умовах);
- 2) *біосоціогенетичному* (тобто соціалізація індивідів у визначених соціально-економічних умовах);
- 3) *генетико-віковому* (тобто вікова соціалізація в умовах конкретного суспільства).

Важливо підкреслити, що *процес соціалізації* відбувається як стихійно, так і цілеспрямовано під впливом безлічі посередників, тобто суспільних структур і інститутів, роль яких по-різному виявляється на різних етапах і стадіях соціалізації. Серед посередників соціалізації людини виділяються такі, як *родина, родичі і друзі, навчальні заклади, трудові, спортивні* та інші *колективи*, суспільно-політичні і культосвітні організації, засоби масової інформації, література, мистецтво і т.ін.

В основі механізму соціалізації лежить перш за все активно-перетворювальна діяльність людини, за допомогою якої відбувається її включення в життя і культуру суспільства, формування соціальних зв'язків, засвоєння загальних способів практичної діяльності, розвиток свідомості і самосвідомості, систем соціальної орієнтації.

Отже, і це необхідно особливо відзначити, *соціалізація* за своєю суттю є процесом *взаємо- і самореалізації особистості* в ході її активної трудової діяльності. Тут важливо вказати, що соціалізація особистості — не просто односпрямований процес її навчання соціальним ролям (така точка зору переважає в деяких концепціях західної соціології), але й процес взаємовпливу. Можливість такого впливу закладена в наявності визначеної волі для активності особистості, що реалізується у різноманітних варіантах інтерації особистості в ході соціалізації. Різноманітним є й поєднання основних сил, що впливають на цей процес. Це і фізичні, і психічні,

і соціальні особливості людини. Це і несхожість навколишнього середовища. Це і різний індивідуальний соціальний досвід, і різний культурний рівень особистості. Під впливом розмаїтості і багатогранності кожного з видів у конкретних варіантах взаємодії формуються власне унікальні особистості з індивідуальними особливостями реалізації моделей соціалізації.

7.2. Характеристика сучасних моделей соціалізації

В основу кожної моделі соціалізації покладена та чи інша теорія соціалізації. Сучасний американський соціолог Н. Смельзер систематизував їх у чотири основні групи.

1. Теорія розвитку особистості (Ч. Кулі, Дж. Г. Мід).
2. Психоаналітичні теорії (З. Фрейд, Е. Еріксон).
3. Теорія розвитку пізнання (Ж. Піаже).
4. Теорія морального розвитку (Л. Колберг).

Розглянемо коротко сутність основних моделей кожної із запропонованих груп теорій соціалізації.

Однієї з розповсюджених моделей, джерела якої лежать у *теорії психоаналізу З. Фрейда*, є розуміння соціалізації як розвитку особистісного контролю. Основна ідея, на якій побудована ця модель, полягає у визнанні людей ще від народження асоціальними, внаслідок уроджених агресивних інстинктів. Тому соціалізація носить конфліктний характер і вимагає не тільки особистісного, але і суспільного контролю [27].

Однак дана модель, заснована на визнанні незмінності людської природи, залишає мало можливостей для виховного впливу, орієнтуючись більше на соціальні санкції. Більш того, сукупність подібних санкцій і засобів, орієнтованих на придушення одних і розвиток інших, "суспільно корисних" інстинктів, рефлексів, і може видаватися за "виховання". Як не дивно, але елементи подібної моделі соціалізації, що майже повністю заперечувалися радянською наукою як властиві тільки для буржуазного суспільства, залишили глибокий слід і у вітчизняній педагогіці. Чого коштує, наприклад, визнання в одній із брошур у якості значимих для формування "нової людини" рефлексу нападу й оборони, рефлексу боротьби за існування, соціального рефлексу — колективної боротьби за життя, рефлексу наслідування і пристосування, а також статевого рефлексу. Методичні роз'яснення при цьому уточнюють: "Уроджений рефлекс нападу й оборони шляхом виховання ми повинні по'єднати з класовою боротьбою" [5, с.9–10].

Разом з тим прихильники даної моделі бачили можливості зміни як індивіда, так і суспільства в сполученні психоаналітичної гарантії з адекватною соціалізацією особистості, забезпечити яку, на наш погляд, може тільки виховання, що корегує процес соціалізації. У цьому зв'язку напевно чи можна вважати вичерпними можливості цієї моделі для соціалізації розумово відсталих дітей.

Поряд з моделлю "особистого контролю" (З. Фрейд) і моделлю "рольового тренінгу" (Т. Парсонс) у західній соціології дуже поширена модель "соціального вчення", представлена більшістю різновидів біхевіоризму (Дж. Доллард, Б. Скіннер, Р. Уолтерс і ін.), яка заснована на відомій формулі "стимул — реакція". Ця модель під соціалізацією розуміє "модифікацію" людської поведінки шляхом "дозування" стимулів, тобто дотримання визначених пропорцій покарання і заохочення для одержання бажаної реакції (поведінки) [24]. При удаваній зовнішній привабливості і реальності подібні методи "соціальної інженерії", що цілком придатні для дресирування білих пацюків і інших тварин, напевно чи можуть бути застосовні для нормального, а не репресивного виховання людини.

Ще одна модель, яка набула поширення в західній соціології, а саме модель "міжособистісного спілкування", розглядає соціалізацію як процес і результат групового впливу на особистість, здійснюваного шляхом міжособистісного спілкування, що відбувається відповідно до об'єктивних законів, закріплених в системі соціальних ролей. Прихильники даної моделі (Ч. Кулі, Дж. Мід і ін.), яка називається "Я-теорія", чи теорія "дзеркального Я", думають, що особистість виростає з безлічі інтеракцій людей з навколишнім світом, у результаті яких вона навчається дивитися на себе очима інших, тобто мислити про себе як і про інших, а також розуміти поведінку інших людей.

Певний інтерес для організації процесу соціалізації має положення Дж. Міда, одного з розробників даної концепції, про *три стадії соціалізації*. На *першій* з них — імітації — діти копіюють поведінку дорослих, не завжди розуміючи її. На *другій* — стадії рольових ігор — діти, виконуючи в іграх дорослі ролі, "приміряють" їх на себе, учаться надавати своїм думкам і діям ті ж значення, що й дорослі. На *третьій*, завершальній стадії — колективних ігор — дитина до розуміння очікувань окремих людей додає групові очікування. Оволодіння правилам рольових і колективних ігор підготовлює дітей до виконання правил гри в суспільстві, що закріплені в законах і нормах. Тим самим здобувається почуття соціальної ідентичності [14].

Акцент на розвитку інтелекту, важливості оволодіння мовою в процесі соціалізації дозволяє віднести до прихильників цієї моделі і представників психологічної школи Л. Виготського. Проблема *соціалізації* розглядається ним в зв'язку з формуванням особистості в процесі взаємодії і взаємовпливу соціальних груп, колективів і особистості. Процес соціалізації з цих позицій характеризується як поступове розширення, у міру придбання індивідом соціального досвіду, сфери його спілкування і діяльності, як процес розвитку і саморегуляції, становлення самосвідомості й активної життєвої позиції [19, с.350].

Подальший розвиток ця модель одержала у різних напрямках групової психотерапії, заснованої на використанні групових моделей, "які акцентують створення безпосереднього життєвого досвіду для навчання й особистісного зросту" [20, с. 14]. Учасники спеціально створюваних і працюючих під керівництвом провідного психолога малих груп включаються у своєрідний досвід спілкування підвищеної інтенсивності. Метою спілкування є надання допомоги в самовдосконаленні, а також у подоланні труднощів на шляху соціалізації.

Ця модель відкриває широкі можливості для виховання в колективі і через колектив, для широкого використання ігрових форм навчання і виховання [16, с. 142-148]. Інтеріорізація при цьому виходить не від учителя, а від однолітків-однокурсників. Соціалізація тут відбувається скоріше імпліцитними, а не експліцитними методами. Концентрація на індивіді як відмінному від групи практично відсутня. Навчання і виховання виглядає як тренування однієї команди, що навчається, як корпоративно вести свою життєву гру. Хоча не слід забувати про небезпеку закріплення при такому підході у індивіда конформістського типу поведінки і соціалізації.

Ще одна, "когнітивна" модель соціалізації (Ж. Піаже, Л. Кольберг, А. Маслоу й ін.) побудована на ідеї, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює у її свідомості образ (картину) навколишнього світу. Саме ця картина світу, а не сама реальність керує поведінкою людей. Головним аспектом соціалізації при цьому виступає процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних і емоційних структур особистості. Згідно Ж. Піаже, *когнітивна соціалізація* проходить в *кілька стадій*, кожна з яких окреслюється новими навичками, що обмежують можливості навчання людини. Діти проходять ці стадії у визначеній послідовності, хоча швидкість і результативність соціалізації у різних дітей може відрізнятись. Він визначає такі стадії соціалізації.

Перша стадія — сенсорно-моторна (до 2 років) — припускає розвиток у дітей здатності тривалий час утримувати в пам'яті образи об'єктів навколишнього середовища.

Друга стадія — передопераціональна (від 2 до 7 років) — діти вчать-ся розрізняти символи і значення символів, розуміти різницю між об'єктами і їх символами.

Третя стадія — конкретних операцій (від 7 до 11 років) — діти учаться виконувати деякі дії подумки, тобто представляти необхідні дії "у розумі", без виконання їх у житті.

Четверта стадія — формальних операцій (від 12 до 15 років). На-стає час навчитися аналізу абстрактних (математичних, моральних, логіч-них і ін.) проблем, умінню міркувати про майбутнє.

Дана концепція була доповнена американським психологом Л. Коль-бергом, який в основу переходу від однієї стадії соціалізації до наступно-го поклав не тільки результати розвитку когнітивних навичок, але і здат-ності до розуміння і співпереживання (емпатії) почуттям інших людей. Досягнення тих чи інших стадій не пов'язується з віком, а завершальні етапи доступні далеко не усім.

Особливе місце серед прихильників когнітивної моделі займає й точка зору "*гуманістичних*" психологів (А. Маслоу, К. Роджерс і ін.). Грунтую-чись на ідеї самоактуалізації особистості в процесі її дозрівання, вони вва-жали, що природні внутрішні сили особистості в змозі самостійно реалізу-вати соціалізацію індивіда, а засоби, фактори й агенти соціалізації повинні лише не заважати цим силам. Звичайно, важко погодитися з недооцінкою в цій моделі агентів соціалізації в особі соціальних інститутів, зокрема, та-ких як освіта і виховання. Однак у цій концепції закладені застереження від зловживання їх можливостями для маніпулювання свідомістю людей.

Говорячи ж про зв'язок з вихованням "когнітивної" моделі в цілому, можна відзначити її підвищену схильність до ідеологізації виховання, коли абстрактна ідеологізована картина світу (у вигляді якого-небудь "ізму") може виявитися неадекватною реальному світу, що в результаті може привести до викривленого уявлення про систему соціальних ролей і про своє місце в суспільстві (наприклад, роль "гвинтика" у суспільному механізмі).

Однієї з найбільш популярних моделей соціалізації, положення якої акту-алізуються в зв'язку із зростанням етнонаціональних проблем [29, с.31–32], є модель "*інкультурації*" (Ф. Боас, В. Маліновський і ін.). У ній *соціаліза-ція* розглядається як процес передачі культурної спадщини. Людина в цьому процесі бере участь як пасивний споживач, що автоматично сприймає куль-туру в ході свого індивідуального розвитку. Сама ж культура у цій моделі

трактується як своєрідний екран у вигляді національного характеру, на який і проектується психологія індивіда.

Погоджуючись з авторами цієї концепції в тому сенсі, що в національному характері (менталітеті) дійсно закріплені стійкі психологічні риси конкретної етнічної групи, не можна прийняти їхню точку зору на розуміння соціалізації як несвідомої передачі цих рис від покоління до покоління. Не можна також не визнати взаємовпливи і взаємодії цих рис у процесі міжнаціонального спілкування, як і впливу на ці риси змін у навколишньому соціальному середовищі. Здається, що про це не слід забувати при формуванні і розвитку національних основ вітчизняної культури, здійсненні національної орієнтації в системах освіти і виховання. Це тим більше важливо, що в іншому випадку доведеться переборювати вже допущені перекоси при "виділенні" одного загального для всіх народів колишнього СРСР "національного екрана" у вигляді російського національного характеру як державно схвалюваного зразка.

7.3. Зміст основних етапів і стадій процесу соціалізації

Аналіз розглянутих вище моделей соціалізації показує, що усі вони в тій чи іншій мірі визнають той факт, що процес соціалізації обмежується періодом досягнення дитиною дорослого віку. Так, на думку Н. Андрєєнкової, процес соціалізації завершується у віці 23-25 років, тобто з досягненням молодою людиною стадії зрілості [1, с.44]. Саме цей період необхідний для стійкої інтеріорізації комплексу норм і ролей, для вироблення стійкої системи соціальних орієнтацій і установок. У залежності від віку індивіда, прихильники цього підходу виділяють три основних етапи соціалізації: 1) *первинна соціалізація* (дитини); 2) *маргінальна* (проміжна чи псевдостійка) *соціалізація* (підлітка); 3) *стійка* (концептуальна) *цілісна соціалізація* (перехід від юнацтва до зрілості (період від 17-18 до 23-25 років)).

Аналіз сукупності різних факторів на кожному з цих етапів дозволяє виділити "*критичні періоди*", особливо важливі для соціалізації індивідів. Для *первинної соціалізації* — це перші 2-3 роки і час вступу до школи. Для *маргінальної соціалізації* — перетворення дитини в підлітка і підлітка в юнака. Для *стійкої соціалізації* — початок самостійного життя і перехід від юнацтва до зрілості.

Разом з тим обмеженість такого підходу пов'язана, перш за все, із двома аспектами проблеми. *По-перше*, це розуміння дитинства (а іноді і юнацтва,

молодості в цілому) лише як підготовки до "дійсного" життя, що почнеться з досягненням дорослості. Такий підхід істотно спотворює зміст соціалізації, обмежує активність молодої людини, привчає бачити в сьогоденні тільки засіб досягнення чогось у майбутньому. При цьому сьогоденне життя, виходячи з цього підходу, сприймається як щось вимушене, тимчасове, примусове. "Щоб випробувати повноту життя, — відзначає І. Кон, — треба, однак, не тільки вміти бачити в сьогоденній праці "завтрашню радість" (А. Макаренко), але і відчувати самоцінність кожного даного моменту діяльності, радість подолання труднощів, дізнання нового і т. д." [8, с.337].

Другий аспект цієї проблеми обумовлений появою у вітчизняній науковій літературі поглядів, що переоцінюють вплив навчання і виховання на протікання процесу соціалізації. Від подвійності такого роду урятовані ті, найбільш продуктивні, моделі соціалізації, які можна об'єднати в рамках *концепції соціалізації дорослих, чи концепції безперервної соціалізації*.

Одним з тих, хто першим описав соціалізацію як процес, що продовжується протягом усього життя, був американський соціолог О. Брим-молодший [23, 108]. Відмінність соціалізації дорослих від соціалізації дітей, на його думку, полягає в тому, що соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, тоді як у дітей акцент робиться на формування ціннісних орієнтацій. Крім того, дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати норми і сприймати їх критично, у той час як діти в змозі лише засвоювати їх. І, нарешті, соціалізація дорослих допомагає придбати необхідні навички (часто конкретного характеру), а соціалізація дітей пов'язана в більшій мірі з мотивацією.

Характерно, що деякі соціологи акцентують увагу на відмінностях соціалізації в дитинстві й у зрілому віці. Вони вважають, що життя дорослих — це серія очікуваних і несподіваних криз, які потрібно перебороти. До таких критичних моментів у житті дорослих індивідів Д. Клаузен, наприклад, відносить вибір професії, "криза сорокалітніх" і ін. Подібну точку зору називають іноді в літературі *адаптивним підходом* [23, 109], що, на наш погляд, не зовсім точно відповідає змісту терміна "адаптація". Оскільки мова йде про подолання стресів, що виникають у даних ситуаціях, то це свідчить скоріше про те, що адаптація не відбулася, що характеристика ситуації значно перевищила адаптивні можливості індивіда, і це призвело його до стресу.

Ближчим до нашого розуміння *адаптивної соціалізації* є еволюційний підхід, запропонований американським соціальним психологом Е. Еріксоном [23, с.110–111]. Він вважає, що індивіду як у дитинстві, так і в

зрілому віці доводиться переборювати складні, іноді критичні ситуації, що закономірно виникають на його життєвому шляху і носять специфічний характер на кожному етапі (стадії). Переборюючи ці критичні ситуації (а їх він виділяє вісім), індивід успішно збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступного стадії. У випадку, якщо соціалізація на якій-небудь стадії не відбулася (тобто індивіду не вдалося подолати головну на цій стадії проблему) чи відбулася частково, це негативно позначається на наступних стадіях і соціалізації в цілому.

При цьому знання цих найважливіших проблем індивідів на різних вікових стадіях дозволяє більш конкретно і цілеспрямовано вести з ними виховну роботу, орієнтуючись на надання допомоги у вирішенні цих проблем. Зупинимося на викладі *еволюційної теорії соціалізації* (чи теорії стадій людського розвитку) докладніше, тому що в ній процес соціалізації розглядається досить системно.

I стадія — дитячий період. Основна проблема — довіра чи недовіра. Дитина на підставі визначеного рівня турботи і комфорту з перших днів довідується, якою мірою можна розраховувати на задоволення основних потреб: їжа, тепло, безпека. Про подолання кризи можна судити, коли малята не плачуть і не сердяться при відході з їх поля зору дорослих, які турбуються про них. При неповному вирішенні цієї проблеми залишки недовіри можуть позначитися на подальших стадіях.

II стадія — вік від одного року до двох років. Основна проблема — автономія або сором і сумнів. Ситуація ускладнюється збігом навантажень на дитину, пов'язаних, з одного боку, з початком відстоювання своїх прав і непокорюю авторитету. А з іншого боку — батьки починають учити дитину контролювати роботу свого шлунку. Підвищені вимоги в другому напрямку можуть закріпити у свідомості почуття сорому і власної нікчемності, істотно підриваючи зусилля по самовизначенню і руху до автономії.

III стадія — від трьох до п'яти років. Основна проблема — ініціатива або почуття провини. Це період розвитку рухової активності, допитливості й уяви. Усвідомлюються відмінності між хлопчиками і дівчатками, виявляється дух суперництва. Дитина визначає межі, до яких ініціатива в прояві нових здібностей може поширюватися. На цьому ґрунті можливі конфлікти, що при зайвій твердості з боку дорослих можуть залишити слід безініціативності на подальшому житті.

IV стадія — молодший шкільний вік. Основна проблема — старанність чи недбайливість. На цій стадії йде навчання індивідуальній і колективній роботі, формуються стосунки з вчителями й іншими дорослими,

відбувається перша "примірка" дорослих ролей. На цьому тлі головною задачею є набуття впевненості в собі, у своїх здібностях, їх усвідомлення і розвиток. Невиконання (часткове чи повне) цієї задачі позначається в прояві елементів недбайливості як на цій, так і на подальших стадіях.

V стадія — підлітковий-юнацький вік. Основна проблема — становлення індивідуальності (ідентифікація) або рольова дифузія (невизначеність у виборі ролей). Відомо, що це час появи активного статевого потягу, а значить і пошуку партнера в інтимній сфері. Разом з тим— це час пошуку свого місця в житті, вибору подальшого шляху (навчання, робота і т.п.). У цей період небезпечні як невдачі в одній зі сфер, так і переоцінка значимості якої-небудь з них. Перша невдача може негативно позначитися на виборі роботи, друзів, супутника життя, а також може призвести до стресу.

VI стадія — молоді роки. Основна проблема — інтимність чи самотність. Головні цілі на цьому етапі — залицяння, шлюб і інші види близькості. Якщо пошук ширих і довірчих стосунків з постійним партнером не увінчався успіхом чи ці стосунки призвели до розриву, то надалі це може проявитися у вигляді тимчасових, не завжди обґрунтованих, але завжди нестабільних інтимних зв'язках і незадоволеності цією сферою життя.

VII стадія — середній вік. Основна проблема — продуктивність (творча продуктивність) чи стагнація (творчий застій). Ця стадія пов'язана з реалізацією індивіда в двох основних ролях: працівника і батька. Причому відчуття творчої продуктивності приносить успіх в обох ролях, у той час як творчий застій може викликати невдачу навіть у який-небудь одній з них. На цьому етапі реалізується той потенціал, що індивід нагромадив протягом попередніх стадій соціалізації.

VIII стадія (заключна) — старість. Основна проблема — умиротворення або розпач. На цьому етапі соціалізацію індивіда визначає підведення підсумків власного життя й успішності всіх попередніх етапів. Умиротворена старість чи розпач, гіркий жаль щодо невикористаних можливостей — такі межі прояву цієї стадії.

Зрозуміло, представлена *концепція соціалізації* чи стадій розвитку особистості не позбавлена можливостей її подальшого удосконалювання і навряд чи вичерпує собою всі прогресивні підходи в дослідженні процесу соціалізації [28, с.116]. Однак безсумнівною її перевагою є, на наш погляд, відхід від розуміння дитинства як ще не дійсного життя до розуміння його як підготовки до майбутнього життя. У такому контексті соціалізація виглядає як поняття, придатне лише для дитячого віку, що не тільки знецінює роль дитинства в житті людини, але й істотно обмежує

пізнавальні можливості категорії "соціалізація". Неправомірність такого підходу підтверджується самим життям. Так, докорінні зміни у всіх сферах життєдіяльності нашого суспільства, що пов'язані з переходом до ринкових відносин, поставили перед необхідністю соціалізації (а точніше — ресоціалізації) практично все населення країни. І в людей літнього віку цей процес протікає найбільш болісно.

З подібних позицій В. Харчева обґрунтовує поширення процесу соціалізації на людей літнього віку. Дійсно, пенсійний статус людини визначається часто не його віковими рамками, а соціально-економічними факторами, здібностями і можливостями людини продовжувати професійну й інші форми соціальної діяльності.

Отже, виділення етапів процесу соціалізації і центральних завдань кожного етапу дозволяє корегувати виховний вплив, орієнтуючись на вимір емпіричних ознак на кожному з етапів, визначати їхню вагу і значення, виявляти основні і додаткові фактори, форми і механізми їх впливу на становлення особистості.

Ідея соціалізації як суцільного процесу взаємодії індивіда з зовнішнім світом розвивається й в інших роботах. Так, Є. Рибалко в цій взаємодії активність дитини бачить у "перетворенні дійсності у своїй уяві" [21, с.23], особливо виділяючи при цьому роль пізнавального апарату дитини для її соціалізації. Плідною уявляється також спроба розглянути процес соціалізації з позицій впливу на співвідношення в людині соціального і біологічного. Виходячи з вірного припущення, що все біологічне в особистості більшою чи меншою мірою соціалізоване, а соціальне не може бути цілком відділене від біологічного, виділяється *чотири підструктури особистості* [26, 39-43].

1. *Нижча, біологічно обумовлена підструктура*, у яку поряд з темпераментом входять вікові, статеві, а іноді й деякі препатологічні і навіть патологічні властивості психіки. Однак навіть цей рівень не вільний від впливу соціального.

2. *Психологічна підструктура*, що включає індивідуальність прояву пам'яті, емоцій, відчуттів, мислення, сприйняття, почуттів і волі. На цьому рівні соціальна обумовленість майже порівнюється з біологічної.

3. *Підструктура соціального досвіду*. Ця підструктура поєднує придбані індивідом у ході соціалізації знання, навички, уміння і звички. Питомо вага соціального на цьому рівні значно перевищує біологічне. До того ж тут виявляються істотні відмінності між окремими особистостями в ступені соціалізації, що проявляються в рівні культури. Ця підструктура помітно впливає на ступінь соціалізації людини.

4. *Підструктура спрямованості особистості.* У цій, вищій, підструктурі об'єднані потяги, бажання, інтереси, схильності, ідеали, індивідуальна "картина світу" і вища форма спрямованості — переконання. Будучи майже цілком соціально обумовленою, будучи найбільш істотною для особистості, вищим її рівнем, підструктура спрямованості визначає соціалізацію інших підструктур, а отже, і людини в цілому.

Як бачимо, у запропонованому підході закладаються основи для розгляду впливу процесу соціалізації на людину в цілому, у сукупності її біологічного, психічного і соціального рівнів. Такий підхід особливо цінний для розуміння процесу соціалізації людей з відхиленнями не тільки соціального, але також біологічного і психічного рівнів. Тут дуже вдало розробляється діяльнісний підхід до усякої взаємодії людини із соціальним середовищем. Хоча відповідно до виділених підструктур особистості варто було б розширити це розуміння взаємодії на все навколишнє середовище, а не тільки на соціальне. Відзначимо також, що цей підхід дає можливість розгляду соціалізації як найбільш широкої форми суцільної взаємодії людини з навколишнім середовищем.

І нарешті, важливим для розуміння механізмів процесу соціалізації є також розробка міжрівневого дослідження проблем людини, що акцентує увагу на внутрішніх відносинах, взаємопереходах біологічного, психічного і соціального рівнів. Загальний принцип, якому підкоряються міжрівневі відносини у формулюванні А. Леонт'єва, полягає в тому, що "наявний вищий рівень завжди залишається ведучим, але він може реалізувати себе тільки за допомогою рівнів нижчележачих і в цьому від них залежить" [12, с.232].

З кореляцією до розуміння *механізмів соціалізації* цей принцип на початкових етапах психічного розвитку дитини виявляється у висуванні на перший план механізму біологічного пристосування, завдяки якому відбувається становлення сприйняття і емоцій дитини. У процесі подальшої соціалізації цей механізм трансформується, виконуючи інші завдання, реалізуючи більш високі рівні діяльності, взаємодіючи з психічними і соціальними механізмами соціалізації. Іншими словами, міжрівневі дослідження повинні вивчати різноманіття форм реалізації *механізмів процесу соціалізації* людини. Несхожість і різноваріантність співвідношення цих механізмів у сполученні з індивідуальною структурою особистості в кожному з нас пояснює несхожість людей, що соціалізувалися в подібних умовах.

Разом з тим рівень дослідженості проблем соціалізації навряд чи можна визнати задовольняючим сучасні суспільні потреби. Не з'ясовані ще до кінця всі рушійні сили, а також елементи механізму соціалізації індивідів.

У той же час рівень теоретичних наробок містить багато цінних, хоча і розрізнених, ідей, думок, здогадок, що можуть і повинні бути об'єднані в нових концептуальних підходах. Плідним, на наш погляд, буде пошук у напрямку вивчення процесів адаптації людини до навколишнього середовища, що постійно змінюється. У цьому зв'язку заслуговує на увагу адаптивна-розвиваюча концепція соціалізації.

Сутність авторської *адаптивної-розвиваючої концепції соціалізації* [13, с.95–108] складається у розгляді соціалізації як триваючої все життя взаємодії людини з навколишнім середовищем шляхом (за допомогою) змінюючих одна одну адаптацій у кожній зі сфер його життєдіяльності. Всяка адаптація як особлива діяльність людини із засвоєння чергової нової соціальної ситуації (суб'єктивно нової для конкретного індивіда) додає йому соціальний досвід (об'єктивно існуючий як елемент культури даного суспільства) і тим самим підвищує рівень його соціалізації. Наступна адаптація індивіда, спираючись на новий, більш високий рівень його соціалізації, протікає більш ефективно, дозволяючи йому швидше піднятися на чергову сходинку соціалізації. У ході сукупної взаємодії індивіда із соціальним середовищем (а отже, і впливу індивіда на суспільство в напрямку задоволення своїх соціальних потреб) здійснюються зміни в суспільстві убик більшої орієнтації на людину, на сукупність його соціальних інтересів.

У такий спосіб здійснюється друга сторона нероздільного процесу соціалізації — соціалізація суспільства. До переваг розглянутої адаптивної-розвиваючої концепції соціалізації людини можна віднести такі чинники.

1. Вона спирається на взаємодію біологічного, психологічного і соціального механізмів адаптації, що дозволяє у виховному впливі орієнтуватися на цілісність особистості людини.

2. Вона охоплює всі сфери життєдіяльності індивіда, що дозволяє найбільше повно реалізувати комплексне його навчання і виховання.

3. Вона розглядає соціалізацію як процес, що охоплює все життя людини, а також створює передумови для організації безупинного навчання і виховання протягом усього життєвого шляху індивіда.

4. Вона спирається на механізм засвоєння нових соціальних ситуацій, що сприяє формуванню творчої мобільної особистості, орієнтованої на свідому й активну діяльність у нових соціальних умовах.

Резюме

1. Поняття "соціалізація" виникло в західній соціології наприкінці XIX ст. з метою визначення основного механізму взаємодії людини з іншими

людьми, із суспільством в цілому. Таким механізмом вважалося соціально-наслідування, що регулювалося суспільством через систему освіти й виховання, сім'ю та громадську думку.

2. У процесі розвитку наук про людину сформувалася сукупність поглядів на соціалізацію, що об'єднує такі ідеї: про нерозривний зв'язок з освітою та вихованням; про зв'язок соціалізації з адаптивними процесами; про соціальні контакти як одну із змістовних сторін соціалізації, про значення самосвідомості, соціальної орієнтації та розвитку мови для успішної соціалізації. У контексті цих ідей соціалізація розглядається як суцільний процес набуття людьми соціального досвіду та формування ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей.
3. До сучасних моделей соціалізації належать: психоаналітична або "особистісного контролю" (З.Фрейд); "рольового тренінгу" (Т.Парсонс), "соціального навчання" (Дж. Доллард, Б.Скіннер та ін.), "міжособистісного спілкування" (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.), "когнітивна" (Ж. Піаже, А. Маслоу та ін.), "модель інкультурації" (Ф. Баос, В. Малиновський та ін.) та "еволюційна" (Е. Еріксон). Усі вони розглядають виховання як один з механізмів соціалізації.
4. Більшість моделей виходить із завершення соціалізації зі вступом індивіда в доросле життя. Проте ближчим до істини є розуміння соціалізації як такої, що триває протягом усього життя індивіда та відповідає його неперервному вихованню, що не припиняється.
5. Головною тенденцією в розвитку наукових уявлень про сутність соціалізації є перехід від однорівневого уявлення про неї як такої, що торкається лише "соціальних поверхів" людини, тобто особистості, до багаторівневого підходу, коли соціалізація охоплює також біологічний та психічний рівні людини.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Андреєнкова Н. В.* Проблема социализации личности //Социальные исследования. Вып. 11. —М., 1970.
2. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитание. — М.: Прогресс, 1986.
3. *Буева Л. П.* Человек, деятельность и общение. — М: Наука, 1978.
4. *Гіденс Е.* Соціологія. — К.: Основи, 1999.
5. *Зитмунд А. А.* Основы советской системы физкультуры. — М., 1926.
6. *Кон И. С. , Ольшанский В. Б.* Социализация //Философская энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1970 — Т.5. •— С. 67.
7. *Кон И. С.* НТР и проблема социализации молодежи. —М.: Знание, 1987.

Частина II. Суспільство як соціальна система

8. *Кон И. С.* Открытие "Я". — М.: Политиздат, 1978.
9. *Кон И. С.* Психология ранней юности: Книга для учителей. — М.: Просвещение, 1989.
10. *Кравченко А. И.* Социология: Словарь. — М.: Академия, 1995.
11. *Левицкая Г.* Урбанизация и воспитание: социологический анализ. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1989.
12. *Леонтьев Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1977.
13. *Лукашевич М. П.* Соціологізація: Виховний механізм і технології: Навч.-метод. посіб. — К.: ІЗМН, 1998.
14. *Mead C. N.* Mind, self and Society: A critical analysis of a social behaviorist — Chicago: Univ. Of Chicago Press, 1934.
15. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. — К.: Абрис, 1996.
16. *Мордвинцев И. П.* Японская школа: модели социализации //Р Ж "Общественная наука за рубежом" — Сер. 3. — 1991. — № 3.
17. *Москаленко В. В.* Социализация личности (Философский аспект). — К.: Вища шк., 1986.
18. *Мудрика В.* Социализация в смутное время. — М.: Наука, 1991.
19. *Психологический словарь* /Под ред. В. В. Давидова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. — М.: Мысль, 1983.
20. *Рудестам К.* Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. — М.: Прогресс, 1993.
21. *Рибалко Е. Ф.* Становление личности //Социальная психология личности. — Л.: Наука, 1973.
22. *Семенов В. Д.* Взаимодействие школы и социальной среды. — М.: Наука, 1986.
23. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ.. — М.: Феникс, 1994.
24. *Skinner B. E* Beyond Freedom and Dignity — N.Y., 1971.
25. *Сорокин П. А.* Общедоступный учебник социологии: Статьи разных лет. — М.: Наука, 1994.
26. *Социальная психология:* Краткий очерк /Под общ. ред. Г. П. Предвечного, Ю. А. Шерковина. — М.: Просвещение, 1975.
27. *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого "Я": Я и Оно /Труды разных лет. — Тбилиси, 1991. — Кн.1.
28. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
29. *Шановал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
30. *Энциклопедический социологический словарь* /Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.

Розділ 8. СОЦІАЛЬНІ ВЗАЄМОДІЇ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ОСНОВА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

В результаті вивчення цього розділу

Ви повинні вміти:

- ✓ визначати сутність соціологічних категорій "соціальна дія", "соціальна взаємодія", "соціальні відносини" та показувати їхні відмінності;
- ✓ виділяти основні ідеї і принципи системи соціальної дії, а також розкривати її структурні елементи;
- ✓ пояснювати умови і принципи, що лежать в основі різних соціальних взаємодій, а також знати основні прийоми оцінки людських взаємодій;
- ✓ розкривати змістовні й видові особливості соціальних відносин і показувати їхню роль у функціонуванні і розвитку суспільних структур;
- ✓ виділяти основні підходи та механізми соціального життя суспільства і суспільної поведінки людей.

8.1. Визначення сутності і механізмів соціальної дії

Соціологічні категорії "*соціальна дія*", "*соціальна взаємодія*" і "*соціальні відносини*" займають особливе місце в понятійно-категоріальному апараті соціологічної науки. З ними пов'язане розуміння насамперед динаміки людського суспільства — його функціонування, зміни і розвитку. Ці категорії є провідними при вивченні життєдіяльності людей в сучасному суспільстві, їх самореалізації. Багато соціологів вважають ці поняття вихідними (тобто ключовими, фундаментальними) у будь-яких соціологічних теоріях чи концепціях. Адже відправним моментом при виникненні будь-якого соціального зв'язку є відносини, дії і взаємодії індивідів чи соціальних груп людей для задоволення тих або інших різноманітних суспільних потреб. Підтвердженням цьому може також служити велике різноманіття і глибина концептуального опрацювання теорій соціальних відносин, дій і взаємодій. Тому представляється дуже важливим послідовно розглянути сутність і зміст цих фундаментальних соціологічних категорій.

Г Отже, *соціальні дії* на думку видатного польського соціолога Яна Щепаньського, являють собою систему вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа чи соціальна група має намір змінити поведінку чи установки інших осіб чи груп [41, с.86]. Крім цього, Я. Щепаньський вказує на взаємну спряженість системи дій, між якими виникає причинна залежність: вчинок особи А, який змінює поведінку чи установку особи Б, викликає вчинок особи Б, що у свою чергу змінює установки і поведінку особи А.

Варто зазначити, що початок соціологічному дослідженню проблем соціальної дії було покладено відомим німецьким соціологом *М. Вебером*. Ним же були сформульовані й вихідні положення теорії соціальної дії, які вже потім одержали подальший розвиток у працях інших дослідників. Взагалі М. Вебер визначав соціологію як науку, що вивчає *соціальну дію*, під котрою він розумів будь-яку дію людини, орієнтовану на мотиви інших людей. При цьому вона (тобто дія) володіє двома обов'язковими рисами: свідомою мотивацією та орієнтацією на інших (очікування). Без першої не можна говорити про неї як про дію, а без другої — називати її соціальною [3, с.264].

Поряд із визначенням сутності соціальної дії М.Вебер запропонував також й свою типологію соціальної дії, яка включає чотири її типи: 1) *ціле-раціональна* — це дія, орієнтована на очікування певної поведінки інших людей і стану об'єктів зовнішнього світу, що раціонально регулює цілі, засоби і побічні наслідки власної поведінки, розраховані на досягнення певного успіху; 2) *ціннісно-раціональна* — це дія, що характеризується свідомою вірою в етичну, естетичну, релігійну або іншу самоцінність певної поведінки, незалежно від успіху або вигоди; 3) *традиційна* — це суб'єктивно-ірраціональна поведінка, що здійснюється за звичкою, а не за смыслом, тобто протікає автоматично на підставі прийнятого зразка; 4) *афективна* — це суб'єктивно-ірраціональна поведінка, яка обумовлена миттєвими почуттями. Тільки перших два типи дій, на думку М.Вебера, можна вважати власне соціальними, а останні два типи — ні, тому що вони не мають цілі, результату, успіху, мотиву, орієнтації на інших, тобто позбавлені головних ознак соціальної дії.

Значний внесок у подальшу розробку теоретичних засад соціальної дії зробив і відомий американський соціолог Толкот Парсонс. Вихідним пунктом його теоретичної моделі соціальної дії виступає схема елементарної соціальної дії, структуру якого утворюють: 1) діючі особи; 2) ситуація; 3) умови, що включають у себе ціль дії і нормативні розпорядження. Крім того, уся сукупність соціальних дій описується Парсонсом за допомогою п'яти *"типових перемінних дій"*, кожна з яких вимагає ціннісного вибору.

8. Соціальні взаємодії як фундаментальна основа життєдіяльності суспільства 147

Перший тип — "універсалізм-партикуляризм" — де вибір між поведінкою індивіда здійснюється відповідно до загального правила чи відповідно до орієнтації на специфіку ситуації.

Другий тип — "досягнення-розпорядження" — орієнтує діючі особи на соціальні характеристики іншого індивіда (професія, статус) або ж на особистісні якості (стать, вік і т.п.).

Третій тип — "афективність-нейтральність" — містить альтернативу орієнтації дій на найближчі потреби індивіда чи на віддалені і важливі його потреби.

Четвертий тип — "специфічність-дифузність" — містить орієнтацію дії індивіда на специфічні або на загальні характеристики ситуації.

П'ятий тип — "орієнтація на себе — орієнтація на колектив" — відповідно й орієнтує дії індивіда в особистих чи загальних інтересах.

При цьому усе різноманіття дій, описуваних цими п'ятьма типами, Т. Парсонс групує за чотирма рівнями: 1) *суб'єкт дії* — у виді варіантів дії; 2) *особистість* — у виді потреб-установок; 3) *соціальна система* — у формі рольових очікувань; 4) *культурна система* — як нормативні зразки (цінності). Тим часом кожний із рівнів утворює в моделі Т. Парсонса підсистему людської діяльності, а їхня взаємодія складає "систему дії", тобто сукупність різних рівнів соціальної реальності, поєднаних у визначене ціле (систему) за принципами інформаційно-кібернетичної моделі. Функціонування цієї системи спрямовано, насамперед, на здійснення чотирьох основних задач: 1) підтримка ціннісного зразка системи; 2) інтеграція системи; 3) досягнення цілісності системи; 4) адаптація системи (див. рис.8.1).

Рис.8.1. Функції соціальної системи (за Т. Парсонсом)

Важливо підкреслити, що теорія "системи дії" поклала початок розвитку цілого класу соціологічних теорій, що пояснюють специфіку соціальної дії за допомогою категорії "*соціальна система*". Крім теорії соціальної дії Т. Парсонса, сюди також відносять теорію функціонального структуралізму Р. Мертона і різні теорії соціального конфлікту.

Вихідною позицією *соціологічних теорій цього класу* є пояснення *соціальної дії* виходячи з потреб соціальної системи, у якій суб'єкти дії — особи чи групи осіб — виступають як її елементи, що виконують соціальні ролі чи соціальні функції, або як джерела енергетичного й інформаційного обміну. Вони як би не мають самостійного існування і розвитку поза соціальною системою.

Другий клас поєднує соціологічні теорії, що вбачають основу *соціальної дії* в потребах і внутрішній активності індивідів (наприклад диспозиційна теорія особистості В. Ядова). Будучи вираженням природної основи людини, його задатки, здібності й потреби утворюють *механізм соціальної дії*, який у сполученні із соціальними зв'язками і формує соціальну систему.

Третій клас включає соціологічні теорії, що розглядають *соціальну дію* як результат діалектичної *єдності* суспільства, різних соціальних груп і окремих індивідів (подібний підхід характерний для марксистської соціології). Кожен окремий індивід розглядається в цих теоріях як індивідуальна форма вираження соціальної системи, як сукупність суспільних відносин, що характеризує сутність кожної окремо взятої особистості. Однак міра знаходження системних якостей особистістю залежить від структури її потреб і здібностей, природних особливостей і рівня розвитку свідомості. Ці й інші можливості особистості реалізуються за допомогою соціальної активності і спрямованості на взаємодію із системою, з її ситуаційними факторами.

Розглянуті класи *теорій соціальної дії*, володіючи відзначеними розходженнями, єдині в розумінні спрямованості соціальних дій — на зміну поведінки, установок чи прагнень індивідів або соціальних спільностей. В силу цього вони близькі і подібні в розумінні того, що *соціальні дії* являють собою системи, що поєднують у собі визначені складові елементи. В цьому зв'язку в якості основних елементів системи соціальної дії виступають: 1) діюча особа; 2) предмет дії чи особа, на котру діють; 3) метод впливу чи спосіб використання засобів дії; 4) реакція особи, на котру діють, чи результат дії.

Звернемо увагу і на той факт, що рушійною силою у всякій *соціальній дії* виступають як об'єктивні, так і суб'єктивні *фактори*. До *перших* належать риси і властивості людей, що представляють взаємний інтерес, а

8. Соціальні взаємодії як фундаментальна основа життєдіяльності суспільства 149

також речі чи цінності, що знаходяться в їхньому розпорядженні і можуть бути використані ними для задоволення власних потреб або інтересів. До *других* (тобто суб'єктивних факторів) відносять наявність установки чи твердої готовності особистості до виконання визначених дій.

Таким чином, *соціальні дії* спрямовані на таку зміну чужих установок і поведінки, що веде до задоволення визначених власних потреб, прагнень і інтересів. Тому найбільш важливим в *структурі соціальної дії* є засоби і методи дії, від правильного вибору яких власне і залежить успішність і ефективність усякої дії. Визначена структура дозволяє поєднувати досить широке коло соціальних дій. Однак існує цілий ряд схем (зразків), згідно яких соціальні дії власне і протікають. Це дозволяє класифікувати соціальні дії за різними ознаками.

Перша, найбільш загальна класифікація дана Я. Щепаньським. Вона припускає розподіл соціальних дій на *дві категорії*. *Першу категорію* складає *негативний примус*, що виявляється найчастіше у вигляді заборон і наказів, спрямованих на *репресію* стосовно небажаної поведінки, а *друга категорія* припускає *позитивне переконання*, засноване на дії за допомогою *стимулів*, що викликають бажану поведінку без звертання до репресій у будь-якій формі.

Друга, дуже подібна за підходом класифікація припускає також *дві категорії* соціальних дій: *1) пристосування* і *2) опозиція*. До *першої категорії* відносяться такі дії, що виникають у відповідь на прохання чи запрошення з боку керівництва і забезпечуються шляхом виховання, добровільного і свідомого підпорядкування в ході виконання самої дії для досягнення мети. До *другої категорії* відносяться протиставлення себе іншим, репресії і бунт, агресія і ворожість як реакції на примус. Проміжним *середнім* варіантом між пристосуванням і опозицією є *егоїстичний компроміс*, що поєднує, з одного боку, добровільне підпорядкування примусу для досягнення особистих цілей, при збереженні, з іншого боку, готовності до застосування опозиційних дій.

Третя класифікація, що запропонована А.Левко [29, с.281], також заслуговує на увагу, оскільки вона розділяє соціальні дії за змістом, обумовленим їх метою і спрямованістю. У цьому зв'язку автор виділяє *три групи* соціальних дій. *Перша група* поєднує *репродуктивні дії*, спрямовані на збереження і підтримку нормального функціонування конкретного соціального інституту. До таких дій відносяться соціальний контроль, підтримка традиції, дотримання трудової дисципліни тощо. *Друга група* — *соціального заперечення* — поєднує дії, спрямовані на скасування яких-небудь елементів громадського життя. До них відносяться критика недоліків,

подолання девіантної поведінки, конформізму мислення тощо. *Третя група — соціальної творчості* — поєднує дії щодо створення нових форм соціальних відносин і розвитку суспільної свідомості. Мова йде про розвиток самоврядування, винахідництва, інновацій, впровадження нових соціальних технологій і інше.

Слід зазначити, що приведений у даних класифікаціях далеко не повний перелік *типологій соціальної дії* може створити уявлення про те, що соціальна дія — найбільш важлива категорія соціології, за допомогою якої можна пояснити практично усі соціальні явища. Однак багато соціологів схиляються до визнання визначеного верховенства за іншою соціологічною категорією, хоча і тісно пов'язаною із соціальними діями. Мова йде, передусім, про таку соціологічну категорію, як категорія соціальної взаємодії.

8.2. Зміст і характерні ознаки соціальної взаємодії

У повсякденному житті люди здійснюють безліч елементарних актів соціальної взаємодії, навіть не підозрюючи про це. Зустрічаючись вони вітаються за руку і говорять привітання, входячи в автобус, пропускають вперед жінок, дітей і людей похилого віку. Усе це — акти соціальної взаємодії, що складаються із окремих соціальних дій.

Однак далеко не все, що ми робимо у взаємозв'язку з іншими людьми, відноситься до соціальної взаємодії. Наприклад, якщо автомобіль збив пішохода, то це вважається надзвичайною дорожньо-транспортною подією. Водночас, вона може стати соціальною взаємодією лише тоді, коли водій і пішохід, розбираючи цю подію, починають відстоювати свої власні інтереси, як представники двох великих соціальних груп.

Таким чином під *соціальною взаємодією* в соціології розуміється форма соціальної комунікації чи спілкування, що являє собою систему соціальних дій щонайменше двох осіб чи соціальних спільнот, або індивіда і соціальної спільноти. Більш того, *соціальна взаємодія* — це будь-яка поведінка індивіда чи групи індивідів, що має значення для інших індивідів і груп індивідів чи суспільства в цілому в даний момент і в майбутньому.

Категорія "*соціальна взаємодія*" виражає характер і зміст відносин між людьми і соціальними групами як постійними носіями якісно різних видів соціальної діяльності, що розрізняються за соціальними позиціями (статусами) і соціальними ролями (функціями). Незалежно від того, у якій сфері життєдіяльності суспільства (економічній, політичній, духовній тощо) має

8. Соціальні взаємодії як фундаментальна основа життєдіяльності суспільства 151

місце взаємодія, вона завжди є соціальною за своїм характером, оскільки виражає зв'язки між індивідами і групами індивідів, тобто зв'язки, що опосередковані цілями, які кожна із взаємодіючих сторін переслідує.

Соціальні взаємодії мають також об'єктивну і суб'єктивну сторони. *Об'єктивна сторона* соціальної взаємодії — це зв'язки, незалежні від окремих особистостей, але які опосередковують і контролюють зміст і характер їх взаємодії. *Суб'єктивна сторона* соціальної взаємодії — це свідоме відношення індивідів одне до одного, засноване на взаємних *експектаціях* (очікуваннях) відповідної поведінки. Це міжособистісні (або ширше, соціально-психологічні) відносини, що являють собою безпосередні зв'язки і відносини між індивідами, що складаються в конкретних умовах визначеного місця і часу.

У цьому зв'язку особливу роль відіграє *механізм соціальної взаємодії*, що включає: *а)* індивідів, що здійснюють ті чи інші дії; *б)* зміни в зовнішньому світі, що викликані цими діями; *в)* вплив цих змін на інших індивідів; *г)* зворотну реакцію індивідів, на яких був здійснений вплив (див. рис.8.2).

Рис. 8.2. Механізм соціальної взаємодії

Слід також усвідомити, що *механізм взаємодії* індивіда з іншими індивідами і соціальним оточенням в цілому визначає "відбиття" соціальних норм і цінностей крізь свідомість індивіда і його реальні дії на основі осмислення цих норм і цінностей. Крім того, на думку ряду дослідників, спосіб взаємодії включає, як правило, шість основних *аспектів*: 1) передачу інформації; 2) одержання інформації; 3) реакцію на отриману інформацію; 4) перероблену інформацію; 5) одержання переробленої інформації; 6) реакцію на цю інформацію.

Під впливом німецького соціолога Г. Зіммеля і, особливо американського соціолога російського походження П. Сорокіна саме соціальна взаємодія в її суб'єктивній інтерпретації була прийнята за основне поняття теорії соціальних груп, а потім вона стала вихідним поняттям і всієї американської соціології. З цього приводу П. Сорокін відзначав, що "взаємодія двох чи більшого числа індивідів є родовим поняттям соціального явища: воно може служити моделлю останніх. Вивчаючи будівлю цієї моделі, ми можемо пізнати і будівлю усіх' суспільних явищ. Розклавши взаємодію на складові частини, ми розкладемо тим самим на частини найскладніші соціальні явища" [26, с.82].

Тим часом основоположником теорії соціальної взаємодії вважають видного американського соціолога *Джорджа Хоманса*, автора теорії соціального обміну. Суть механізму соціальної взаємодії він бачить у прагненні людей до одержання винагород, вигод і взаємному обміну ними. Найважливіші принципи *концепції соціального обміну* (взаємодії) *Дж. Хоманс* зводяться до наступного: 1) чим більше винагороджується визначений тип соціальної взаємодії, тим частіше він буде повторюватися; 2) якщо винагорода за визначені типи соціальної взаємодії залежить від якихось умов, то індивід (чи спільність) прагне відтворити ці умови; 3) якщо винагорода велика, то людина (спільність) готова витратити більше зусиль заради її отримання; 4) коли потреби людини близькі до насичення, та вона у меншому ступені готова до взаємодій заради їхнього задоволення.

Теорія соціального обміну *Дж. Хоманса* поклала початок розвитку безлічі теорій соціальної взаємодії, які видний американський соціолог Н. Смелзер систематизував у такий спосіб [24, с. 138].

1. *Теорія соціального обміну* (Дж. Хоманс). Основна ідея цієї теорії полягає в тому, що люди взаємодіють один з одним на основі свого досвіду, зважаючи можливі винагороди і витрати.

2. *Теорія символічного інтераціоналізму* (Дж. Мід, Г. Блумер). Основна ідея цієї концепції полягає в уявленні про те, що поведінка людей по відношенню одне до одного і предметів навколишнього світу визначається тими значеннями, які вони їм надають.

3. *Теорія управління враженнями* (Е. Гоффман). Центральна ідея даної теорії — у розумінні соціальних ситуацій, схожих на драматичні спектаклі, у яких люди-актори своїми взаємодіями прагнуть створювати і підтримувати сприятливі враження.

4. *Психоаналітична теорія* (З. Фрейд). Заснована на ідеї, що міжособистісна взаємодія знаходиться під глибоким впливом понять, засвоєних у ранньому дитинстві, і конфліктів, пережитих у цей період.

Варто звернути увагу на той факт, що при визначеному розходженні концептуальних ідей усі розглянуті вище теорії майже подібні у виділенні категорії "*соціальна взаємодія*" як головної, фундаментальної у поясненні соціального життя суспільства. Виходячи саме із цієї тенденції, П. Сорокін розробив свою власну *теорію громадського життя*, в основу якої в якості найпростішої моделі соціального явища (а отже, і суспільства) поклав взаємодію двох індивідів [27, с. 16-29].

Підставою для такого трактування ролі соціальної *взаємодії* служить розуміння (в якості предмета вивчення соціології) групи людей, що спільно живуть і взаємодіють (тобто впливають один на одного). На думку П. Сорокіна, щоб було можливе суспільство, необхідна щонайменше наявність двох людей, які поєднані один з одним зв'язком взаємодії. Це і є найпростіший вид (модель) суспільства чи соціального явища, на який розкладається усе громадське життя і усі складні соціальні явища. За П. Сорокіним, соціальна взаємодія будується на трьох складових частинах-елементах: 1) індивіди (щонайменше два); 2) їхні дії-акти; 3) провідники взаємодії.

Здійснюючи дії (вчинки, акти), люди, виходячи з концепції Сорокіна, "*дратують*" один одного, роблячи тим самим вплив один на одного. При цьому апаратом *сприйняття роздратування* служить сукупність органів почуттів людини (зору, слуху, нюху і т.п.), а *апаратом посилення роздратувань* — усе тіло і його окремі частини (гортань, руки, ноги й ін.).

Засоби, за допомогою яких роздратування, що йде від одних людей, може дійти до інших, на думку Сорокіна, є "*провідниками взаємодії*". Вони поділяються на: 1) *звукові* (це передусім людська мова, музика й інші форми); 2) *світокольорові* (писемність, малюнки й ін.); 3) *рухові* (визначені рухи людини, зокрема його рук, м'язів особи й ін.); 4) *предметні* (у виді визначених предметів, що сигналізують чи символізують переживання людей і зумовлюють їхні дії). Мова тут йде, наприклад, про гроші, прапор, національний герб, храм, і про інші речі і предмети культури і побуту, на яких запам'яталися сліди діяльності чи роботи людей і від зіткнення з якими у інших людей виникають ті чи інші враження і переживання. Уся сукупність таких предметів, на яких відбилася діяльність людей, і які ними створені, зветься "*матеріальною культурою*". До провідників взаємодії він також відносить *електричні* (радіо, телефонний, телеграфний і інший види зв'язку), *теплові* (пов'язані з впливом через зміну температури), *хімічні* і *механічні* провідники.

На основі своєї теорії громадського життя Сорокін здійснив класифікацію основних *форм взаємодії* за наступними підставами.

1. В залежності від *кількості* взаємодіючих індивідів: *а)* двох людей один з одним; *б)* одного і багатьох; *в)* багатьох і багатьох.

2. В залежності від *якостей* індивідів: а) одно- і різностатеві; б) осіб, подібних за рядом ознак; в) різних між собою.

3. За *характером* взаємовідносин: а) однобічні і двосторонні взаємодії; б) солідарні взаємодії; в) антагоністичні взаємодії.

4. За *тривалістю взаємовідносин*: а) короткочасні взаємодії; б) тривалі взаємодії.

5. За *ступенем упорядкованості*: а) організовані взаємодії; б) неорганізовані взаємодії.

6. З точки зору *усвідомлення взаємодії*: а) обоє індивідів взаємодіють свідомо; б) обидві сторони взаємодіють несвідомо; в) свідомо реакція на несвідомий акт; г) несвідомо реакція на свідому взаємодію.

7. В залежності від *"матерії" обміну і процесу спілкування*: а) інтелектуальні (розумові) взаємодії (обмін ідеями); б) чуттєво-емоційні взаємодії (обмін емоціями); в) вольові взаємодії (обмін вольовими рішеннями, наказами).

Відзначимо, що кожна форма соціальної взаємодії в теоретичній моделі Сорокіна поєднує і відповідні їм соціальні групи. На такі процеси спілкування і на такі дрібні групи взаємодіючих індивідів розпадається усе людське середовище, у якому ми живемо й існуємо і яке покриває усе населення земної кулі. Людський світ, на думку автора, можна представити у вигляді величезного людського моря, у якому окремими *хвилями* є окремі процеси соціальної взаємодії й утворені ними соціальні групи.

Оскільки взаємодія в групах "заціпає" і охоплює усіх членів тих чи інших соціальних груп, та оскільки вчинки і переживання кожного з них відбиваються на вчинках і переживаннях інших, отже, ця тісна (причинна) взаємозалежність їх поведінки дає підставу розглядати взаємодіючих осіб як колективне ціле, або *колективну єдність*. А оскільки суспільство також є сукупністю взаємодіючих людей, то всяке суспільство чи всяка соціальна група являє собою колективну єдність чи колективне ціле.

Виникнення колективних єдностей пов'язано також з *умовами*, що спонукують людей шукати інших людей і вступати з ними у взаємодію. Серед цих умов виділяють такі: 1) космічні або фізико-хімічні умови; 2) біологічні умови; 3) соціально-психічні умови.

До *космічних умов* відносять ряд умов неорганічного світу, серед яких приходиться жити людині. Найважливіші з них: світло, звук, тепло, вологість, обриси води і суши, гористість і долинність земної поверхні, мінералогічна будівля ґрунту і т.п. У пошуках найбільш сприятливого сполучення цих умов для проживання люди концентруються в найбільш зручних місцях, і змушені зустрічатися і вступати у взаємодію один з одним, тобто утворювати суспільства.

8. Соціальні взаємодії як фундаментальна основа життєдіяльності суспільства 1 55

Під *біологічними умовами* мається на увазі сукупність умов живої природи, у якій проживає людина. Вони зводяться до потреби одного тваринного організму в других, однієї людини в іншій. Це умови задоволення таких життєвих потреб, як потреба розмноження, духовна потреба, батьківський інстинкт і батьківська симпатія; потреба в їжі та самозахисті. Усі зазначені потреби притягають людей одне до одного, змушують їх зустрічатися і взаємодіяти, тобто жити громадським життям.

Під *соціально-психічними умовами* розуміються ті, які, *по-перше*, пов'язані з задоволенням сукупності потреб, властивих людині як живій істоті, що володіє свідомістю і розвинутим духовним життям; *по-друге*, це ті умови, що випливають із самого факту життя людини в суспільстві собі подібних. У першому випадку мова йде про умови задоволення потреби в спілкуванні, розумовій діяльності, чуттєво-емоційних переживаннях і потреб вольової діяльності. Друга група соціально-психічних умов поєднує такі, як умови розподілу праці; подібність, тяга до людей, подібним собі; рівень розвитку провідників взаємодії людей і т.п.

Як бачимо, прагнення до проживання у найбільш сприятливих для людини умовах зводить людей разом у тих частинах землі, де сукупні умови відповідають цим критеріям, і "змушують" їх вступати у *взаємодію* один з одним, створювати суспільства і жити *соціальним життям*. Тим часом тривалість і стабільність сприятливих космічних, біологічних і соціально-психологічних умов міцніше скріплюють спільно проживаючих у цих місцях людей і сприяють збереженню виниклої колективної єдності, її зміцненню і розвитку. Взаємовідносини членів суспільства, таким чином, стають більш ясними, визначеними, а також стійкими і шаблонними, тобто організованими.

Іншими словами, колективна єдність людей в наслідок продовження свого існування кристалізується й організується. Однак у тих випадках, коли сукупність зазначених умов веде до ізолювання (роз'єднання) взаємодіючих індивідів, це, як правило, обумовлює розпад взаємодіючих спільностей.

З вищевикладеного випливає, що оскільки міра співвідношення космічних, біологічних і соціально-психологічних умов для різних взаємодіючих груп неоднакова, а також різні і рівні колективної єдності групових утворень, то навряд чи викликає заперечення висновки про *неоднорідність суспільства*. Дійсно, спільно проживаючі люди з неоднаковою силою зв'язані один з одним. Кожне населення розшаровується на цілий ряд *соціальних груп*. Воно складено з безлічі колективних єдностей, а не представляє собою щось ціле (єдине), усі члени якого однаково зв'язані

один з одним. Більш того, оскільки кожна людина належить не до одної, а до багатьох соціальних груп (прошарків), то і їх характер також буде робити цілком визначений вплив на *поведінку людини*.

Отже, складність і багатогранність сил, від яких залежить *взаємодія* людей, обумовлюють складність і багатогранність як *соціальної поведінки індивідів*, так і *соціальних процесів*, усього суспільного життя. Звідси — необхідність розуміння суті основних соціологічних теорій соціальної взаємодії, а також уміння спиратися на сильні сторони кожної з них для пояснення дуже складних реалій функціонування і розвитку сучасного суспільства, механізмів соціальної життєдіяльності людей.

8.3. Поняття та особливості соціальних відносин

Ще однією фундаментальною соціологічною категорією, що займає провідне місце в системі категорій соціологічної науки та з якою пов'язане розуміння соціальної життєдіяльності людей у сучасному суспільстві, є категорія *"соціальні відносини"*.

Аналіз показує, що категорія "соціальні відносини" ще не набула чіткого визначення у соціологічній літературі, у якій це поняття нерідко ототожнюють із категорією "суспільні відносини". Однак таке ототожнення на думку марксистських соціологів є правомірним лише в тому випадку, коли соціальні відносини розуміються в широкому контексті, тобто у протиставленні їх природним відносинам.

Зокрема, К. Маркс виокремлював соціальні відносини із системи суспільних відносин (економічних, політичних, правових, духовних і т.д.) вважаючи їх специфічним і відносно самостійним видом, що відображає діяльність соціальних суб'єктів з приводу їх неоднакового, різного соціального положення в суспільстві і тієї неоднакової ролі, яку вони відіграють у суспільному житті [28, с.66].

Складність дослідження соціальних відносин полягає у тому, що вони не є статичними, тобто закріпленими формами соціальної взаємодії і завжди взаємопов'язані з іншими видами відносин, інтегрують їх, перетинаються з ними і проявляються через них. Для того, щоб виокремити *соціальні відносини* у їх вузькому розумінні із системи суспільних відносин, необхідно перш за все установити, з приводу чого вони складаються. Відомо, що кожний вид суспільних відносин складається і реалізується між соціальними суб'єктами (індивідами і соціальними групами) з приводу того або іншого матеріального чи духовного об'єкта. Якщо відносини складаються з приводу засобів виробництва — це економічні відносини,

8. Соціальні взаємодії як фундаментальна основа життєдіяльності суспільства 157

державної влади — політичні, юридичних законів або правових нормативів — юридичні, моральних вчинків — моральні і т.д.

Таким чином, *соціальні відносини* у вузькому сенсі складаються з приводу власне самої соціальної взаємодії, що виникає між індивідами і соціальними групами, які обіймають різне положення у суспільстві, чим і визначається їх нерівний реальний доступ до влади, власності, інших життєво важливих благ. Все це говорить про те, що соціальні відносини органічно пов'язані з усіма іншими видами суспільних відносин, із формами і способами соціальної діяльності людей, їх соціальних спільностей і груп, а також із їх соціальними інтересами і потребами.

В принципі взаємодія індивідів і соціальних груп у суспільстві приводить до встановлення *соціальних відносин*, під якими у сучасному вигляді розуміються відносно стійкі зв'язки між людьми (внаслідок чого вони інституціоналізуються в соціальні групи) і соціальними групами як постійними носіями якісно різних видів соціальної діяльності, що розрізняються за соціальними статусами і ролями у суспільних структурах [31, с.126].

З цього приводу відомий польський соціолог *Флоріан Знанецький* інтерпретує соціальні відносини як визначену стійку систему, що охоплює двох партнерів (будь то індивіди, групи, спільності чи суспільства) і сполучну ланку (предмет, інтерес, установку, цінність), які стають "платформою" соціального об'єднання людей. Цей зв'язок може базуватися, наприклад, на обов'язках батьків забезпечити соціалізацію дитини, тобто його освіти (навчання і виховання), приучення до виконання визначеного роду обов'язків по відношенню до старших, до братів і сестер, до суспільства і т.д. [38, с.188].

Інакше кажучи, *соціальні відносини* — це система унормованих взаємодій між двома (і більше) партнерами на основі визначеної платформи (тобто інтересу). За цим поняттям завжди приховується якась ціль (або цілі), що хочуть досягти люди, які об'єдналися. Наприклад, соціальні інститути примусу (суд, в'язниця) створюються в суспільстві для підтримки суспільного порядку, покарання тих, хто не бажає підкорятися моральним і правовим нормам або зазіхає на суспільні цінності (духовні чи матеріальні). У такому трактуванні поняття "*соціальні відносини*" використовується для позначення сталих соціальних систем, обмежених визначеними нормами спілкування, усередині яких установлені стійкі обов'язки індивідів, що складають дану соціальну систему (соціальну групу, інститут, суспільство загалом).

Наявність загальної платформи у соціальних відносинах фіксується й у концепції М. Вебера, що визначає *соціальні відносини* як поведінку

декількох людей, співвіднесена за своїм змістом і яка орієнтується на нього. Отже, *соціальні відносини* припускають, що соціальна поведінка індивідів буде носити доступний осмисленому спостереженню і визначенню характер. На це орієнтовано і соціальні інститути. Якщо ми говоримо, що соціальний інститут сім'ї повинний займатися відтворенням населення (як фізичного — народження дітей, так і соціального — виховання), то відповідно ми можемо спостерігати й певний характер поведінки членів сімейної групи, наприклад методи впливу на дітей або планування сім'ї.

Поряд із соціальним аспектом ця обставина має велике методологічне значення при розробці емпіричних показників в програмах соціологічних досліджень проблем соціальних інститутів, тому що сприяє конкретизації доступних спостереженню соціолога форм поведінки, а значить і соціальній діагностиці типів соціальних відносин. Факт можливості спостереження й оцінки соціальних відносин має значення емпіричного референта (показника) і для індивідів, учасників даних відносин, оскільки дозволяє прогнозувати і свою поведінку, і поведінку інших осіб. Ця обставина вносить визначену упорядкованість в структури різних суспільних відносин, дозволяє кожній людині визначати, у яких рамках і який тип поведінки може заохочуватися, чи засуджуватися (каратися) в даному співтоваристві (суспільстві).

Звідси випливає висновок, що соціальна *поведінка людини* в суспільстві в значній мірі носить визначений *інституціональний характер*, тобто регулюється відповідними соціальними нормами, виконання яких підтримується за допомогою санкцій. Саме соціальні норми забезпечують упорядкування і регулярність соціальних відносин у суспільстві. Що стосується неформальної поведінки людей, то тут у вигляді соціальних норм виступають традиції і звичаї, що не завжди збігаються з пануючою в суспільстві офіційною системою соціально-нормативного регулювання. Наприклад, в умовах соціалізму в республіках Середньої Азії існував калім (викуп) за наречену, що ніяк не вписувалося в офіційну доктрину інституціональних відносин.

Таким чином, *інституціональне регулювання* охоплює тільки частину соціальних відносин, хоча і дуже значну і важливу для функціонування суспільства.

Соціальні відносини за своїми видами можуть бути *короточасними* і *тривалими*, в останньому випадку вони ґрунтуються на повторюваності поведінки, що відповідає змісту відносин. Ця обставина може також виступати як основа соціальної діагностики існування визначеного роду соціальних відносин.

Для підтвердження висунутого положення можна використати приклад, наведений М. Вебером. Він пише: "Твердження, що "дружба" чи "держава" існує, означає, таким чином, тільки одне: ми (спостерігачі) припускаємо наявність у сьогодні чи в минулому можливості, яка полягає в тому, що на підставі визначеного виду установок окремих людей, їх поведінка здійснюється в рамках усередненого передбачуваного змісту... "Держава", наприклад, перестає "існувати" у соціологічному змісті, якщо тільки зникає можливість функціонування визначених типів осмислено орієнтованої соціальної дії. Така можливість може бути великою чи мінімальною. Однак тільки в цьому змісті й у тій мірі, у якій вона дійсно (наближено) існувала чи існує, існувало чи існує й дане соціальне відношення" [3, с.267].

Якщо партнери соціальних відносин вкладають у свою поведінку різний зміст, то такі відносини є об'єктивно односторонніми для кожного з членів цього соціального об'єднання. Але навіть у цьому випадку їх поведінка співвіднесена зі змістом, тому що кожний партнер припускає (іноді помилково), що визначена установка стосовно нього властива іншому суб'єкту, і на дане очікування він власне і орієнтує свою поведінку. Така проблемна ситуація може мати серйозні наслідки як для партнерів, так і для існуючих соціальних відносин. Уявимо собі, що ви орієнтуєтеся на яку-небудь людину як на друга і відповідно плануєте своє поведінку, тоді як ваш партнер вважає вас просто знайомим чи потрібним лише для реалізації своєї власної мети.

Соціальні відносини можуть змінюватися також у зв'язку із зміною цінностей партнерів, їх установок на характер відносин, або розпадатися через невиконання однією із сторін прийнятих норм взаємодії. Звідси — складність вивчення соціальних відносин усередині соціальних груп, спільнот, а також між суспільствами. Однак, вивчаючи *соціальні відносини*, не можна орієнтуватися тільки на ту поведінку, норми якої були прийняті при укладанні союзу. Люди — не технічні системи, а тому стабільність їх поведінки завжди відносна. Останнє пов'язано із їхніми віковими особливостями, із зміною ціннісних орієнтацій, і навіть з конкретною соціальною ситуацією, у якій вони опинилися. Це значить, що в процесі будь-яких *соціальних відносин* можуть виникати нові, не характерні типи поведінки, що не завжди свідчать про розпад інституціональних зв'язків.

Існує й ще одна специфіка соціальних систем, а значить і соціальних відносин. На відміну від технічних, соціальні системи можуть зберігати свою цілісність, знаходячись у стані глибокого внутрішнього конфлікту (конфліктні соціуми), оскільки їх розпад може спонукати індивідів до самознищення. Тут вже починають діяти закони біопсихологічного самозбереження.

Однак, якщо *соціальні відносини* існують тривалий час, то партнери по взаємодії можуть сформулювати максими (поняття усередненого типу поведінки), що створює передумову більш ефективного їхнього функціонування. Такі максими можуть бути представлені у формі соціальних показників, зафіксованих у соціологічних дослідженнях рольової поведінки людей.

На закінчення відзначимо, що в практичній людській життєдіяльності, що здійснюється лише за допомогою *соціальних дій, взаємодій і відносин*, — сутність усього суспільного життя, його різновидів, меж, границь і можливостей. Тому розглянуті нами найважливіші соціологічні категорії: "соціальні дії", "соціальні взаємодії" і "соціальні відносини" дозволяють глибше розуміти сенс соціального життя і соціальної діяльності індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому, а також відслідковувати динаміку функціонування і розвитку суспільних систем.

Резюме

1. Соціологічні категорії "соціальна дія", "соціальна взаємодія" і "соціальні відносини" займають не тільки особливе місце в понятійно-категоріальному апараті соціологічної науки, але й пояснюють динаміку людського суспільства, його функціонування, зміни і розвиток.
2. На думку німецького соціолога М. Вебера *соціальна дія* — це будь-яка дія людини, що орієнтована на мотиви інших людей. При цьому вона, щоб називатися соціальною має володіти двома обов'язковими рисами: свідомою мотивацією та орієнтацією на інших людей.
3. Кожна соціальна дія має визначену структуру, до сукупності елементів якої входять: діюча особа, соціальна ситуація і умови, які включають у себе ціль дії та нормативні розпорядження.
4. Усе розмаїття соціальних дій Т. Парсонс групує за чотирма рівнями: 1) суб'єкт дії; 2) особистість у виді потреб-установок; 3) соціальна система — у формі рольових очікувань; 4) культурна система — у формі нормативних зразків) у систему дії, тобто сукупність різних рівнів соціальної реальності, функціонування якої спрямовано на здійснення таких основних задач, як підтримка ціннісного зразка соціальної системи, інтеграція соціальної системи, досягнення цілісності соціальної системи, адаптація соціальної системи.
5. Під *соціальною взаємодією* розуміється форма соціальної комунікації чи спілкування, що являє собою систему соціальних дій щонайменше двох осіб чи соціальних груп (спільнот), або індивіда і соціальної групи.

8. Соціальні взаємодії як фундаментальна основа життєдіяльності суспільства 161

6. Механізм соціальної взаємодії, який відіграє особливу роль у життєдіяльності суспільства включає в себе: а) індивідів, що здійснюють ті або інші дії; б) зміни у зовнішньому середовищі (світі), що викликані цими діями; в) вплив цих змін на інших індивідів; г) зворотною реакцію індивідів, на яких було вчинено певний вплив.
7. В соціології існує безліч теорій соціальної взаємодії, першою із яких є теорія соціального обміну Дж. Хоманса, яка побудована за наступними принципами: 1) чим більше винагороджується визначений тип соціальної взаємодії, тим частіше він буде повторюватися; 2) якщо винагорода за визначені типи соціальної взаємодії залежить від якихось умов, то індивід (чи спільність) прагне відтворити ці умови; 3) якщо винагорода велика, то людина (спільність) готова витратити більше зусиль заради її одержання; 4) коли потреби людини близькі до насичення, та вона у меншому ступені готова до взаємодій заради їхнього задоволення.
8. Взаємодія індивідів і соціальних груп у суспільстві приводить до встановлення *соціальних відносин*, під якими розуміються відносно стійкі зв'язки між людьми (внаслідок чого вони інституалізуються в соціальні групи) і соціальними групами як постійними носіями різних видів соціальної діяльності, що розрізняються за соціальними статусами (положенням) і соціальними ролями (функціями) у суспільних структурах.
9. Соціальні відносини — це специфічний і відносно самостійний вид системи суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних тощо), що відображає діяльність соціальних суб'єктів з приводу їх неоднакового, різного соціального положення в суспільстві і тієї неоднакової ролі, яку вони відіграють у суспільному житті.
10. Відомий польський соціолог *Флоріан Знанецький* інтерпретує соціальні відносини як визначену стійку систему, що охоплює двох партнерів (будь то індивіди, групи, спільноти чи суспільства) і сполучну ланку (предмет, інтерес, установку, цінність), які стають "платформою" соціального об'єднання людей. Іншими словами *соціальні відносини* — це система унормованих взаємодій між двома (і більше) партнерами на основі визначеної платформи (тобто інтересу).
Соціальні відносини можуть змінюватися у зв'язку із зміною ціннісних орієнтацій партнерів, їх установок на сам характер відносин або розпадатися через невиконання однією із сторін прийнятих норм або правил взаємодії.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аверьянов Л. Я.* Социология: что она знает и может. — М.: Социолог, 1993.
2. *Американская социологическая мысль: Тексты* /Под ред. В. И. Добренькова. — М.: Изд-во МГУ, 1994.
3. *Вебер М.* Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990.
4. *Волков Ю. Г., Мостовая И. В.* Социология: Учеб. для вузов. — М.: Гардарики, 1998.
5. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
6. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. — М.: Наука, 1996.
7. *ЗнанецкийФ.* Исходные данные социологии //Американская социологическая мысль: Тексты. — М.: Изд-во МГУ, 1996.
8. *Кравченко А. И.* Введение в социологию: Учеб. пособие. — М.: Новая шк., 1995.
9. *Кравченко А. И.* Социология: Словарь. — М.: Академия, 1995.
10. *КравченкоА. И.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1999.
11. *ЛукашевичН. П., Туленков Н. В.* Введение в социологию: Учеб.-метод. пособие.— К.: МАУП, 1996.
12. *ЛукашевичН. П., Туленков Н. В.* Социология. Учеб. пособие.— К.: МАУП, 2002.
13. *ЛукашевичМ. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004
14. *Лукман Т.* Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. — М.: Логос, 1995.
15. *Луман Н.* Почему необходима "системная теория"? //Проблемы теоретической социологии. — СПб.: Знание, 1994.
16. *Маркович Д. Ж.* Общая социология: Учебник. — М.: Владос, 1998.
17. *МертонР.* Социальная теория и социальная структура. — К.: Абрис, 1996.
18. *МиговичІ. І.* Основи соціології.— Ужгород: Патент, 1996.
19. *МонсонП.* Лодка на аллеях парка. Введение в социологию: Пер. со швед. — М.: Весь Мир, 1994.
20. *Общая социология: Учеб. пособие* /Под общ. ред. А. Г. Эфендиева. — М.: ИНФРА-М, 2000.
21. *Основы социологии: Хрестоматия* / Авт. кол. под рук. В. И. Астаховой. —Х.: Прапор, 1997.

8. Соціальні взаємодії як фундаментальна основа життєдіяльності суспільства 163

22. *Парсонс Т.* Система координат действия и общая теория действия: Культура, личность и место социальных систем //Американская социологическая мысль: Тексты. — М.: Изд-во МГУ, 1996.
23. *Система социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин.* — К.:МАУП, 1998.
24. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994.
25. *Современная западная социология: Словарь.* — М.: Политиздат, 1990.
26. *Сорокин П. А.* Система социологии: В 2-х т. — М.: Наука, 1993.
27. *Сорокин П. А.* Общедоступный учебник социологии: Статьи разных лет. — М.: Наука, 1994.
28. *Социологический справочник /Под общ. ред. В. И. Воловича.* — К.: Политиздат Украины, 1990.
29. *Социологический словарь /Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга.*— Минск: Университетское, 1991.
30. *Социологический энциклопедический словарь /Ред.-коорд. Г. В. Осипов.* — М.: ИНФРА-М–НОРМА, 1998.
31. *Социология. Основы общей теории: Учеб. пособие / Юд. ред. Г. В. Осипова, А. В. Кабыщи.* — М.: Аспект-Пресс, 1996.
32. *Социология: Учебник /Отв. ред. П. Д. Павленюк.* — М.: Маркетинг, 2002.
33. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособ. / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача.* — Х.: Рубикон, 1996.
34. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник /За заг. Ред. В. І. Воловича.* — К.: УЦДК, 1998.
35. *Тадевосян Э. В.* Социология: Учебное пособие. — М.: Знание, 1999.
36. *Тощенко Ж. Т.* Социология: Общий курс.— М.: Прометей, 1994.
37. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1998.
38. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
39. *Хоманс Дж.* Социальное поведение как обман //Современная зарубежная социальная психология: Тексты. — М.: Наука, 1984.
40. *Черниш Н.* Соціологія: Курс лекцій.— Львів: Кальварія, 1996.
41. *Шаповал М.* Загальна соціологія.— К.: УЦДК, 1996.
42. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии.— М.: Прогресс, 1969.
43. *Энциклопедический социологический словарь / Под общ. ред. Г. В. Осипова.*— М.: ИСПИ РАН, 1995.
44. *Якуба Е. А.* Социология: Учеб. пособ. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 9. СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В СУСПІЛЬСТВІ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

В результаті вивчення цього розділу

Ви повинні вміти:

- ✓ розкривати зміст соціального конфлікту та передумови його виникнення;
- У визначати об'єкт і предмет соціологічної теорії конфлікту;
- У пояснювати причини, що викликають соціальні конфлікти в суспільстві;
- ✓ охарактеризувати основні типи і види соціальних конфліктів;
- У пояснювати механізм соціального конфлікту та визначати основні етапи його протікання;
- ✓ розкривати основні методи розв'язання конфліктів та способи управління ними;
- У визначити особливості соціальних конфліктів у сучасній Україні.

9.1. Поняття соціального конфлікту та передумови його виникнення

Виокремлення соціологічної теорії конфлікту обумовлене, насамперед, актуалізацією і складністю такого суспільного явища, як соціальний конфлікт. Унаслідок цього проблема соціального конфлікту є однією із найактуальніших проблем сучасної соціології. Вона охоплює широке коло питань, серед яких визначення поняття "соціальний конфлікт", його природи як суспільного явища, причин виникнення та можливостей його розв'язання, а також типології, класифікації конфліктів, виявлення їх ролі у суспільному житті та ін.

З огляду на ці обставини *соціологічна теорія конфлікту* вивчає закономірності і природу виникнення та протікання конфлікту як суспільного явища, типологію конфліктів, а також принципи і методи запобігання та розв'язання соціальних конфліктів, технологічні засади управління ними.

Об'єктом соціологічної теорії конфлікту є різноманітні конфлікти між соціальними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, класами, націями, державами тощо), що розглядаються як фактори розвитку

соціальних систем. *Предметом* цієї соціологічної теорії, у свою чергу, є закономірності та процеси виникнення, протікання і розв'язання соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки, а також різноманітні конфліктні відносини, що виникають між людьми і групами людей у процесі їхньої взаємодії та суспільної життєдіяльності.

Перш ніж перейти до безпосереднього викладення основних проблем цієї соціологічної теорії, дамо визначення власне самого поняття "соціальний конфлікт". Загалом під *конфліктом* розуміється *зіткнення протилежних інтересів, цілей, позицій або поглядів суб'єктів соціальної взаємодії (індивідів, соціальних груп, суспільств тощо)*. Соціальний конфлікт завжди пов'язаний з усвідомленням людьми протиріч своїх інтересів як членів тих чи інших соціальних груп з інтересами інших суб'єктів. Загострення цих протиріч часто-густо породжують соціальні конфлікти, які протікають у відкритій або закритій формі.

Аналіз показує, що соціальні протиріччя пронизують усі сфери суспільного життя — економічну, політичну, соціальну, духовну тощо. Загострення тих чи інших соціальних протиріч створює певні "зони кризи". Криза виявляється у різкому посиленні соціальної напруженості, яка нерідко переростає у конфлікт. Соціологи марксистської та й немарксистської орієнтації відзначають, що конфлікт є тимчасовим станом суспільства, який можна перебороти за допомогою раціональних засобів.

Більшість соціологів схильні вважати, що існування сучасного суспільства без конфліктів неможливо, оскільки конфлікт є невід'ємною частиною життєдіяльності людей, а також важливим джерелом соціальних змін, що відбуваються в суспільстві. Конфлікт, у свою чергу, робить соціальні відносини більш динамічними і мобільними. Адже звичні норми поведінки і діяльності індивідів, що раніше задовольняли їх, з дивною рішучістю часто-густо відкидаються ними без усякого жалю. Під впливом конфліктів суспільство може перетворюватися. Чим сильніше соціальний конфлікт, тим помітніше його вплив на протікання соціальних процесів і темпи їх здійснення.

Витоки досліджень проблеми соціального конфлікту беруть свій початок із глибокої давнини. Ще китайські філософи у VII–VI ст. до н. е. бачили джерело розвитку природи і суспільства у боротьбі протилежностей. Мислителі Стародавньої Греції створили вчення про протилежності та їх роль у виникненні речей. Велику увагу дослідженню конфліктів приділив відомий італійський учений Н. Макіавеллі, який у своїх працях, присвячених римській історії, розглядає конфлікти різного рівня і відзначає їх позитивну роль у суспільному розвитку.

Однак більш ґрунтовно конфлікт розглянув А. Сміт. У 1776 р. вийшла його праця "Дослідження про природу і причини багатства народів", у якій він писав, що в основі конфлікту лежать розподіл суспільства на класи та економічне суперництво між ними. Останнє він розглядав як рушійну силу розвитку суспільства. Великий внесок в осмислення соціальних конфліктів зробив і Г. Гегель, який однією з їх причин вважав соціальну поляризацію між "нагромадженням багатства" і "прив'язаним до праці класом" [3, с.441].

Вже на початку ХХ ст. чимало мислителів виходили з того, що соціальний конфлікт — це реальність, неминуче явище в житті будь-якого суспільства і вагомий стимул його соціального розвитку. Цих поглядів дотримувалися німецький соціолог М. Вебер, австрійський соціолог Л. Гумплович та інші дослідники. З позицій історичного матеріалізму розглядали соціальний конфлікт К. Маркс і Ф. Енгельс, які вважали, що соціальні конфлікти породжуються насамперед соціальною нерівністю і виявляються у класовій боротьбі. Саме класова боротьба, на їх погляд, є не тільки неминучою, а й необхідною для визначення та вирішення протиріч капіталістичного устрою.

Зазначимо, що в сучасній соціологічній науці існує *два основних підходи* щодо осмислення сутності соціального конфлікту.

Марксистська традиція розглядає соціальний конфлікт як явище, причини якого криються в самому суспільстві, насамперед у протистоянні класів та їх ідеологій. Як наслідок, уся історія в працях марксистськи орієнтованих соціологів з'являється як історія боротьби гнобителів і пригноблених. Критики марксистського підходу відзначають, що проблема конфлікту у теорії марксизму не одержала всебічного обґрунтування, тому що конфлікти розглядалися цією теоретичною доктриною тільки як зіткнення між антагоністичними класами. До того ж у марксистській концепції абсолютизувалися економічні відносини, що вважалися головною причиною конфлікту між класами та іншими соціальними групами.

Представники *немарксистської традиції* (Р. Дарендорф, Л. Козер) розглядають конфлікт як частину життя суспільства, яким необхідно вміти керувати. Природно, що в їхніх поглядах є змістовні розбіжності, однак принципово важливо, що соціологи немарксистської орієнтації розглядають конфлікт як соціальний процес, який не завжди веде до зміни соціальної структури суспільства. Хоча, звичайно, і такий результат теж можливий, особливо тоді, коли конфлікт піддався консервації і не був вчасно розв'язаний.

Водночас існують також інші пояснення природи і сутності соціальних конфліктів. Так, німецький соціолог Г. Зіммель визначав конфлікт не

тільки як одну із форм розбіжностей, але й як соціалізуючу силу, здатну об'єднати протидіючі взаємозалежні сторони. З цього приводу він писав, що "конфлікт очищає повітря".

Однак своє подальше теоретичне обґрунтування проблема соціально-го конфлікту одержала у середині ХХ ст. При цьому соціологічна теорія конфлікту протистоїть теорії структурно-функціонального аналізу суспільства. Представники структурного функціоналізму дотримуються рівноважної, безконфліктної моделі розвитку суспільства, відповідно до якої суспільство являє собою систему, життєдіяльність і єдність якої забезпечується завдяки функціональній взаємодії її структурних елементів, таких як держава, політичні партії, промислові об'єднання, профспілки, церква, сім'я тощо. Виходячи з ідеї єдності суспільства як передумови його рівноваги і стабільності функціоналісти називають вирішальним засобом, що забезпечує соціальну "єдність", наявність у членів суспільства єдиних цінностей. Це можуть бути правові установки, моральні норми, релігійні заповіді тощо. Ці цінності складають основу суспільного життя і визначають практичну діяльність як окремих індивідів, так і соціальних груп і організацій. Це, природно, є однобоким і вузьким підходом до розгляду соціальних явищ, які відбуваються в суспільстві.

Однак у другій половині ХХ ст. в соціологічній науці *сформувався новий напрям*, який всебічно і глибоко досліджує проблему соціального конфлікту. Найбільш відомими його представниками є Р. Дарендорф, Л. Козер, Д. Локвуд, К. Боулдінг та інші вчені. Так, німецько-англійський соціолог Ральф Дарендорф створив *теорію конфліктної моделі розвитку суспільства* виходячи з того, що будь-яке суспільство постійно піддається соціальним змінам і внаслідок цього щоразу спричиняє соціальний конфлікт. Він розглянув причини формування й етапи розвитку соціальних конфліктів, в основі яких насамперед бачив конфлікт інтересів. Будь-яке суспільство, на його думку, спирається на примус. Для членів суспільства характерна нерівність соціальних позицій (наприклад, у розподілі власності і влади), а звідси і розбіжність їхніх інтересів і устремлінь, що викликає взаємні непорозуміння й антагонізм. Р. Дарендорф дійшов висновку, що соціальна нерівність і породжені нею соціальні протиріччя створюють соціальну напруженість і конфліктні ситуації. Інтереси суб'єктів соціальних дій безпосередньо впливають на формування конфлікту. Тому, щоб зрозуміти природу конфлікту, необхідно насамперед зрозуміти природу інтересу і способи його усвідомлення суб'єктами конфлікту. І тут Дарендорф виділяє об'єктивні (латентні) і суб'єктивні (явні) інтереси. Вони виявляються вже на першому етапі прояву конфлікту, коли вимальовуються

"обидві сторони" конфлікту. Ці "сторони" ще не є в буквальному значенні соціальною групою, вони ще не консолідувалися в неї. Тому Дарендорф називає їх квазігрупами. Водночас у кожній із цих груп відбувається формування певних загальних інтересів і психологічної спрямованості на їх захист. Усе це характеризує *перший етап* розвитку конфлікту. *Другий етап* розвитку конфлікту, за Дарендорфом, складається в усвідомленні латентних (тобто прихованих) глибинних інтересів соціальних суб'єктів і тим самим в організації квазігруп у фактичні соціальні угруповання, тобто в організації груп за інтересами [5, с.142].

Третій етап полягає в безпосередніх зіткненнях тих чи інших "ідентичних" груп (наприклад, класів, націй, політичних організацій, малих груп тощо). Якщо ж ідентичність відсутня, то конфлікти є неповними, тобто до кінця ще несформованими. Р. Дарендорф стверджує: "Загалом кожен конфлікт досягає своєї остаточної форми лише тоді, коли елементи, які беруть у ньому участь... ідентичні" [5, с.143].

На думку Дарендорфа, в основі соціальних конфліктів часто лежать політичні фактори: боротьба за владу, престиж, авторитет. Конфлікти можуть виникати в кожному соціальному угрупованні, де є пануючі і підлеглі. Нерівність соціальних позицій означає неоднаковий доступ до ресурсів розвитку індивідів, соціальних груп, інших спільностей людей. А звідси і протиріччя їхніх інтересів. Нерівність соціальних позицій відбито у самій владі, яка дозволяє одній групі людей розпоряджатися результатами діяльності інших. Боротьба за володіння і розпорядження ресурсами, за лідерство, владу і престиж роблять соціальні конфлікти неминучими. Тому конфлікт сприймається не як благо, а як неминучий спосіб розв'язання певних протиріч. Р. Дарендорф також стверджує, що конфлікти — це усепронизуючі компоненти суспільного життя, їх неможливо усунути тільки тому, що ми їх не бажаємо. На них треба зважати як на реальність. Конфлікти — це джерела інновацій і соціальних змін. Вони не дозволяють суспільству застоюватися, тому що постійно створюють напруження. Згідно з Дарендорфом, придушення конфлікту веде до його загострення. Тому завдання полягає в тому, щоб вміти контролювати конфлікт: він повинен бути легалізованим, інституалізованим, а також розвиватися і розв'язуватися на основі існуючих у суспільстві правил і процедур.

Американський соціолог Льюїс Козер у працях "Функції соціальних конфліктів" (1956) та "Продовження дослідження соціального конфлікту" (1967) обґрунтовує свою *теорію позитивно-функціонального конфлікту*. Під *соціальним конфліктом* він розуміє "боротьбу за цінності і претензії на певний статус, владу і ресурси, а також боротьбу, у якій цілями

супротивників є нейтралізація, нанесення збитку чи усунення супротивника" [20, с.39]. Козер також підкреслює, що будь-якому суспільству притаманні неминуха соціальна нерівність, вічна психологічна незадоволеність членів суспільства, що породжують напруженість між індивідами і соціальними групами. Ця напруженість нерідко розв'язується за допомогою різного роду конфліктів.

Виходячи зі стану суспільства Л. Козер дає класифікацію соціальних конфліктів. Він зауважує, що в закритому суспільстві конфлікти можуть руйнувати соціальні зв'язки, розділяти його на ворожі групи, призводити до виникнення революцій. У відкритому ж суспільстві конфліктам дається вихід, що пом'якшує напруженість. Вони можуть нести у собі позитивний потенціал, який сприяє розвитку суспільства.

Загальна теорія конфлікту розробляється також і американським соціологом Кеннетом Боулдінгом, який написав працю "Конфлікт і захист: загальна теорія" (1963). Він констатує, що у сучасних суспільствах можливе та необхідне регулювання соціальних конфліктів. Так, Боулдінг вважає, що конфлікт є невід'ємним атрибутом суспільного життя. Уявлення про сутність соціальних конфліктів дозволяє суспільству контролювати їх і керувати ними, а також передбачати їх наслідки. На думку Боулдінга, конфлікт — це ситуація, у якій сторони розуміють несумісність своїх позицій і прагнуть випередити супротивника своїми діями. Конфлікт виступає як вид соціальної взаємодії, за якої сторони усвідомлюють своє протистояння і своє відношення до нього. І тоді вони свідомо організовуються, а також виробляють певну стратегію і тактику боротьби. Але все це не виключає той факт, що конфлікти можна і потрібно переборювати або обмежувати.

Загалом, як свідчить аналіз, зарубіжні соціологи далеко просунулися у дослідженні соціальних конфліктів. Що ж стосується досліджень вітчизняних учених, то в них насамперед підкреслювалася матеріально-економічна і класова природа конфлікту. Це була марксистська концепція, яка зводилася здебільшого до аналізу зіткнень між антагоністичними класами та являла собою спрощений підхід до вивчення проблеми. А оскільки вважалося, що в соціалістичному суспільстві були відсутні антагоністичні класи, то виходило, що були відсутні і конфлікти. Тому серйозні наукові дослідження з цієї проблематики у радянський період майже не проводилися. В останнє десятиліття ХХ ст. ця тема стала більш предметно висвітлюватися в численних статтях, наукових публікаціях, наприклад, у фахових соціологічних журналах. З'являються монографічні дослідження, проводяться круглі столи, присвячені проблемі соціальних конфліктів в умовах перехідного періоду.

Частина II. Суспільство як соціальна система

Загально визнано, що суспільство зберігається як ціле лише завдяки постійному розв'язанню властивих йому внутрішніх конфліктів. Вище вже говорилося про конфлікти, які породжуються неоднаковим становищем людей стосовно влади. Інакше кажучи, коли одні індивіди, перебуваючи при владі, керують, інші змушені підкорятися і виконувати прийняті ними закони, директиви та розпорядження.

Причиною соціального конфлікту може виявитися також розбіжність інтересів і цілей відповідних соціальних груп. На наявність цієї причини вказували, зокрема, Е. Дюркгейм і Т. Парсонс. Те саме можна сказати і про розбіжність індивідуальних та суспільних цінностей. У кожного індивіда і соціальної групи є визначений набір ціннісних орієнтацій щодо найбільш значущих сторін їхнього соціального життя. Але при задоволенні потреб одних людей виникають перешкоди, створювані іншими людьми. При цьому з'являються протилежні ціннісні орієнтації, що й можуть стати причиною конфлікту, наприклад різне відношення до власності: одні вважають, що власність повинна бути колективною, інші віддають перевагу приватній власності, треті прагнуть до кооперативної. При наявності певних умов прихильники різних форм власності можуть вступити у конфлікт між собою.

Важливим джерелом конфліктів є також соціальна нерівність. Фахівці в галузі соціології конфлікту відзначають, що соціальні позиції і характер домагань людей залежать від їхнього підходу до розподілу суспільних цінностей (доходів, знань, інформації, елементів культури тощо). Прагнення до загальної рівності, як показала історія, вже не може розглядатися як загальне благо, тому що призводить до зрівнялівки, а також до згасання для багатьох людей стимулів щодо їх творчої діяльності та ініціативи.

Заради справедливості зазначимо, що неможливо цілком задовольнити потреби та інтереси всіх бажаючих. Тому нерівність, у тому числі й соціальна, на думку багатьох дослідників, непереборна. Вона існує повсюдно і нерідко має позитивне значення, оскільки сприяє прояву заможності та стимулює життєву енергію людей. А конфлікт, у свою чергу, виникає за такого ступеня нерівності, коли він розцінюється однією із соціальних груп як стримуючий фактор, що перешкоджає задоволенню їхніх потреб та інтересів.

9.2. Функції соціального конфлікту та його класифікація

Роль соціального конфлікту як неминучого явища суспільного життя та соціального розвитку розкривається через його різноманітні функції, які він відіграє у сучасному суспільстві.

На думку американського соціолога Л. Козера, основними функціями соціального конфлікту є такі: 1) утворення соціальних груп і підтримка їхньої цілісності і границь; 2) встановлення і підтримка відносної стабільності внутрішньогрупових і міжгрупових відносин; 3) створення і підтримка балансу інтересів між протиборчими сторонами; 4) стимулювання дій щодо створення нових форм соціального контролю; 5) створення нових соціальних інститутів; 6) одержання інформації про навколишнє середовище (точніше, про соціальну реальність, її позитивні і негативні сторони); 7) соціалізація та адаптація конкретних індивідів.

І, хоча конфлікт, звичайно, приносить не тільки дезорганізацію і шкоду, можна виділити також наступні позитивні функції соціального конфлікту. Перша з них — це *функція розрядки напруженості*. Сутність її полягає у зниженні психологічного напруження між протиборчими сторонами, а конкретно — у відношеннях між ними. Існування, так би мовити, "вихідних клапанів" і "відвідних каналів" допомагає взаємній адаптації індивідів, а також стимулює позитивні соціальні зміни. Наприклад, вираження своєї позиції і відстоювання її у протиборстві із супротивником є важливим засобом каналізації емоцій, що приводить до знаходження компромісу між конфліктуєчими сторонами, оскільки "емоційне підживлення" конфлікту зникає.

Іншою позитивною функцією соціального конфлікту є *комунікативна функція*. Через цю функцію учасники конфлікту усвідомлюють свої та чужі їм інтереси, виявляють загальні проблеми, пристосовуються одне до одного. Мало того, в ситуації конфлікту люди або інші суб'єкти суспільного життя краще усвідомлюють як свої прагнення, бажання, цілі, так і бажання і цілі протилежної сторони. Завдяки цьому позиція кожної із сторін може як зміцнитися, так і трансформуватися.

Ще одна позитивна функція соціального конфлікту — *консолідуєча*. Як впливає із попередніх функцій, конфлікт здатний грати *консолідуєчу* роль у суспільстві і навіть бути рушійною силою соціальних змін. Це відбувається тоді, коли під час розв'язання конфлікту люди по-новому сприймають один одного, і у них з'являється інтерес і можливості до співробітництва. Саме завдяки цьому конфлікт може консолидувати суспільство, тому що відкрите зіткнення дозволяє сторонам конфлікту краще довідатися про погляди і домагання протилежної сторони.

Водночас соціальний конфлікт має й негативний, руйнівний характер. Він може дестабілізувати відносини в соціальних системах, руйнувати соціальні спільноти і групову єдність. Так, страйки можуть спричинити серйозні збитки підприємствам і суспільству, оскільки припинення роботи підприємств може стати фактором розбалансованості економіки країни.

Частина II. Суспільство як соціальна система

Водночас міжнаціональні та міжетнічні конфлікти порушують зв'язки між націями і злагоду у суспільстві. У суспільстві таким чином відбувається безліч різноманітних конфліктів. Їх намагаються класифікувати, наприклад, за сферами суспільного життя. Ідеться про конфлікти у сфері економіки, політики, національних або професійних взаємовідносин, у соціальній або духовній сфері тощо.

Нині одержала поширення й така точка зору, що деякі соціальні конфлікти не тільки можливі, а й можуть бути бажаними. Відповідно до цього виділяють два типи конфліктів: *функціональний* та *дисфункціональний*. Конфлікт вважається *функціональним*, якщо він веде до підвищення ефективності дії будь-якої організаційної системи. І навпаки, конфлікт вважається *дисфункціональним*, якщо він призводить до зниження особистої задоволеності працівників, групового співробітництва та ефективності функціонування організаційної системи.

Конфлікти можна класифікувати також залежно від суб'єктів і зон розбіжностей. Це найпоширеніша нині класифікація конфліктів, яка охоплює такі їх види [23, с.326]:

1. *Особистісний конфлікт* охоплює такі конфлікти, що відбуваються, так би мовити, усередині особистості, на рівні її індивідуальної свідомості. Цей тип конфлікту не відповідає визначенню, поданому вище. Однак його потенційні дисфункціональні наслідки аналогічні наслідкам інших типів конфлікту. Він може набрати різної форми: а) *рольового конфлікту*, який виникає, коли до індивіда висуваються суперечливі вимоги з приводу того, яким має бути результат його роботи; б) *внутрішньоособистісного конфлікту*, який може також виникнути в результаті того, що виробничі вимоги не узгоджуються із особистими потребами або цінностями людини.

2. *Міжособистісний конфлікт* — це розбіжності між двома чи більше людьми з однієї або кількох соціальних груп. До них можуть приєднуватися також окремі особистості, що не утворюють групи. Цей тип конфлікту, можливо, найпоширеніший. Міжособистісний конфлікт може також проявлятися і як зіткнення особистостей з різними рисами характеру, поглядами і цінностями.

3. *Конфлікт між особистістю і соціальною групою*. Він виникає, як правило, у двох випадках: а) якщо сподівання групи суперечать сподіванням окремої особистості; б) якщо ця особистість займає позицію, що докладно відрізняється від позиції цієї групи.

4. *Міжгруповий конфлікт* — це конфлікт між соціальними групами і спільностями людей із протилежними інтересами. Сучасне суспільство — це світ різноманітних організацій, які складаються із безлічі соціальних

груп — формальних і неформальних. Навіть у найкращих організаціях між такими групами можуть виникати конфлікти. Часто-густо функціональні групи починають конфліктувати через розбіжності цілей усередині організації.

5. *Конфлікт належності* — це коли індивіди мають начебто подвійну належність. Наприклад, коли конфлікуючі сторони утворюють групу всередині якоїсь великої соціальної групи або коли індивід входить одночасно у дві конкуруючі групи, що переслідують одну мету.

6. *Конфлікт із зовнішнім середовищем* — це коли індивіди, що складають соціальну групу, зазнають тиску ззовні, передусім з боку адміністративних або економічних норм і розпоряджень. Вони таким чином входять у конфлікт із соціальними інститутами, що підтримують ці норми і розпорядження.

Типологію соціального конфлікту можна подати також і у такий спосіб:

а) *конфронтація* — це пасивне протистояння груп із протидіючими політичними, економічними чи соціальними інтересами. Як правило, це протистояння не набирає форму відкритого зіткнення, але припускає наявність непереборних розбіжностей та здійснення тиску;

б) *суперництво* — це боротьба за визнання особистих досягнень і творчих здібностей з боку суспільства, соціальної групи або соціальної організації. Мета суперництва — придбання кращих позицій, визнання, а також демонстрація переваги шляхом досягнення престижних цілей;

в) *конкуренція* — це особливий тип конфлікту, його мета — одержання вигоди, прибутку або доступу до дефіцитних благ.

Професор Мічиганського університету А. Раппопорт, полемізуючи з відомим американським дослідником конфлікту професором Гарвардського університету Т. Шеллінгом, переконливо довів, що не можна підганяти всі конфлікти під єдину універсальну схему. Так, є конфлікти типу *сутички*, коли супротивників розділяють непримиренні протиріччя і розраховувати можна тільки на перемогу; *дебати*, де можливі спори, маневри й обидві сторони можуть розраховувати на компроміс; *ігор*, якщо обидві сторони діють у рамках тих самих правил, тому вони ніколи не завершуються і не можуть завершитися руйнуванням усієї структури відносин. Цей висновок має важливе значення, оскільки він знімає ореол безвихідності та приреченості навколо кожного з конфліктів — чи то у сфері міжнародних відносин, чи всередині суспільства [22, с.9].

Зазначимо, що класифікація конфліктів з точки зору об'єкта загалом досить ускладнена, оскільки об'єктом конфлікту може бути практично будь-яка цінність, будь-який предмет, будь-яке право. Проте можна запропонувати таку класифікацію, що має свідомо неповний характер:

1) *конфлікти*, в яких об'єктом є людина (дитина у сімейних суперечках, коханий-кохана і т. ін.);

2) *конфлікти* навколо матеріальних цінностей (наприклад, предметів власності: землі, будинків, грошей, цінних паперів, умов праці та її оплати);

3) *конфлікти* навколо інтелектуальної власності;

4) *конфлікти* навколо "престижних" об'єктів, або об'єктів, здатних принести вигоду (наприклад, вигідна і престижна посада, у боротьбі за яку беруть участь кілька претендентів);

5) *конфлікти*, що пов'язані з релігійною вірою. Тут можна виділити конфлікти, що протікають усередині конфесій (розбрати з приводу тлумачення догматів віри, культу, церковної власності та ін.), і міжконфесійні конфлікти;

6) *конфлікти*, зумовлені тим, що були порушені уявлення однієї із сторін щодо справедливості винагороди (наприклад, суперечка навколо нагороди, що, на думку однієї зі сторін конфлікту, є незаслуженою; суперечки навколо оплати праці тощо).

Варто підкреслити, що конфлікт із погляду соціології — це передусім модель поведінки з особливим розподілом ролей, послідовністю подій, певними способами вираження поглядів, ціннісних орієнтацій, а також формами відстоювання власних групових інтересів, цілей.

Якщо виходити з точки зору *поведінкової теорії*, то мета конфлікту полягає у задоволенні власного інтересу за рахунок інтересів інших людей. Коли інтереси чітко демонструються, виявлені суб'єкти, об'єкт і засоби конфлікту, а також тактика поведінки, тоді це буде *відкритий*, або *повномасштабний* конфлікт. Якщо ж інтереси учасників конфлікту структуровані слабо, їх чисельність невелика, конфлікт слабо легалізований і поведінка його учасників прихована, то такий тип конфлікту називається *прихованим*, або *неповним* (наприклад, порушення трудової дисципліни, невихід на роботу, цивільна непокора і т. ін.). Можна назвати ще й *хибний* конфлікт, який перебуває на межі психологічного і соціологічного підходів щодо аналізу конфлікту. У разі хибного конфлікту відсутні його об'єктивні підстави. Лише у якоїсь однієї сторони виникає неправильне уявлення про наявність конфлікту у той час, як його насправді немає.

Існують також інші варіанти типології соціальних конфліктів, які класифікуються за різними підставами. Крапку тут ставити ще рано, оскільки проблема предметної розробки типології соціального конфлікту залишається ще й досі відкритою, тобто вченим тут є ще над чим працювати.

9.3. Характерні ознаки суб'єктів конфліктних ситуацій

Важливим питанням при розгляді соціальних конфліктів є питання про "діючих осіб і виконавців" конфліктних відносин. Як стверджує Ю. Запрудський, поряд із поняттям "сторона конфлікту" сюди можна віднести і такі поняття, як "учасники", "суб'єкти" та "посередники" конфлікту. Зазначимо, що не слід ототожнювати учасників і суб'єктів соціальних конфліктів, оскільки це може призвести до плутанини у розумінні виконуваних ними ролей у конфлікті.

Учасником соціального конфлікту може бути будь-як людина, організація чи група людей, які беруть участь у конфлікті, але не усвідомлюють мети конфліктного протиріччя. Учасником конфлікту може бути також якась стороння особа, що випадково опинилася в зоні конфлікту і не має тут особистого інтересу [8, с.53].

Суб'єктом соціального конфлікту є окрема людина чи соціальна група, що здатні створювати конфліктну ситуацію, тобто тривко і відносно самостійно впливати на хід конфлікту відповідно до своїх інтересів, а також впливати на поведінку і стан інших людей, викликати ті чи інші зміни в соціальних відносинах.

Оскільки потреби суб'єктів, їхні інтереси, цілі, домагання можуть реалізовуватися нерідко лише завдяки використанню влади, то у конфліктах можуть брати безпосередню участь такі політичні організації, як партії, парламентські об'єднання, державний апарат, "групи тиску" тощо. Вони є виразниками волі відповідних соціальних класів, груп і окремих особистостей. Нерідко соціальний конфлікт набуває форму конфлікту політичних, етнічних та інших лідерів (а великі маси людей виходять на вулиці лише в моменти найвищого загострення ситуації). Так, у більшості соціальних і етнонаціональних конфліктів у перші роки перебудови в колишньому СРСР суб'єктами були винятково представники державних структур влади.

Водночас зазначимо, що відомий дослідник соціального конфлікту Р. Дарендорф до суб'єктів соціальних конфліктів зараховує насамперед три види соціальних груп: 1) *первинні групи* — це безпосередні учасники конфлікту, які взаємодіють, прагнучи досягти об'єктивно чи суб'єктивно несумісних цілей; 2) *вторинні групи* — представники цих груп прагнуть бути незадіяними безпосередньо в конфлікті, але роблять суттєвий внесок у його розпалювання; 3) *треті групи* — це сили, що зацікавлені у розв'язанні конфлікту.

Підкреслимо, що соціальний конфлікт — це завжди боротьба, яка породжена конфронтацією суспільних і групових інтересів. Конфлікт виникає не раптово, причини його накопичуються і посилюються інколи впродовж досить тривалого часу. Конфлікт — це боротьба протилежних інтересів, цілей, цінностей і сил. Для того щоб будь-яке протиріччя переросло у конфлікт, необхідно, щоб суб'єкти конфлікту гостро і чітко усвідомлювали протилежність своїх інтересів і мали відповідну мотивацію своєї поведінки.

9.4. Механізм соціального конфлікту та його стадії

У визначенні механізму соціального конфлікту в соціологічній науці існує два підходи: 1) *статичний* і 2) *динамічний*. З точки зору *статичного підходу* механізм соціального конфлікту охоплює такі елементи, як *конфліктна ситуація, учасники конфлікту, об'єкт конфлікту*. Розглянемо їх більш докладніше.

1. *Конфліктна ситуація*. На шляху переростання протиріччя у конфлікт складається своєрідна ситуація, яку називають *конфліктною*. Остання безпосередньо передує конфлікту та за певних умов розвивається в нього. Передконфліктна ситуація є дуже хиткою: незначна, навіть випадкова подія може викликати незворотні процеси, що безпосередньо ведуть до відкритого конфлікту. На цій стадії складається сполучення різних обставин, які передують конфліктам і часто-густо породжують несумісні вимоги. При цьому задоволення інтересів однієї сторони перешкоджає задоволенню інтересів іншої.

2. *Учасники конфлікту*. У будь-якій конфліктній ситуації виділяють учасників конфлікту й об'єкт конфлікту. Серед учасників конфлікту розрізняють *опонентів* (тобто тих людей, що зацікавлені в об'єкті конфлікту), *утягнуті групи* і *зацікавлені групи*. Що стосується утягнутих і зацікавлених груп, то їх участь у конфлікті зумовлена двома причинами або їх сполученням: 1) вони здатні вплинути на результат конфлікту; 2) результат конфлікту торкається їхніх інтересів.

3. *Об'єкт конфлікту* — це той ресурс, на який саме і поширюються інтереси конфліктуючих сторін. Об'єкт конфлікту є неподільним, оскільки його сутність або виключає розподіл, або він представлений в рамках конфлікту як неподільний (одна чи обидві сторони відмовляються від розподілу). Фізична неподільність об'єкта не є обов'язковою умовою конфлікту, оскільки нерідко об'єкт може допускати його використання обома

сторонами (наприклад, одна сторона забороняє іншій використовувати певне місце для автомобіля, не маючи на це відповідних прав).

З точки зору *динамічного підходу* механізм соціального конфлікту проходить зазвичай наступні стадії *протікання конфлікту*.

1. *Прихована стадія*. На цій стадії суб'єкти конфлікту, перш ніж зваяжитися на відкриті дії, оцінюють свої можливості (матеріальні цінності, владу, інформацію, зв'язки і т. ін.), вживають відповідні заходи щодо консолідації сил протиборчих сторін, пошуку прихильників та розширення їх кола. На цій стадії протиріччя ще не усвідомлюються всіма учасниками конфлікту. Конфлікт виявляється лише в явному чи неявному невдоволенні ситуацією. Невдоволеність щодо цінностей, інтересів, цілей та засобів їх досягнення не завжди виливається в конфлікт: протилежна сторона іноді або упокорюється з несправедливістю, або чекає своєї години, затаївши образ. Власне конфлікт починається з невизначених дій, що спрямовані проти інтересів іншої сторони. Крім того, ця стадія є періодом формування кожною із конфліктуючих сторін своєї стратегії і тактики подальших дій.

2. *Стадія формування конфлікту*. На цій стадії, як правило, формуються протиріччя, чітко усвідомлюються претензії, що можуть бути висловлені протилежній стороні у вигляді відповідних вимог. Оформляються групи, що беруть участь у конфлікті, та висуваються їх лідери. Відбувається демонстрація своїх аргументів і критика аргументів супротивника. На цій стадії конфліктуючі сторони нерідко можуть приховувати свої плани чи аргументи. Використовується також провокація, тобто дії, що спрямовані на формування вигідної для однієї сторони певної громадської думки і несприятливої для іншої конфліктуючої сторони. У процесі свого формування конфлікт змінюється. Це пов'язано з тим, що відносини, які складаються на початку і наприкінці конфлікту, істотно різняться: різною мірою проявляється активність учасників конфлікту, можуть також виникати несподівані перебіги подій, які додатково спричиняють поглиблення і розростання конфлікту.

Аналіз свідчить, що процес формування соціального конфлікту триває доти, поки не з'являються перші та відчутні результати протиборства, які осмислюються, обмірковуються та аналізуються суб'єктами конфлікту. На цьому початковий етап соціального конфлікту фактично закінчується. Але ця стадія має важливе значення. У цей період створюються відповідні умови для втручання у конфлікт з метою його переборення. Адже кожна із сторін конфлікту вже стикнулася з певним опором супротивника, відчула його силу і може зрозуміти, як нелегко їй буде

Частина II. Суспільство як соціальна система

наблизитися до перемоги. Крім цього, початок конфлікту є періодом найбільших вагань його учасників. Невипадково прихильники відкритих конфліктів завжди проводять певну роботу щодо підтримки бойового духу своїх учасників, переконуючи їх іти до кінця. Тому саме в цей час варто розпочати відповідні дії, що дозволять зупинити відкрите зіткнення, а також прийти до компромісного рішення.

3. *Стадія інциденту.* Для виникнення конфлікту як такого потрібні *три умови*: конфліктна ситуація, учасники конфлікту, а також наявність приводу для конфлікту, тобто своєрідного "спускового механізму", що сприяє розвитку подій. Слугує цьому, як правило, подія, що переводить конфлікт у стадію активних дій, тобто конфліктуючі сторони вирішують вступити у відкриту боротьбу.

4. *Стадія активних дій.* Конфлікт вимагає від його учасників великої кількості енергії, завдяки якій він швидко досягає максимального напруження у дях, тобто критичної межі, а потім швидко йде його згасання. У самому конфлікті дії обох сторін можуть бути як відкритими, або безпосередніми, так і прихованими, або опосередкованими. Вони можуть бути фізичними, психологічними, ідеологічними, тобто залежать від специфічної поведінки людей. Ці дії можуть бути також передбачувані і непередбачувані, але вони зазвичай розширюють сферу соціального конфлікту.

Соціальний конфлікт, як показує аналіз, зовні схожий на спіралеподібні природні явища. Тому цілком припустимо розглядати розвиток кожної його стадії у вигляді певного витка спіралі, що має свої підйоми і спади, напруженість і розрядку. Так, у конфлікті справді спостерігається зростання психологічної напруженості. Але це зростання не може бути нескінченним. Доходячи до певної критичної межі, конфлікт начебто завмирає, після чого настає деякий спад напруженості. Визнання такого спіралеподібного руху відносин у процесі конфлікту є дуже важливим, оскільки дає можливість знаходити і використовувати відповідні засоби для регулювання конфліктних відносин.

5. *Стадія завершення конфлікту.* На цій стадії конфлікт завершується, але це не означає, що всі інтереси конфліктуючих сторін повністю задоволені. При цьому своєрідною ознакою завершення конфлікту служить завершення самого інциденту, тобто коли між конфліктуючими сторонами припиняється конфліктна взаємодія. Усунення інциденту — це необхідна дія, але її недостатньо для погашення конфлікту, оскільки за певних обставин цей конфлікт може спалахнути знову (див. рис.9.1).

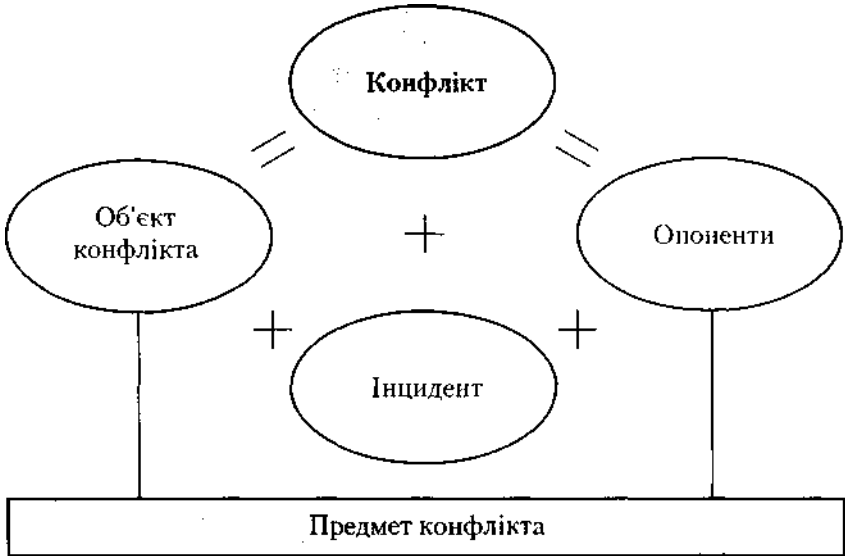

Рис.9.1. Схема розвитку соціального конфлікту

Отже, розв'язання конфлікту можливе лише за умови зміни конфліктної ситуації, а точніше, коли буде усунуто головну причину конфлікту, коли зміняться ставлення суперників один до одного і позитивні аспекти переважатимуть негативні, а також коли зміняться вимоги сторін і суперник піде на поступки (хоча можливі й одночасні спільні поступки обох суперників).

Водночас розв'язання конфлікту може бути як повним, так і частковим. *Повне* розв'язання означає припинення конфлікту, кардинальну перебудову всієї конфліктної ситуації. При цьому "образ ворога" трансформується в "образ партнера", а установка на боротьбу змінюється орієнтацією на співпрацю. При *частковому* розв'язанні конфлікту передусім змінюється тільки зовнішня його форма, але зберігаються внутрішні спонукальні установки щодо продовження протиборства.

У соціальній практиці існує, як правило, *три основних виходи* із конфлікту. Загалом можна зазначити, що кожна із сторін або виграє, або програє, причому виграш однієї з них не означає, що інша програла. На більш конкретному рівні справедливо буде сказати, що існує три результати конфлікту: "виграш-програш"; "виграш-виграш"; "програш-програш". Однак таке подання результату конфлікту є досить неточним. Справа в тому, що є варіанти, які не відповідають повною мірою цій вихідній схемі. Що стосується схеми "виграш-виграш", то, наприклад, компроміс не завжди

Частина II. Суспільство як соціальна система

можна вважати перемогою обох сторін. Та чи інша сторона нерідко домагається компромісу лише для того, щоб її опонент не зміг вважати себе переможцем, і це відбудеться навіть у тому разі, коли компроміс для неї так само не вигідний, як і програв.

Щодо схеми "програв-програв", то вона не стосується повною мірою таких випадків, коли обидві сторони стають жертвами деякої третьої сторони, що користується їхнім розбратом для одержання своєї вигоди. Крім того, наявність конфлікту може стати для незацікавленої або малоцікавленої третьої сторони причиною того, що цінність передається особі чи групі, що взагалі не брала участь у конфлікті. Наприклад, неважко уявити собі таку ситуацію, коли керівник підприємства відмовляє двом співробітникам, які претендують на певну вакантну посаду, і віддає її третій особі лише тому, що, на його думку, ці обов'язки зможе виконувати лише та людина, яка не вступала у конфлікт.

Варто підкреслити, що успішне розв'язання конфлікту пов'язане з певними умовами, а саме:

- своєчасною і точною діагностикою його причин, у ході якої виявляються об'єктивно існуючі протиріччя, інтереси, цілі. На основі такого діагнозу визначається так звана *ділова зона конфлікту*;
- взаємною зацікавленістю сторін у подоланні існуючих протиріч. Це можливо при взаємному визнанні інтересів кожної зі сторін, для чого учасникам конфлікту необхідно звільнитися від недовіри один до одного;
- спільним пошуком шляхів подолання конфлікту. У цій ситуації можуть бути використані найрізноманітніші способи і методи розв'язання соціального конфлікту.

9.5. Головні причини й наслідки соціальних конфліктів та методи управління ними

В основі майже усіх соціальних конфліктів лежать кілька головних причин: 1) обмеженість ресурсів, які потрібно розподілити; 2) взаємозалежність виконуваних функцій або завдань; 3) різниця у цілях; 4) різниця в уявленнях і цінностях; 5) різниця у манерах поведінки, досвіді, рівні освіти тощо; 6) погані комунікації. Розглянемо ці причини докладніше.

1. *Розподіл ресурсів.* Навіть у найпотужніших організаційних формуваннях ресурси завжди обмежені. Тому керівництво організаційних формувань має вирішити, як розподілити матеріальні, людські, фінансові та інші ресурси між різними соціальними групами (структурними підрозділами), щоб найефективнішим способом досягти поставлених цілей.

2. *Взаємозалежність виконуваних функцій та завдань.* Можливість виникнення конфлікту існує скрізь, де одна людина чи група людей залежить при виконанні своїх функцій та завдань від іншої людини чи групи, тобто їхня діяльність залежатиме від діяльності інших людей.

3. *Різниця у цілях.* Можливість конфлікту збільшується в міру того, як організації стають більш спеціалізованими і структурно поділяються на підрозділи. Це відбувається тому, що спеціалізовані підрозділи самі формулюють свої цілі і можуть приділяти більше уваги саме їх досягненню, ніж досягненню цілей всієї організації.

4. *Різниця в уявленнях і цінностях.* Уявлення про будь-яку ситуацію залежить від бажання досягти визначеної мети. Замість того щоб об'єктивно оцінювати ситуацію, люди нерідко розглядають лише ті погляди, альтернативи або аспекти ситуації, які, на їх думку, більш сприятливі для їхньої групи та особистих потреб.

5. *Різниця у манерах поведінки, досвіді, рівні освіти.* Ці розбіжності також можуть спричинити виникнення конфлікту. Дослідження показують, що люди з такими рисами характеру, як авторитарність, догматизм, скоріше вступають у конфлікт.

6. *Погані комунікації.* Погане передання інформації є як причиною, так і наслідком конфлікту. Воно може діяти як каталізатор конфлікту, заважаючи окремим працівникам чи групі людей правильно зрозуміти ситуацію або об'єктивно сприйняти точку зору інших.

Підкреслимо, що існування одного або більше джерел конфлікту збільшує можливість виникнення конфліктної ситуації у процесі управління будь-якою соціальною системою. Однак навіть за великої можливості виникнення конфлікту протилежні сторони можуть не виявити бажання, щоб і далі погіршувалася ситуація. Але в багатьох ситуаціях людина, як правило, реагуватиме так, щоб не дати іншому домогтися бажаної мети.

Наступна стадія конфлікту як процесу — це *управління* ним. Залежно від того, наскільки ефективним буде управління конфліктом, його наслідки стануть функціональними чи дисфункціональними, що, у свою чергу, може суттєво вплинути на можливість виникнення майбутніх конфліктів: чи усуне причини конфліктів, чи, навпаки, створить їх.

Щодо функціональних наслідків конфлікту, то серед них вирізняють такі:

1) проблему, яка лежить в основі конфлікту, можна вирішити прийнятним для всіх сторін шляхом — у результаті всі учасники конфлікту почуватимуть свою причетність до розв'язання цієї проблеми. Це, у свою чергу, зводить нанівець усі складності, що супроводжують конфлікти, — ворожість, несправедливість, вимушеність йти проти своєї волі;

2) конфліктуючі сторони будуть більше схильні до співробітництва, а не до антагонізму у майбутніх ситуаціях, які можуть призвести до виникнення конфлікту.

Водночас, якщо не знайти ефективного способу управління конфліктом, то можуть виникнути наступні дисфункціональні наслідки, тобто умови, що заважатимуть досягненню поставлених цілей: 1) незадоволеність, поганий душевний стан, зростання плинності кадрів, зниження продуктивності праці та ефективності діяльності; 2) зниження рівня співробітництва у майбутньому; 3) надто сильна відданість своїй групі та конкуренція з іншими групами організації; 4) уявлення про іншу сторону як про "ворога", про свої цілі як позитивні, а про цілі іншої сторони — як негативні; 5) згортання взаємодії і спілкування між конфліктуючими сторонами; 6) посилення ворожості між конфліктуючими сторонами внаслідок зменшення взаємодії і спілкування; 7) зміщення акцентів, тобто надання більшого значення "перемозі" у ході конфлікту, ніж розв'язанню реальної проблеми.

Необхідно також зазначити, що соціологічною наукою значна увага приділяється виробленню певних технологій врегулювання конфліктів, управління ними. Завдання суб'єктів управління конфліктом у тому й полягає, щоб не допустити його поширення і зменшити його негативні наслідки. Суб'єктом управління конфліктом може бути як одна з його сторін, так і третя сторона, що не бере участі у ньому, але зацікавлена у його врегулюванні. При цьому, хто б не був суб'єктом управління соціальним конфліктом, важливо знайти ефективні способи та методи врегулювання конфліктних відносин.

Цьому можуть сприяти наступні організаційні заходи. *По-перше*, зробити соціальні конфлікти (насамперед тіньові, неявні, латентні) надбанням гласності, максимально відкритими. Це дасть змогу контролювати хід протікання конфлікту і вчасно реагувати на процеси, що відбуваються в ході протиборства сторін. *По-друге*, знизити ступінь соціально-психологічного напруження, щоб перешкодити появі детонізуючих ситуацій у відносинах між конфліктуючими сторонами.

Аналіз також показує, що процес розв'язання соціального конфлікту — доволі складна справа. Він може розвиватись різними шляхами, а також використовувати різноманітні методи, які розроблені теорією соціального управління. Серед них найчастіше застосовують такі *загальні методи управління конфліктом*.

1. *Метод уникнення конфлікту* — може виражатися у відході з політичної арени того чи іншого політичного діяча або у погрозі відходу, в

уникненні зустрічей із супротивником тощо. Однак уникнення конфлікту не означає його ліквідацію, тому що залишається невіршеною сама причина.

2. *Метод переговорів* — дає змогу уникнути застосування насильства. У процесі переговорів сторони обмінюються думками, що неминуче знижує гостроту конфлікту, а також допомагає зрозуміти аргументи сторін, об'єктивно оцінити співвідношення сил і умови примирення. Переговори дають можливість більш ретельно розглянути альтернативні ситуації, домогтися взаєморозуміння, прийти до згоди, консенсусу, відкрити шлях до співробітництва.

3. *Метод посередництва* — це процедура примирення. У ролі посередників можуть виступати як організації, так і приватні особи, а функції посередників можуть виконувати не тільки урядові, а й будь-які інші установи та організації. Практика підтверджує, що вдало підібраний посередник може швидко врегулювати конфлікт там, де без його участі згода була б неможливою. Так, у складних міжнародних соціальних конфліктах роль посередників часто-густо виконують лауреати Нобелівської премії. Така практика наочно демонструє ті високі вимоги, що висуваються до особистості посередника (авторитет, моральність, професійна компетентність, високий інтелект тощо).

4. *Метод відкладання* — нерідко означає поступитися своїми позиціями. Ця дія досить поширена у соціальній практиці. Але тут важливо підкреслити, що сторона, яка поступилася своїми позиціями, у міру нагромадження певних сил і зміни ситуації на свою користь зробить, як правило, спробу повернути втрачене.

5. *Метод третейського розгляду, або арбітраж* — зазвичай за такого розгляду керуються нормами законів, у тому числі міжнародного права.

Пошук шляхів виходу із конфліктних ситуацій сприяє виробленню також інших методів розв'язання соціальних конфліктів. Осмислення природи і змісту суспільних конфліктів дало змогу вченим і практикам виробити рекомендації, що можуть допомогти у прискоренні процесу розв'язання конфлікту:

- під час переговорів пріоритетними мають бути лише ті питання, що стосуються змісту конфлікту;
- сторони повинні прагнути до усунення психологічної та соціальної напруженості;
- необхідно демонструвати взаємоповагу один до одного;
- учасники переговорів мають гласно і переконливо розкривати позиції один одного і свідомо створювати атмосферу публічного обміну думками;
- усі учасники переговорів повинні прагнути до консенсусу.

Поряд із зазначеними існує ще й ціла низка ефективних способів управління конфліктними ситуаціями, які у сучасній теорії соціального управління поділяють на дві категорії: *структурні* та *міжособистісні* методи управління конфліктами.

I. Серед *структурних методів* управління конфліктами найчастіше використовують такі:

1. *Метод роз'яснення вимог* — один із найкращих методів управління, що дає змогу запобігати дисфункціональним конфліктам. Полягає у роз'ясненні того, яких результатів очікують від кожної людини або підрозділу організації. Тут повинні бути згадані такі параметри, як рівень досягнутих результатів, хто надає і одержує різну інформацію, яка система повноважень і відповідальності, а також чітко визначені цілі, політика, процедури і правила спільної діяльності.

2. *Метод координації та інтеграції спільних дій* — ґрунтується на застосуванні координаційного механізму. Один із найпоширеніших тут механізмів — целанцог команд. Як відзначали М. Вебер і представники адміністративної школи управління, встановлення ієрархії повноважень упорядковує взаємодію людей, процес прийняття рішень і проходження інформаційних потоків усередині організації. В управлінні конфліктною ситуацією дуже корисні й такі засоби інтеграції, як управлінська ієрархія, використання спеціальних служб, що здійснюють зв'язок між функціями, а також міжфункціональні цільові групи, наради між відділами і підрозділами.

3. *Метод загальноорганізаційних та комплексних цілей* — передбачає об'єднання спільних зусиль двох або більше людей, груп, відділів або підрозділів організації для досягнення певної мети.

4. *Метод системи винагород* — застосовується з метою здійснення впливу на поведінку і дії людей, щоб уникнути дисфункціональних наслідків. Не менш важливо, щоб система винагород не заохочувала неконструктивну поведінку і дії окремих осіб або груп.

II. Серед *міжособистісних методів* управління конфліктами можна виокремити такі:

1. *Метод відхилення* — характеризується тим, що людина (або група) намагається ухилитися від конфлікту. Один із способів розв'язання конфлікту — не потрапляти в ситуації, що провокують виникнення протиріч, а також не вступати в обговорення питань, що мають великі розбіжності.

2. *Метод згладжування* — характеризується поведінкою, яка диктується переконанням, що не варто сердитися. Особа, яка застосовує цей метод, намагається не випустити із себе, тобто зовні, ознаки конфлікту, апелюючи до потреби в солідарності. У результаті може наступити мир,

але проблема залишиться. Більше не існує можливості для прояву емоцій, але вони живуть усередині і накопичуються.

3. *Метод примусу* — використовуються спроби змусити іншу сторону прийняти свою точку зору за будь-яку ціну. Той, хто намагається це зробити, не цікавиться думкою інших. Особа, що використовує цей метод, зазвичай поводить себе агресивно і для впливу на інших, як правило, використовує силу влади. Конфлікт у такий спосіб можна взяти під контроль, показавши, що володієш найсильнішою владою, придушуючи свого супротивника, вимагаючи від нього поступитися перед керівником.

4. *Метод компромісу* — характеризується прийняттям точки зору іншої сторони, але лише до певної міри. Здатність до компромісу високо цінується в управлінських ситуаціях, оскільки часто-густо надає можливість швидко розв'язати конфлікт, задовольнивши обидві сторони. Однак використання методу компромісу на початковому етапі конфлікту, що виник унаслідок прийняття важливого рішення, може зашкодити діагнозу проблеми і скоротити час для пошуку альтернативи.

5. *Метод розв'язання проблеми* — визнання розбіжностей в думках і готовність до ознайомлення з іншою точкою зору, щоб зрозуміти причини конфлікту і знайти вірний курс дій, прийняти гнй для всіх. У складних ситуаціях, де розмаїтість підходів і достовірна інформація є істотними для ухвалення розсудливого і вірного рішення, появу конфліктуючих думок потрібно навіть заохочувати і управляти ситуацією, використовуючи цей метод.

Інші методи управління конфліктами теж можуть з успіхом обмежувати або запобігати конфліктним ситуаціям, але вони не приведуть до оптимального вирішення суперечливих питань, оскільки не всі точки зору протилежних сторін можуть бути вивчені однаково ретельно.

9.6. Соціальні конфлікти у сучасному українському суспільстві

Соціальні конфлікти отримують своєрідний прояв у сучасній українській дійсності. Сьогодні українське суспільство переживає системну кризу, причини якої різноманітні та неоднозначні. Зміни у суспільних відносинах супроводжуються небаченим розширенням сфери прояву соціальних конфліктів. У них втягаються не тільки великі соціальні групи, а й нерідко цілі регіони, як однорідні у національному відношенні, так і населені різними етнічними спільнотами. Конфліктами, як показує аналіз, охоплені майже всі сфери життя українського суспільства — соціальна, економічна, політична, духовна, професійна тощо.

Ці конфлікти породжені реальними соціальними протиріччями, що виникли в ході поглиблення кризового стану суспільства. Нерідко відбуваються "неприродні" зіткнення, тобто штучно створені й навмисне провоковані, особливо у сфері міжнаціональних, міжрегіональних і міжконфесійних відносин. Результатом їх часто бувають страйки, зіткнення, у які проти своєї волі можуть бути втягнені великі соціальні спільноти.

Конфлікти на основі об'єктивно виникаючих протиріч, якщо вони вчасно вирішуються, сприяють суспільному прогресу. При цьому соціальні протиріччя, що служать джерелом конфліктних колізій, можна поділити на *два основні види*. З одного боку, це протиріччя, що породжені соціально-економічним станом значної частки членів нашого суспільства. У ході поглиблення цих протиріч відбувається зіткнення різних соціальних груп, інших етносів. Ці протиріччя виявляються насамперед у непомірних контрастах багатства і бідності, процвітання деяких осіб і зубожіння більшості населення. З іншого боку, це політичні протиріччя, зумовлені неприйняттям політики влади. Сьогодні це протидія багатьох суспільних сил курсу уряду, орієнтована на зміну суспільно-політичного ладу.

Головне, що характеризує соціальні процеси в Україні в останні роки, — це явна дезінтеграція сформованих раніше соціальних структур і зв'язків. Намітився процес переходу від інтеграції та диференціації одного типу до інтеграції та диференціації іншого типу. У результаті глибоких економічних і соціально-політичних перетворень українського суспільства, починаючи з 90-х років ХХ ст., його соціальна структура змінилася. Утворюються нові соціальні групи, які можна розглядати як клас власників і підприємців; буржуазія заявила про себе створенням власних політичних організацій і кардинальною зміною відносин власності. Існують і такі групи, як номенклатурна бюрократія, "тіньовики", формуються нові маргінальні групи. В нашій країні відбувається масштабна "декомпозиція" соціальної структури. Її елементам притаманна все більша розбіжність у характері праці, розмірах доходів, рівні освіти, доступу до влади і т. ін. Поширюється соціальна нерівність, яка фактично й породжує безліч конфліктів.

Очевидно, що при розмаїтті факторів, що впливають на конфліктність у нашому суспільстві, основну роль відіграють протиріччя між трьома основними структурами суспільства й усередині них. Йдеться про *владу* (законодавчу, виконавчу, судову), *підприємництво* (державне, колективне, приватне, українсько-іноземне, компрадорське, спекулятивне, мафіозне) і *виробників* (різних груп інтелігенції, службовців, робітників, селян, фермерів, студентства, ветеранів праці тощо).

Динаміка соціальних процесів у сучасному українському суспільстві зумовлена докорінними протиріччями, породженими ще у період перебування, що носять все гостріший характер. Це протиріччя між декларованим відновленням і подальшим руйнуванням суспільного організму; між прагненням увійти до цивілізованого науково-технічного прогресу і катастрофічно поглинаючою кризою економіки, науки, культури, освіти; між обіцяною свободою, демократією і посилюючим відчуженням народу від власності, від управління державою.

Соціальних протиріч виникло, як бачимо, значно більше, і стали вони гострішими, а багато з них набрали форму соціальних антагонізмів. Антагоністичне протиріччя виразилося насамперед у конфронтації прихильників соціалістичного і капіталістичного шляхів розвитку. Це протиріччя стало стрижнем усіх сфер нашого суспільного життя, що спричиняє нерідко жорсткі і непримиренні конфлікти. Більшість людей, відчувши на собі тягар становлення ринкових відносин, вступають у відкриті конфлікти з адміністрацією. Очевидний конфлікт усередині інтелігенції. Частина інтелігенції, яка брала участь у зміні соціально-політичного курсу, ввійшовши до урядових структур і зайнявши там лідируюче становище, допомагає утвердитися при владі новим класам. По суті, створився альянс частини інтелігенції із номенклатурною елітою. Варто сказати і про вітчизняну буржуазію. Вона тільки формується як клас, але її конфлікт з іншими класами і соціальними групами вже розгортається навколо розподілу кредитів, механізмів приватизації, податкового законодавства тощо. Сьогодні кожна група промисловців і підприємців на всіх рівнях (у центрі й регіонах) прагне реалізувати свої інтереси, використовуючи лобістський тиск на виконавчу і законодавчу гілки влади.

Можна погодитися з думкою окремих дослідників про те, що в сучасній Україні конфлікт став повсякденною реальністю. Країна перетворилася на поле дії соціальних конфліктів, починаючи з міжетнічних, міжконфесійних і закінчуючи соціально-масовими конфліктами, що виявляються в багатьох страйках. Це підтверджують насамперед могутні страйки шахтарів, працівників науки, учителів тощо.

Починаючи з 1992 р. багато конфліктів стало виникати і в регіонах країни. Вони були зумовлені не протистоянням рядових працівників і адміністрації, а протистоянням населення і трудових колективів центральним органам влади і управління. Основна спрямованість страйкового руху останнього періоду — це боротьба за підвищення рівня життя. Переважають вимоги про підвищення заробітної плати, ліквідації заборгованості по зарплаті й виплаті пенсій. Водночас усе голосніше лунають вимоги, пов'язані із відстоюванням працюючими свого права власності на майно підприємств.

Майже завжди поряд з економічними вимогами висувуються й політичні вимоги. Не можна не враховувати, що у робітничому русі взаємодіють річні сили, які дотримуються різних політичних орієнтацій. Усе це політизує дії трудових колективів. *Трудові конфлікти* часто-густо є реакцією на перекоси в економічній і соціальній політиці уряду, на його невміння усвідомити наслідки прийнятих рішень. Основний зміст конфліктів у соціально-економічній сфері пов'язаний із перерозподілом власності і становленням ринкових відносин, що неминуче призводять до поляризації соціальних груп.

Численні конфлікти в *економічній сфері* пов'язані ще й з тим, що у країні дотепер відсутня чітка законодавча база розв'язання трудових суперечок. Комісії примирення та арбітражі не виконують свої функції, а адміністративні органи в окремих випадках не виконують досягнутих угод. Усе це не сприяє розв'язанню трудових конфліктів, а тому постає завдання створити більш продуману законодавчу систему для їх врегулювання.

Конфлікти у соціально-політичній сфері — це конфлікти з приводу перерозподілу влади, домінування, впливу, авторитету. Вони можуть носити як прихований, так і відкритий характер. Основними конфліктами у сфері влади можна назвати такі:

1. Конфлікти між основними гілками влади (законодавчої, виконавчої і судової) у країні, в Автономній Республіці Крим і в областях. На вищому рівні цей конфлікт проходить по лінії протистояння, з одного боку, президента й уряду, а з іншого — Верховної Ради і рад народних депутатів усіх рівнів.

2. Внутрішньопарламентські конфлікти між фракціями та іншими політичними формуваннями Верховної Ради і всередині них.

3. Конфлікти між політичними партіями з різною ідеологічною і політичною спрямованістю.

4. Конфлікти між різними ланками і "кланами" всередині управлінського апарату.

Політичні конфлікти — це цілком нормальне явище в житті будь-якого суспільства. Існуючі в суспільстві партії, рухи, їх лідери мають свої уявлення про вихід із кризи і відновлення суспільства. Це знаходить висвітлення в їхніх програмах. Але вони не зможуть їх реалізувати доти, поки перебувають поза сферою державної влади. Потреби, інтереси, цілі, домагання великих політичних груп і рухів можуть бути реалізовані насамперед за допомогою використання важелів державної влади. Саме тому державна влада, політичні інститути України є ареною гострої політичної боротьби.

Протиріччя між законодавчою і виконавчою гілками влади переходять у конфлікт лише при певному стиканні об'єктивних і суб'єктивних факторів. При цьому боротьба носить нерідко "верхівковий", елітарний характер.

Конфлікти у верхніх ешелонах виконавчої і законодавчої влади розв'язуються переважно силовими прийомами, тиском, погрозами, обвинуваченнями тощо. Сучасна соціально-економічна й політична ситуація в Україні значною мірою сприяє конфліктному сценарію розвитку подій. Важливо розуміти обставини, що спричинили конфлікт, і прагнути до пом'якшення умов його протікання, не допускати, щоб він викликав насильницькі дії з боку тієї чи іншої сторони.

Помітне місце в сучасному суспільному житті посідають *міжнаціональні, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти*. У їх основі лежить боротьба за права й інтереси етнічних, національних і релігійних громад. Часто ці конфлікти пов'язані зі статусними, територіальними і майновими претензіями. Є підстави вважати, що конфліктність у сфері міжнаціональних, міжетнічних і міжконфесійних відносин має свою логіку походження і розвитку. Так, у свідомості живих поколінь зберігаються образи, що виникли ще у минулі часи, і вони в силу нинішніх несправедливостей (у якій би формі вони не виявлялися) не в змозі перебороти почуття національної ворожнечі. Тому проблема урахування і реалізації етнічних інтересів населення країни має важливе значення. Уявлення про ущемлення національних інтересів і претензії націй на пріоритетні права, зокрема кримських татар, є одним із джерел суспільної напруженості. З розпадом СРСР ця проблема не зникла. Інколи такі конфлікти навмисно провокують націоналістичні, сепаратистські, а також фанатично-релігійні сили.

Зазначимо, що конфлікти в Україні, хоча вони і відбуваються в різних сферах суспільного життя та іменуються політичними, економічними, національними і т. ін., у широкому сенсі належать до *соціальних конфліктів*. Це значить, що йдеться про протиборство між соціальними спільнотами і соціальними групами, тобто соціальними силами, що переслідують свої цілі та інтереси.

Найбільш відкритою формою вираження соціального конфлікту можуть бути різні масові дії: висування вимог до влади з боку незадоволених соціальних груп; використання суспільної думки в підтримку своїх вимог чи альтернативних програм; прямі акції соціального протесту. *Масовий протест* — це активна форма конфліктної поведінки. Він може бути організованим або стихійним, прямим або непрямим, набувати характеру насильства чи ненасильства. Організаторами таких масових протестів виступають, як правило, політичні організації і так звані групи тиску.

Формами вираження протесту можуть бути мітинги, демонстрації, пікетування, кампанії цивільної непокори, страйки, голодування, прогули і т. ін. Кожна з цих форм використовується у певних цілях. Організатори акцій соціального протесту повинні чітко усвідомлювати, які конкретні завдання можна

вирішити за допомогою тієї чи іншої акції і на яку суспільну підтримку вони можуть розраховувати. Так, гасло, що є достатнім для організації пікетування, навряд чи можна використати для організації кампанії цивільної непокорі.

Отже, як показує проведений аналіз, соціальні конфлікти все більше стають нормою соціальних відносин. В Україні відбувається процес формування деякого проміжного типу економіки, де буржуазний тип відносин, заснованих на приватній власності, поєднується із відносинами державної власності і державною монополією на певні засоби виробництва. Створюється суспільство з новим співвідношенням класів і соціальних груп, де все більше зростатимуть розбіжності в доходах, статусі, культурі, освіті і т. ін. А оскільки конфлікти в нашому житті неминучі, то вкрай необхідно навчитися ефективно управляти ними, а також прагнути до розв'язання їх з найменшими втратами для суспільства.

Резюме

1. Соціологічна теорія досліджує природу і закономірності виникнення та протікання соціального конфлікту як суспільного явища, типологію конфліктів, їх соціальну роль, способи їх запобігання та розв'язання, а також методи управління ними.
2. Об'єктом соціологічної теорії конфлікту є конфлікт як суспільне явище і фактор розвитку соціальної системи, що виникає у суспільстві між суб'єктами соціальної взаємодії.
3. Предмет соціологічної теорії конфлікту — закономірності і процеси виникнення, протікання і розв'язання соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки та конфліктні відношення, що виникають між людьми у ході їхньої взаємодії.
4. Під соціальним конфліктом, як правило, розуміється зіткнення протилежних інтересів, цілей, позицій, цінностей або поглядів суб'єктів соціальної взаємодії (індивідів соціальних груп, класів тощо). У соціології конфлікт розглядається як невід'ємне явище суспільного життя, що призводить до соціальних змін, і яким необхідно вміти управляти.
5. Роль соціального конфлікту у житті суспільства розкривається за допомогою таких його позитивних функцій, як розрядки психологічної напруженості, комунікативної, консолідуючої, інформаційної тощо.
6. Серед основних типів соціального конфлікту виділяють функціональні і дисфункціональні, особистісні і міжособистісні, конфлікт між особистістю і соціальною групою, міжгрупові і міжкласові, а також політичні, економічні, соціокультурні, міжнаціональні, міжетнічні, міжконфесійні, міжнародні тощо.
7. Суб'єктом соціального конфлікту є окрема людина або соціальна група, яка здатна створювати конфліктну ситуацію і самостійно впливати на

- хід конфлікту ВІДПОВІДНО до своїх інтересів. До суб'єктів соціального конфлікту належать три види соціальних груп: первинні, вторинні і треті.
8. Механізм соціального конфлікту у статичному вимірі містить такі елементи: конфліктна ситуація, учасники конфлікту, об'єкт конфлікту. У динаміці механізм соціального конфлікту поділяється на такі стадії: прихована стадія, стадія інциденту, стадія активних дій, стадія завершення конфлікту, стадія його розв'язання.
 9. В основі більшості соціальних конфліктів лежать такі причини, як ресурси, що необхідно розподілити, взаємозалежність завдань, які необхідно вирішувати в ході колективної праці, різниця у цілях, інтересах, цінностях, манерах поведінки, рівні культури, освіти, життєвому досвіді, а також неефективні комунікації між людьми.
 10. Серед основних методів розв'язання соціальних конфліктів виокремлюються такі: метод уникнення, метод переговорів, метод посередництва, метод відкладання, метод третейського розгляду, або арбітраж. Також існує ще дві категорії методів управління конфліктом: структурні та міжособистісні. Структурні методи включають: метод роз'яснення вимог, метод координації та інтеграції спільних дій, метод загальноорганізаційних та комплексних цілей, метод системи винагород. Міжособистісні методи охоплюють такі, як метод відхилення, метод згладжування, метод примусу, метод компромісу, метод розв'язання проблем.
 11. Особливості соціальних конфліктів у сучасній Україні зумовлені трансформаційними процесами, що відбуваються в усіх сферах суспільного життя і пов'язані з переходом до демократичного ринково-підприємницького суспільства.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Авксентьев В. А. Этнические конфликты: история и типология // Социол. исслед. — 1996. — № 12.
2. Андреевкова Н. В., Воронченкова Г. А. Развитие трудовых конфликтов в России в период перехода к рыночной экономике // Социол. исслед. — 1993. — № 8.
3. Гегель Г. Философия права. — М.: Мысль, 1990.
4. Дарендорф Р. Тропы из утопии: Пер. с нем. — М.: Праксис, 2002.
5. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социол. исслед. — 1994. — № 5.
6. Дмитриев А. В., Кудрявцев В. Н., Кудрявцев С. В. Введение в общую теорию конфликтов. — М.: Юрид. литр-ра, 1993.
7. Дмитриев А. В. Конфликт на российском распутье // Социол. исслед. — 1993. — № 9.

Частина II. Суспільство як соціальна система

8. *Запрудский Ю. Г.* Внутри конфликта // Социол. исслед. — 1993. — № 7.
9. *Здравомыслова Г.* Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. — М.: Аспект-Пресс, 1995.
10. *Здравомыслов А. Г.* Фундаментальные проблемы социологии конфликта и динамика массового сознания // Социол. исслед. — 1993. — № 8.
11. *Иванов В. Н.* Межнациональные конфликты: социально-психологический аспект // Социол. исслед. — 1992. — № 8.
12. *Иванов В. Н.* Конфликтология: Проблемы становления и развития // Социально-полит. журн. — 1994. — № 7-8.
13. *Краснов Б. И.* Конфликты в обществе // Социально-полит. журн. — 1992. — № 6-7.
14. *Козер Л.* Функции социального конфликта. — М.: Идея-Пресс, 2000.
15. *Кравченко А. И.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1999.
16. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
17. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Введение в социологию. — К.: МАУП, 1996.
18. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
19. *Мескон М, Альберт М., Хедоури Ф.* Основы менеджмента. — М.: Дело, 1992.
20. *Найденова Л. И.* Социологические теории конфликтов и их разрешения // Социал.-полит. журн. — 1994. — № 1-2
21. *Нечипоренко Л. А.* Буржуазная социология конфликта. — М.: Политиздат, 1982.
22. *Основы социологии: Хрестоматия* / Авт. кол. под рук. В. И. Астаховой. — Х.: Прапор, 1997.
23. *Перебенюк В. П., Бебешкина И. Є.* Соціальні конфлікти і молодь. — К.: Наук. думка, 1994.
24. *Райтнер П.* Теория конфликта // Полис. — 1991. — № 5.
25. *Семенов В. С.* Россия в сети конфликтности: между взрывом и согласием // Социол. исслед. — 1993. — № 8.
26. *Скотт Д. Г.* Конфликты, пути их преодоления. — К.: Внешторгиздат, 1991.
27. *Социальный конфликт: современные исследования.* — М.: ЮНИОН, 1991.
28. *Туленков Н. В.* Социология конфликта и девиантного поведения: Конспект лекции по социологии. — К.: УГУФВС, 1994.
29. *Фишер Ф., Юри У.* Путь к согласию или переговоры без поражения. — М.: Наука, 1992.
30. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1996.
31. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
32. *Чумиков А. Н.* Управление конфликтом и конфликтное управление как новые парадигмы мышления и действия // Социол. исслед. — 1995. — № 3.

III СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Спеціальні соціологічні теорії являють собою відповідну підсистему соціологічного знання та пізнання соціальної реальності, одну з основних структурних ланок соціологічної науки. Вони вивчають соціальні закони та закономірності становлення, функціонування і розвитку соціальних спільнот, тобто те, що безпосередньо становить предмет соціології та пов'язане з категоріями "соціальне", "соціальні відносини", "соціальна сфера" тощо.

Спеціальні соціологічні теорії, на відміну від галузевих, характеризуються вищим рівнем абстракції, що дає можливість розглядати один і той же соціальний об'єкт, ту чи іншу соціальну спільноту під відповідним кутом зору, а також виділяти в ній той чи інший аспект (рівень, грань) соціального об'єкта, що вивчається.

Вони також конкретизують теоретичні положення загальносоціологічної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних понять до операціональних, за допомогою яких вдається більш предметно виміряти і оцінювати різноманітні соціальні явища, процеси, відносини тощо.

Спеціальні соціологічні теорії опосередковують зв'язок між загальними та галузевими теоріями, утворюючи, таким чином, концептуальне ядро соціологічного знання.

По-перше, у них фактично розроблюються власне соціологічні категорії, що утворюють своєрідну матрицю категоріально-понятійного апарату соціології.

По-друге, як наслідок цього, у спеціальних соціологічних теоріях формується предмет соціології, що має не менш складну структуру, ніж предмет таких наук, як фізика, біологія, економіка тощо.

Нарешті, по-третє, як наслідок двох попередніх пунктів, у спеціальних соціологічних теоріях відображається специфіка соціологічного знання як особливого типу знання, який неможливо порівняти з жодним іншим науковим знанням.

Тому спеціальні соціологічні теорії пов'язують в одне ціле всі галузі соціологічного знання незалежно від об'єкта, функцій та рівня, а відносини між загальними, спеціальними та галузевими теоріями будуються, у свою чергу, за типом зворотного зв'язку. Зупинимось на основних спеціальних соціологічних теоріях докладніше.

Розділ 10. СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

 В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ розкривати сутність соціології особистості, визначити її предмет та об'єкт дослідження;
- / визначати зміст поняття "особистість" та особливості соціологічного підходу до її вивчення;
- ✓ характеризувати головні теорії і концепції особистості та показувати відмінність між ними;
- / аналізувати соціологічну структуру особистості і визначати роль та взаємодію її основних компонентів;
- ✓ виявляти основні історичні типи особистості та їхні характерні риси;
- ✓ розкривати сутність механізму взаємодії особистості і суспільства та визначати його складові.

10.1. Поняття особистості: сутність та соціологічні концепції

Термін *"особистість"* має досить давнє походження. У Стародавній Греції він означав театральну маску, яку актори використовували під час вистав з метою надати кожному персонажеві того вигляду, якого вимагав його характер. З часом цей термін поширився на самого актора й ту роль, яку він виконував. Оскільки маска зображала той чи інший тип із реального життя, поняття *"особистість"* наблизилося до його сучасного розуміння. Остаточно цей термін було переосмислено у римському праві і офіційно зафіксовано як такий, що характеризує окремого індивіда. Відтоді його вживають стосовно окремого громадянина як юридичної і релігійної особи, нащадка своїх предків, наділеного ім'ям і власністю.

Термін *"особистість"* невіддільний від понять *"людина"*, *"індивід"*, *"індивідуальність"*. Людина ж, як свідчить практичний досвід, — значно

складніша й заплутаніша система, ніж ми її бачимо в численних наукових теоріях. Цей термін вказує лише на якісну відмінність людей від тварин і нічого не говорить про соціально зумовлені відмінності між самими людьми. Проте у життєдіяльності людини можна виділити біологічну, соціальну й психологічну структури. Її вчинки зумовлюються різноманітними матеріальними і духовними мотивами. Вона функціонує на свідомому й підсвідомому рівнях, а також існує водночас як у зовнішньому, так і внутрішньому світі.

Словом "*індивід*" переважно визначають людину як одиничного представника будь-якого цілого (біологічного роду чи соціальної спільноти, групи тощо), наприклад, учитель, робітник, менеджер. Причому специфічні особливості реального життя та діяльності конкретної людини до змісту цього поняття не входять.

Багатозначний термін "*індивідуальність*", навпаки, означає якраз те особливе, конкретне і специфічне, що відрізняє одну людину від іншої, включаючи як природні, так і соціальні, як соматичні, так і психічні, як успадковані, так і набуті в процесі індивідуального розвитку (онтогенезу) властивості.

І поняття "*особистість*" теж багатозначне. З одного боку, воно означає конкретного індивіда як суб'єкта діяльності в єдності його індивідуальних властивостей (одиничне) та соціальних ролей (загальне), що виконуються ним у суспільстві. З іншого боку, особистість розуміється як соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у ньому соціально важливих властивостей, якостей і рис, що виникли в процесі прямої та непрямої (опосередкованої) взаємодії цієї особи з іншими людьми і роблять її, в свою чергу, суб'єктом праці, пізнання та спілкування. Тому саме другий аспект поняття особистості є найважливішим з погляду соціології, яку окрема людина цікавить не сама по собі, а як член певного суспільства, класу, спільноти або групи, що втілює в собі деякі соціально типові риси.

Таким чином, соціологічний підхід до особистості робить акцент саме на її належності до певної соціальної спільноти, яка накладає на людину відбиток, що впливає на її світогляд, ідеали, цінності, установки й норми поведінки, риси характеру, психологію тощо. Відтак ми підійшли до більш предметного визначення поняття особистості. *Особистість* — це стійка система соціально значущих властивостей, якостей та рис, що характеризують індивіда як продукт суспільного розвитку і залучення його до системи соціальних відносин через активну предметну діяльність і спілкування. Особистість формується в процесі соціалізації і є продуктом індивідуального досвіду та соціальної взаємодії [21, с.161] (див. рис. 10.1).

Соціалізація особистості	Соціальне середовище	Диспозиція особистості
Соціальна ідентифікація	Соціальні переміщення особистості	Соціальна адаптація
Соціальна роль		
Рольова ідентифікація	Соціальна норма	Ціннісні орієнтації
Соціальний статус	Соціальна орієнтація	Потреби особистості

Рис. 10.1. Соціальна обумовленість особистості

Таке тлумачення особистості містить у собі:

- *по-перше*, розуміння її у зв'язку з життєдіяльністю людини, її соціальною суттю. Тобто людина у процесі свого життя засвоює багатство соціального досвіду, розвиває свої потенції і включається в суспільне життя виходячи з можливостей, що надає їй суспільство, а також із власних можливостей та активності;

- *по-друге*, суспільне в людині завжди виявляється через індивідуальне. Виходячи з цього, можна сказати, що чим глибше і ширше людина засвоює навколишній світ, тим яскравіші її індивідуальні якості. І навпаки, чим багатший, складніший внутрішній світ людини, тим глибше вона виражає сутність суспільних відносин.

Вивченням особистості в усіх її суспільних проявах займається спеціальна соціологічна теорія, яка дістала назву "*соціологічна теорія особистості*". Предмет її розгляду — дослідження особистості як об'єкта і суб'єкта соціальних відносин на рівні взаємозв'язків із соціальними спільнотами.

Як об'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціологічною теорією за допомогою таких понять:

- *соціалізація*, тобто процес виникнення особистості, перетворення біологічно заданого матеріалу силами соціальної дійсності;

- *соціальна ідентифікація* — усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти;
- *рольова ідентифікація* — сприйняття суспільно заданих функцій і групових вимог як таких, що відповідають інтересам і потребам суб'єкта.

Як *суб'єкт соціальних відносин* особистість розглядається соціологічною теорією через систему таких понять:

- *самоусвідомлення* особистості, тобто усвідомлення власної самотності в межах соціуму;
- *нормативна свідомість* і *система ціннісних орієнтацій* (сприйняття і оцінка соціальної діяльності, поведінка за конкретних умов);
- *потреби, мотивації, соціальні установки, соціальна поведінка*, тобто поняття, які широко використовуються в психології.

Слід наголосити, що соціологічний аналіз розвитку індивіда дав відомий соціальний філософ Евальд Іл'єнков. У статті "Що ж таке особистість?" він пише: "Оскільки тіло немовляти з перших хвилин включене в сукупність людських відносин, потенційно воно вже особистість. Потенційно, але не актуально, бо інші люди ставляться до нього по-людськи, а воно до них — ні. Людські стосунки, в систему яких тільки немовляти включене, тут ще не набувають взаємного характеру. Вони односторонні, бо дитина ще довгий час лишається об'єктом людських дій, звернутих до неї, але сама ще не виступає як їхній суб'єкт..." Особистість, на думку Іл'єнкова, "... з'являється тоді, коли індивід починає самостійно, як суб'єкт, здійснювати зовнішню діяльність за нормами і еталонами, заданими йому ззовні, — тією культурою, у лоні якої він прокидається для людського життя, для людської діяльності" [17, С.43].

Поряд із названими соціальними поняттями соціологічна теорія особистості розглядає й властиві їй риси, витоки яких слід шукати у специфіці умов життєдіяльності окремих соціальних спільнот, до яких належать індивіди, тобто класових, соціально-професійних, національно-етнічних, соціально-територіальних, статево-вікових тощо.

До основної проблематики, що перебуває в руслі досліджень соціологічної теорії особистості, слід віднести:

- формування та розвиток потреб особистості в нерозривному зв'язку з функціонуванням і розвитком соціальних спільнот;
- вивчення закономірностей її взаємозв'язків із суспільством, соціальною групою, колективом;
- вивчення механізмів регуляції та саморегуляції її соціальної поведінки.

Соціологічна теорія особистості (або соціологія особистості) складається з численних соціологічних концепцій та теоретичних моделей особистості,

які у завершеному вигляді сформувалися в другій половині XIX — на початку XX ст. Зауважимо, що у вітчизняній соціологічній науці певний період предметом вивчення була лише марксистська соціологічна концепція. А праці таких відомих класиків соціологічної думки, як Т. Парсонс, Р. Лінтон, П. Сорокін, Е. Фромм та інших, були недоступні не лише широкому загалу, а й більшості вітчизняних учених-соціологів. Тому, на наш погляд, доцільно по черзі розглянути основні соціологічні концепції і теорії особистості.

Марксистська теорія особистості. Основними принципами цієї теорії є встановлення залежності особистості від об'єктивних суспільно-економічних, соціально-культурних та предметно-діяльнісних особливостей її соціалізації, внаслідок чого найважливішого значення набуває соціальна типологія особистості, тобто виявлення її суттєвих рис, зумовлених способом її життєдіяльності.

Природа особистості у цій теорії розглядається як складний комплекс взаємозв'язку соціального, психологічного і біологічного. На відміну від інших, ця концепція визначає в особистості не фізичну природу, а її соціальні якості. Тому, виходячи з цієї теорії, сутність особистості становить сукупність усіх суспільних відносин, а кожна людина — це продукт суспільства, своєї епохи, носій виробничих, класових, сімейних, національних, політичних, релігійних та інших суспільних відносин. При цьому вважається, що соціальні якості, як основоположні, не вичерпують особистість людини. В її формуванні важливу роль відіграють біологічні та інші якості.

Таким чином, згідно з марксистською теорією індивід є продуктом суспільства, тобто спільної діяльності людей. З'являючись на світ, людина не має свідомості, природжених ідей. Вони виникають як відображення людиною нових суспільних відносин, відповідного стану матеріальної і духовної культур, що склалися історично. Отже, соціальна типологія особистості є породженням та відображенням соціальної структури суспільства. Більше того, властивості і риси особистості зумовлюються історичним типом суспільства (первісним, рабовласницьким, феодальним, капіталістичним, соціалістичним), її належністю до відповідного суспільного класу (робітники, селяни тощо), а також особливостями національного характеру, специфікою умов та змістом праці. Йдеться тут про виділення так званих соціальних типів особистості, які співвідносяться з особливостями культури, з природою суспільно-економічних формацій.

Поряд із марксистською, однією з перших соціологічних і соціально-психологічних концепцій особистості, що виходили не з внутрішніх

характеристик людини, а з визнання вирішального значення взаємодії індивідів, була *теорія "дзеркального "Я"*, що розроблена американським соціологом Ч. Кулі (1864–1929) і систематизована іншим американським соціологом Дж. Мідом (1863–1931). На думку Кулі, "дзеркальне "Я" — це відчуття особистої визначеності, що формується у людини в результаті спілкування з іншими людьми. Воно синтезує в собі "уявлення інших людей про мене"; "уявлення про те, як інший оцінює мій образ"; "відчуття власного "Я". Для цієї теорії характерна надмірна абсолютизація міжособистісного спілкування у малих групах, а також певна відірваність особистостей від предметної діяльності і взаємовідносин із соціальною системою, до якої належить мала соціальна група [17, с.44].

Ряд соціологічних конструкцій особистості об'єднується навколо *теорії ролей*. Серед тих, хто так чи інакше причетний до розробки цієї теорії, відомі західні соціологи Р. Лінтон, Я. Морено, Дж. Мід, З. Фрейд, Т. Парсонс. Особистість трактується цією теорією як "функція від тієї сукупності ролей, які виконує індивід у суспільстві". Отже, в процесі соціалізації особистість засвоює різні аспекти поведінки (ролі) людей у суспільстві і, таким чином, стає особистістю. Досить поширеною є думка про те, що особистість — це результат засвоєння людиною правил життя і поведінки в суспільстві. Її найпосплідовніше викладено в *необіхевіористській концепції*, що розглядає особистість як просту сукупність соціально прийнятних відповідей на сукупність соціальних стимулів.

У *теоріях соціальної установки* особистість розглядається як результат соціальних установок. Засвоюючи їх, людина виробляє в собі установку на те, щоб бути особистістю. В зарубіжній соціології термін *соціальної установки* вперше був ужитий американським соціологом Вільямом Томасом (1863–1947) і польським соціологом Флоріаном Знанецьким (1882–1953) у їх спільній праці "Польський селянин у Європі і Америці". Під соціальною установкою вони розуміли психологічне переживання індивідом цінності, значення, змісту соціального об'єкта, тобто стан свідомості індивіда стосовно певної цінності. Цей термін було запроваджено до наукового обігу для аналізу зв'язків між індивідом і соціальною організацією. У сучасній західній соціології теорію соціальної установки широко використовують у прикладних дослідженнях, особливо при вивченні суспільної свідомості й політичної поведінки виборців під час виборчих кампаній.

Ряд сучасних поглядів на особистість об'єднано під назвою *"концепції соціального характеру"*. Ці концепції в основному сформувалися в ході полеміки з натуралістичними тлумаченнями характеру людини,

запропонованими австрійським психологом і соціальним мислителем Зигмундом Фрейдом (1856-1939). Фрейд вважав, що поведінка людини є наслідком її природних сексуальних потягів. Полемізуючи з ним, Еріх Фромм показав, що основний підхід до вивчення людської особистості повинен ґрунтуватися на розумінні ставлення людини до світу, інших людей, природи і до самої себе. У сучасній західній соціології аналіз різних типів соціального характеру посідає значне місце, що втілюється у дослідженнях з етнопсихології, соціології етнічних і расових відносин, у соціології засобів масової комунікації і громадської думки.

Значне місце серед соціологічних концепцій особистості належить *теорії референтної групи*. Термін "референтна група" ввів до наукового обігу американський соціальний психолог Г. Хаймен, який під референтною групою розумів соціальну групу, на яку індивід орієнтує свою власну поведінку (від сім'ї до цілого класу). Референтні групи поділяють на два типи: 1) *компаративна*, тобто та група, що являє собою стандарт, за яким індивід оцінює себе й інших; 2) *нормативна*, тобто реальний або уявний колектив, з яким індивід співвідносить свою поведінку і майбутнє.

Завершити спробу далеко не повного викладу соціологічних концепцій особистості доцільно розглядом *теорії інтегрального синтезу*, над якою плідно працював російсько-американський соціолог П. Сорокін (1889-1968), найвидатніша постать на соціологічному небосхилі ХХ століття. Дослідивши вплив соціальних потрясінь на поведінку особистості, Сорокін висунув "принцип поляризації", згідно з яким тенденція до моральної індіферентності і рутинної поведінки посилюється у періоди загострення соціальних криз, коли більшість людей зайнята пошуками гедоністичного задоволення потреб, тим часом як меншість орієнтована на альтруїстичну, релігійну та подібну їм активність. Коли ж соціальне потрясіння минає, поведінка повертається у нормальне русло.

Щоб зрозуміти суть даної концепції Сорокіна, досить ознайомитися з його всесвітньо відомою працею "Соціологія революції". Визначивши загальні для всіх революцій закономірності, на перше місце він ставить "зміну у поведінці людей, їхній психології, ідеології, віруваннях і цінностях". Думка Сорокіна про те, що революції не соціалізують, а біологізують людей, перевірена соціальною практикою. Актуальна вона і в наш час, коли відбувається соціальна революція і ми є свідками того розпачу, тієї соціальної апатії, що їх мав на увазі вчений. Якщо говорити про Україну, то у нас відбувається безкровна "мала соціальна революція" (термін П. Сорокіна). Головне для нас — не забувати трагічного досвіду минулого.

"Реформи, — писав П. Сорокін, — повинні проводитися у життя правовими конституційними засобами" і ні в якому разі "не повинні зневажати людську природу і суперечити її базовим інстинктам" [17, с.46]. Сподіваємось, що саме так і буде в Україні — через усі труднощі й негаразди перекідного періоду особистість пройде з мінімальними втратами.

Розглянувши різноманітні соціологічні концепції особистості, можна зробити висновок, що діалектика розвитку наукових поглядів на особистість іде шляхом від подолання спрощених схем до системного її розуміння. А це, у свою чергу, зумовлює потребу ретельного вивчення вже відомих і розробку новітніх соціологічних концепцій особистості.

10.2. Визначення соціологічної структури особистості

У сучасній соціології окреслились два підходи до аналізу соціологічної структури особистості — нормативний і функціональний.

Суть *нормативного підходу* полягає в тому, що він допомагає віднайти ті найсуттєвіші ознаки, яким особистість має відповідати в ідеалі. Серед нормативних елементів особистості такими є світогляд, духовне багатство, висока мораль. Слід зауважити, що такий прогностичний підхід до особистості мало сприяє вирішенню конкретних науково-практичних завдань. За цієї умови більш конструктивним є функціональний підхід до визначення соціологічної структури особистості.

Функціональний підхід, на відміну від нормативного, допомагає виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи з цього підходу, у соціологічній структурі особистості можна виділити три основних елементи: 1) соціальний статус; 2) соціальну роль; 3) спрямованість особистості. Доцільно розглянути кожен з цих елементів окремо.

Соціальний статус визначається в соціології як становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів або соціальних груп, яке пізнається за соціально значущими для даної системи ознаками. У найзагальнішому розумінні *соціальний статус* особистості в суспільстві пов'язують, як правило, з віком, статтю, походженням, професією, сімейним станом. За своєю природою люди (окремі особистості, групи) не впорядковані. Але в суспільній свідомості вони завжди порівнюються за своїми статусними ознаками, розміщуються в ієрархічному порядку. Виходячи з цього розрізняють такі види статусу: 1) "*природжений*" (соціальне походження, стать, національність, раса); 2) "*надбаний*" (освіта, кваліфікація).

Крім того, соціальний статус може бути *офіційним* або *неофіційним*. Офіційний має під собою, як правило, офіційну основу — реальний внесок індивіда у розвиток суспільства (праця інженера, вчителя). Втім, як свідчить практика, часто неофіційний статус оцінюється певними категоріями людей вище, ніж офіційний (статус директора гастроному, приймальника склопосуду тощо). Слід також відрізнити соціальний статус від статусу особистого, тобто становища, що його займає індивід як людська істота у первинній групі (сім'ї, колі друзів, серед колег).

У марксистській соціології першоосною визначення соціального статусу є *класовий поділ* суспільства, розбіжності всередині самих класів. Дослідження, які проводилися радянськими соціологами, у тому числі й українськими, свідчать, що в умовах радянського суспільства вирішальну роль для визначення соціального статусу відігравали професія, освіта, заробітна плата, територіальні та вікові відмінності.

У західній соціології дослідження соціального статусу значною мірою спираються на *концепцію соціальної стратифікації* німецького соціолога Макса Вебера (1864-1920), згідно з якою статусні групи є найважливішими елементами соціальної структури. Такі групи характеризуються специфічним стилем життя, певним типом освіти й занять, сприйняттям певних цінностей і вірувань, додержанням правил поведінки і звичаїв. На думку пізніших прихильників функціоналістської методології (Т. Парсонс, П. Сорокін, В. Варбер, К. Девіс, У. Мур), стратифікаційна система суспільства — об'єктивна потреба будь-якої розвинутої держави. "Суспільства без розшарування, з реальною рівністю їхніх членів, — за словами Сорокіна, — міф, який так ніколи й не став реальністю за всю історію людства". У своїй концепції П. Сорокін як критерій соціальної стратифікації бере *три основні форми: економічну, політичну і професійну*.

Т. Парсонс у *теорії соціальної дії* спробував розробити універсальні критерії соціальної стратифікації, а саме: 1) *якість* (позиція, відповідальність, компетентність особистості); 2) *виконання* (оцінка діяльності індивідів порівняно з діяльністю інших людей); 3) *володіння* (майстерністю, талантом, матеріальними, культурними ресурсами).

У сучасних *концепціях соціальної мобільності* (термін запровадив у соціологію П. Сорокін) часто використовують семикласову вертикальну стратифікацію: 1) вищий клас професіоналів, адміністраторів; 2) технічні спеціалісти середнього рівня; 3) комерційний клас; 4) дрібна буржуазія; 5) техніки й робітники, які здійснюють керівні функції; 6) кваліфіковані робітники; 7) некваліфіковані робітники.

Розділ 10. Соціологія особистості

Цікаві розробки, пов'язані із соціальним статусом особистості, з'являються останнім часом і в Україні. Так, відомі українські соціологи Ю. Канигін і Ю. Яковенко пов'язують проблему соціального статусу особистості з потребою формування інтелектуальної еліти. Соціальний статус особистості, стверджують вони, вже давно переріс свої стихійні прояви і формується цілеспрямовано, з урахуванням індивідуальних якостей особистості. Наприклад, у США щорічно витрачається 56 млн доларів на реалізацію програм для обдарованих дітей; у Японії, Франції, США діють "супердитсадки", де проводиться селективна робота з виявлення найбільш обдарованих дітей. При працевлаштуванні менеджера на американське підприємство у нього беруть інтерв'ю протягом дня, а для продавців там існують тести, що складаються з 80-90 запитань. На Заході існують також спеціально розроблені технічні й соціальні механізми "захисту системи від дурня". Під дурнем тут розуміють не просто нерозумну людину, а, найімовірніше, некомпетентного спеціаліста, людину не на своєму місці.

Слід також зазначити, що концепція єдиної політехнічної школи, що діє сьогодні в Україні, явно застаріла. Вона пов'язана з уніфікацією особистостей, у той час, коли потрібен селективний добір. Торкаючись проблеми соціального статусу науковця, українські вчені попереджають, зокрема, про соціальну небезпечність "учених дурнів", "війовничої сірості". Протистояти цій біді справжня особистість не в змозі. Звідси вихід — треба створювати соціальний інтелект нації, розумне суспільство.

Соціальна роль. Виходячи із соціального статусу людина як член суспільства виконує в ньому ту чи іншу соціальну роль. Соціальна роль визначається в соціології як нормативний зразок поведінки індивіда, що займає певну соціальну позицію (у суспільстві, соціальній групі, організації) і виконує відповідні їй функції. Виконуючи ті чи інші соціальні ролі в суспільстві, одні з них індивід має можливість вибирати вільно (роль матері, батька), інші йому надані незалежно від його волі й бажання (роль жінки, чоловіка, національність, раса). Із соціальною роллю, як правило, пов'язують певні права та обов'язки індивіда, ступінь реалізації яких залежить не тільки від змісту рольових вимог, а й від можливостей і якостей його самого. Між різноманітними соціальними ролями, що їх виконує індивід, можуть виникати внутрішні або міжрольові конфлікти. Наприклад, індивід може бути добрим сім'янином, але поганим спеціалістом, обдарованим вченим, але посереднім лектором.

Частина III. Спеціальні соціологічні теорії

Для вивчення сукупності соціальних ролей, які виконує в суспільстві особистість, використовують два основних поняття: 1) спосіб життя як відображення соціального в індивідуальному; 2) стиль життя як відображення індивідуального в соціальному. Рольова інтерпретація особистості — корисний інструмент пізнання і формування її соціальних якостей. Освоєння соціальної ролі, вирішення міжрольових і внутрішніх конфліктів зумовлюють появу стійкого конкретного індивіда, який може протистояти традиційним рольовим впливам. Свідченням цього є різноманітні прояви девіантної поведінки (відхилення від норми), яка, за словами українського соціолога В. Тарасенка, не завжди може бути оцінена однозначно негативно й іноді вказує "на потребу в зміні "непрацюючих" норм, оновлення застарілих цінностей" [17, с.50].

Отже, два перших елементи соціологічної структури особистості: соціальний статус і соціальна роль у сукупності становлять її базис. Третій структурний елемент — спрямованість особистості — наближає нас до суб'єктивних характеристик особистості.

Спрямованість особистості. У загальному вигляді спрямованість особистості розкриває її ставлення до навколишньої дійсності і самої себе. Відомий український соціолог В. Хмелько [28] виділяє три аспекти соціальної спрямованості особистості:

- *ідейно-політична*, яка містить у собі різні сторони суб'єктивного ставлення людини до певних ідеологій, класів, націй, держав, правових систем, мікросоціальних груп, спільнот і політичних організацій;
- *соціально-культурна*, тобто ставлення до праці, інших видів неполітичної діяльності, їхніх безпосередніх умов, до сім'ї та до інших малочислених соціальних груп;
- *моральна*, що включає моральні орієнтації, які відображають суб'єктивне, особистісне ставлення людини до інших людей і самої себе.

У своїх безпосередніх проявах спрямованість особистості виступає щодо інших людей як сукупність особистих якостей індивіда, які характеризують його потреби, інтереси, прагнення, ідеали, переконання, цінності тощо.

Таким чином, соціологічна структура особистості є сукупністю стійких зв'язків між елементами у процесі становлення, діяльності і спілкування людини як суспільної істоти (див. рис. 10.2). Саме тому її аналіз є першоосновою соціологічного дослідження особистості. Здійснивши його, ми маємо всі підстави для того, щоб перейти до розгляду питання про взаємодію особистості і суспільства та їх взаємовплив одне на одного.

Рис. 10.2. Структура особистості як соціальної системи

10.3. Шляхи взаємодії особистості з суспільством

Дослідження основних механізмів взаємодії особистості і суспільства — одне з найскладніших завдань соціологічної науки. Основною проблемою, навколо якої розгортаються дискусії з часів виникнення соціології, є проблема історичного протистояння особистості і суспільства. У ході протистояння визначилися дві групи механізмів, протилежних за змістом і водночас близьких за взаємозалежністю і взаємопотребою. Що ж це за механізми?

До *першої групи* варто віднести механізми соціалізації особистості (соціальна адаптація, індивідуалізація, соціальний контроль). *Другу групу* утворюють механізми саморозвитку, зміни соціальної системи (індивідуальна цілеспрямованість, міжособистісне спілкування, різноманітні способи зв'язку індивідів із суспільством).

Логіку розвитку зазначених механізмів диктує соціально-історичний підхід, аналіз їх практичного втілення на різних етапах суспільного розвитку. Скористаємося для цього власним історичним досвідом періоду

соціального експерименту, що випав на долю шостої частини суходолу й усіх народів, які на ній живуть у ХХ ст. На думку відомого українського соціолога Є. Головахи, соціально-історична типологія особистості впродовж цього періоду представлена трьома головними типами: 1) особистістю, "розчиненою" у суспільстві; 2) особистістю, відчуженою від суспільства; 3) "перехідним" типом особистості.

Що ж являє собою *перший тип*, або *особистість*, "розчинена" у суспільстві? Цей тип глибоко проаналізовано у працях західних соціологів. У їхніх різноманітних концепціях він має різні назви: "авторитарна особа" (Е. Фромм, М. Геркхмайер, Г. Адорно); "одномірна людина" (Г. Маркузе); "ззовні орієнтована особа" (Д. Рісмен); "людина-маса" (Х. Ортега-і-Гасет) та ін. Усі ці назви так чи інакше об'єднуються навколо поняття "соціальний конформізм". Характеризуючи перший тип особистості, деякі вчені виходять з його класової суті. Таке трактування, на наш погляд, дещо обмежене. Швидше це психологічний тип, для якого характерні духовна обмеженість та інстинктивний потяг до стадності. Саме таким, розчиненим у масі, він постає у відомій праці "Повстання мас" (1929) іспанського філософа і соціолога Х. Ортеги-і-Гасета (1883—1955). "Спільна якість натовпу, — пише він, — це маса, інакше кажучи, баласт, який тягне суспільство донизу" [17, с.51].

Другий тип — *особистість, відчужена від суспільства*, — виник у період, який згодом дістав назву застою. Саме у цей період відбувався процес відокремлення особистості від держави, приватизації інтересів та відчуження їх від інтересів тоталітарної системи. Це був період роздвоєння особистості, коли, скажімо, людина вступала до комуністичної партії, не вірячи у проголошувані нею ідеали. У такого типу особистості існує дві системи цінностей — для зовнішнього вжитку і для внутрішнього. Отже, зазначений тип можна охарактеризувати як особистість з глибоким внутрішнім протистоянням стосовно суспільства, відчуженням від нього.

І нарешті, останній, *третій*, або "*перехідний*" тип особистості, характерний для сьогодення. Йому притаманна виразна амбівалентність ставлення до перспективи подальшого демократичного перетворення суспільства (амбівалентність у цьому випадку — полярне ставлення щодо того самого суб'єкта). Особистості цього періоду, за плечима якої руйнівний для будь-якої свідомості тоталітарний досвід, властиві такі риси: недовіра до будь-якої влади; потяг до релігії і містики; роздвоєння свідомості; відмова від політичного життя в усіх його проявах, окрім стихійного протесту; суперечливе поєднання демократичної і тоталітарної свідомості;

Розділ 10. Соціологія особистості

недостатнє розуміння основних принципів демократії; паралельна орієнтація на взаємовиключні цінності.

Таким чином, проаналізувавши взаємодію особистості і суспільства на різних етапах історичного розвитку, ми можемо сформулювати основні завдання для особистості і суспільства з метою досягнення між ними необхідної гармонії. На наш погляд, до таких завдань слід віднести:

1. *Подолання будь-яких залишків несвободи* (як зовні, так і всередині). Лише з вільною від нашарувань тоталітарного минулого свідомістю особистість зможе по-справжньому визначитись у своєму ставленні до суспільства.

2. *Розвиток освіти, компетентність на всіх рівнях*. Чи не найважливішим у вирішенні цього завдання є створення системи інтелектуалізму, яка б сприяла перетворенню знань на соціальну і, особливо, виробничу силу.

3. *Пріоритет духовного над матеріальним*. Надмірне захоплення матеріальним — одна з найхарактерніших рис нашого нинішнього буття. І вважати її виправданою труднощами перехідного періоду можна лише до певної міри. Ще у повоєнні роки, в період проголошення на Заході "суспільства загального благоденства", Е. Фромм дійшов висновку: багатство не приносить радості, а гонитва за насолодою робить людину нещасною і самотньою.

4. *Формування громадської думки*. Здогад, який далеко випередив свій час, щодо залежності особистості, вченого, громадянина від громадської думки ще на початку століття висловив відомий економіст і соціолог М. Туган-Барановський. Соціологи і політологи сьогодення також глибоко переконані: доки не запрацює по-справжньому громадська думка, говорити про гармонізацію суспільно-особистісних відносин передчасно.

5. *Розвиток громадської самодіяльності, суверенітет особистості*. Подолати статичність у свідомості, бути господарем на своїй землі, досягти справжньої гармонії особистості у стосунках із суспільством людина зможе лише тоді, коли вона стане вільною економічно. Економічна ж свобода досягається лише через розвиток громадської самодіяльності, через самоврядування. Відомий український вчений і соціальний мислитель М. Драгоманов ще у позаминулому столітті висловив думку щодо вирішального значення місцевого самоврядування як природного фактора політичної свободи для звільнення особистості й розвитку суспільних сил.

Отже, соціологія особистості вивчає реально функціонуючі соціальні механізми взаємовпливу і взаємозалежності особистості і суспільства, допомагає виявляти нові суспільні процеси, створювати нові соціальні технології, що сприятимуть поєднанню об'єктивних і суб'єктивних, **спільних** (колективних) та індивідуальних факторів розвитку особистості. Однак

не слід забувати, що соціологія може лише впливати, а не підміняти собою соціальну політику, основна мета якої — практична узгодженість і координація дій членів суспільства з урахуванням їхніх потреб та інтересів. Значення такого впливу соціології на соціальну політику і соціальну практику з кожним днем зростає. Світовий досвід свідчить: там, де на серйозний рівень поставлено соціологічні дослідження особистості, вдається уникнути серйозних проблем, на які ще багате сьогоднішня в Україні.

Резюме

1. Соціологія особистості — спеціальна соціологічна теорія, що досліджує широке коло питань взаємозв'язку особистості з суспільством, соціальними спільнотами і групами. Вона також вивчає проблеми міжособистісних відносин людей у процесі їх соціалізації, закономірності й тенденції засвоєння різноманітних форм людської діяльності, спілкування тощо.
2. Предметом соціології особистості є дослідження особистості як об'єкта і суб'єкта соціальних відносин та соціальних дій на рівні взаємозв'язків із різноманітними соціальними спільнотами (групами).
3. Поняття "особистість" під кутом зору соціології має кілька значень. З одного боку, воно означає конкретного індивіда як суб'єкта діяльності в єдності його індивідуальних властивостей та соціальних ролей, що виконуються ним у суспільстві. З іншого боку, особистість розуміється як суто соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у ньому соціально важливих якостей і рис, що виникли в процесі взаємодії цієї особи з іншими людьми і роблять її, таким чином, суб'єктом праці, пізнання та спілкування.
4. Соціологічний підхід до особистості робить акцент саме на її належності до певної соціальної спільноти, яка, у свою чергу, накладає на неї відбиток, що впливає на світогляд людини, її ідеали, цінності, установки, норми поведінки, риси характеру та форми діяльності.
5. Соціологічні теорії особистості складаються із численних соціологічних концепцій особистості, серед яких найголовнішими є марксистська теорія особистості; теорія соціального характеру особистості; теорія інтегрального синтезу особистості тощо.
6. У сучасній соціології окреслились два головні підходи до аналізу соціологічної структури особистості. Суть першого (нормативного) підходу полягає в тому, що він дає змогу визначити найсуттєвіші ознаки, яким має відповідати особистість в ідеалі, а саме: її світогляд, духовне багатство, висока мораль тощо. Другий (функціональний) підхід

допомагає (на відміну від нормативного) виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи з цього підходу у соціологічній структурі особистості виділяють три основних елементи: 1) соціальний статус; 2) соціальна роль; 3) соціальна спрямованість особистості.

7. Механізми взаємодії особистості і суспільства містять дві групи чинників: 1) механізми соціалізації особистості (соціальна адаптація, соціальна індивідуалізація та соціальний контроль); 2) механізми саморозвитку особистості (індивідуальна цілеспрямованість, міжособистісне спілкування, різноманітні способи зв'язку індивіда із суспільством).
8. Для досягнення ефективної взаємодії та певної гармонії між особистістю та суспільством слід звернути увагу на такі чинники: 1) подолання будь-яких залишків несвободи; 2) розвиток освіти серед громадян; 3) пріоритет духовного початку над матеріальним; 4) формування громадської думки; 5) розвиток громадської самодіяльності, суверенітет особистості. Отже, соціологія особистості вивчає реально функціонуючі соціальні механізми взаємовпливу і взаємозалежності особистості і суспільства, допомагає виявляти нові суспільні процеси та явища, створює відповідні соціальні технології, що сприятимуть поєднанню об'єктивних і суб'єктивних, спільних та індивідуальних факторів розвитку особистості.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Асєв В. Г.* Мотивация поведения и формирование личности. — М.: Мысль, 1976.
2. *Бєбєшкїна И. Э.* Структура личности: Методолог. анализ. — К.: Наук. думка, 1986.
3. *Блєйхєр В. М., Бурлачук Л. Ф.* Психологическая диагностика интеллекта и личности. — К.: Выща шк., 1978.
4. *Бобнєва М. И.* Социальные нормы и регулирование поведения. — М.: Политиздат, 1978.
5. *Григорьян Б. Т.* Человек. Его положение и призвание в современном мире. — М.: Мысль, 1986.
6. *Даутов Т. М.* Личность как социологическая проблема. — Алма-Ата: Наука, 1970.
7. *Донченко Е. А., Сохань Л. В., Тихонович В. А.* Формирование разумных потребностей личности. — К.: Политиздат Украины, 1984.
8. *Здравомыслов А. Г.* Потребности. Интересы. Ценности. — М.: Политиздат, 1986.

9. Кон И. С. Социология личности. — М.: Политиздат, 1967.
10. Кон И. С. Открытие "Я". — М.: Политиздат, 1978.
11. Кравченко А. И. Введение в социологию. — М.: Новая шк., 1995.
12. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. — М.: Политиздат, 1975.
13. Личность как объект социологии / Отв. ред. В. Н. Лавриненко. — Красноярск, 1971.
14. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технологи. Навч.-метод. посіб. — К.: ІЗМН, 1999.
15. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Введение в социологию.: Учеб.-метод. пособ. — К.: МАУП, 1996.
16. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Социология: Учеб. пособ.—К.: МАУП, 2002.
17. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
18. Платонов К. К. Структура и развитие личности. — М.: Наука, 1986.
19. Система социологического знания: Учеб. пособ. /Сост. Г. В. Щёкин.— 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
20. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. /За ред. В. С. Пилипенка. — К.: Каравела, 2003.
21. Социологический энциклопедический словарь /Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
22. Туленков Н. В. Социология личности: Конспект лекции по социологии. — К.: УГУФВС, 1994.
23. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по рецептурным личностным методикам: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1987.
24. Фролов С. С. Социология: Учебник. — М.: Логос, 1996.
25. Харчева В. Г. Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
26. Хмелько В. Е. Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методологии социологических исследований. — К.: Политиздат Украины, 1988.
27. Хмелько В. Е. Номинальная шкала личностных качеств // Социологические исслед. — 1981. — № 2.
28. Хмелько В. Е. Социальные ориентиры личности. — К.: Наук. думка, 1988.
29. Хомич И. И. Человек — живая система: естественнонаучный и философский анализ. — Минск: Беларусь, 1986.
30. Шарден Т. Феномен человека. — М.: Наука, 1987.
31. Яковлев А. М. Взаимодействие личности и общества в системе социального контроля // Социальная психология личности. — М.: Наука, 1979.

Розділ 11. СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

 В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

/ давати визначення науковій дисципліні "соціологія сім'ї" та охарактеризувати її об'єкт і предмет;

✓ описувати сім'ю як об'єкт соціологічного дослідження;

/ розкривати зміст основних соціальних функцій сім'ї в сучасному суспільстві;

/ характеризувати сучасний стан сім'ї в українському суспільстві та визначати тенденції її розвитку;

✓ пояснювати сутність демографічної політики сучасної держави стосовно розвитку сім'ї та сімейно-шлюбних відносин.

11.1. Соціологія сім'ї як наука: об'єкт, предмет, сутність та основні категорії

Сім'я являє собою об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю, що ґрунтується на шлюбі та кровній спорідненості. Вона відіграє особливу й важливу роль в усій історії розвитку та функціонування людського суспільства. *Сім'я* є необхідним компонентом соціальної структури будь-якого суспільства, а також головним осередком організації побуту, найважливішою його виробничою та споживчою одиницею. Через сім'ю змінюються покоління людей, у ній народжується людина, відбуваються її соціалізація та виховання, через неї продовжується рід і, значною мірою, реалізується обов'язок турбуватися про старих і непрацездатних членів суспільства. Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком та жінкою у формах, санкціонованих суспільством. Усю сукупність найважливіших проблем, пов'язаних із сім'єю, вивчає така спеціальна соціологічна теорія, як соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї — спеціальна соціологічна теорія, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномена у конкретних культурних і соціально-економічних умовах, що поєднують у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи.

Об'єктом соціології сім'ї виступає сім'я у двох іпостасях: як мала соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як соціальний інститут, що регулює відтворення людини, — з другого боку.

Предметом соціології сім'ї є закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також всередині сім'ї в процесі її становлення, функціонування і розвитку.

Перш ніж розглянути найважливіші категорії сім'ї, слід уточнити, що являють собою два головних феномени, які нею вивчаються: шлюб і сім'я. Шлюб і сім'я — історично змінні явища. Їх суспільний, соціальний зміст визначає те, що властиве їм як різновиду суспільних інститутів та відносин, які перебувають у складній взаємодії суспільних умов із природно-біологічною, інстинктивною природою статевих потреб людини. *Шлюб* — це історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, визначає подружні та батьківські права й обов'язки. *Сім'я*, у свою чергу, є складнішою системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не лише подружжя, а й їхніх дітей, а також інших родичів та близьких.

Окрім того, сім'я виступає як соціально-економічний осередок суспільства і являє собою, таким чином, дуже близьку до "оригіналу" модель усього суспільства, в якому вона функціонує. *Сім'я* — це соціальний інститут з огляду на суспільне санкціонування шлюбно-сімейних відносин. Водночас це й мала соціальна група, що має історично визначену організацію і члени якої зв'язані між собою родинними стосунками, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю, соціальна потреба в якій виявляється у фізичному й духовному відтворенні населення [21, с.315].

Виходячи із зазначеного можна виділити такі соціальні особливості сім'ї як форми людської життєдіяльності:

- 1) соціально-історична зумовленість сімейних стосунків і сімейної організації;
- 2) існування сім'ї та її специфічна функція є наслідком об'єктивної потреби, пов'язаної з однією із найважливіших соціальних форм — створенням і відтворенням безпосереднього суспільного життя, з одного боку, а також із створенням самої людини і продовженням її роду — з іншого;
- 3) наявність у сім'ї, поряд із загальними для усіх соціальних явищ, рис і якостей, ряду специфічних соціальних особливостей, насамперед, кількісного складу сімейної групи, ступеня спорідненості, спільності побуту, взаємної моральної відповідальності тощо (див. рис. 11.1).

Головні ознаки сім'ї

Шлюбні або кровно-
родинні зв'язки між усіма
її членами

Спільне проживання в
одному приміщенні

Загальний сімейний бюджет

Рис. 11.1. Головні ознаки сім'ї

Соціологія сім'ї, досліджуючи шлюбно-сімейні стосунки, використовує такі поняття й категорії, що відображають основні аспекти функціонування сімейної групи, — умови та спосіб життя сім'ї, її структуру, функції, спосіб мислення (сімейна ідеологія), успішність функціонування, етапи життєвого циклу тощо. Розглянемо найважливіші з цих аспектів.

Умови життя сім'ї—це категорія, що являє собою сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів макро- й мікросередовища проживання сім'ї. До головних *факторів макросередовища* або загальних соціальних умов життєдіяльності сім'ї належать такі:

1. Соціально-економічні умови й відносини, що зумовлені ступенем розвитку виробничих сил. Вони відображають рівень матеріально-технічної бази, її інфраструктуру, певний етап розвитку суспільства.
2. Соціальні умови й відносини, що зумовлені соціальною структурою суспільства (тобто розмежуванням населення на групи, класи, верстви, а також за демографічною, етнічною, професійною і територіальною ознаками), яка характеризується суспільним розподілом праці і станом виробничих сил на певному етапі його розвитку.
3. Соціально-культурні (духовно-моральні) умови та відносини, що відображають систему існуючих у суспільстві правових, морально-етичних норм, цінностей та ідеалів, зразків діяльності й поведінки, які носять нормативний характер для сім'ї, а також засоби збереження та передачі соціальної інформації й соціального знання, доступність сім'ї до закладів освіти, культури, мистецтва, спорту, інших духовних цінностей суспільства.
4. Соціально-екологічні умови, що відображають природно-географічні та кліматичні *особливості* розміщення сім'ї, ступінь урбанізації і санітарно-гігієнічних умов її життєдіяльності, а також популяційну насиченість середовища існування сім'ї.

Ці загальні соціальні (об'єктивні) умови, або фактори макросередовища, по-своєму впливають на життєдіяльність сім'ї, як правило, опосередковано, через її найближче соціальне оточення, або за допомогою *факторів мікросередовища*. До них належать такі компоненти, як ступінь урбанізації середовища безпосереднього поселення сім'ї (тип населеного пункту: місто, село, кількість жителів тощо), характеристика можливостей зайнятості населення (кількість підприємств, робочих місць, рівень кваліфікації, освіти тощо), демографічна структура, етнічні характеристики, кількісні і якісні показники розвитку інфраструктури середовища розміщення сім'ї (тобто наявність сфери обслуговування, дитячих, лікувальних, культурно-спортивних закладів тощо).

Крім того, до факторів мікросередовища проживання сім'ї часто відносять соціально-психологічні умови й відносини, які істотно впливають на її життєдіяльність і характеризують стан суспільної свідомості людей. Ці умови мають яскраво виражений суб'єктивний характер. До них насамперед належать соціальні установки, інтереси й ціннісні орієнтації, які, немовби вплітаючись у загальну тканину суспільної свідомості, набувають статусу самостійного об'єкта дослідження і практично не розглядаються в контексті умов. Їх дедалі частіше виділяють у самостійну категорію "спосіб мислення сім'ї", або *"сімейна ідеологія"*. Під способом мислення сім'ї розуміють сукупність цінностей, норм та установок у сфері сімейного життя.

Структура сім'ї визначається усією сукупністю стосунків між її членами, включаючи, крім стосунків родинності, системи господарських та духовно-моральних стосунків, у тому числі владних, авторитету тощо. Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох факторів, визначальним серед яких є тип подружжя. В історичній ретроспективі відомі подружжя двох видів: моногамні й полігамні.

Моногамія — це шлюб між одним чоловіком і однією жінкою. *Полігамія* — це шлюб одного чоловіка з кількома жінками, а різновидом полігамії є *поліандрія* — це шлюб однієї жінки з кількома чоловіками.

Залежно від сфери вибору чоловіка або жінки шлюби поділяють на *ендогамні*, тобто такі, які укладаються в межах власної, але більш широкої спільноти, наприклад у межах соціального класу чи касты, та на *екзогамні*, що укладаються між партнерами, які належать до різних соціальних груп.

За ієрархією престижу та влади у сім'ї виділяється *патріархальна сім'я*, де батько здійснює владу і користується найвищим авторитетом, і *матріархальна сім'я*, де влада належить матері. Існують також сім'ї *егалітарні*, переважно у сучасних суспільствах. Окрім того, сім'ї поділяються на *патрілінеальні*, в яких успадкування прізвища, майна, престижу і соціаль-

ного становища відбувається по лінії батька, і на *матрілінеальні*, в яких успадкування відбувається по лінії матері. І, нарешті, розрізняються шлюби *патрілокальні*, які характеризуються тим, що молоде подружжя після шлюбу переходить у дім батьків чоловіка, і *матрілокальні*, коли молоде подружжя оселяється у домі батьків жінки (див. рис. 11.2).

Форма сім'ї	Біологічні зв'язки, шлюб і правові норми: Нуклеарна сім'я складається з дорослих (батьків) і дітей Розширена сім'я включає нуклеарну сім'ю і багатьох родичів _____
Форма шлюбу	1. Моногамія - шлюб між одним чоловіком та однією жінкою 2. Полігамія - шлюб між одним і декількома індивідуумами 3. Полігінія - шлюб між одним чоловіком і декількома жінками 4. Поліандрія - шлюб між однією жінкою та декількома чоловіками 5. <u>Груповий шлюб - між декількома сім'ями</u>
Тип владних структур	1. Патріархальний - влада чоловіків над іншими членами сім'ї (Таїланд, Японія, Німеччина) 2. Матріархальний - влада жінок над іншими членами сім'ї 3. Егалітарний - влада розподіляється між чоловіком та жінкою
Найкращий партнер	1. Екзогамія - правила, що регулюють шлюби поза визначеними групами 2. Ендогамія - правила, що приписують укладання шлюбу <u>всередині однієї соціальної групи (Індія - кастова система)</u>
Право вибору місця проживання	1. Неолокальне - місце проживання окремо від батьків 2. Патрілокальне - дружина живе в домі чоловіка 3. <u>Матрілокальне - чоловік живе в домі дружини</u>
Родовічна і спадкоємність майна	1. По чоловічій лінії 2. По жіночій лінії 3. Двостороння спадкоємність майна (загальноприйнято по 40%) _____

Рис. 11.2. Структура сім'ї у різних суспільних системах

Разом з тим зазначимо, що типи структур сім'ї змінюються з часом. Вони залежать від історичної епохи, узвичаєного віросповідання та законодавства, рівня цивілізаційного розвитку суспільства тощо.

Успішність функціонування шлюбно-сімейних стосунків (або сім'ї) — це категорія, що відображає якість її діяльності. Вона, по-перше, дає змогу проводити порівняння їх якісних характеристик у різних суспільних системах і в різні проміжки часу. По-друге, вона виступає як нормативна модель управління шлюбно-сімейними стосунками в суспільстві. Під успішністю

сімейно-шлюбних стосунків у різних суспільствах розуміють різні речі, оскільки проблема критеріїв їхньої оцінки — питання досить складне.

Загалом критерієм успіху сімейно-шлюбних стосунків вважають: 1) міцність шлюбу; 2) суб'єктивне відчуття щастя у подружжя; 3) виконання бажань більш широких соціальних груп; 4) всебічний розвиток особистостей подружжя, а саме їхніх здібностей і активності, виховання здібних та активних дітей; 5) досягнення цілковитого взаєморозуміння, внутрішньої інтеграції подружжя, відсутність конфліктів і криз, викликаних антагонізмами між членами сім'ї. У той же час цілковитий успіх шлюбу та сімейно-шлюбних стосунків буває досить рідко. Однак це не повинно неодмінно означати дезорганізацію та розпад сімейної групи.

Під *способом життя сім'ї* розуміють усю сукупність тих видів життєдіяльності, які виконуються усіма разом або деякими із членів сім'ї чи одним із них, але від імені і для усієї сім'ї. Природно, що між способом життя сім'ї та способом життя певної соціальної верстви, класу, нації, суспільства, в рамках яких сім'ї функціонують, спостерігається щонайтісніший зв'язок.

Етапи життєвого циклу сім'ї — це категорія, що характеризує динаміку розвитку сім'ї від моменту її формування й до розпаду. Життєвий цикл сім'ї характеризується рядом періодів, таких, як знайомство, заручини, укладення шлюбу, взаємне пристосування тощо. Крім того, кожна подружня пара, яка не розпалася і має дітей, проходить через три головні фази свого розвитку: 1) період до народження першої дитини, 2) період виховання дітей, 3) період після відокремлення дітей, які стали самостійними. Нарешті, кожне подружжя, навіть найщасливіше, розпадається через смерть. Розпад сім'ї найчастіше відбувається тоді, коли один із членів подружжя залишає сім'ю через відокремлення або розлучення.

Умови життя сім'ї, фази її розвитку, структура і зміни у внутрішньому житті залежать від змін у розвитку цивілізації, численних соціальних спільнот і суспільства в цілому. При цьому соціологічний підхід дослідження сім'ї має два головні напрями: у першому випадку сім'я аналізується як *соціальний інститут*, а у другому — як *мала соціальна група*.

Сім'ю як *соціальний інститут* вивчають тоді, коли є потреба виявити, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування у визначених межах відповідає або не відповідає тим чи іншим сучасним критеріям. Важливо також зазначити, що сім'я як соціальний інститут виникла із самого початку формування людського суспільства, коли взаємини між чоловіком і жінкою, старшим і молодшим поколіннями регулювалися племінними й родовими звичаями. З виникненням моралі, релігії, а згодом і держави регулювання статевого життя набуло відповідно морального, релігійного і правового характеру.

Це посилює соціальний контроль над шлюбом і водночас забезпечило позарелігійні та позаправові санкції щодо шлюбу на випадок, коли він вступає у суперечність з інтересами держави. В цілому, введення шлюбного права і виникнення пов'язаних з ним правових відносин між подружжям, — є не лише історично закономірним, а й значною мірою прогресивним явищем. Окрім того, як зазначалося вище, сім'я забезпечує фізичне й духовне відтворення населення, соціалізацію нових членів суспільства, тобто виконує такі соціальні функції, які не під силу жодному іншому соціальному інституту. Таким чином, сім'я як найважливіший соціальний інститут суспільства являє собою цілісну систему дій, норм і відносин, що здійснюють соціальні функції відтворення людини, а також широкий соціальний контроль через систему позитивних і негативних санкцій.

При дослідженні сім'ї як соціального інституту насамперед вивчають: а) суспільну свідомість у сфері шлюбно-сімейних стосунків, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення в різних економічних та культурних умовах, вплив суспільних потреб на характер відносин і спосіб життя сім'ї; б) причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах; в) соціальний механізм зміни сімейних норм і цінностей; г) ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій у різних політичних, соціально-економічних і культурних умовах; д) співвідношення ідеальних моделей сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сім'ї тощо.

Сім'ю розглядають як *малу соціальну групу* в тих випадках, коли досліджують стосунки між конкретними індивідами, які власне і становлять сім'ю. При цьому сім'я як своєрідна соціальна група має ряд специфічних особливостей, на відміну від інших соціальних спільнот. Сім'я як мала соціальна група якісно відрізняється від інших груп, наприклад первинного спортивного колективу (спортивної команди). Відмінності полягають у тому, що сімейна соціальна група формується, функціонує і розвивається через лише її притаманні стосунки родинності, тобто на зовсім інших принципах. Так, якщо склад спортивного колективу може постійно змінюватися, то склад сім'ї, як правило, сталий. Якщо у членів спортивного колективу можуть переважати відцентрові "настрої", тобто глибока відмінність інтересів, то сім'я, здебільшого, будується на спільності інтересів.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи доцільно виділяти два основних типи характеристик: 1) характеристику групи, а загалом — мету й завдання сімейної групи, склад і структуру сім'ї, її соціально-демографічний склад, групову згуртованість, групову діяльність, структуру влади й комунікацій в сім'ї тощо; 2) характеристику зв'язків та стосунків сімейної

групи з більш ширшими соціальними системами в межах соціальної структури суспільства: функції сім'ї стосовно суспільства, цілі, завдання та функції стосовно індивіда, сімейні цінності, норми, зразки поведінки тощо.

Таким чином, різні сім'ї у суспільстві мають свої інтереси, перебувають у взаємозв'язку одна з одною і суспільством у цілому. Тому сім'я виступає як специфічна соціальна спільнота, соціальна група і поряд з іншими соціально-класовими, етнічними, демографічними, професійними й територіальними групами є надзвичайно важливим елементом соціальної структури суспільства. Як бачимо, обидва напрями соціологічного підходу до дослідження сім'ї мають свою специфіку. Парадигма сім'ї як соціально-го інституту зорієнтована в основному на її зовнішні зв'язки, водночас її внутрішні зв'язки досліджуються через призму понять, що характеризують сім'ю як малу соціальну групу. Тому заслуговує на увагу пропозиція українського соціолога Н. Черниш про доцільність інтеграції цих обох парадигм в межах уявлень про сім'ю як соціальну систему [30, с.9].

11.2. Основні функції сім'ї в суспільстві

Для дослідження різних соціальних процесів, що відбуваються в сучасній сім'ї, дуже важливими є аналіз і значення її функцій, що й визначило власне можливість виділити та розглянути цю категорію окремо.

Під *функціями* слід розуміти способи вияву активності, життєдіяльності сім'ї та окремих її членів. Відомий польський соціолог Я. Щепанський наголошує, що особливе значення сім'ї випливає з двох її основних функцій, які вона виконує в рамках суспільства: *перша* полягає в тому, що сім'я — це єдина соціальна група, яка збільшується не завдяки прийому нових членів ззовні, а завдяки народженню дітей. Отже, це група, яка підтримує біологічну безперервність суспільства. *Друга* її основна функція полягає в передачі культурної спадщини суспільства від одного покоління до іншого [11, с.63–64].

При аналізі функцій сім'ї виокремлюють функції суспільства стосовно сім'ї, сім'ї стосовно суспільства, а також функції сім'ї стосовно особистості і особистості стосовно сім'ї.

З огляду на це функції сім'ї можна розглядати як *соціальні* (стосовно суспільства) та *індивідуальні* (стосовно особистості). Функції сім'ї насамперед тісно пов'язані з потребами суспільства й особистості. Вони мають глибоке історичне коріння і тісно перетинаються із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства, в результаті чого з часом змінюються як їх характер, так і сама ієрархія функцій сім'ї (див. рис. 11.3).

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреб у дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління, підтримка безперервності суспільства	Задоволення потреб у народжуваності, контактах з дітьми, вихованні їх, самореалізації в дітях
Господарсько-побутова	Підтримка соціального здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Надання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї іншим
Виробничо-економічна	Розвиток дрібного виробництва та сфери послуг, отримання доходу за рахунок використання сімейної приватної власності, сімейних фірм, фермерства тощо	Надання економічної незалежності одними членами іншим, використовуючи сімейні підприємства, фірми, компанії тощо
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка неповнолітніх та непрацевдатних членів суспільства	Надання матеріальної допомоги одними членами сім'ї іншим (у випадку непрацевдатності або в обмін на послуги)
Первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності суспільства, а також відповідальності та обов'язку у стосунках між батьками і дітьми, представниками старшого та середнього поколінь	Формування та підтримка правових і моральних санкцій за порушення норм взаємин між членами сім'ї
Духовного спілкування	Розвиток членів сім'ї як особистостей	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї, зміцнення дружніх основ шлюбу
Соціально-статусна	Передача визначеного соціального статусу членам сім'ї в суспільстві, відтворення його соціальної структури	Задоволення потреб членів сім'ї у соціальному просуванні, соціальній мобільності
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля членів суспільства, соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб членів сім'ї у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагаченні інтересів, пов'язаний з дозвіллям
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства та їх психологічна терапія	Надання психологічного захисту й емоційної підтримки членам сім'ї, задоволення потреб в особистому щасті та любові
Сексуальна	Контроль сексуальної поведінки членів суспільства	Задоволення сексуальних потреб членів сім'ї

Рис. 11.3. Основні функції сучасної сім'ї

Таким чином, *типологія функцій сім'ї* виділена з огляду найважливіших сфер її життєдіяльності й включає репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, емоційну, первинного соціального контролю, дозвільну, соціально-статусну, матеріального забезпечення, сексуальну, опікунську, рекреаційну, представницьку, організаційну та виробничо-економічну функції. При цьому для суспільства особливо важливим є ефективне здійснення репродуктивної та виховної функцій, оскільки лише в сім'ї підтримується біологічна безперервність суспільства і початкове формування особистості. Крім того, у зв'язку з появою ринкових відносин і приватної власності в нашій країні велика роль відводиться виробничо-економічній функції сім'ї. Здійснюючи цю функцію, сім'я через різні сімейні підприємства та фірми, а також сімейні ферми, інші форми виробничої діяльності може брати участь у виробництві різних товарів та продуктів, надавати різноманітні послуги населенню, стаючи тим самим не лише споживчим, а й важливим продуктивним осередком суспільства. Для ефективного виконання сім'єю своїх функцій вкрай важливою є суттєва допомога і підтримка її з боку держави, оскільки духовно й морально здорова сім'я — запорука соціального здоров'я всього суспільного організму.

11.3. Стан і тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні

Сім'я як соціальний феномен пройшла складний шлях історичного розвитку, основними етапами якого, на думку американського соціолога Дж. Голдторпа, слід вважати такі:

1-й етап — сім'я у дохристиянському суспільстві (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);

2-й етап — сім'я в християнському суспільстві (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборонаю шлюбів між кровними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);

3-й етап — сім'я в індустріальному суспільстві (з початком промислової революції наприкінці XVIII ст. відбувається *перша революція в сімейному житті*: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, значне поширення жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т. ін.).

Останній сучасний етап, що триває і в наш час, привніс у розвиток сім'ї радикальні зміни, які дістали серед науковців визначення революційних. Соціологи, характеризуючи сучасний етап розвитку сім'ї, називають його *чорговою (другою) революцією в сімейному житті*, яка не тільки внесла

Розділ 11. Соціологія сім'ї

радикальні зміни у сімейні стосунки, місце та роль сім'ї у суспільстві, але й, на думку частини вчених, фактично поставила під сумнів саме існування сім'ї. Серед соціальних умов, які дають підставу робити подібний висновок, називають такі [ЗО, с 19-20]:

- по-перше, зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправності з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо);
- по-друге, утворення двох центрів життя — місця праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);
- по-третє, еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання мало не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з тенденцією пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);
- по-четверте, винахід надійних контрацептивних засобів і методів запобігання вагітності (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити секс від зачаття).

Аналіз впливу названих обставин показує на їхню загальність і типовість для усього сучасного цивілізованого світу. Отже, можна зробити висновок про типовість та порівняну універсальність наслідків впливу зазначених обставин на сучасну сім'ю, на визначення *тенденцій її подальшого розвитку*. До таких тенденцій відносять: 1) збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне); 2) збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом; 3) зменшення середньої тривалості шлюбу; 4) відкладення часу вступу до шлюбу; 5) проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; 6) зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією; 7) збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються; 8) зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

Зрозуміло, що зазначені тенденції тією чи іншою мірою притаманні й розвиткові сім'ї в Україні. При загальній кількості сімей (близько 17 млн.) середній розмір сім'ї коливається від 3,1 до 4 осіб. У нашій країні протягом року реєструється близько 500 тис. шлюбів, або 9,3-9,5 на тисячу ме-

шканців. Це один з найнижчих показників серед країн СНД (ще нижчий — лише у Росії і Вірменії), хоча дещо вищий, ніж у Франції, Швеції, Японії, Швейцарії і Канаді (там 4,9—7,3 шлюбів на тисячу мешканців). Водночас за 2003 рік в Україні зареєстровано понад 240 тис. розлучень. Основні їх причини такі: зловживання спиртними напоями (пияцтво переважає серед чоловіків); різниця в характерах та інтересах і пов'язані з нею сімейні чвари; передчасне, непродумане одруження; незадоволення сімейним життям, зрада; втручання третіх осіб; фінансові труднощі; нездатність або небажання когось із подружжя мати дітей тощо. Аналіз також показує, що понад 3/4 молодих одружуються до 28 років, а пік розлучень припадає на 1–4-й роки подружнього життя. Найміцніші шлюби на Закарпатті, найменш міцні — в Криму. Зростає питома вага повторних шлюбів (23–24%). Щорічно до 200 тис. дітей залишаються без одного з батьків. Збільшується кількість матерів-одиначок, дошлюбних дітей. Через підвищення у порівнянні з народжуваністю рівня смертності та еміграції, в Україні починаючи з 1991 р. відбувається природне скорочення населення.

Отже, основні сучасні *тенденції розвитку сім'ї*, що зумовлені станом українського суспільства, можуть бути зведені до таких:

- ✓ по-перше, шлюб, що лежить в основі сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, корисливості, втручання чи тиску третіх осіб;
- ✓ по-друге, дотримується принцип егалітарності, не обмежуються права й не принижується гідність жінок і чоловіків, що забезпечує кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання;
- ✓ по-третє, в сучасній сім'ї долається відчуження подружнього життя; системою прав та обов'язків створюються реальні передумови для усунення суперечності між любов'ю та обов'язком;
- ✓ по-четверте, суспільство об'єктивно зацікавлене у зміцненні шлюбно-сімейних стосунків не шляхом зовнішнього тиску на сім'ю, правових та інших заборон, а за рахунок зростання її внутрішньої згуртованості, посилення подружньої і батьківської відповідальності.

За результатами аналізу стану і тенденцій розвитку сім'ї в Україні відомий український соціолог І. Мигович дійшов висновку, що за цих умов зростає суспільне значення підготовки юнаків і дівчат до шлюбу, підтримки молодих сімей, створення мережі необхідних соціальних служб, медико-психологічних консультаційних центрів, розвитку вітчизняної демографії, цілеспрямованої демографічної політики держави тощо.

Демографія — одна із суспільних наукових дисциплін, що вивчає населення та закономірності його розвитку. Головне місце в ній посідають дослідження проблем відтворення населення, змін його кількісного складу,

розміщення під впливом як звичайного руху (народжуваність, смертність), так і міграції населення. При цьому слід пам'ятати, що відтворення населення залежить не лише від природних факторів. Значною мірою воно обумовлене соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства.

Як свідчить світова практика, демографічні процеси в суспільстві розвиваються надто бурхливо й нерівномірно. За останнє десятиліття ця проблема стала однією з найважливіших у сучасному світі. Суть її, з одного боку, у високих темпах збільшення населення світу, а з іншого — у зниженні народжуваності. Сучасні демографічні процеси торкнулися багатьох держав, у тому числі й України, де, починаючи з 1992 р. рівень смертності населення перевищує рівень народжуваності. А це, як відомо, негативно впливає на відтворення трудових ресурсів, на розвиток соціально-економічних та інших життєво важливих сфер суспільства. Тому з метою врегулювання процесів дитячої народжуваності багато держав свідомо розробляють і втілюють у життя активну демографічну політику.

Демографічна політика — це система соціальних, економічних та юридичних заходів держави та інших суспільних інституцій, спрямованих на досягнення в перспективі бажаного рівня дитячої народжуваності. Основні елементи демографічної політики: охорона материнства; поліпшення матеріального рівня багатодітних та малозабезпечених сімей; створення і розвиток широкої мережі медичних та дитячих закладів; надання безкоштовної і якісної медичної допомоги; надання допомоги при народженні дитини (виплати і пільги); надання оплачуваних відпусток у зв'язку з вагітністю та доглядом за дітьми, надання різноманітних пільг молодим сім'ям, передусім, у забезпеченні їх житлом.

Демографічна політика, як правило, здійснюється у двох протилежних напрямках. Вона може бути спрямована або на підвищення народжуваності серед населення (там, де спостерігається її низький рівень), або, навпаки, — на зниження народжуваності (там, де цей рівень дуже високий, наприклад, в Китаї).

Як бачимо, обидва напрямки безпосередньо пов'язані з сімейним життям і залежать від рівня державної політики щодо підтримки сім'ї. Важливо об'єднати для цього усіх суб'єктів соціальної політики нашої держави — владні структури, систему освіти і виховання, наукові установи, систему охорони здоров'я і соціального захисту, а також широку громадськість. Передумови для такої координації постали зі створенням в Україні відповідного Міністерства сім'ї, молоді та дітей, функції якого охоплюють сьогодні найважливіші соціальні складові сім'ї: батьків і дітей. Як свідчить історична практика, періоди духовного піднесення суспільства

супроводжуються, як правило, зростанням поваги до сім'ї, матері, жінки. Таке ставлення до сім'ї притаманне й українському менталітету і є глибоким духовним підґрунтям для формування та здійснення ефективної державної соціальної політики підтримки і захисту сім'ї в умовах трансформації українського суспільства до ринкової економіки.

Резюме

1. Соціологія сім'ї — це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає сім'ю як соціальний феномен у всій сукупності її соціальних характеристик і стосунків.
2. Об'єкт цієї науки — сім'я, що виступає у двох іпостасях: як мала контактна соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як специфічний соціальний інститут, що здійснює регулювання відтворення людини за допомогою певної системи ролей, норм і організаційних форм — з другого.
3. Предмет соціології сім'ї — закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством та всередині сім'ї, а також процеси її утворення, функціонування та розвитку.
4. Основними функціями сім'ї в суспільстві є: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, емоційна, первинного соціального контролю, дозвоільна, соціально-статусна, матеріального забезпечення, сексуальна тощо.
5. Серед основних тенденцій розвитку сучасної сім'ї виділяють: 1) зростання кількості розлучень, неповних сімей та позашлюбних дітей, а також людей, що не одружуються та подружжів без оформлення шлюбу; 2) зменшення тривалості шлюбу, розміру сім'ї і народжуваності дітей, кількості повторних шлюбів.
6. Стан розвитку сім'ї в Україні вимагає розробки виваженої й активної державної соціальної політики, що зорієнтована на підтримку сім'ї, і передбачає об'єднання зусиль усіх державних структур, соціальних інституцій та громадськості щодо створення передумов для її подальшого розвитку.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Агильдиева Е. Ф.* Городская многодетная семья // Социологические исслед. — 1990. — № 9.
2. *Антонов А. И., Борисов В. А.* Кризис семьи и пути его преодоления. — М.: Наука, 1990.
3. *Антонов А. И., Медков В. М.* Социология семьи. — М.: Логос, 1996.
4. *Аргайл М.* Психология счастья. — М.: Прогресс, 1990.

5. *Бойко В. В.* Если ты мать и жена. — М.: Политиздат, 1991.
6. *Бойко В. В.* Малодетная семья: социально-психологический аспект. — М.: Наука, 1988.
7. *Бромлей Ю. В.* История первобытного общества: эпоха первобытной родовой общины. — М.: Мысль, 1986.
8. *Голод С. И.* Будущая семья: какова она? — М.: Наука, 1990.
9. *Голод С. И.* Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. — Л.: Наука, 1984.
- Ю. Заостровцев А. П.* Социология семьи // Социально-полит. журн. — 1993. — № 9-10.
11. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
12. *Мацковский М. С.* Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики. — М.: Наука, 1989.
13. *Мигович І. І.* Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
14. *Панкова Л. М.* У порога семейной жизни. — М.: Политиздат, 1991.
15. *Семья в СССР: Всесоюзная перепись 1989 г.* — М.: Политиздат, 1990.
16. *Семья: социально-психологические и этические проблемы: Справочник.* — К.: Политиздат Украины, 1990.
17. *Семья: традиции и современность.* — М.: Политиздат, 1990.
18. *Семья и воспроизводство структуры трудовой деятельности.* — К.: Политиздат Украины, 1984.
19. *Семья в представлении современного человека.* — М.: Наука, 1990.
20. *Сокира для немовлят II* Голос України. — 1992. — 14 листоп.
21. *Социологический энциклопедический словарь I* Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
22. *Социология.* — М.: Наука, 1990.
23. *Студенческая семья: состояние, проблемы, перспективы.* — Минск: Университетское, 1991.
24. *Титаренко В. Я.* Семья и формирование личности. — М.: Мысль, 1987.
25. *Туленков Н. В.* Социология семьи. Конспект лекции по социологии. — К.: УГУФВС, 1994.
26. *Узы брака, узы свободы.* — М.: Наука, 1990.
27. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1996.
28. *Харчев А. Г.* Брак и семья в СССР. — М.: Мысль, 1979.
29. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
30. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Львів: Кальварія, 1996.
31. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 21.

Розділ 12. СОЦІОЛОГІЯ ЕТНОСУ

 В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ визначати соціологію етносу як соціологічну теорію та її місце в системі сучасних соціологічних знань;
- ✓ розкривати предмет та об'єкт етносоціології;
- ✓ пояснювати сутність основних категорій і понять соціології етносу та взаємозв'язок між ними;
- ✓ показувати особливості соціологічних методів при дослідженні соціально-етнічних проблем;
- ✓ розкривати сутність категорії "етнос" та її ролі в дослідженні соціально-етнічних спільнот;
- ✓ використовувати методикку соціологічного аналізу для соціально-етнічної ситуації в суспільстві.

12.1. Соціологія етносу як наука: об'єкт, предмет і методи

Поняття "соціологія етносу" або "*етносоціологія*" останнім часом стало дуже популярним. Це викликано потребами наукового аналізу сучасних складних і суперечливих суспільних процесів, серед яких національні (етнічні) та міжнаціональні (міжетнічні) набули особливого значення. Пробудження до життя національних ідей, проблеми ліквідації залишків національного гноблення, виявлення основних шляхів і тенденцій національного відродження і державотворення диктують потребу посилення уваги до джерел і рушійних сил національних процесів, умов і чинників, що впливають на характер і особливості їх протікання, динаміку розвитку.

Перехід від механічної єдності і синкретичних способів співіснування націй, народностей і етнічних груп до нового характеру міжнаціональних відносин значною мірою пов'язаний із забезпеченням діалектичного взаємозв'язку загального і одиничного, людства і нації, нації і людини. Це виявляється у швидкій зміні геополітичної обстановки, загостренні

Розділ 12. Соціологія етносу

не лише соціально-економічних і політичних суперечностей, а й посиленні міжнаціональної (міжетнічної) напруженості.

Пошук ефективної системи заходів, спрямованої на усунення деформацій, що нагромадилися й виникають у сфері етнічних національних і міжнаціональних відносин, удосконалення механізмів управління ними, підвищення культури міжнаціонального спілкування тісно пов'язані з вивченням природи, сутності й структури нації (етносу), законами їх прояву і функціонування в сучасному суспільстві.

Виявлення особливостей, умов та чинників, що спричиняють зростання національних рухів, національної самосвідомості, суттєво впливає на підвищення ролі і значення наукового передбачення й прогнозування можливої динаміки національних процесів, уможливує ширше й об'єктивніше досліджувати тенденції розвитку соціуму, виробляти і своєчасно коригувати зміст, цілі і завдання, форми й методи національної політики, блокувати можливі негативні наслідки та прояви у міжнаціональних відносинах. Особливого значення й гостроти ці проблеми набувають в умовах національно-культурного відродження держав, їх трансформації і органічного входження до світових соціокультурних, економічних, політичних та інших співтовариств на основі творчого розвитку всього матеріального і духовного багатства, унікальності й самобутності націй.

Не менш важливим є й питання про зміст, визначення тієї "критичної маси" структурних компонентів національної самосвідомості, які об'єктивізують і активізують їх, перетворюють на відносно самостійний і активно діючий соціальний, політичний, духовний та ідеологічний феномен. Це тим більше необхідно враховувати, оскільки підхід, що донедавна домінував як у вітчизняних філософсько-соціологічних теоріях і концепціях, так і в політико-правовій та етнонаціональній практиці, полягав у тому, що, незважаючи на певні застереження, в остаточному підсумку національним питанням відводилась роль зовнішньої форми прояву глибших, на думку більшості дослідників, соціально-економічних і політичних процесів, які надають їм лише специфічної, історично зумовленої "національної забарвленості".

У соціологічній науці національні проблеми знайшли своє відображення в *соціології етносу* (від грецького *ethnos* — суспільство, група, плем'я, народ; латинського *societas* — суспільство та грецького *logos* — слово, вчення), тобто вченні про національні суспільства. У сучасному розумінні *соціологія етносу* — це спеціальна соціологічна теорія, що досліджує походження, сутність і функції різних етносів (рід, плем'я, народність, нація) з метою виявлення закономірностей їх взаємодії та пізнання

Частина III. Спеціальні соціологічні теорії

механізмів інтеграції в систему існуючих соціальних відносин. Вона вивчає також специфіку міжетнічних відносин і розробляє методологічні основи та принципи їх дослідження [41, с.429].

Виникнення етносоціології відносять до 30-х років ХХ ст. і пов'язують з ім'ям Р. Турнвальда, який і запровадив термін "етносоціологія" в науковий обіг зарубіжної соціології. Серед фундаторів цієї галузі соціології називають також Х. Сетон-Уотсона, який починав вивчення соціально-етнічних проблем у примітивних та доіндустріальних суспільствах. Подальший розвиток соціології етносу пов'язують з такими зарубіжними вченими, як Б. Андерсон, Е. Геллнер, Ф. Геккманн, К. Кван, Е. Ренан, Е. Сміт, Е. Хобсбаум, Т. Шибутані та ін. Слід згадати про гальмуючий вплив на розвиток етносоціології висновку К. Маркса про підпорядкованість національного соціальному та тимчасовий, історично приречений характер націй. З цим впливом, серед інших чинників, пов'язане, на наш погляд, запізніле (лише з середини 60-х років ХХ ст.) виникнення етносоціології в колишньому СРСР. Серед вітчизняних вчених слід відзначити Л. Гумільова, Ю. Бромляя, М. Шаповала, І. Кона та ін. [27, с.91].

В Україні соціологія етносу розвивається як наукова соціологічна дисципліна лише в останні роки у зв'язку з соціальними перетвореннями, демократизацією суспільства, проголошенням політичної незалежності української держави. Зміни в суспільно-політичному житті сприяли динамічному зростанню національної самосвідомості, потреб у науково обґрунтованих знаннях з етнічної проблематики, залученню до їх комплексного вивчення ряду споріднених галузей науки.

Проблеми етносу розглядаються різними галузями сучасного знання. У вітчизняній традиції найбільшого розвитку набула *етнографія* — наукова дисципліна, яка займається описом та аналізом (порівняльним) людської культури в конкретних історичних, найчастіше — етнічних умовах, з акцентуванням уваги на їх масовому, народному характері.

Зараз поряд з поняттям "етнографія" дедалі частіше з'являється поняття "*етнологія*", яке в етимологічному відношенні має певну перевагу і прийшло до нас із Заходу. Але у вітчизняній та західній традиціях між цими поняттями є істотна різниця. Дехто із зарубіжних соціологів вважає етнографію важливою гілкою культурної і соціальної антропології, що дискриптивно вивчає звичаї і особливості народів, інші дотримуються іншої думки. Так, деякі автори Американської енциклопедії (1973) вважають, що *етнографія* вивчає культуру етнічних груп і є серцем антропології, а *етнологія* являє собою "арену конфронтації історичних та структурних поглядів на людську культуру". Водночас у цій же енциклопедії Е. Бекон

пише, що *етнографія* — дискриптивна наука, що вивчає людську культуру на противагу етнології, у якій значно вищий теоретичний рівень. На її думку, американські та британські соціальні антропологи, які наполягають на тому, що теорія є невід'ємною частиною будь-якого дослідження, не мають особливої потреби використовувати поняття "етнографія".

Останнім часом швидкими темпами розвивається й *етнолінгвістика* — ще одна наукова дисципліна, яка перебуває на стику етнографії та лінгвістики і вивчає взаємовідносини етносу і мови. Предмет етнолінгвістики включає такі галузі гуманітарного знання, як соціолінгвістика, паралінгвістика тощо. *Етнолінгвістика* охоплює також такі проблеми, як етногенез та етнічна історія, етномовні процеси як усередині етносу, так і при міжетнічних контактах, роль мови у формуванні й функціонуванні спільноти. Поряд з цим особливого значення набуває вивчення та аналіз ролі мови в різних ситуаційних контекстах, притаманних різним культурам, або таких, що мають специфічну національно-етнічну забарвленість. При цьому етнолінгвістика намагається дати відповіді на запитання: як мова виокремлює або споріднює культури; вплив мови на розуміння та мислення; взаємовідносини мовних та культурних взірців.

Інші соціально-гуманітарні дисципліни також включають у сферу своїх наукових інтересів етнічні проблеми. Так, в *економіці* проводять порівняльні дослідження змін у промисловості та сільському господарстві різних країн, національних особливостей економіки різних держав. В *історії* основну увагу приділяють вивченню хронологічної послідовності розвитку різних етносів та націй. *Політологія* вивчає перспективи розвитку національних відносин, вплив політичних механізмів на їх регулювання та стабілізацію. *Правників* більше цікавлять проблеми національно-державного будівництва. Одне слово, вивчаючи один спільний об'єкт — *національні відносини*, кожна наука виокремлює при цьому власний аспект вивчення — предмет цієї науки.

Що стосується *соціології етносу*, то її *об'єктом* виступають люди, що утворюють різноманітні соціально-етнічні спільноти, представлені у різних соціально-етнічних організаціях та інститутах, і виступають діючими суб'єктами в подіях, явищах і процесах соціально-етнічного характеру. Як бачимо, деяка специфічність об'єкта етносоціології не виключає можливостей його вивчення іншими науками. Водночас соціологія етносу має й свій власний предмет дослідження.

Предметом соціології етносу є сукупність соціально-національних відносин, що виникають між представниками різних соціально-етнічних груп, спільнот у процесі їх виникнення, життєдіяльності та розвитку. До

предметної сфери соціології етносу відносять такі основні теми: вплив національних чинників на соціальну структуру та міграцію населення; використання і раціональний розподіл трудових ресурсів з урахуванням їх етнічної належності; соціальна детермінованість національної самосвідомості, міжнаціональних відносин; міжетнічні конфлікти; національні особливості ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки, культурних інтересів та потреб у соціальних групах; етномовні процеси, у тому числі й білінгвізм [47, с.918].

Слід зауважити, що пріоритети предметних напрямів досліджень теж мають "національний" характер. У кожній країні світу віддають перевагу тим чи іншим напрямкам соціології етносу, мають сталі традиції, значні наукові напрацювання, що пройшли перевірку часом і практикою. Наприклад, у США високого розвитку набули дослідження співвідношення та існування етнічних меншин, адаптації представників різних культур до суспільного життя. В Австрії розробляються проблеми соціальних змін та соціального розвитку етнічних груп, а також їх взаємовідносини із соціальною структурою, навколишнім середовищем та ідеологією. У Франції теж активно досліджуються етнодемографічні проблеми. Деякі напрацювання у цій галузі є і в сучасній Україні, як, наприклад, з етномовних проблем.

Зауважимо, що *соціологія етносу* виступає своєрідною методологічною базою *етноконфліктології*. Тому серед типів зміни ситуацій, якими займається етноконфліктологія і які загострюють етнічні почуття людей, дуже багато тих проблем, що є саме предметом соціології етносу, наприклад:

- відсутність стримуючих чинників зовнішнього середовища (послаблення політичної влади, зникнення зовнішньої загрози);
- швидкі зміни в соціально-економічному становищі одних етнічних груп стосовно інших;
- внутрішня боротьба за лідерство в межах однієї етнічної групи (посилення етнічних пристрастей);
- існування етнічних спільнот за кордоном, які підтримують етнічну групу і втягують її у конфлікт та ін. [43, с.28]. Ці проблеми тісно пов'язані з етносоціологічними проблемами і не можуть бути відірвані від них. Нова хвиля етнічних конфліктів у світі і на теренах колишнього СРСР стимулює розвиток соціологічних досліджень етносу, в тому числі і в Україні. З одного боку, йде активний пошук та визначення етнічних стереотипів у найширшому розумінні цього слова. З іншого боку, етнічні групи вивчаються з погляду підґрунтя, соціальної бази певних політичних угруповань. Аналізується також і світоглядно-доктринальна спрямованість представників етнічних груп, їхня ідеологія тощо.

Отже, *соціологія етносу* — це наука, яка, головним чином, займається порівняльними дослідженнями етнічних груп, акцентуючи увагу на методах соціології, систематизуючи різноманітні підходи до етнонаціональної сфери суспільного буття.

Серед традиційних *методів соціології* — спостереження, опитування, експеримент — особливу роль в соціології етносу відіграє метод *аналізу документів*. Залучення його різновиду — контент-аналізу, статистико-математичного опрацювання інформації, використання комп'ютерної техніки значно підвищують ефективність кількісного методу аналізу документів. Набувають поширення також методи формалізації, типологізації, квантифікації та моделювання. У той же час соціології етносу притаманні деякі специфічні методи. Наприклад, останнім часом великого значення набув метод, запозичений з культурної антропології. Це *кроскультурні дослідження*, які вивчають особливості різних національних культур і дозволяють при аналізі суспільної свідомості нації або якоїсь етнічної групи зосередити увагу на механізмі адаптації тих чи інших явищ дійсності, на їх специфічному соціально-культурному полі. Особливо широко їх застосовують в соціології етносу, при аналізі національно-змішаних родин. Перевага їх полягає в тому, що впливом соціальних, кліматичних, мовних та інших чинників можна до певної міри знехтувати, а головну увагу приділити етнічним розбіжностям. У цьому напрямі працюють такі добре відомі на Заході соціологи, як Д. Ціммерман, П. Філмер, Н. Смелзер, Р. Едгертон та ін.

Як і кожна наука, соціологія етносу має свою систему *наукових категорій і понять*, за допомогою яких, власне, і розкривається зміст цієї наукової дисципліни. До основних понять цієї соціології належать: *етнос, нація, народність, плем'я, народ, соціально-етнічні інтереси, цінності, відносини, процеси, взаємодія, конфлікти, національна свідомість, самоусвідомлення, етнічна ідентифікація, асиміляція* та ін. Через сутність і взаємозв'язок саме цих категорій та понять розкривається сутність самої соціології етносу як науки.

Слід звернути увагу і на такі досить нові ключові поняття, що з'явилися у західній соціології етносу і ще не набули достатньої "легітимності" у вітчизняній соціологічній літературі:

- **"етніцизм"** — соціальний рух етнічного відродження, який охоплює нечисленні й середні за кількісним складом етнічні групи, існуванню яких загрожують процеси асиміляції, акультурації і які займають у структурі суспільства чи домінуючої соціальної спільноти нерівноправну соціально-політичну позицію;

- **“етнік”** — етнічна одиниця принципово нового типу, яка виникає завдяки імміграційним процесам і утворює плуралістичні нації (Канада, США, Австралія). Останні містять у собі колективи етніків, або людей, що перебувають в межах певного типу етнічності;
- **“етноклас”** — сегмент національного утворення плуралістичного типу, що має імміграційне походження з яскраво вираженими класовими відмінностями.

12.2. Методологічні аспекти вивчення етнічних спільнот

Соціологія етносу як наука, що виникла зовсім недавно, ще не має своєї завершеної, тобто ґрунтовної методології. Це стосується також визначення сутності таких базових понять, як **“етнос”** та **“нація”**, що вимагає розглянути їх сутність та взаємозв'язок більш детально.

Перш за все слід зауважити, що дефініція терміна **“нація”** виступає не тільки як результат логіко-когнітивної діяльності, а й як відображення різних рівнів почуттєвої сфери. Більшість вітчизняних вчених донедавна визначали **націю** як історичну спільність людей, наголошуючи на її головних ознаках: спільність території, мови, способу економічного життя, психіки тощо. Іноді до цих ознак додавались ті чи інші складові елементи культури, історичні традиції, релігія, побутові стереотипи тощо.

Ілюстрацією подібного підходу до дефініції **“нація”** є визначення українців, що дав В. Наулко, який пише: “Українці являють собою сталу спільноту людей, що історично сформувалась на певній території і зберегла відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість” [32, с.16].

Якщо на цьому етапі дослідження абстрагуватися від проблеми розгляду етнічної самосвідомості, важко не помітити основні **“матеріальні”** ознаки нації, які присутні у її визначенні. Аналогічну позицію щодо методологічних принципів займали й інші відомі українські вчені. Зокрема, до цих ознак К. Михальчук додавав особливості фізичної природи, мови, характеру, темпераменту, занять, звичаїв тощо, О. Шульгін — спільні традиції та психологію, а С.Сосенко — спільність господарювання, мови, матеріальної і духовної культури та інші [25, с 102-104]. І навіть тоді, коли об'єктивні ознаки нації спеціально не вирізняють, вони опосередковано виступають як досить впливовий етнотворчий чинник.

Наприклад, Р. Ільницький у визначенні нації виходить із моральної єдності народу, яка, на його думку, формувалась на таких цінностях, як

мова, народні звичаї, пісні, танці, народні легенди та вірування, любов до рідної землі [23]. При цьому у багатьох випадках були спроби побудувати ієрархічну систему об'єктивних ознак нації, з поділом на базові та небазові, етноформуючі чинники та етнічні ознаки [16, с.23]. Проте вони суттєво не розширюють методологічну базу дослідження через недосконалість логіко-понятійного апарату, недостатню його цілісність, непереконливість інтуїтивних припущень. Відсутність методологічної чіткості призводить до того, що вчені, які займають якщо не діаметрально протилежні, то явно несхожі позиції, можуть формально, за тією чи іншою виділеною ними об'єктивною ознакою нації, опинитися в одній групі.

Наприклад, Л. Гумільов та К. Іванов вважають, що *етнос* виникає як цілісність, що протиставляє себе всім іншим цілісностям того самого типу і зникає як система з втратою почуття "своїх" та "чужих" [14, с.52]. Зі свого боку В. Жмир обстоює думку, що залежно від кількості ознак, які визначають протилежність "ми" та "вони", межі етносу розширюються [20, с 146]. Однак, якщо у Л. Гумільова цей поділ ґрунтується на розумінні етносу як феномена біосфери, системної цілісності дискретного типу, яка працює на геобіохімічній енергії живої речовини [12, с.51–54], то у В. Жмира на перший план висувається уявлення членів етносу про себе, яке ґрунтується на відмінностях власної території, мови, релігії, права, етноніму [20, с 146].

При цьому необхідно зазначити, що традиція виокремлення об'єктивних ознак нації як основи її визначення має глибоке коріння не тільки у вітчизняній соціально-філософській думці. Наприклад, англійський дослідник Д. Толанд неодноразово звертав увагу на генетичну спадкоємність головних рис та якостей характеру людини і народу [43, с.305]. Вольтер, у свою чергу, відзначав опосередкований вплив "...характеру клімату місцевості, де люди об'єднались у суспільство"[9, с.268]. Ж. Ламетрі також наголошував на ролі клімату та спадковості у формуванні як людини, так і народу: "...існує величезна кількість спадкових вад і чеснот, які переходять від батьків до дітей..." [28, с.202], а його співвітчизник Кабаніс робив акцент на фізіологічних особливостях нації.

Послідовно розвивав природничо-фізичний підхід і французький мислитель П. Гольбах. Розглядаючи умови формування та розвитку нації і людини, він особливу увагу звертав на демографічні та географічні чинники: "Права нації визначаються кількістю населення, його працьовитістю і здібностями, багатством громадян, їх підприємництвом, родючістю земель у країні, величиною її території та її географічним розташуванням" [17, с.484]. Ролі клімату, географічного розташування країни, розмірів її території, навколишнього середовища на формування та життя

нації тією чи іншою мірою торкались у своїх творах Г. Бокль, Ш. Монтеск'є, Ф. Лепле, К. Ріттер, М. Бердяєв та ін.

На об'єктивних ознаках нації великою мірою ґрунтуються *теорії виникнення націй* у багатьох зарубіжних дослідників. Так, американський дослідник Ф. Нойман будує свою концепцію утворення націй, виходячи із спільності походження, мови, культури, розселення, а також соціальної мобільності суспільства, розпаду традиційних соціальних структур та соціальних антагонізмів. А американський соціолог К. Дойч, який вперше запропонував ввести у науковий обіг принцип соціальних комунікацій, особливо наголошує на етноформуючій ролі спільності культури [27, с.98]. Його співвітчизник У. Хоманс головну увагу у своїх працях приділяє впливу на формування нації зовнішньої системи, або екзогенних чинників [42, с.49-50]. В той же час Н. Уайт відзначає взаємозв'язок культури та етнічності [42, с 94-95].

Тим часом американські вчені — автори Гарвардської енциклопедії етнічних груп диференціюють нації на етнічні групи і вважають, що останні характеризуються таким: 1) загальним географічним розташуванням; 2) імміграційним статусом; 3) расою; 4) мовою або діалектом; 5) релігійною вірою або віруванням; 6) зв'язками, що виходять за межі родинних, сусідських та інших; 7) відмінними традиціями, цінностями, символами; 8) літературою, фольклором, музикою; 9) пріоритетами в їжі; 10) професійними особливостями та особливостями поселення; 11) особливими політичними інтересами у країні походження та в США; 12) інститутами, які соціально обслуговують та підтримують групу; 13) внутрішнім розумінням своєї відмінності; 14) зовнішнім сприйняттям відмінності [42, с.65].

Виникає запитання: чи не є більш перспективним пошук дефініції "*нація*" через відображення структури або змісту свідомості? Тим більше, що така традиція має досить глибоке коріння. Прихильником такого погляду був відомий дослідник І. Фіхте, який розглядав народ як сукупність людей, що живуть разом, фізично породжують самих себе та духовно формують одне одного, перебуваючи під владою одного визначеного і особливого закону розвитку духу. Про "дух народу" у своїй "Філософії історії" писав і Г. Гегель, а також М. Лацарус, Х. Штенталь та ін. [21, с.226]. Як особливу духовну реальність, закони якої відрізняються від законів індивідуальної психіки, розглядав суспільство і відомий французький соціолог Е. Дюркгейм.

Ця традиція має вірних послідовників і сьогодні. Зокрема, американський соціолог Ф. Барт пов'язує поняття *нації* зусвідомленням відмінностей

її представників від інших. А його колега І. Сампер також пов'язує *націю* насамперед з психологічними відмінностями між "ми" та "інші" [21, с.38]. Його співвітчизники В. Коннор та Г. Кон вважають, що поняття "*нація*" пов'язане з психологічними настановами, а не з даністю, фактом [35, с.92-94]. При цьому соціолог І. Даугелл робить висновок, що *нація* існує тоді, і саме тоді, коли ідея нації як цілісності є у свідомості індивідів і визначає їхню діяльність [24, с.35], а дослідник К. Гірц пов'язує *націю* із загальними символами, що дають людям мотивацію та спрямованість соціальних ідей.

Водночас американський вчений Р. Аліано вважає, що в процесі того, як держава постає живим організмом з особливою волею і власними інтересами, *нація* виникає як життя та душа цього організму. Південно-африканський вчений Д. Котце, у свою чергу, розглядає *націю* як репрезентуючий орган загальних характеристик, цінностей та інтересів. При цьому Б. Андерсон проголошує, що *нація* є уявленою спільністю [29, с. 140-141]. М. Бантон також розглядає етнічні відносини як функцію колективних цінностей, що не можуть бути зведені до рівня індивідуальних і свідомо обраних цінностей [42, с.52], а Т. Парсонс досліджує *націю* як систему з усталеними ціннісними орієнтаціями.

Аналіз свідчить, що *методологічні підходи*, в основі яких лежить пошук змісту дефініції "*нація*" через структуру свідомості, умовно можна поділити на *психологічні, культурно-символічні, духовно-соціальні та ідеально-статичні аспекти*. Їх загальною вадою є "екстремальність" оцінок, заперечення або ігнорування об'єктивних ознак нації, абсолютизація ідеальної сфери етнічного тощо. Проте, як свідчать сучасні тенденції розвитку соціально-філософських уявлень про *націю*, останнім часом робляться наполегливі спроби подолати крайні погляди на *націю*, які ґрунтуються або на її об'єктивних ознаках, або на пошуках національної ідентичності в структурі свідомості. Синтезувати ці значною мірою полярні позиції пропонують зарубіжні дослідники Дж. Ротшильд, К. Вільямс, А. Гіданс та інші, які спираються, як зазначає І. Берлін, на творчу спадщину Н. Макіавеллі, Д. Віко, О. Конта, котрі вважали, що консолідуючими елементами суспільства виступають спільність предків, мови, звичаїв, а також традицій, пам'яті та ін. [3, с.98-99].

Р. Гайнутдінов, зокрема, під поняттям "*нація*" (*етнос*) розуміє історичну спільність, що виникає і розвивається на певній території в процесі соціально-культурної адаптації та характеризується інформаційними генетичними зв'язками і відзначається загальними, відносно стабільними особливостями мови, культури, психіки, а також свідомістю своєї

Частина III. Спеціальні соціологічні теорії

єдності і відмінностей від інших [10, с.4]. Поєднати об'єктивні ознаки нації та елементи структури свідомості намагається і академік Ю. Бромлей. Він визначає "національність" як міжпоколінну спільність людей, що історично складалась та об'єднується системою *комунікативних* зв'язків (синхронних і діахронних), які забезпечуються в першу чергу мовою, і *сигніфікативних*, де головна роль належить культурі і психіці, характерні риси яких служать підставою для ідентифікації членів кожної такої спільності (самосвідомість), що дістає зовнішнє вираження у її самоназві (ендоетнонімі) [7, с 42].

Таким чином, як свідчить аналіз, існують два найпоширеніших *загальнометодологічних підходи* щодо понять "нація" та "етнос". *Перший* з них ґрунтується на виокремленні об'єктивних ознак нації (етносу), *другий* являє собою спробу знайти підстави національної (етнічної) ідентифікації у структурі свідомості та самосвідомості. Але загальною світовою тенденцією у визначенні понять "нація" і "етнос" є *інтеграція (синтез)* зазначених підходів.

Чим же відрізняються поняття "нація" та "етнос"? У руслі марксистської теорії етносу лежить типологізація етнічних спільнот (плем'я, народність, нація) відповідно до поділу складної історичної реальності на соціально-економічні формації. При цьому нація "з'являється" на етапі виникнення капіталізму і являє собою вищу форму розвитку етносу. Таким чином, етнос постає як певна соціокультурна система, що складається, за визначенням академіка Ю. Бромлея, з "*етносоціального організму*", якщо розглядати етнос у широкому розумінні слова, або "*етнікосу*" — у вузькому [5, с.35-37]. В той же час абсолютизація самодостатності етносу — *інший погляд*, що поділяє соціально-економічний та історико-культурний аспекти в процесі розвитку людства. Поняття "*етнос*" наповнюється у західних, зокрема американських дослідників, тим змістом, який відповідає етнокультурним реаліям сучасного індустріального суспільства. В їхньому розумінні *етнічність* виступає як те спільне в групах, що характеризується не стільки мовою, кольором шкіри або релігією, скільки спільністю історії та згуртованістю навколо загальних символів. Нерідко це групи меншин у контексті більш широких соціальних спільнот.

Як вважає американський соціолог Д. Белл, падіння престижності ідей нації та класу в деяких регіонах світу пов'язане з прагненням людей до підвищення значення їх груп та відповідних прав. Американці називають цей процес "масовою ретрайбілізацією". Німецько-англійський соціолог Р. Дарендорф також пише про повернення до витоків

етносу на противагу набутих у соціальному житті якостей та характеристик [27, с.101–102].

З 60-х років ХХ ст. починається піднесення етнічної ідентифікації як основи ефективних політичних дій, і західні вчені пов'язують ці процеси з розпадом традиційної соціальної структури суспільств, їх бюрократизацією та тенденцією до створення синкретичних культур. Саме через етнічну ідентифікацію особа прагне знайти свою неповторну індивідуальність, самотність. Етнічна група стає зручним засобом досягнення повноти групових прав, або, з другого боку, відіграє роль захисту від зазіхань інших груп.

На думку західних дослідників, етнічність завжди пов'язує інтереси з емоціями, передбачаючи певний набір групових характеристик (мова, література, музика, прізвища тощо). Але вона не є рушійною силою сучасного суспільного поступу. Проте за певних умов етнічні інтереси, що виступають переважно у латентних формах, можуть актуалізуватися.

На наш погляд, досить вдалий спосіб "зняття" суперечностей, що існують між двома підходами до визначення сутності етносу, запропонували польські соціологи. Вони вважають, що етнос визначає об'єктивні риси надплеємної спільноти, головним чином з огляду на її культурні відмінності, що є як результатом спільності походження й історичної зумовленості, так і наслідком первинного зв'язку з певним середовищем — етнічною територією. Науковий термін "*етнос*" містить у собі як надплеємні культурні спільноти, так і об'єктивні аспекти ідентифікації націй, що формуються, функціонують і навіть зникають. Поняття, що стоїть за терміном "етнос", є ключовим для визначення етнічних спільнот і тим самим охоплює різні рівні свідомості, соціальної структуризації, від етнічної групи, що перебуває на низькому рівні цивілізації або живе у діаспорі, до формування нації і держави [27, с.102].

Отже, *етнос* може бути визначений як усталена сукупність людей, що історично склалася на певній території, має спільні риси (в тому числі й расові), стійкі особливості культури (включаючи мову) і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших соціальних спільнот (самоусвідомлення).

Перші соціально-етнічні спільноти виникають у формі *племені*, в основі єдності якого лежать родові стосунки, окремість території, мови, культури. Об'єднання в складі племені відбувалось на основі близької мови, культури, спільної території і давало право індивідам на спільну власність, на частку в спільному продукті праці та на участь у громадському

житті. Поступово на зміну родинним відносинам як основи етнічної спільноти приходять соціально-етнічні. Витіснення родових відносин товарними призвело до розпаду племен та їх об'єднання в народність. *Народність* — це форма мовної, територіальної, економічної та культурної спільноти людей, що утворюється в результаті виникнення приватної власності і має у своїй структурі соціально нерівні групи (заможних і незаможних). *Нація* приходить на зміну народності і історично виникає на основі спільності умов життя (в тому числі й економічних), території, мови, певних рис психології (свідомість, інтереси, національний менталітет та інше) і національного складу характеру, що виявляється в особливостях, своєрідності культури та побуту. При цьому національна єдність не означає відсутності соціальної різниці між групами в межах нації. Серед *найголовніших характерних ознак нації*, зумовлених розвитком економічних зв'язків та відносин, виділяють такі [39, с.431]: 1) прагнення спільноти до внутрішньої консолідації; 2) активна взаємодія між національними спільнотами; 3) подолання національної обмеженості та замкнутості, активні відносини з іншими соціально-етнічними спільнотами людей.

Зазначені ознаки забезпечують та історично зумовлюють цілісність народу, його економічні та культурні інтереси, комунікативність, внутрішній зв'язок у суспільстві. *Народ* — це соціально-етнічна спільність, яка включає в себе на різних етапах розвитку суспільства ті спільноти, прошарки та соціальні класи кожного етносоціального утворення, які, виходячи із свого об'єктивного становища, здатні брати спільну участь у прогресивних перетвореннях та розвитку країни в контексті конкретних історичних умов.

Як бачимо, поняття *"етнос"* є базовим для етносоціології. Воно об'єднує в собі поняття, які відображають практично всі форми етнічно-соціальних спільнот, дають можливість досліджувати широкий спектр процесів їх виникнення та розвитку, а також вивчати їх як суб'єкти етнічно-соціальних відносин. Етноси проходять складний і суперечливий процес *етногенезу* — виникнення, становлення, піднесення, занепаду народів. Цей процес справляє великий вплив на їхнє соціальне життя та розвиток. Більшість з існуючих нині народів склалися в результаті тривалої еволюції, змішування, міграції та взаємодії, зберігаючи при цьому свою соціальну структуру, спосіб економічного життя, традиції, культуру, мораль тощо. У багатьох народів існує значна внутрішня диференціація, в тому числі і за етнічною ознакою. Водночас існують і такі мегаетнічні спільноти, як, наприклад, слов'яни.

12.3. Соціально-етнічні процеси в Україні: стан і проблеми

За етнічним складом населення Україна належить до поліетнічних країн. На її території проживають представники понад 130 національностей, всього близько 49 млн. осіб. Серед них 72,6% (37,4 млн.) становлять етнічні українці, 22,1% (11,4 млн.) — росіяни; з-поміж 5,3% представників інших національностей (за переписом 1989 р.) — євреї (486 тис.), білоруси (440 тис.), молдавани (325 тис.), болгары (234 тис.), поляки (210 тис.), угорці (136 тис.), румуни (135 тис.) греки (99 тис.), татари (88 тис.), вірмени (54 тис.), цигани (48 тис.), кримські татари (47 тис.), німці (44 тис.), азербайджанці (37 тис.), гагаузи (32 тис.). Близько 7 млн. українців проживає у країнах СНД, а понад 4 млн. — у традиційному зарубіжжі [30, с 128–129].

Характерно, що корінне населення нашої країни диференційоване за ступенем етнічного розвитку. Так, більшість його самоідентифікується як українці, частина — як росіяни, а дехто усвідомлює себе русинами. Така неоднорідність підсилюється регіональною етнографічною специфікою (поліщуки, слобожанці, волиняни, галичани, буковинці, подоляни, гуцули, лемки, бойки та ін.). Звичайно, така диференціація вимагає формування виваженої державної національної політики, врахування та узгодження соціально-етнічних інтересів різних спільнот. Досягненню такої мети сприяє законодавча база, що створюється в незалежній Україні, основи якої закладено в Конституції України, Декларації про державний суверенітет та Декларації прав національностей України. Приділяючи головну увагу національно-культурному відродженню українського народу, держава гарантує всім етнічним спільнотам і окремим громадянам рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Разом з тим в умовах соціально-економічної та політичної нестабільності, кризових явищ у різних сферах суспільного життя процеси консолідації народу України, національного відродження проходять досить складно, супроводжуються суперечностями, труднощами, що породжує певні проблеми, в тому числі і соціально-етнічного характеру. До них слід у першу чергу віднести суперечності між принципом рівності усіх націй і народностей та неоднаковими можливостями задоволення їхніх потреб; між утвердженням державної мови і конституційною рівністю усіх інших; між загальносуспільним патріотизмом і патріотизмом окремих етнічних груп тощо. Дають себе знати і деформації в міжнаціональних відносинах колишнього СРСР (унітарність держави, депортація окремих народів, ігнорування регіональних умов, штучний, подекуди тери-

торіально-етнічний розподіл етносів між союзними та автономними республіками тощо).

Для вирішення цих та інших проблем національного відродження України слід спиратися на соціологічний аналіз соціально-етнічних тенденцій, що впливають на процес державотворення та консолідації української нації. Серед них визначаються наступні тенденції [45, с.73–74]:

1. Скорочення питомої ваги українців у складі населення (якщо у середині 20-х років ХХ ст. українці становили 80,6% населення, то наприкінці 80-х — на початку 90-х років — лише 72,7%.

2. Зростання кількості росіян, що проживали і проживають в Україні, з 3 млн. у 20-х роках до 11 млн. наприкінці 80-х років.

3. Звуження сфери вживання української мови (якщо 1959 р. 93,5% вважали рідною українську мову, то через 40 років їх стало 87,7%, і відповідно 12,3% українців у 1989 році назвали рідною мовою російську; відсоток останніх за 10 років не зменшився, а зріс на 1,4%).

4. Поділ населення України на три великі лінгвістичні групи: україномовних українців (40%), російськомовних українців (33-34%) та російськомовних росіян (20–21%). Навіть серед тих, хто вважає себе українцями, більше третини — російськомовні.

5. Наявність різного ставлення до проблем державного суверенітету: прихильників входження України до міжнаціонального утворення на зразок Співдружності Незалежних Держав на чолі з Росією є значно більше у східних, південних і частково в центральних регіонах, натомість у західних регіонах переважає прагнення до існування України як самостійної і незалежної держави.

6. Наявність різних політичних симпатій населення у цих регіонах: коли на Сході традиційно підтримують політичні партії лівої орієнтації, то на Заході — радикальних і поміркованих націоналістів і демократів.

Як бачимо, складність соціального управління процесом консолідації української нації полягає у переплетінні етнічних проблем із соціальними, політичними, регіонально-демографічними, що й надає їм особливої гостроти у період радикальних перетворень у суспільстві. Отже, важливого пріоритету в державній політиці України набуває лінія на створення умов для формування в країні єдиної політичної нації, тобто такої соціально-етнічної спільноти, всі представники якої усвідомлювали б себе українцями незалежно від своєї етнічної, лінгвістичної, регіональної чи політичної належності.

Орієнтиром у досягненні цієї мети мають бути принципи гармонізації міжнаціональних відносин: право націй на самовизначення; реальна рівність прав та обов'язків соціально-етнічних суб'єктів міжнаціональних

відносин; визрівання та еволюційний розвиток етнічних процесів; демо-кратична і гнучка національна політика держави та інші.

На соціологію етносу при цьому покладається функція соціологічного моніторингу стану і тенденцій соціально-етнічних відносин у країні та її регіонах, виявлення зон соціального напруження на етнічній основі, аналіз громадської думки щодо міжнаціональних відносин і проблем державотворення. Дослідження цих та інших аспектів соціально-етнічних відносин має стати підґрунтям для вироблення виваженої політичної лінії української держави, а також дієвим засобом зворотного зв'язку в процесі реалізації державної національної політики.

Резюме

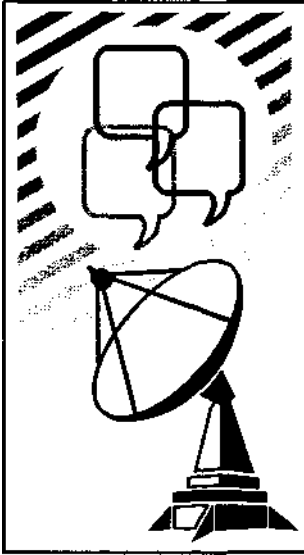
1. Соціологія етносу — це спеціальна соціологічна теорія, що досліджує походження, сутність і функції різних етносів (плем'я, народність, нація, народ) з метою виявлення закономірностей їх взаємодії та пізнання механізмів інтеграції в систему існуючих соціальних відносин.
2. Об'єктом соціології етносу є люди, що утворюють різноманітні соціально-етнічні спільноти, які представлені у різних соціально-етнічних організаціях та інститутах та виступають дієвими суб'єктами в подіях, явищах і процесах соціально-етнічного характеру.
3. Предметом соціології етносу є сукупність соціально-етнічних відносин, що виникають між представниками різних соціально-етнічних груп і спільнот в процесі їх утворення, життєдіяльності та розвитку.
4. Основні категорії та поняття соціології етносу: етнос, нація, плем'я, народність, народ, соціально-етнічна спільнота, інтереси, цінності, відносини, процеси, конфлікти, національна свідомість, самовідчуття, етнічна ідентифікація, асиміляція тощо. Через сутність і взаємозв'язок цих категорій та понять розкривається власне і зміст етносоціології.
5. Методологічні підходи соціології етносу базуються на розумінні етносу як усталеної сукупності людей, що історично склалася на певній території, має спільні риси (в тому числі й расові), стійкі особливості культури (включаючи мову) та психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших єдностей (самосвідомість). Етнос має свої закономірності виникнення, розвитку та занепаду (процес етногенезу). В межах етносу співіснують різні його форми: плем'я, народність, нація, народ, які є етапами розвитку етносу. Розуміння закономірностей етногенезу та особливостей їх прояву в різних соціальних умовах — необхідна передумова ефективного управління соціально-етнічними процесами, яка закладається у національну політику держави.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Арбенина В. П.* Методологические проблемы этносоциологического исследования // Харьков. Социологические чтения-95. Докл. и сообщ. участников. — Х., 1995.
2. *Арутюнян Ю. Н.* Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. — М.: Политиздат, 1984.
3. *Берлін І.* Націоналізація: знехтована сила // Сучасність. — 1993. — № 3.
4. *Бочковський О. І.* Наука про націю та її життя. — Нью-Йорк, 1958.
5. *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография. — М.: Наука, 1973.
6. *Бромлей Ю. В.* О методологии этнической проблематики. — М.: Наука, 1986.
7. *Бромлей Ю. В.* К разработке понятий и терминологических аспектов национальной проблематики // Сов. этнография. — 1989. — № 6.
8. *Брук С. Н.* Население мира: Этнограф. справ. — М., 1985.
9. *Вольтер Ф. М.* Метафизический трактат // Филос. соч. — М.: Наука, 1988.
10. *Гайнутдинов Р. И.* Методологические аспекты проблемы этнического сознания. — Л.: ЛГУ, 1990.
11. *Геллнер Э.* Нации и национализм. — М.: Политиздат, 1991.
12. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь. — М.: Наука, 1992.
13. *Гумилев Л. Н.* География этноса и исторический период. — М.: Наука, 1990.
14. *Гумилев Л. Н., Иванов К. И.* Этнические процессы: два подхода к изучению // Социологические исслед. — 1992. — № 1.
15. *Гумилев Л. Н.* Этногенезис и биосфера Земли. — Л.: Наука, 1989.
16. *Генинг В. Ф.* Этнические процессы в первобытности. — Свердловск, 1970.
17. *Гольбах П. А.* Естественная политика или беседы об истинных принципах управления // Соч. в 2-х т. — Т.1. — М.: Наука, 1963.
18. *Дашкевич Я.* Націогенез — національне відродження — національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26-27.
19. *Додонов Р. А.* Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. — Запорожье: Тандем-У, 1998.
20. *Жмыр В. Ф.* На пути к себе (история становления и развития украинского национального сознания) // Филос. и социол. мысль. — 1991. — № 1.
21. *Захарченко М. В., Погорілий О. І.* Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). — К.: Либідь, 1993.
22. *Етнонаціональний розвиток України.* Терміни, визначення, персоналії. — К.: Політвидав України, 1993.
23. *Ільницький П.* Про єдність і роз'єднання // Сучасність. — 1982. — № 7-8.

24. *Княжицький А.* Дух нації. Соціологічно-етнопсихологічна стадія. — Нью-Йорк-Філадельфія-Мюнхен, 1959.
25. *Краткий словарь по социологии.* — М.: Политиздат, 1989.
26. *Ковалів П.* Теорії виникнення націй і національних мов //Сучасність. — 1966. — № 4.
27. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
28. *Ламетри Ж. О.* Человек-машина /Соч. — М.: Наука, 1983.
29. *Майборода О. М.* Проблема зумовленості національних рухів у етнополітичних дослідженнях //Політологічні читання. — 1992. — №1.
30. *Мигович І. І.* Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
31. *Население мира: Демографический справочник.* — М.: Наука, 1989.
32. *Наулко В.* Український етнос у часі і просторі //Берегиня. — 1992. — №7.
33. *Національні відносини на Україні.* Запитання та відповіді. — К., 1991.
34. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ століття. —К.: Наук. думка, 1996.
35. *Скоруньська М.* Чи в багатонаціональній державі загибають націоналісти? //Сучасність. — 1973. — № 2.
36. *Смелзер Н.* Социология. —М.: Феникс, 1994.
37. *Сміт Е.* Національна ідентичність. — К., 1994.
38. *Соціологія: Загальний курс: Навч. посіб.* /Піча В. М. —К.: Каравела, 2000.
39. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособ.* / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Х.: Рубикон, 1996.
40. *Социологический энциклопедический словарь I* Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
41. *Статистика населения с основами демографии.* — М.: Наука, 1990.
42. *Тоболина Т. В.* Этническая проблематика в современной американской науке. Критический обзор основных этносоциологических концепций. — М.: Наука, 1985.
43. *Толанд Д.* Назаренин или иудейское языческое и магометанское христианство /Английские материалы XVIII в.: В 3-х т. — Т. 1. — М., 1967.
44. *Фольц У.* Этнический конфликт и вмешательство: некоторые междунаrodnые аспекты //Кентавр. — 1992. — №2.
45. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Львів: Кальварія, 1996.
46. *Шаповал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
47. *Широковат І. Г.* Социология (конспект лекций). — М.: Приор, 2001.
48. *Энциклопедический социологический словарь /* Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
49. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 13. СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ визначати сутність соціології громадської думки як галузі соціологічних знань, її місце в системі соціальних наук;
 - ✓ розкривати генезис та еволюцію розвитку соціології громадської думки;
 - ✓ визначати об'єкт і предмет цієї спеціальної соціології;
 - ✓ характеризувати сутність громадської думки як соціального явища;
 - / розкривати сутність об'єктно-суб'єктних відносин у теорії громадської думки;
 - ✓ пояснювати місце і роль основних функцій громадської думки в соціальному житті суспільства;
- ✓ використовувати методику соціологічного аналізу для вивчення стану громадської думки.

13.1. Соціологія громадської думки як наука: сутність, виникнення та розвиток

Соціологія громадської думки — спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає, з одного боку, зміст проявів громадської думки та вплив її на функціонування суспільства, а з іншого — загальносуспільні й специфічні чинники, що визначають зміст суджень громадської думки і якість (повноту) виконання нею своїх соціальних функцій. Така дефініція з "Короткого словника з соціології" дає загальне уявлення про те, що вивчає ця спеціальна соціологія [10]. Подальше уточнення її сутності вимагає визначення об'єкта та предмета цієї соціологічної дисципліни.

Стосовно *об'єкта* соціології громадської думки в соціологічній літературі ще не склалося одностайної думки. Це пояснюється складністю та недостатньою вивченістю цієї проблеми. Разом з тим методологія соціології орієнтується на дослідження соціальних явищ, тобто таких, які

відбуваються за участю людей. Отже, люди, які належать до тих чи інших соціальних спільнот, організацій, інститутів та беруть участь у тих чи інших соціальних діях, процесах та інших соціальних феноменах є об'єктом соціологічного дослідження. Саме вони заповнюють анкети чи відповідають на запитання інтерв'юєрів, беруть участь в експериментах, за їхньою поведінкою спостерігають соціологи. Тому є достатньо підстав, щоб, спираючись на таку методику, дати визначення об'єкта соціології громадської думки.

Таким чином, *об'єктом* соціології громадської думки слід вважати носіїв (*суб'єктів*) цієї думки, в якості яких виступають люди — представники різних соціальних груп і спільнот, різних організацій та інституцій, які висловлюють свої думки (усно чи іншим способом) щодо тих чи інших актуальних суспільно значущих проблем.

Як і всі інші, дана спеціальна соціологічна теорія має свій аспект дослідження, що виявляється у її предметі. Тому *предметом* соціології громадської думки є її соціальні аспекти і характеристики: структура, закономірності, канали, а також механізми формування і функціонування громадської думки, ставлення великих соціальних груп, народів загалом до тих явищ, що становлять актуальний суспільний інтерес [23, с.733].

Таке розуміння об'єкта і предмета соціології громадської думки корелює з визначенням самого поняття "громадська думка", його сутністю та уявленнями про неї, що склалися упродовж існування й розвитку цього суспільного феномену. Словосполучення "*громадська думка*" містить у собі глибинну сутність цього феномена. Ідеться про думку суспільства, що відображає стан суспільної свідомості, приховане чи явне ставлення соціальної цілісності, її структурних елементів (соціальних спільнот, інститутів, колективів, особистостей) до навколишньої соціальної дійсності. Ця загальнометодологічна дефініція конкретизується у різноманітних визначеннях, кожне з яких засвідчує певний аспект комплексно-системного підходу до аналізу громадської думки. Важливим компонентом такого підходу є *соціологічний вимір* громадської думки, який, у свою чергу, включає соціолого-історичний, соціолого-структурний і соціолого-функціональний погляди на цю проблему.

Громадська думка — історичне явище, властиве всім історичним етапам суспільного розвитку. Поняття, що позначає це явище, з'явилося ще у XII ст. в Англії, а згодом поширилося і в інших країнах. Загальноприйнятим поняття "громадська думка" стало наприкінці XVIII ст, а соціологічний його вимір почав активно розроблятися у XIX ст. З цього приводу варто згадати працю Г. Тарда "Громадська думка і натовп", у якій її автор

доводив, що громадська думка породжується "публікою". Вже сама назва дослідження натякає на взаємозумовленість громадської думки і "натовпу" [11, с.200].

Таке розуміння проблеми спирається переважно на суто духовні процеси людського спілкування, які дійсно відбуваються, але якими не вичерпуються фактори, що детермінують громадську думку. Є й інші чинники — всі вони важливі і системно взаємопов'язані між собою. Про один з таких чинників писав А. Лоуелл у праці "Громадська думка і народний уряд", у якій вирішуються питання про межі компетентності громадської думки під час прийняття рішення, а також про співвідношення думок більшості та меншості, форм їх відображення.

Такий підхід значно розширив спектр вивчення громадської думки, справивши значний вплив на формування теоретичних уявлень про її природу і методи відповідних досліджень. Згідно з Лоуеллом, у процесі державного управління громадська думка має обмежену сферу впливу, адже у житті виникають обставини й проблеми, які не вирішуються голосуванням, зверненням до громадськості.

У тому самому руслі аналізував це питання і У. Ліпман, який оголосив неспроможним міф про "всезнаючого і всемогутнього громадянина". "Пересічна людина", зауважував У. Ліпман, обмежена в усвідомленні своїх інтересів, у широкому використанні засобів масової інформації. Звідси — обмеженість у цілому і громадської думки, яка складається з багатьох поглядів. У. Ліпман, виходячи з цієї наведеної і загальної тези, запровадив поняття *стереотипу* — спрощеного уявлення людей про обставини, за яких відбувається їхня життєдіяльність: економічні, соціальні, політичні, правові, духовно-культурні, внутрішні, зовнішні. Стереотип, на його думку, є невід'ємною частиною загальноприйнятої думки, безпосереднього міжособистісного спілкування [11, с.200].

Отже, наведені погляди відображають такі співвідношення громадської думки, а саме:

- громадська думка і натовп (Гард);
- громадська думка і народний уряд (Лоуелл);
- громадська думка і стереотип "пересічної людини" (Ліпман).

Тут вже й наведено класифікацію (типологію) об'єктно-суб'єктних стосунків щодо громадської думки як одного з важливих елементів системи соціальної і, зокрема, правової регуляції суспільних процесів.

Слід зазначити, що в сучасний період найбільший інтерес західних соціологів викликає питання про зв'язок громадської думки з поведінкою громадян у період виборчих кампаній, оскільки загострення боротьби

Розділ 13. Соціологія громадської думки

за владу між політичними партіями зумовлює потребу в інформації про те, які механізми лежать в основі оцінки кандидатів на виборах, якими є їхні виборчі програми тощо. Це один з напрямів реалізації громадської думки, її практично-прикладного використання. Останнє відбувається в усіх сферах суспільної життєдіяльності, на всіх етапах історичного розвитку людства, починаючи із стародавнього світу, міфу й епосу, виникнення науки, емпіричних соціальних обстежень, логографії, праць Геродота, Фукидіда, Полібія, Таціта, особливо Демокріта, Платона, Арістотеля.

За середньовіччя світоглядна парадигма змінилася — у теософії Августина Блаженного, у творчості гуманістів епохи Відродження, соціальних утопістів Т. Мора і Т. Кампанелли, в емпіричних дослідженнях (запровадження перепису населення на Русі, а також введення козацьких реєстрів в Україні), у становленні елементів соціологічного знання (Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій). Складова цього еволюційного процесу — вивчення і використання громадської думки.

Ця тенденція розвивалась і в епоху Нового часу (XVII–XIX ст.) при розробці теорій "природного права" і "суспільного договору" у XVII ст. (Т. Гоббс і Д. Локк), у соціологічних дослідженнях Ш. Монтеск'є та Ж. Руссо, працях з філософії історії, суспільствознавства, в емпіричних, демографічних і статистичних дослідженнях XVII — початку XIX ст. Проблематика суспільної думки органічно вмонтувалася також у соціологічних ідеях консерватизму, лібералізму й утопізму, в натуралістичному напрямі соціології XIX ст. (органічна школа — Г. Спенсер, П. Лілієнфельд, О. Стронін, А. Шеффле, А. Фульє, А. Еспінас, Р. Вормс; соціальний дарвінізм — У. Беджгот, Л. Гумплович, У. Самнер, Г. Ратценхофер, А. Смолл; расово-антропологічна школа — Ж. Гобіно, О. Аммон, Ж. Ляпуж, Х. Чемберлен; географічна школа — Г. Бокль, Л. Мечников, С. Соловйов, В. Ключевський).

Суспільствознавство дедалі більше інтегрувалося з природознавством, що дістало вияв, зокрема, у творчості Сен-Сімона, ідеї якого були покладені в основу позитивної філософії О. Конта. Саме останній запровадив у науковий обіг поняття "соціологія". Досліджуючи конкретний об'єкт — суспільство, людину — він розглядав суспільство як систему з її статичними та динамічними елементами. Звідси — роль громадської думки у вивченні даного об'єкта.

Ця роль громадської думки простежується і в інших напрямках соціології XIX–XX ст. — психологічному (психології народів — М. Лацарус, Г. Штейнталь, В. Вундт, психології натовпу — Г. Лебон; теорії наслідування — Г. Тард; інтеракціонізмі Ч. Кулі, інстинктивізмі У. Мак-Дугала та психоаналізі З. Фрейда), а також в перших емпіричних соціальних

дослідженнях (статистичних Л. Кетле, масових соціальних обстеженнях "моральної статистики" і "соціальної гігієни", розвідках Ле Пле, Д. Журавського), німецькій формальній соціології кінця XIX — початку XX ст. (Ф. Тьонніс — про "спільноту" і "суспільство", формальна соціологія Г. Зіммеля), працях М. Вебера і соціологічній концепції Е. Дюркгейма.

У XIX ст. робляться перші спроби *безпосереднього* вивчення громадської думки як стану масової свідомості в оцінках і ставленні людей до конкретних соціальних явищ і процесів, як "знання" масово виражених індивідуальних оцінок і позицій. Перші спроби виявлення громадської думки методами опитування були зроблені в США, зокрема під час підготовки до виборів різних рівнів. Ця функція громадської думки — один із напрямів її універсального використання в усьому світі.

Така універсальна характеристика громадської думки інтегрується у різноманітних дослідженнях, кожне з яких відтворює певну сторону системного уявлення про громадську думку [1; 2; 4; 9; 12]. Аналіз численних досліджень дає можливість зробити висновок, що при вивченні громадської думки у центрі уваги перебувають актуальні питання суспільного життя, що дає підставу стверджувати про теоретичний і прикладний рівні соціологічного виміру суспільної думки. Завершуючи розгляд цього питання, слід знову повернутися до загальнометодологічної дефініції, сформульованої на початку: *громадська думка* — це, *по-перше*, специфічний прояв свідомості і поведінки людей, що характеризується зв'язком з усіма формами суспільної свідомості, синтезом повсякденної і теоретичної свідомості; *по-друге*, це духовно-практичний засіб впливу на соціальну реальність.

Отже, *громадську думку* з позицій соціології слід вважати особливим станом реальної свідомості мас, соціальних спільнот і груп, який виражає домінуюче ставлення, позицію стосовно актуальних суспільно значущих проблем, подій, процесів чи явищ, що зачіпають інтереси значної частини суспільства. Зауважимо, що категорія "громадська думка" відіграє головну роль серед інших понять і категорій цієї спеціальної соціології. До її наукового апарату належать також такі *поняття*, як *громадська свідомість, реальна свідомість мас, духовна сфера, духовне життя, духовна культура, соціальні норми, соціальне регулювання і контроль, соціальне напруження, канали вивчення громадської думки, референдум, масові опитування* та ін.

Соціологічні дослідження громадської думки спираються на загальносоціологічні методи і використовують їх повною мірою. У той же час доцільно враховувати і такі *методичні аспекти* соціології громадської думки:

1. Зосередження на вивченні громадської думки щодо найактуальніших питань суспільного розвитку.
2. Орієнтація на практичну корисність досліджень громадської думки для соціального управління різними сферами життєдіяльності людей.
3. Надання переваги не нагромадженню інформації, а піднесенню соціальної активності мас.
4. Урахування всієї сукупності об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на громадську думку, не обмежуючись об'єктно-суб'єктними діями учасників інформаційного процесу.

Водночас слід зазначити, що саме останні чинники найбільше цікавлять соціологів. Адже соціологічний вимір суспільної думки в духовно-практичних аспектах дає підставу ставити й вирішувати питання про її об'єктно-суб'єктні характеристики (соціолого-структурний ракурс) та функціонування (структурно-функціональний ракурс) у сучасному суспільстві.

13.2. Поняття про об'єкт і суб'єкт громадської думки

Громадська думка головним чином має оціночний характер. Вона не може не містити в собі оцінки суб'єктом об'єкта, на який спрямована його увага. Соціологія громадської думки пов'язана з соціальною оцінкою, що являє собою вияв одного з видів ставлення суб'єкта до об'єкта. За ступенем раціональності *соціальні оцінки* диференціюються на основі фіксації рівня чітко усвідомленого ставлення суб'єкта до конкретного факту, події, явища, процесу.

Соціальна оцінка невідривна від певної колективної позиції, притаманної громадській думці, що виводить останню на відповідні людські потреби та інтереси, актуалізуючи роль суспільної думки в житті суспільства, його структурних підрозділів аж відповідно до окремої особи як вихідного елемента соціальної цілісності. Звідси висновок, що формування громадської думки детерміноване об'єктивними потребами і суб'єктивним фактором, які індивід усвідомлює у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, а також реалізує у своїй практичній діяльності.

Власне, йдеться про механізм людської життєдіяльності, який складається з об'єктивних факторів (середовище — потреби) і факторів суб'єктивних (усвідомлення і практичне задоволення об'єктивних потреб). Цей механізм має універсальний характер, властивий усім проявам людської життєдіяльності, включаючи громадську думку. Вона виникає, формується, поширюється і функціонує в структурі зазначеного механізму.

Те саме слід сказати про *об'єкт* та *суб'єкт* громадської думки. *Об'єкт* громадської думки — це частина навколишнього природного та соціального середовища, що зосереджується в певних людських потребах, які з об'єктивною необхідністю вимагають свого усвідомлення і діяльного задоволення. Першою ланкою на цьому шляху є інтереси людей, через які власне і відбувається процес усвідомлення потреб, — їх оцінка, мотивація щодо задоволення, спрямування до відповідної мети, після чого вже розпочинається дія з реалізації цієї мети на практиці. *Суб'єкт* громадської думки — суспільство в цілому, його підсистеми, окрема людина, що виявляють певне ставлення — у формі суджень або дії — до конкретної проблеми, яка викликає громадський інтерес.

Питання про об'єкт і суб'єкт громадської думки є діалектичним у тому розумінні, що воно вирішується з урахуванням діалектики суспільного та індивідуального, на рівнях свідомості і практики. Як зазначалося вище, соціолого-історичний підхід до проблеми громадської думки виявив взаємозв'язки останньої з масами, державою, індивідом ("пересічною людиною"). Стосовно об'єктно-суб'єктних відносин ці взаємозв'язки мають безпосереднє значення.

Соціологія особистості допомагає з'ясувати механізм індивідуального сприймання громадської думки та діяльної реакції на неї з боку окремого індивіда відповідно до його безпосереднього середовища (мікросередовища), взаємодетермінованого з макросередовищем, потреб даної особистості, невідірваних від групових і загальносуспільних потреб, їх особистого усвідомлення і діяльного задоволення у конкретних людських вчинках.

Соціологія колективної і масової свідомості та поведінки розкриває відповідні рівні здійснення механізму громадської думки. Ідеться, зокрема, про масові реакції людей на критичні ситуації, що виникають об'єктивно і раптово, — стихійні лиха, революції, війни. Незнайома, нестандартна, "нештатна" ситуація, тобто порушення стереотипу викликає в масах людей недовіру, деморалізацію, розрив зв'язків, паніку, яка є колективним відходом від групових норм і цілей до частковостей. Роздрібненій масі, натовпу притаманні свої *закономірності*, а саме: а) усереднення особистості; б) свавілля натовпу у фанатичних проявах.

Тут починають діяти різноманітні чинники в усій розмаїтості їхніх взаємодетермінацій: економічних, соціальних, політичних, духовних, психологічних тощо. Соціологія покликана дати пояснення зазначеним явищам, які діалектично поєднують суспільні, групові та індивідуальні прояви (потреби — інтереси — цінності — мотиви тощо).

Важливим при цьому є саме комплексно-системний підхід без абсолютизації жодної з його складових. Так, представники *школи "психології народів"* (Лацарус, Штейнталь) відзначали "народний дух" (тобто психічну схожість індивідів однієї нації) головним фактором історії. Автори *групової психології* (Лебон та ін.) наполягали на анонімності, гіпнозі, психічному зараженні натовпу, роблячи висновок про тотожність народних мас та "іраціональної юрби".

Теорія маси ставить перед собою завдання вивчити поведінку людської маси, яка тлумачиться дослідниками по-різному, — натовп, юрба, продукт машинної техніки. Лебон, зокрема, говорив про "душу натовпу", соціально-психологічну єдність певних, спільних для натовпу, почуттів, взаємонавіювань, які провокують колосальну енергію різного спрямування. *Теорія успадкування* акцентує увагу на властивому кожній людині намаганні відтворювати поведінку інших індивідів та груп, чим і пояснюється соціальна поведінка та суспільна життєдіяльність в цілому.

Усі ці соціально-психологічні концепції, зберігаючи певне особіне значення, втрачають свою привабливість саме через свою локальність, відірваність від комплексно-системного підходу, зокрема стосовно пояснення механізмів громадської думки. Цей підхід вимагає розглядати суспільство як цілісну систему, і громадська думка на цьому рівні є також цілісним утворенням. Водночас важливо чітко уявляти структурні підрозділи суспільства — соціальні спільноти, інститути, колективи, групи, особистості, а також відносини між усіма ними. Звідси і диференціація цілісної (на рівні суспільства загалом) громадської думки, об'єктно-суб'єктні зв'язки і характеристики якої збігаються з названими структурними підрозділами. Соціальні спільноти, інститути, колективи, групи, особистості є водночас суб'єктом (носієм) і об'єктом (на який спрямована увага суб'єкта) громадської думки.

Що ж до визначення народних мас, то науковий, комплексно-системний підхід твердить, що *народ* — це та частина населення, яка є носієм добра, соціального прогресу, тобто творення, і складається з особистостей, наділених творчими здібностями, що реалізуються на практиці. Звідси і сумарний творчий потенціал народу, його здоровий глузд і духовність.

Юрба — це та частина населення, яка керується не творенням, а руйнуванням, не здоровим глуздом і духовністю, а інстинктом. Вона складається з індивідів, що втратили свою особистість. Причому одна й та сама людина може піднятися до висот народного творення або впасти у підлеглість юрби, натовпу. Звідси актуальність як виховання — сімейного, суспільного, так і самовиховання, самовдосконалення — постійного і самовідданого.

Це має прямий стосунок до проблеми об'єкта і суб'єкта громадської думки, покликаной сприяти утвердженню народних цінностей і протистояти інстинктам юрби. Важливим тут є питання функціонування громадської думки.

13.3. Функціонування громадської думки

Функція — це категорія, яка відображає процес існування й розвитку об'єкта, його роль і місце у цьому процесі, значення для інших об'єктів соціальної реальної дійсності. Тобто від того, як функціонує об'єкт, залежить його доцільність взагалі, "рейтинг" такої доцільності, адже про все треба судити за кінцевими результатами, наслідками існування об'єкта.

Функціонування громадської думки означає ефективність її існування, ступінь реалізації її характеристик — комплексно-системних, включаючи і соціологічний вимір, та об'єктно-суб'єктних зв'язків, про що йшлося вище.

Специфіка такого функціонування спричинена специфікою самої громадської думки, яка, власне, не є соціальним інститутом, певним організаційним утворенням (соціальний інститут — форма організації соціальних спільнот та відносин між ними). Вона не є сталою, історично зумовленою в суспільстві формою спільної діяльності людей, не має своїх специфічних організацій, що регулюють відповідну діяльність щодо створення громадської думки.

Водночас ми говоримо про об'єкт і суб'єкт громадської думки, її соціологічні аспекти, функціонування та управління таким функціонуванням. У цьому відношенні громадська думка багато в чому подібна до соціального інституту, зокрема, в багатьох західних країнах існують центри з її вивчення. Хоча насамперед ідеться про стан громадської свідомості, що містить у собі приховане чи явне ставлення різних суб'єктів до відповідних об'єктів (проблем, подій, фактів, предметів, явищ, процесів довколишньої дійсності). Через зазначене ставлення суб'єкта до об'єкта громадська думка регламентує ті чи інші норми, стереотипи поведінки в різних ситуаціях, впливаючи на них.

Саме цей вплив і становить суть функцій громадської думки. На думку відомого українського соціолога В. Полторака (це приклад індивідуальної позиції, ставлення до проблеми), громадська думка виконує в суспільстві такі функції: 1) *директивну*, 2) *консультативну*, 3) *експресивну*. *Директивна* функція полягає в тому, що громадська думка сама ухвалює рішення, яке має суто імперативний характер, тобто обов'язковий до виконання. Ідеться про вибори, референдуми, збори колективів, на яких ухвалюються

обов'язкові для всіх членів відповідних колективів рішення. *Консульта-тивна* функція громадської думки дістає вияв у консультаціях, порадах, рекомендаціях щодо вирішення певних проблем, які ставить життя. Успіх у розв'язанні таких проблем багато в чому залежить від урахування громадської думки. *Експресивна* функція громадської думки, найширша за своїм застосуванням, зводиться до тієї позиції, яку займають суспільство, його структурні підрозділи, зокрема особа стосовно тієї чи іншої події, факту, явища тощо.

Зазначені функції громадської думки свідчать про її істотний вплив на поведінку людей, їх спільноти, інститути, колективи, суспільство в цілому. Не випадково в усьому світі постійно зростає увага до вивчення і використання громадської думки. Адже її функціонування багатоаспектне. У комплексі відповідних засобів своє місце посідають *засоби масової інформації*, які збирають, створюють і поширюють інформацію — джерело управління. Як кажуть, хто володіє інформацією, той володіє ситуацією. При цьому засоби масової інформації ('МІ) виконують такі функції: 1) *інформаційну*; 2) *політичну* ("четверта влада"); 3) *аналітичну* щодо громадської думки. Ці функціональні характеристики засобів масової інформації багато в чому збігаються з директивною, консультативною та експресивною функціями саме громадської думки. Особливо це стосується аналітичної функції засобів масової інформації, безпосередньо пов'язаної з функціонуванням суспільної думки.

Те ж саме можна сказати і про однопорядкові характеристики соціології громадської думки та *соціології засобів масової інформації*. Остання становить галузь соціології, яка вивчає процеси функціонування засобів масової інформації як соціального інституту суспільства. Її *предмет* включає: комунікатор, масову інформацію, аудиторію. У ширшому плані громадська думка є однією з підсистем системи соціальної регуляції в цілому і правової регуляції зокрема. Остання стає особливо ефективною за підтримки як держави, так і громадської думки.

Функціонування громадської думки — складова загального механізму людської діяльності (середовище — потреби — їх усвідомлення у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, а також їх діяльне задоволення). У цій структурі відбувається відображення громадської думки на основі поєднання об'єктивних потреб і суб'єктивних інтересів суспільства щодо актуальних проблем дійсності його структур та особистостей. Сутність функціонування громадської думки — у наданні гласності безлічі індивідуальних думок: а) безпосередньо (через форми прямої демократії); б) опосередковано (через форми представницької демократії).

Отже, ефективність функціонування громадської думки залежить від єдності факторів — об'єктивних (середовище—потреби) і суб'єктивних (усвідомлення і діяльне задоволення потреб). При цьому розрізняють три *види вираження* громадської думки: 1) стихійне; 2) з ініціативи суспільних структур; 3) через соціологічні дослідження.

Функціонування громадської думки відбувається, як правило, на двох *рівнях*: 1) на рівні слова (вербальної поведінки), коли маси зовнішньо сприймають інформацію, оцінки, але самі не залучаються до конкретних дій; 2) на рівні справи (реальної поведінки), коли суб'єкт діє відповідно до оцінки, яка є одним з аспектів усвідомлення об'єктивних потреб (ціннісної орієнтації у взаємозв'язку з інтересами, мотивами, цільовими установками).

Ефективність функціонування громадської думки визначається *переходом* від вербальної до реальної поведінки, від відображеного до перетвореного стану, процесом об'єктивізації думки в системі соціальних норм, соціального регулювання і контролю. Прискорений темп суспільних змін і перетворень супроводжується відповідним прискоренням переміщення акценту громадської думки з одних проблем на інші. Таке переорієнтування громадської думки взаємопов'язане із зміною масштабів стереотипів поведінки і мислення, традицій і новацій, які відображаються громадською думкою. Динаміка останньої — це важлива складова загальнодинамічних суспільних процесів. Аналіз показує, що існує два *шляхи* цілеспрямованого *впливу* на функціонування громадської думки: 1) маніпулювання нею; 2) наукове її формування. *Маніпулювання* — це нав'язування людям такого ставлення до актуальних проблем дійсності, яке відповідає інтересам суб'єкта зазначеного нав'язування. *Наукове формування* громадської думки полягає у забезпеченні перетворення вербальної поведінки на реальну, індивідуальних думок на групові та масові. Поряд з цим існують також внутрішні й зовнішні *механізми функціонування* громадської думки: *внутрішні* пов'язані з об'єктивними процесами такого функціонування, *зовнішні* — з фактами впливу суб'єкта на об'єкт. Внутрішні механізми пов'язані насамперед з процесом ідентифікації інтересів особи з інтересами інших людей, спільнот і суспільства загалом.

Власне, з цього й починається процес зародження громадської думки, тобто із вихідного елемента суспільства — особи, індивіда. Дейл Карнегі у книзі "Як здобувати друзів і впливати на людей" (К., 1990) пропонує дев'ять способів примусити людину, не образивши її, змінити свою позицію (думку): 1) починайте з похвали та щирого визнання чеснот людини; 2) вказуючи на її помилку, робіть це в непрямій формі; 3) перш ніж когось критикувати, знайте свої власні помилки; 4) не відавайте наказів; 5) надавайте людині

можливість зберігати своє обличчя; 6) хвалить людину за кожен, навіть найменший успіх, при цьому будьте ширі й не скупіться на похвалу; 7) створіть людині добру репутацію, і вона намагатиметься відповідати їй; 8) застосуйте заохочення, дайте людині зрозуміти, що її вади легко виправити, а справа, якою ви хочете її захопити, досить приємна і не становить особливих труднощів; 9) спонукайте людей із задоволенням робити те, що вам потрібно.

Наведені правила впливу на думку індивіда сприяють єдності особистості з інтересами соціальної групи і суспільства в цілому. Суспільство при цьому має створити належні умови для підвищення ролі громадської думки у практиці соціального управління. Соціологічні дослідження свідчать, що такими *умовами*, які сприятимуть зростанню значення громадської думки в Україні, слід вважати [18, с.209]:

- регулярне виявлення громадської думки державними органами, громадськими організаціями, науковими центрами;
- вільне виявлення всіма громадянами внайрізноманітніших формах (референдуми, вибори органів влади, збори, маніфестації, звернення в органи державної влади та масової інформації, відповіді на вибіркові опитування, обстеження, зондаж та ін.) своїх думок, оцінок та позицій з різних питань громадського життя, ставлення до подій і фактів соціальної дійсності;
- постійне використання громадської думки органами державного управління і громадськими організаціями на базі юридичних (нормативних) актів і системи законодавчих гарантій, які забезпечують її включення в систему соціального управління;
- формування політичної і правової інформованості громадян, підвищення їхньої культури в цьому відношенні;
- систематичне і широке інформування населення про результати вивчення громадської думки, зауваження і вимоги, адресовані відповідним органам державного і громадського управління та посадовим особам;
- матеріальна і моральна підтримка державними органами влади і управління інститутів та інших установ з вивчення громадської думки.

Узагальнюючи викладений матеріал, зазначимо, що комплексно-системний підхід до вивчення громадської думки означає сукупність концепцій щодо її соціальної сутності, ступеня впливу на різні сторони і аспекти життя суспільства, а також способи її формування, відображення і функціонування. Концепції щодо соціальної сутності громадської думки фіксують почуття і дії людей на певному об'єкті дійсності з метою її зміни або збереження. При цьому актуальним є момент мотивації таких почуттів і дій. Вивчення відповідних мотивів дає цінну інформацію про внутрішній світ людей, їхні зовнішні зв'язки з навколишнім середовищем через спільні потреби та інтереси.

Таким чином, соціологія громадської думки включає такі *напрями дослідження*: 1) розкриття соціальної сутності громадської думки у соціологічному вимірі; 2) аналіз діалектики взаємодії об'єкта і суб'єкта громадської думки; 3) відображення механізму її соціального функціонування та подальшого розвитку.

Названі напрями соціологічного дослідження виникнення, розвитку і функціонування громадської думки злиті у єдиному комплексно-системному підході: соціолого-історичному, соціолого-структурному і соціолого-функціональному. При цьому об'єктно-суб'єктні відносини громадської думки стосуються як суспільства загалом, так і його структурних підрозділів (соціальних спільнот, інститутів, колективів, груп, особистостей), в іншому ракурсі — народних мас, їхніх верств — окремих представників. Функціонує громадська думка в загальному механізмі людської життєдіяльності: соціальне середовище — об'єктивні потреби — їх усвідомлення і діяльне задоволення.

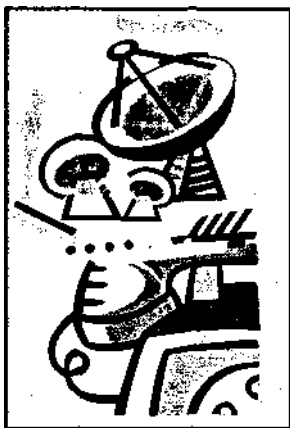
Резюме

1. Соціологія громадської думки — це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає виникнення та механізми функціонування громадської думки, соціальні чинники, що впливають на її зміст і активність та визначають її місце в соціальному житті суспільства.
2. Об'єкт соціології громадської думки — її носії, суб'єкти, тобто люди, представники різних соціальних груп та спільнот, різних організацій та інституцій, які висловлюють свої думки з приводу тих чи інших актуальних суспільно значущих проблем.
3. Предмет соціології громадської думки — її соціальні аспекти і характеристики, структура, закономірності, канали, механізми формування і функціонування, ставлення великих соціальних груп, народів загалом до явищ, що викликають актуальний суспільний інтерес.
4. Структура соціології громадської думки визначається такими основними напрямами дослідження: 1) розкриттям соціальної сутності громадської думки у соціологічному вимірі; 2) аналізом діалектики взаємодії об'єкта і суб'єкта громадської думки; 3) відображенням механізму її функціонування в суспільстві.
5. У дослідженнях громадської думки задіяні всі соціологічні методи. В той же час слід враховувати специфіку їх використання, особливо при масових опитуваннях населення та зондажах громадської думки стосовно різноманітних проблем функціонування та розвитку суспільної системи.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Ашин Г. К. Доктрина "массового общества". — М.: Наука, 1971.
2. Возмитель А. А. Формирование и изучение общественного мнения. — М.: Политиздат, 1987.
3. Ганчев Д. Изучение и формирование общественного мнения: Пер. с болг. — М.: Мысль, 1983.
4. Горшков С. К. Общественное мнение: история и современность. — М., 1988.
5. Грушин Б. А. Массовая информация в советском промышленном городе. — М.: Политиздат, 1980.
6. Грушин Б. А. Мнение о мире и мир мнений. — М.: Политиздат, 1987.
7. *Есть мнение*: Итоги социологического опроса / Под общ. ред. Ю. А. Левады. — М.: Прогресс, 1990.
8. Житенев В. Б. Общественное мнение в социальном управлении. — Новосибирск: Наука, 1987.
9. Коробейников В. С. Пирамида мнений. Общественное мнение: природа и функции. — М.: Молодая гвардия, 1981.
10. *Краткий словарь по социологии*. — М.: Политиздат, 1989.
11. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
12. *Массовая информация и общественное мнение молодежи* / Под ред. В. Л. Осовского. — К.: Наук. думка, 1990.
13. Мигович І. І. Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
14. Мостовая И. В. Зачет по социологии в кармане: Учеб. пособ. — Ростов н/Д: Феникс, 1999.
15. Нозль Э. Массовые опросы: введение в методику демоскопии. — М.: Прогресс, 1978.
16. Петровская М. М. США: политика сквозь призму опросов. — М.: Междунар. отношения, 1982.
17. *Социологический словарь*. — Минск: Университетское, 1991.
18. *Соціологія: Курс лекцій* / За заг. ред. С. Ф. Безродного. — К.: ІСДО, 1994.
19. *Социология. Основы общей теории* / Под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева. — М.: Аспект-Пресс, 1996.
20. *Социология: Энцикл.* /А. А. Грицанов и др. — Минск: Книжный Дом, 2003.
21. Туленков Н. В. Социология общественного мнения. — К.: УГУФВС, 1994.
22. Широковат И. Г. Социология (конспект лекций). — М.: Приор, 2001.
23. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
24. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посіб. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 14. СОЦІОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

 В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- У визначати сутність соціології масової комунікації;
- У характеризувати об'єкт і предмет дослідження цієї спеціальної соціологічної теорії;
- У описувати функції, основні поняття та категорії соціології масової комунікації;
- ✓ розкривати основні методи дослідження соціології масової комунікації;
- У визначати основні етапи виникнення та розвитку соціології масової комунікації;

✓ характеризувати масову комунікацію як соціальну систему.

14.1. Соціологія масової комунікації як наука: об'єкт, предмет і місце в системі соціологічних знань

Соціологія — одна з багатьох наук, що займаються дослідженням масової комунікації. Остання є об'єктом вивчення як технічних, так і соціально-гуманітарних наукових дисциплін, таких, зокрема, як психологія і психолінгвістика, лінгвістика і соціолінгвістика, культурологія і журналістика, кібернетика й інформатика тощо. Як невід'ємна складова соціальної реальності, як важливий елемент соціального життя масова комунікація виступає *об'єктом дослідження* соціологічної науки. У сучасній навчальній літературі домінує уявлення про *об'єкт соціології масової комунікації* як про сукупність масових інформаційних і комунікаційних явищ у їх соціальному вимірі [23, с.305].

Зазначимо, що *об'єктом соціології масової комунікації* є насамперед особистості, соціальні групи і спільноти, регіони і суспільство загалом, задіяні у масовій комунікації, а також відповідні соціальні організації та соціальні інститути. Характерно, що уявлення про об'єкт соціології масової комунікації потерпають змін і уточнень, що пов'язано з розвитком масової комунікації як соціального явища і становленням ще досить молодого галузі соціологічних

знань, яка займається дослідженням цього явища. У зв'язку з цим і тривають уточнення визначень сутності соціології масової комунікації.

Найпоширеніша точка зору — це розуміння *соціології масової комунікації* як спеціальної соціології, що вивчає процеси функціонування та розвитку засобів масової комунікації; закономірності та динаміку соціального спілкування в контексті його впливу на життєдіяльність суспільства загалом та його різноманітних ланок [19, с.401–404]; соціальних факторів, що зумовлюють вплив масової комунікації на формування суспільної думки — відношення до соціальних реалій та цінностей [5, с.6].

Заслуговує на підтримку й визначення відомого українського соціолога Н. Костенко, у якому соціологія масової комунікації розуміється як спеціальна галузь соціологічної науки, що визначає стан і динаміку масової комунікації в суспільстві, а також тенденції та особливості функціонування мас-медіа (преси, радіо, телебачення, відеосистем, кіно), за допомогою яких ця комунікація здійснюється [7].

Отже, у найбільш узагальненому вигляді *соціологія масової комунікації* досліджує масову комунікацію як складне соціальне явище (соціальний феномен) та закономірності його функціонування у суспільстві, тенденції та прояви у взаємодії з іншими елементами суспільства.

Місце та роль соціології масової комунікації визначається низкою притаманних їй *функцій*: регулятивної, виховної, власне комунікативної (як засіб спілкування), соціально-організаційної, власне інформаційної (виробництво соціальної інформації), функції зворотного зв'язку (в управлінні соціальним життям), соціокультурної, освітньої та пізнавальної, соціалізаційної (збереження та поширення соціального досвіду), соціального захисту, соціального контролю, інформаційного обслуговування, соціальної взаємодії, управлінської та прогностичної функцій.

У процесі становлення та розвитку соціології масової комунікації триває й уточнення предмета її дослідження. Найпоширеніша точка зору на *предмет* соціології масової комунікації представлена в "Енциклопедичному соціологічному словнику" [28, с.724–725], згідно з якою предметом цієї соціологічної теорії є закономірності масових інформаційних процесів та діяльність соціальних інститутів, що виробляють та поширюють масову інформацію.

Вплив даного підходу до визначення предмета соціології масової комунікації відчувається у визначенні одного з останніх українських підручників із соціології [22, с.306–310], де *предмет* досліджень цієї спеціальної соціології розуміється як взаємодія комунікатора, аудиторії, та визначенні змісту й особливостей сприйняття масової інформації, функціонування окремих засобів масової інформації тощо.

Обидва визначення загалом охоплюють предметне поле соціології масової комунікації, хоча і потребують деяких уточнень. *По-перше*, в частині виділення такої предметної ознаки, як "соціальне", а *по-друге* — в частині акцентуації саме на комунікативному характері предмета, оскільки в обох визначеннях домінує інформаційний контекст.

Уникнути другої неточності вдалося І. Писаренко [19, с.402], який *предметом* дослідження цієї спеціальної соціології вважає комунікативну діяльність та комунікативні зв'язки і відносини. Хоча уникнути недостатньої означеності соціальної сутності у предметі при цьому все ж не вдалось. У цьому контексті важко не погодитись з В. Конецькою, яка стверджує, що в соціології комунікації головна увага акцентується на соціальному аспекті комунікації [5, с.6].

Узагальнюючи розгляд типових визначень *предмета* соціології масової комунікації, пропонуємо таке його тлумачення. *Предметом соціології масової комунікації* доцільно вважати соціальні відносини, що виникають між учасниками масової комунікації та зумовлюються їхнім соціальним статусом і роллю в системі соціальної комунікації. Пропоноване тлумачення *предмета* дослідження розкривається системою категорій та понять, що утворюють категоріальний апарат соціології масової комунікації. До основних з них належать такі.

Комунікація (лат. *communicatio* — зв'язок, повідомлення) — це передавання інформації від однієї системи до іншої за допомогою сигналів чи спеціальних матеріальних носіїв. На думку В. Конецької, в наш час цей термін вживається у трьох основних інтерпретаціях: 1) як засіб зв'язку будь-яких об'єктів матеріального світу; 2) як спілкування — передавання інформації від людини до людини; 3) як передавання та обмін інформацією в суспільстві з метою впливу на нього [5, с.7]. Щодо проблем масової комунікації, то їх дослідження пов'язано переважно з трактуванням комунікації у першому варіанті.

Масова комунікація — це соціокультурна взаємодія в масштабах суспільства через розповсюдження та обмін інформацією за допомогою технічно обладнаних мас-медіа (преси, радіо, телебачення, відеосистем, кіно) [21, с.244]. Подібне розуміння цього терміна потребує, на нашу думку, уточнення щодо розуміння його специфічної соціокультурної взаємодії — особливого виду соціального спілкування [12, с.62]. В соціології зазвичай розмежовують терміни "масова комунікація" та "масова інформація". Комунікація хоч і пов'язана з переданням інформації, але не обмежується лише цим.

Масова інформація — це стереотипізована інформація, яка оперативно та регулярно поширюється на велику, географічно розпорошену аудиторію.

Масова інформація є змістовним наповненням масової комунікації, а обмін такою інформацією надає сенсу і спрямованості цьому виду соціального спілкування. Звернемо увагу, що як *масова комунікація*, так і *масова інформація* близькі між собою завдяки засобам масової інформації, конституюються ними і не можуть існувати поза ними.

Засоби масової інформації (mass-media) — це соціальні інститути (преса, радіо, телебачення, Інтернет, видавництва тощо), що забезпечують збирання, обробку та масове поширення інформації. Соціологічні дослідження засвідчують, що бурхливі нововведення в засобах масової інформації, здійснювані завдяки досягненням науково-технічного прогресу, суттєво видозмінюють їх природу, розширюють їх функції у таких напрямках: 1) децентралізація — вибір програм все більше залежить від індивіда, 2) збільшення обсягу інформаційних програм, 3) можливість інтерактивності — взаємодії через зворотний зв'язок для обміну інформацією [5, с.202].

Зазначимо, що розширенню інтерактивності сприяють усі три інноваційні тенденції в засобах масової інформації. Адже можливість ширшого індивідуального вибору програм, відстежена організаторами радіо та телепередач, сприяє більшому зворотному зв'язку, надає останньому форму обміну інформацією — тобто форму комунікації. Отже, поява у сучасних засобах масової інформації нових можливостей для інтерактивності споживачів масової інформації все більшою мірою надає масовій інформації характеру масової комунікації.

Враховуючи зазначене, вважаємо за доцільне щодо сучасного стану масової комунікації вживати терміни "*масова комунікація*" і "*масова інформація*" як синонімічні. Такий підхід не тільки легітимізує практику вживання цих термінів у такому сенсі в соціологічній літературі [1; 12; 23], але й зменшує різнобій та плутанину у використанні цих понять.

Аудиторія масової комунікації (від лат. *аудііогіум* — місце для слухання) — це значна, чисельна, географічно розпорошена сукупність людей, яка характеризується близькістю їхніх інформаційних інтересів і потреб, що проявляються у виборі форм, способів і каналів масової комунікації для їхнього задоволення. У вітчизняній соціологічній літературі аудиторія масової комунікації зазвичай розуміється як суб'єкт сприйняття та споживання масової інформації [17, с.109–115].

Комунікатор — це суб'єкт діяльності щодо виробництва та поширення масової інформації. В умовах демократизації суспільства — це складна система, до якої входять підрозділи єдиного редакційного колективу, працівники редакції (студії) і різнобічні стосунки між усіма цими складовими.

Ефекти масової комунікації — це трансформації в оцінках та поведінці людей, що відбуваються під впливом масової комунікації [17, с.83,115– 116].

Соціології масової комунікації притаманна також певна сукупність *методів дослідження*, які диференційовані щодо завдання того чи іншого етапу дослідження [5, с.287–297]. На *етапі збирання фактичного матеріалу* та його первинної систематизації використовуються методи опитування, експертних оцінок, лабораторних і польових експериментів, що допускають також різні види спостереження. На *етапі обробки отриманих даних та змістовної інтерпретації результатів їх аналізу* використовуються методи кореляційного, факторного, детермінаційного, дисперсійного та латентно-структурного аналізу, а також метод імплікаційних шкал і контент-аналізу. На *завершальному етапі аналізу* використовуються методи тестування та шкалювання, що дають змогу перевірити надійність отриманих результатів.

Завершуючи визначення сутності соціології масової комунікації як спеціальної соціологічної теорії, зазначимо, що поєднання її сутнісних характеристик у вигляді об'єкта і предмета дослідження, основних функцій, понятійно-категоріального апарату та системи методів її зумовлюють її *місце та роль в системі соціологічних знань* та взаємодію з іншими соціологічними дисциплінами. Найтісніший зв'язок соціології масової комунікації виявляється із соціологією комунікації, соціологією громадської думки, соціолінгвістикою, соціологією масових явищ, соціологією політики, соціологією пропаганди, електоральною соціологією, соціологією особистості, соціологією освіти, соціологією виховання, соціологією організації, соціологією управління тощо.

14.2. Виникнення та розвиток соціології масової комунікації

Протосоціологічний етап дослідження масової комунікації пов'язаний зі створенням у суспільстві відповідних технічних і соціальних умов. Створення технічних передумов виникнення соціології масової комунікації пов'язують з винайденням Гутенбергом у 1456 р. набірною шрифту та друкарського верстата [27, с.19]. Хоча за іншими джерелами створення таких умов пов'язують з друкуванням та поширенням перших газет на початку XVII ст. та появою на їх шпальтах поряд з новинами і рекламних оголошень [1, с.429]. Винахід дешевого способу публікацій новин (на переробленому папері) став поштовхом для масового поширення газет, починаючи з кінця XIX ст. і до нашого часу, та спричинив завершення

протосоціологічного етапу. З розвитком технічного рівня засобів масової комунікації, виникненням і розвитком радіо, телебачення, Інтернет та інших засобів найчастіше пов'язують подальший розвиток соціології масової комунікації.

Водночас соціальним передумовам такого розвитку уваги приділяється значно менше. У цьому контексті заслуговує на підтримку обумовленість розвитку масової комунікації ослабленням традиційних зв'язків общинного життя в процесі індустріалізації та урбанізації західного суспільства (кінець XIX — початок XX ст.) і необхідності "швидкої соціалізації" людей як членів маси (Ч. Кулі, Л. Богард, Г. Блумер) [25, с.24-25].

Початок власне соціологічного етапу дослідження масової комунікації як соціального явища пов'язують з ім'ям М. Вебера, який у статті "До соціології преси" (1910 р.) методологічно обґрунтував необхідність вивчення преси в соціологічному аспекті, розкрив її орієнтацію на різні соціальні структури та вплив на формування людини як члена соціуму. Він також сформулював соціальні вимоги до журналіста та обґрунтував методи аналізу преси [5, с.208].

Період 20–40 років XX ст. характерний виникненням радіо та зародженням тоталітарних держав з потужною системою масової пропаганди. Цим зумовлена спрямованість соціології масової комунікації на вивчення умов ефективного пропагандистського впливу і змісту пропаганди (Г. Лассуелл, К. Ховланд). Поступово створювалась методика досліджень масової комунікації: масове вибіркове дослідження та панельне дослідження аудиторії (П. Лазарсфельд), контент-аналітичне дослідження (Г. Лассуелл, Б. Берельсон), експериментальне дослідження (К. Левін, К. Ховланд).

У дослідженнях ефективності масової комунікації вона розглядалась як прямий наслідок пропагандистського впливу, що підсилювався чи послаблювався впливом певних факторів. Створена американською соціологією пропаганди "парадигма ефектів мас-медіа" тривалий час була орієнтована на вимір ефективності засобів комунікації відповідно до лінійної формули масової комунікації, запропонованої у 1948 р. Г. Лассуеллом: хто повідомляє, що повідомляє, яким каналом, кому і з яким ефектом. Кожна з ланок комунікаційного ланцюга могла вивчатися самостійно: настанови комунікатора, зміст мас-медіа (для чого було здійснено контент-аналіз текстів, що транслюються), диспозиції та очікування аудиторії. Для цього періоду в соціології набувала переваги ідея про всесильність впливу масової комунікації на свідомість людини (У. Ліппман).

Частина III. Спеціальні соціологічні теорії

Період 50-х років XX ст. характерний зміною поглядів на ефективність впливу масової комунікації, які спирались на експериментально підтверджений підсилюючий ефект. На цій підставі П. Лазерсфельд, а згодом Дж. Клеппер дійшли до визнання обмеженого впливу мас-медіа, що виступають швидше "агентом підсилення, ніж агентом зміни" установок реципієнтів. Визнання деякого спрощення лінійної схеми масової комунікації спонукало до пошуку інших моделей її функціонування, зокрема "двоступеневої" моделі (П. Лазарсфельд та І. Катц), яка вводила опосередковану ланку в спілкування комунікатора та аудиторії — "лідерів думки", котрі, репрезентуючи найкомпетентнішу в галузі інформацію, розповсюджують отримані каналами комунікації відомості шляхом міжособистісної взаємодії.

У 60-ті роки XX ст. набула переваги думка про те, що вплив масової комунікації на установки та думки людей опосередковується характеристиками аудиторії: позицією групи, до якої належить реципієнт, чи позицією її окремих членів, а також селективністю, тобто схильністю людини відбирати ту інформацію, яка узгоджується з її цінностями та думками. У цей же період проявилась схильність до зміни пріоритетів у напрямках досліджень масової комунікації: соціально-політичний аналіз розвитку системи масової комунікації поступався вивченню її технологічних факторів. Крайнім проявом технологічного детермінізму була концепція Г. Маклуена щодо впливу технічних засобів комунікації [10, с.219].

Початок 70-х років XX ст. характеризується утвердженням думки про зростання впливу масової комунікації на масову свідомість. Експериментальні дослідження підтвердили, що масова комунікація більше впливає на те, про що говорять (тема), ніж на конкретну позицію людини щодо цієї теми. Вона обговорюється на рівні міжособистих контактів тим частіше, чим більше про неї говорять по радіо і на телебаченні. У цей період набувають поширення моделі "ко-орієнтації" (Дж. Мак-Леод), що пояснюють особливу актуальність звернення еліти і громадськості до мас-медіа в ситуації соціальної напруженості тощо [22, с 166].

Період 80-х років XX ст. характеризується деяким переміщенням зацікавленості соціологів масової комунікації з соціальних проблем до культурологічних, які нині під впливом феноменологічних та герменевтичних методологічних концепцій розглядаються як цілеспрямований вплив та способи інтерпретації не тільки повідомлень, що передаються, а й повсякденного практичного досвіду реципієнтів. Набуває поширення модель формування громадської думки, що отримала назву "спіраль мовчання" (Е. Ноель-Нойман), яка спирається на схильність людей, думка яких

збігається з позицією більшості, частіше обговорювати її на людях та відстоювати свою точку зору, в той час як особи, думка яких не збігається з більшістю, переважно мовчать про неї. У результаті руху цього процесу по спіралі деякі теми та позиції потрапляють у центр уваги населення, а інші відкидаються на периферію громадського інтересу. Якщо для певної аудиторії така поведінка проявляється як спроба уникнути ізоляції, то для тих, хто запускає "спіраль мовчання", — це намагання уникнути критики з боку громадськості [10, с.220].

У сучасній соціології масової комунікації, на думку українського соціолога Н. Костенко, її дослідження здійснюється переважно з позиції широкої перспективи культури [7, с.540-549]. Участь масової комунікації у відтворенні соціально-структурних і політичних процесів, влади і контролю, повсякденного життя людей та людської індивідуальності вбачається як трансмісія культурних значень і сенсів у вигляді знань, цінностей, переконань, думок, навичок, взірців. У змісті процесів масової комунікації вбачають і виокремлюють культурні індикатори, що вказують на структуру й динаміку ціннісних систем у суспільстві (К. Розенгрэн, З. Неменверт і Р. Вебер), зміщуючи акценти з вивчення недовгочасних або ситуативних ефектів масової комунікації на дослідження культурних рухів і циклів. Оцінюючи телебачення як найпотужніший засіб культивування в суспільстві певних зразків соціуму, теоретики обґрунтовують технології "культивацийного аналізу" (Дж. Гербнер).

У концепціях А. Моля та Г. Маклуена мас-медіа надається вирішальна роль у формуванні нового типу інформаційної та культурної взаємодії завдяки їх здатності конструювати *мозаїчну аудіовізуальну культуру*.

В окремий напрям розвитку сучасної соціології масової комунікації виділяється *антираціональний імпульс* масової комунікації, виразно виражений у постмодерністській перспективі досліджень [7, с.549]. Вони репрезентують ідею потенційної здатності мас-медіа здійснювати соціальний контроль завдяки зваблюванню публіки особливою чуттєво-знаковою реальністю, яка виявляє схильність до саморозмноження, надмірного нарощування знаків, витіснення значень і сенсів за межі комунікації та розчинення істинних знань у своїх численних варіантах. В екстатичних станах масової комунікації такий контроль сприяє перетворенню членів аудиторії на користувачів звабливих знаків, що веде до розпаду між ними соціальних зв'язків і "зникненню соціальної реальності" (Ж. Бодрійяр).

Протилежної точки зору стосовно раціонального потенціалу мас-медіа дотримуються прибічники когнітивних підходів до масової комунікації. Досить визначено її висловлює відомий німецький соціолог Ю. Хабермас,

Частина III. Спеціальні соціологічні теорії

який вважає, що соціальний контроль, що здійснюється засобами масової комунікації, має амбівалентний характер. Владний тиск ідеології або інтересів виробництва співіснує тут з раціонально усвідомлюваними правилами конструювання мовної реальності. У сучасному світі, де координатором соціальних дій виступають переважно влада і капітал, мас-медіа все-таки "надані мовному розумінню", зберігаючи шанс вивільнення людини із тенет уречевлення. Сутнісно приумножуючи комунікативні зв'язки взагалі, мас-медіа здатні працювати на підтримку раціонального суспільного дискурсу, якщо такий зароджується у публічній сфері.

У вітчизняній соціології перші дослідження проблем масової комунікації припадають на 20-ті роки ХХ ст. і пов'язані з вивченням В. Кузьмичевим, П. Лебедєвим, Н. Рубакіним читацької аудиторії газет і книг [18, с.403–404]. Інтенсивного розвитку соціологія масової комунікації почала набувати у 70–80-ті роки ХХ ст. Вона сприйняла досягнення традиційних підходів та інновацій, теоретично орієнтуючись на марксистський аналіз, де мас-медіа розглядаються у системі ідеологічних інститутів домінуючих класів, які з їх допомогою "регулюють виробництво та розподіл думок свого часу" (К. Маркс). Серед відомих вітчизняних дослідників цього напрямку А. Алексєєв, Б. Грушин, В. Конєцька, В. Коробейников, Н. Костенко, М. Лаурієтін, М. Назаров, Г. Почепцов, Є. Прохоров, В. Терин, Б. Фірсов та ін.

Завершуючи короткий огляд розвитку соціології масової комунікації, представлений парадигмами та концепціями, що спираються на різні методологічні засади, варто погодитись з відсутністю перспектив для створення "універсальної теоретичної концепції" на основі їх синтезу, що не виключає, однак, можливості їх взаємодоповнення [22, с 171]. Аналіз тенденцій розвитку сучасної соціології масової комунікації підтверджує тенденцію наростання досліджень, в яких феномен масової комунікації розглядається в контексті комунікативних аспектів соціальної організації загалом. Тематика досліджень все частіше зміщується від спостереження за функціями масової комунікації по обслуговуванню взаємодії соціальних структур і суб'єктів до розуміння комунікації як найрелевантнішої форми і сенсу такої соціальної взаємодії.

14.3. Масова комунікація як соціальна система

Розгляд масової комунікації як соціальної системи відповідає структурно-функціональній традиції соціологічного аналізу, в рамках якого цей соціальний феномен досліджувався відомими американськими соціологами Р. Мертоном, П. Лазерфельдом і Г. Лассвеллом. В організації соціального

життя суспільства, яке розуміється як система взаємозалежних систем та підсистем, система масової комунікації сприяє підтриманню більш-менш адекватної картини життя суспільства, соціального оточення людей. У механізмі "соціального зчеплення" взаємодіють дві основні складові: 1) потреби суспільства різного рівня — спільноти, групи, індивіда та 2) "відгук" на відповідні вимоги, реалізація потреб прямо чи опосередковано засобами масової комунікації [17, с.14–15].

Отже, структурно-функціональне бачення масової комунікації трактує її як підсистему, що самоуправляється та самокоригується, діючи в конкретних політичних та інституціональних умовах. Масова комунікація при цьому досліджується насамперед як один із засобів підтримки функціонування суспільства загалом, ніж як джерело, що сприяє соціальним змінам.

Одним із перших, хто представив масову комунікацію як соціальну систему, був Мелвін Де Флюер [10, с.223]. Орієнтуючись на взаємовідносини, що складаються між змістом продукції мас-медіа та смаками аудиторії, він визначив базовою умовою функціонування цієї системи фінансування її персоналу рекламодавцями відповідно до виборів масових груп аудиторії. Соціальна *система масової комунікації*, за його баченням, складається з найважливіших елементів — рольових підсистем: 1) аудиторії, диференційованої за смаками, освітою, віком та ін.; 2) соціальних організацій, що створюють і розповсюджують зміст масової комунікації та досліджують аудиторію, а також рекламних агентств; 3) спонсорів і рекламодавців.

Крім цього, виділяється *підсистема* соціального контролю, до якої входять: сукупність законодавчих органів різного рівня; агентства з контролю за виконанням нормативних актів; самодіяльні асоціації, що сприяють контролю. Ключовим моментом функціонування системи за Флюером є забезпечення аудиторії розважальним змістом, де необхідним є такий зміст, що задовольнятиме потреби якнайбільшої аудиторії. Цим мотивуються представники аудиторії до виконання ролей відповідно до потреб системи загалом. Таким чином, стає можливою підтримка рівноваги у системі.

Щодо змісту масової комунікації для підтримки функціонування системи необхідно, щоб зміст комунікації відповідав таким умовам:

1. Матеріали масової комунікації повинні викликати зацікавленість аудиторії та сприяти переконанню в необхідності купівлі різних товарів.

2. Матеріали мають подаватись у межах традицій, моральних норм і стандартів, що склалися, щоб позбавити виробників від небажаних санкцій щодо матеріалів з боку регулюючого компоненту системи.

Практика засвідчує, що орієнтація на найбільшу аудиторію частіше означає орієнтацію на масові, невимогливі смаки споживачів. У таких

який вважає, що соціальний контроль, що здійснюється засобами масової комунікації, має амбівалентний характер. Владний тиск ідеології або інтересів виробництва співіснує тут з раціонально усвідомлюваними правилами конструювання мовної реальності. У сучасному світі, де координатором соціальних дій виступають переважно влада і капітал, мас-медіа все-таки "надані мовному розумінню", зберігаючи шанс вивільнення людини із тенет уречевлення. Сутнісно приумножуючи комунікативні зв'язки взагалі, мас-медіа здатні працювати на підтримку раціонального суспільного дискурсу, якщо такий зароджується у публічній сфері.

У вітчизняній соціології перші дослідження проблем масової комунікації припадають на 20-ті роки ХХ ст. і пов'язані з вивченням В. Кузьмичевим, П. Лебедевим, Н. Рубакіним читачької аудиторії газет і книг [18, с.403–404]. Інтенсивного розвитку соціологія масової комунікації почала набувати у 70–80-ті роки ХХ ст. Вона сприйняла досягнення традиційних підходів та інновацій, теоретично орієнтуючись на марксистський аналіз, де мас-медіа розглядаються у системі ідеологічних інститутів домінуючих класів, які з їх допомогою "регулюють виробництво та розподіл думок свого часу" (К. Маркс). Серед відомих вітчизняних дослідників цього напрямку А. Алексєєв, Б. Грушин, В. Конєцька, В. Коробейников, Н. Костенко, М. Лауриєтін, М. Назаров, Г. Почепцов, Є. Прохоров, В. Терин, Б. Фірсов та ін.

Завершуючи короткий огляд розвитку соціології масової комунікації, представлений парадигмами та концепціями, що спираються на різні методологічні засади, варто погодитись з відсутністю перспектив для створення "універсальної теоретичної концепції" на основі їх синтезу, що не виключає, однак, можливості їх взаємодоповнення [22, с 171]. Аналіз тенденцій розвитку сучасної соціології масової комунікації підтверджує тенденцію наростання досліджень, в яких феномен масової комунікації розглядається в контексті комунікативних аспектів соціальної організації загалом. Тематика досліджень все частіше зміщується від спостереження за функціями масової комунікації по обслуговуванню взаємодії соціальних структур і суб'єктів до розуміння комунікації як найрелевантнішої форми і сенсу такої соціальної взаємодії.

14.3. Масова комунікація як соціальна система

Розгляд масової комунікації як соціальної системи відповідає структурно-функціональній традиції соціологічного аналізу, в рамках якого цей соціальний феномен досліджувався відомими американськими соціологами Р. Мертоном, П. Лазерфельдом і Г. Лассвеллом. В організації соціального

Розділ 14. Соціологія масової комунікації

життя суспільства, яке розуміється як система взаємозалежних систем та підсистем, система масової комунікації сприяє підтриманню більш-менш адекватної картини життя суспільства, соціального оточення людей. У механізмі "соціального зчеплення" взаємодіють дві основні складові: 1) потреби суспільства різного рівня — спільноти, групи, індивіда та 2) "відгук" на відповідні вимоги, реалізація потреб прямо чи опосередковано засобами масової комунікації [17, с.14–15].

Отже, структурно-функціональне бачення масової комунікації трактує її як підсистему, що самоуправляється та самокоригується, діючи в конкретних політичних та інституціональних умовах. Масова комунікація при цьому досліджується насамперед як один із засобів підтримки функціонування суспільства загалом, ніж як джерело, що сприяє соціальним змінам.

Одним із перших, хто представив масову комунікацію як соціальну систему, був Мелвін Де Флюер [10, с.223]. Орієнтуючись на взаємовідносини, що складаються між змістом продукції мас-медіа та смаками аудиторії, він визначив базовою умовою функціонування цієї системи фінансування її персоналу рекламодавцями відповідно до виборів масових груп аудиторії. Соціальна *система масової комунікації*, за його баченням, складається з найважливіших елементів — рольових підсистем: 1) аудиторії, диференційованої за смаками, освітою, віком та ін.; 2) соціальних організацій, що створюють і розповсюджують зміст масової комунікації та досліджують аудиторію, а також рекламних агентств; 3) спонсорів і рекламодавців.

Крім цього, виділяється *підсистема* соціального контролю, до якої входять: сукупність законодавчих органів різного рівня; агентства з контролю за виконанням нормативних актів; самодіяльні асоціації, що сприяють контролю. Ключовим моментом функціонування системи за Флюером є забезпечення аудиторії розважальним змістом, де необхідним є такий зміст, що задовольнятиме потреби якнайбільшої аудиторії. Цим мотивуються представники аудиторії до виконання ролей відповідно до потреб системи загалом. Таким чином, стає можливою підтримка рівноваги у системі.

Щодо змісту масової комунікації для підтримки функціонування системи необхідно, щоб зміст комунікації відповідав таким умовам:

1. Матеріали масової комунікації повинні викликати зацікавленість аудиторії та сприяти переконанню в необхідності купівлі різнобічних товарів.

2. Матеріали мають подаватись у межах традицій, моральних норм і стандартів, що склалися, щоб позбавити виробників від небажаних санкцій щодо матеріалів з боку регулюючого компоненту системи.

Практика засвідчує, що орієнтація на найбільшу аудиторію частіше означає орієнтацію на масові, невимогливі смаки споживачів. У таких

передачах акцент робиться на спрощеному гуморі, банальних мелодрамах та подіях, а нерідко — на демонстрації насильства та жорстокості. Поряд з цим сучасна система масової комунікації може бути представлена як взаємодія таких основних елементів.

1. *Соціальні інститути масової комунікації* (видавці), до яких належать преса, радіо, телебачення та нові сучасні канали масової комунікації. Їм притаманні всі специфічні ознаки соціального інституту [21, с. 148–150]: сталість організаційних форм, орієнтованість на розв'язання таких важливих соціальних проблем, як створення адекватної картини життя суспільства, соціального оточення людей. За своїм культурним статусом масова комунікація виступає відтворювачем та поширювачем культурних зразків повсякденної поведінки, підтверджуючи свою культурну легітимність.

2. *Соціальні організації масової комунікації* (комутатор), які охоплюють редакції та видавництва центрального, регіонального та місцевого рівнів. Вони об'єднують на організаційно-управлінських засадах групи людей, які пов'язані з виробництвом та розповсюдженням змісту масової комунікації, координуючи та спрямовуючи їхні дії за допомогою певних засобів управління людьми, регулюючи у такий спосіб і сам процес масової комунікації.

3. *Соціальні спільноти та групи масової комунікації*, які об'єднують споживачів послуг масової комунікації (аудиторію), власників засобів масової комунікації (спонсорів, інвесторів), менеджерів, редакторів, кореспондентів, технічних працівників засобів масової комунікації. Диференціюючись за місцем і роллю у процесі масової комунікації, ці соціальні спільноти і групи представляють різноманітні потреби у сфері масової комунікації, формуючи тим самим співвідношення попиту та пропозиції на ринку послуг масової комунікації.

Через взаємодію між структурними елементами система масової комунікації реалізує свої основні функції, які можна згрупувати за такими рівнями: 1) рівень соціуму та 2) рівень індивіда [14].

На *рівні соціуму* здійснюються наступні функції масової комунікації:

1. *Інформаційна* — інформація про події та умови життя в суспільстві і світі; інформаційне забезпечення інноваційних процесів.

2. *Соціального зв'язку* — коментування та інтерпретація того, що відбувається; підтримка існуючих норм і владних відносин; соціалізація; координація різноспрямованої соціальної активності; формування громадської думки.

3. *Забезпечення спадкоємності* — подання зразків домінуючої культури; забезпечення "пізнавання" субкультур, нових культурних напрямів; підтримки спільності соціальних цінностей.

4. *Рекреативна* — повернення можливостей для відпочинку та розваг; зниження соціальної напруженості.

5. *Мобілізацій* — організація компаній у зв'язку з актуальними цілями в політиці, економіці, соціальній сфері.

На *індивідуальному рівні* здійснюються такі функції масової комунікації:

1. *Інформаційна* — споживання інформації про події та умови життя безпосереднього оточення, суспільства, світу загалом; задоволення спільних інтересів і цікавості; навчання та самоосвіта; пошук порад, необхідної інформації для прийняття рішень.

2. *Особистішої ідентифікації* — підкріплення індивідуальних цінностей; отримання відомостей про моделі поведінки; ідентифікація з цінностями інших; досягнення розуміння самого себе.

3. *Інтеграції та соціального спілкування* — розуміння становища іншого, співпереживання; формування основи для діалогу, соціального спілкування; допомога в реалізації соціальних ролей; можливість спілкування із сім'єю, друзями, оточуючими.

4. *Розваги* — емоційна розрядка; заповнення вільного часу; ескапізм, втеча від проблем; отримання естетичної насолоди; сексуальне збудження.

Зазначимо, що випадки невідповідності між функціями суспільного та індивідуального рівнів можуть викликати так звану дисфункцію масової комунікації, що виявляється у викривленні форм прояву відповідних функцій: інформаційна функція перетворюється в дезінформацію, функція розваг — у функцію "контролю свідомості" і тому подібне.

У структурно-функціональному підході по суті пропонується універсальна методологічна мова описання системи взаємовідносин "масова комунікація — суспільство", що дає змогу представити основні види активності масової комунікації в контексті інших соціальних процесів та елементів соціальної структури. Водночас масова комунікація розглядається в ракурсі інших дослідницьких традицій: концепції ідеології та методології аналізу масової комунікації; семіологічного підходу; критичної традиції аналізу і традиції постмодерністської перспективи [17, с.14–62].

Резюме

1. Соціологія масової комунікації — це спеціальна соціологічна теорія, що досліджує масову комунікацію як складне соціальне явище (соціальний феномен), а також закономірності його функціонування у суспільстві, тенденції та прояви взаємодії з іншими елементами суспільства.
2. *Об'єктом* дослідження соціології масової комунікації є соціальний феномен масової комунікації, а *предметом* — спеціальні соціальні

взаємовідносини, що виникають між учасниками масової комунікації та зумовлюються їхнім соціальними статусами і ролями в системі масової комунікації.

3. Роль і місце соціології масової комунікації в суспільстві визначається такими функціями: регулятивною, виховною, власне комунікативною, соціально-організаційною, інформаційною, освітньою, пізнавальною, соціалізаційною, соціального захисту, соціального контролю, соціальної взаємодії, управлінською та прогностичною.
4. До основних категорій та понять соціології масової комунікації належать: масова комунікація, масова інформація, засоби масової комунікації, аудиторія масової комунікації, соціальні інститути та соціальні організації масової комунікації, комунікатор, ефекти масової комунікації.
5. Методи дослідження масової комунікації, диференційовані за етапами: 1) збору і систематизації матеріалу — опитування, експертних оцінок, лабораторних та польових експериментів, спостереження; 2) обробки та інтерпретації результатів — кореляційного, факторного, детермінаційного та латентно-структурного аналізу, а також методу імплікаційних шкал і контент-аналізу; 3) завершального етапу — методи тестування та шкалювання.
6. Виникнення соціології масової комунікації пов'язують з ім'ям М. Вебера та його статтею "До соціології преси" (1910 р.). Подальший розвиток цієї дисципліни характеризується появою теорій, в яких співіснують, набувають більшої чи меншої ваги дві головні ідеї: тотального та прямого впливу або часткового та опосередкованого впливу мас-медіа на аудиторію.
7. Масова комунікація може розглядатись як соціальна система, основними елементами якої є: соціальні спільноти і групи учасників масової комунікації; соціальні організації та соціальні інститути масової комунікації. Взаємодія елементів дає змогу системі масової комунікації здійснювати свої функції на рівні соціуму та індивідуальному рівні.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Гіденс Е. Соціологія. — К.: Основи, 1999.
2. Дейк Т. А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. — М.: Прогресс, 1989.
3. Зернецька О. В. Нові засоби масової комунікації (соціокультурний аспект). — К.: Наук. думка, 1993.
4. Іванов В. Ф. Соціологія масової комунікації: Навч. посіб. — К.: Київ. ун-т, 2000.
5. Конецкая В. П. Социология коммуникации: Учебник. — М.: Междунар. ун-т бизнеса и управления, 1997.

6. Коробейников В. С. Редакция и аудитория. — М.: Мысль, 1983.
7. Костенко Н. В. Соціологія масової комунікації // Соціологія: Короткий енцикл. слов. — К., 1998.
8. Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации. — К.: Наук. думка, 1993.
9. Лалл Д. Мас-медіа, комунікація, культура, глобальний підхід. — К.: КІС, 2002.
10. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
11. *Массовая информация и общественное мнение молодежи.* — К.: Наук. думка, 1990.
12. *Масова комунікація: Підручник /* А. З. Москаленко, Л. В. Губерський, В. Ф. Іванов, В. А. Вергун. — К.: Либідь, 1997.
13. *Массовая коммуникация и охрана среды.* — Таллин: Эстираамат, 1987.
14. *Массовая коммуникация в условиях научно-технической революции I* Под ред. Б. М. Фирсова. — Л.: Наука, 1981.
15. *Методологические и методические проблемы контент-анализа: В 2 т.* — М.: Наука, 1973.
16. Моль А. Социодинамика культуры. — М.: Прогресс, 1973.
17. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследования. — М.: УРСС, 1999.
18. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001.
19. *Социологический словарь I* Сост. А. П. Елсуков, К. В. Шульга. — Минск: Университетское, 1991.
20. *Социология средств массовой коммуникации I* Под ред. Ю. П. Буданцева. — М.: Наука, 1991.
21. *Соціологія: Кор. енцикл. словн.* / За ред. В. І. Воловича. — К.: УЦДК, 1998.
22. *Соціологія: Навч. посіб.* / За ред. С. О. Макєєва. — К.: Укр. енцикл., 1999.
23. *Соціологія: Підручник* / За ред. В. Г. Городяненка. — К.: Академія, 2002.
24. *Средства массовой коммуникации и социальные проблемы: Хрестоматия: Пер. с англ. /* Сост. И. Г. Ясавеев. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2000.
25. Терин В. П. Массовая коммуникация: Социокультурные аспекты политического воздействия. Исследование опыта Запада. — М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1999.
26. Федотова Н. Л. Социология массовой коммуникации: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2003.
27. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. — СПб.: ЕВРОЗНАК, 2001.
28. *Энциклопедический социологический словарь I* Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.

Розділ 15. СОЦІОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ розкривати сутність і зміст соціології управління як науки;
- ✓ визначати предмет та об'єкт соціології управління;
- ✓ показувати взаємозв'язок соціології управління з іншими спеціальними соціологічними теоріями;
- ✓ відтворити етапи становлення та шляхи розвитку соціології управління;
- ✓ характеризувати технологію та механізм здійснення процесу управління соціальними угрупованнями.

15.1. Соціологія управління як наука: предмет, об'єкт, сутність та зміст

Соціологія управління — спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини й процеси, що відбуваються в суспільстві та його підсистемах з метою впорядкування, підтримки, збереження його оптимального функціонування й розвитку або зміни, переведення до іншого стану. Соціологія управління досліджує також природу управлінських відносин, з'ясовує соціальні цілі управління з погляду соціальних критеріїв, відповідності їх інтересам тих, ким управляють, аналізує соціальні наслідки управлінських рішень і дій.

Вона вивчає також проблеми організації процесів управління, весь комплекс питань добору, розстановки, навчання та виховання управлінських кадрів, міжособистісних стосунків працівників апарату управління під час виконання ними управлінських функцій. Крім того, соціологія управління аналізує специфіку потреб та інтересів управлінців-менеджерів як окремої соціально-професійної групи, особливості їхньої моралі, традицій, звичаїв, культури, виховання, засоби формування та форми прояву таких соціальних якостей особистостей, як дисципліна, відповідальність, сумлінність тощо.

Відповідні явища в соціології управління розглядаються не просто як індивідуальні риси людини, а як відображення певних соціальних відносин, що виникають у процесі управління та управлінської діяльності.

Таким чином, соціологія управління, як і будь-яка інша спеціальна соціологічна теорія, має свій предмет та об'єкт дослідження.

Об'єктом соціології управління виступають різноманітні соціальні системи (групи, угруповання, організації, об'єднання, спільноти, суспільство в цілому), їх підсистеми та ланки, що створюються в суспільстві для досягнення певної мети та розв'язання певних завдань.

Предметом цієї соціологічної теорії виступають управлінські відносини, управлінські процеси і властивості суб'єктів управління різних рівнів управлінської ієрархії, а також закономірності, особливості, умови, форми, функції та методи їх управлінської діяльності.

Серед фундаментальних *категорій* соціології управління виокремлюють "*соціальне управління*" та "*управління соціальними процесами*", які майже однозначно трактуються в науковій і методичній літературі. Однак їх неоднозначність полягає лише в тому, що поняття "соціальне управління" визначає весь комплекс цілеспрямованого регулювання соціальної сфери, суспільних відносин, соціальної діяльності людей, а поняття "управління соціальними процесами" підкреслює аспект диференціації, тобто виокремлення конкретних процесів, які підлягають управлінському впливу відповідно до специфіки кожного з них.

Соціальне управління — один з основних типів управління, функція якого полягає в забезпеченні реалізації потреб розвитку суспільства та його підсистем. До найзагальніших властивостей соціального управління належать, *по-перше*, наявність людини як суб'єкта та об'єкта управління, як первинного елемента соціальної системи; *по-друге*, застосування цілеспрямованого, свідомого впливу на різні спільноти людей, соціальні групи, організації, колективи тощо для координації та узгодження їхньої діяльності в процесі вирішення загальногосподарських і суспільних завдань з метою формування й відтворення відповідних умов, що сприяють розвитку людини як особистості; *по-третє*, забезпечення функціонування і розвитку будь-якої соціальної системи при збереженні її основних якісних параметрів [21, с.512].

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства головною функцією соціального управління є розробка та здійснення соціальної політики, спрямованої на підвищення матеріального і культурного рівня життя різних верств населення, на подолання величезного розриву щодо якості життя між так званими новими українцями і групами населення, що перебувають за межею бідності, на забезпечення робочими

Частина III. Спеціальні соціологічні теорії

місцями всіх громадян, які бажають працювати, на створення ефективної системи охорони здоров'я, освіти, підтримки малозабезпечених верств населення, здійснення заходів щодо боротьби зі злочинністю, запобігання соціальним, політичним і міжнародним конфліктам.

Отже, *соціологія управління* досліджує не лише зміст і функції, а й *механізми і технології соціального управління* (управління конкретними соціальними процесами) з метою виявлення можливостей його вдосконалення та оптимізації відповідно тих цілей і завдань, що виробляються в суспільстві (та його підсистемах) як щодо ближчих, так і більш далеких перспектив його розвитку.

Соціологія управління близька за *проблематикою* до таких розділів соціологічної науки, як соціологія організацій, соціологія праці, соціологія права, соціологія моралі, соціологія масових комунікацій, соціологія політики, соціологія економіки, соціальне планування, соціальне прогнозування, соціальне проектування, а також вона досліджує різноманітні проблеми, пов'язані з управлінням в різних сферах і видах людської діяльності. Тому дослідження в цих та інших розділах соціологічного знання доповнюють соціологію управління своїми результатами, що, безумовно, позитивно впливає на підвищення ефективності соціального управління щодо різних сфер діяльності та рівнів соціальної організації суспільства.

Необхідно наголосити, що *феномен управління*, який спостерігається в системах різного класу (соціальних, біологічних, технічних), є предметом теоретичного пізнання спеціалістів багатьох галузей наукового знання. Глибинні основи управління були виявлені кібернетикою, яка характеризує управління як здатність складних динамічних систем здійснювати структурну та функціональну перебудову відповідно до змін в умовах внутрішнього й зовнішнього середовища їх (систем) існування. Така перебудова відбувається на основі інформації про "збурення", що йде як від самої системи, так і від навколишнього середовища. Управління підтримує корисні "збурення", чинить опір шкідливим, залишаючи поза увагою впливи, що не мають для системи істотного значення.

Загалом управління є функцією будь-якої системи, а його головна властивість — це життєзабезпечення системи. Іноді й саме управління тлумачать як процес реалізації функцій. Отже, управління найсильніше та найнерозривніше пов'язане з природою системи, підпорядковане законам її функціонування та розвитку, залежить від умов, в яких ця система існує. Завдяки управлінню система поряд із забезпеченням своєї цілісності оптимізує своє функціонування, приводячи його у відповідність до об'єктивних закономірностей, що характеризують якісну визначеність конкретного

Розділ 15. Соціологія управління

системного утворення. *Процес управління* пов'язаний з обміном інформацією та енергією між регулюючим і регульованим компонентами, які є обов'язковими для всіх саморегульованих систем — біологічних, соціальних, технічних.

Управління *виникає* принаймні з двох обставин. *По-перше*, коли в регулюючій підсистемі подано кілька варіантів виконання одного з окремих процесів сукупного циклу відтворення цієї системи. Отже, управління виникає там, де є проблема вибору. *По-друге*, коли між регулюючою і регульованою підсистемами існує особлива форма зворотного зв'язку, яка дає змогу регулюючій підсистемі "оцінити" стан регульованої підсистеми і залежно від результату оцінювання заблокувати всі, крім одної, варіанти виконання певного процесу. Управління, таким чином, виступає як процес нормування, що забезпечує стійкість розвитку системи, її рівновагу, гарантію запобігання потрясінням і катаклізмам.

Проте коли йдеться про *соціальне управління*, не можна обмежитися лише висновками кібернетики, використанням її принципів та методів. Соціальне управління має справу з проблемами і процесами, що безпосередньо пов'язані з інтересами й потребами як окремих людей, так і малих та великих соціальних груп. Це означає, що лише за умови, коли з'ясовано якісну характеристику соціального організму, виявлено закони його функціонування і розвитку, встановлено, що слід розуміти під умовами його існування і специфікою відносин, які складаються між ним і середовищем, відкриваються перспективи для з'ясування, за рахунок яких сил конкретне суспільство, або будь-яка соціальна організація забезпечують свої цілісність, життєздатність та саморозвиток, і яке значення в цьому забезпеченні відіграють механізми управління.

Виходячи з потреб суспільства *соціальне управління визначає, по-перше*, шляхи розвитку суспільства у заданому напрямку, тобто виробляє цілі. *По-друге*, соціальне управління здійснює теоретичне і практичне забезпечення способів досягнення очікуваного результату, організацію і координацію діяльності людей, її узгодження за допомогою відповідних дій. Для збереження своєї цілісності суспільство створює необхідні для цього механізми. Першим таким механізмом стала держава з властивими їй атрибутами влади. У суспільстві регулююча підсистема — це *суб'єкт* управління, а регульована підсистема — *об'єкт* управління. Тому управління тут набирає вигляду впливу суб'єкта управління на об'єкт управління заради досягнення певної мети. Управління, крім того, постає як специфічна соціальна діяльність, спрямована на розвиток соціальної системи в цілому, на регулювання взаємодії усіх її компонентів. У такому широкому

Частина III. Спеціальні соціологічні теорії

розумінні об'єктом цієї діяльності виступає система суспільних відносин, а не окремі процеси — економічні, соціальні, енергетичні, біологічні тощо. *Головним завданням* соціального управління таким чином є досягнення відповідності суб'єктивної діяльності людей вимогам об'єктивних законів суспільного розвитку, забезпечення збалансованого функціонування та розвитку соціального організму.

Зміст поняття "*соціальне управління*" може трактуватись і вужче. У цьому разі ми визначаємо специфіку управління соціальними групами, а також відносинами всередині різних людських спільнот, вивчаємо особливості регулювання міжособистісних стосунків, наприклад у трудовому колективі, простежуємо процес формування потреб, інтересів, мотивів діяльності та поведінки людей. Соціальне управління — це не просто управлінський вплив, що здійснюється на основі необхідної інформації, а насамперед політична діяльність, спрямована на врегулювання суспільних процесів.

Однак усе суспільне життя не можна зробити повністю соціально регульованим. Поряд зі *свідомим управлінням* у суспільстві завжди було *стихийне управління*, або, інакше кажучи, були стихійні регулятори суспільних процесів. *Стихийне управління* — це процеси, що виникають спонтанно, поза свідомою діяльністю людей і впливають на хід та результати цілеспрямованих людських дій. Люди не можуть відвернути стихійного розвитку подій, але можуть передбачити їх появу та пристосуватися до них. Стихийне управління не слід розглядати лише як щось негативне. Деякі види стихійного регулювання (наприклад, ринок) мають величезний самоорганізуючий потенціал. У соціально і економічно розвинених державах межі стихійного регулювання постійно звужуються. Пізнаючи напрями, в яких розгортаються ті чи інші процеси під впливом стихійних регуляторів, люди намагаються досягти своєї мети за допомогою важелів свідомого управління, значення яких дуже велике.

Таким чином, *управління*, виконуючи функцію узгодження, забезпечуючи взаємозв'язок і взаємодію між різними частинами єдиного цілого, значною мірою визначає результативність спільних дій, породжує нову продуктивну силу, яка істотно відрізняється від простої арифметичної суми її складових, — силу системності, єдність і спрямованість дій.

Управління як специфічний засіб організації має ряд характерних *особливостей*. *По-перше*, як вже було зазначено, управління повністю залежить від системи, що зумовлює не тільки його природу, а й цілеспрямованість. *Друга особливість* полягає в тому, що керівний вплив має, як правило, значну енергію (один телефонний дзвінок може привести в дію величезні потоки ресурсів, інформації, енергії, тисячі людей забезпечують

виконання розпорядження чи наказу міністра та ін.). *Третя особливість* полягає в тому, що центр управління може перебувати далеко від керованого об'єкта, тобто джерело керівного впливу перебуває поза межами об'єкта управління. Так, міністерство спрямовує управлінський вплив на підпорядковані йому галузеві об'єкти, обласний центр — на райони і т.ін. Тим часом організації, підприємства мають і власний орган управління (правління, дирекція, ректорат), який здійснює безпосереднє управління цією організацією. Інакше кажучи, підсистема, що управляє, і підсистема, якою управляють, виступають як дві взаємопов'язані частини однієї організаційної системи. Такий процес управління має назву *самоуправління*, або *самоврядування*. У такому розумінні, по-перше, суспільство загалом є соціальною системою, яка саморегулюється або є самоврядною. Самоврядними системами, або системами, які саморегулюються, є підприємства, фірми, міста, регіони, державні установи, будь-які громадські організації, вузи тощо.

У суспільстві відбуваються також процеси управління, які не санкціонує жодний керівний орган. Наприклад, національні традиції, які тисячоліттями регулюють поведінку великих груп людей. У цьому випадку маємо справу зі стихійними, спонтанними процесами соціального управління — процесами саморегулювання, які здійснюються в суспільстві у зв'язку з дією загальнолюдських цінностей, норм моралі, ідеалів кожного конкретного суспільства.

Процеси соціального саморегулювання відбуваються не лише у масштабах суспільства. Вони існують на рівні первинних колективів, де велику роль відіграють звички, групові норми, цінності, громадська думка, які називають організаційною культурою. Названі фактори справляють значний вплив на свідомість і поведінку членів колективу. Продуктами саморегулювання є асоціативні, неформальні організації, що виникають на основі внутрішньої, неофіційної системи зв'язків і норм. Зрозуміло, все це має надзвичайно важливе значення в управлінській практиці [15, с. 10–11].

Тому в управлінні слід брати до уваги всю сукупність факторів, різні аспекти, спиратися на комплексний підхід. У цьому зв'язку можна говорити про різні *теорії*, наприклад про теорію управління виробництвом, теорію державного управління і т. ін. Водночас усі ці теорії слід розглядати як соціальні, бо всі вони стосуються управління суспільством, управління людьми.

При соціологічному підході зв'язки і взаємодії людей у процесах організації їхнього спільного життя розглядаються у власному значенні соціального — потреб та інтересів, становища, місця та ролі людини в суспільстві

Частина III. Спеціальні соціологічні теорії

та в управлінському процесі [19, с.13]. З огляду на сучасні проблеми дуже важливо вивчити механізм формування та становлення нових економічних відносин, які, як відомо, породжують нову соціальну структуру суспільства: виникають нові соціальні групи, верстви, прошарки, зникають з історичної сцени соціальні спільноти, які донедавна мали велику вагу в соціально-економічному житті суспільства (наприклад, колгоспне селянство). Державна власність перестає бути монопольною. Започатковується народження "середнього класу". Нові соціальні верстви (підприємці, бізнесмени) активно демонструють незвичні для більшості членів суспільства моделі поведінки та мислення.

У цих умовах досягнення суспільства можуть базуватися тільки на такій системі соціального управління, яка орієнтуватиметься не лише на економічне зростання, а й на врахування того мотиваційного механізму, який є рушійною силою соціальної поведінки людини в ситуації відсутності примусу, директив, нормативного регулювання тощо. Нові цінності, нова розстановка ресурсів, новий життєвий менталітет — все це безпосередньо входить у коло інтересів соціології управління з метою надання суспільству стійкості, стабільності, підтримки основних параметрів його життєдіяльності, необхідної спрямованості його розвитку. Ускладненість, невизначеність багатьох економічних та політичних процесів сьогодення не тільки не применшують ролі й можливостей управління, а навпаки, потребують його піднесення на більш вищий рівень. Теоретики і практики управління дедалі більше усвідомлюють, що складним організаційним системам не можна нав'язувати шляхи їх розвитку без урахування внутрішніх тенденцій їх існування. Управління поступово позбавляється спроб сліпого втручання в соціальні відносини і процеси, наближаючись до визнання особливого значення таких явищ, як нова мотивація, нові форми власності, нові, більш гнучкі методи керівництва суспільством і всіма його підсистемами та сферами, насамперед економічною.

15.2. Генеза та еволюція соціології управління

Управління виникає і стає потрібним тоді, коли різко ускладнюються економічні, політичні, соціальні й духовні процеси, і там, де з'являється потреба в кооперації, у поєднанні різних суспільних елементів, узгодженні дій окремих частин, індивідів тощо. Чим більш розвиненим є суспільство, чим більш розвинений у ньому розподіл праці, тим більшою є потреба в соціології управління, бо *управління* — це діяльність, спрямована на реалізацію свідомо артикульованого інтересу. Загальний

інтерес виступає у вигляді держави — знаряддя, яке не тільки усвідомлює інтереси панівного класу, а й захищає їх. Адже управління в суспільстві здійснює економічно панівний клас. Управління завжди ґрунтується на владі, тобто силі, яка примушує одну сторону підкорятися волі іншої сторони.

Таким чином, *управління* є формою реалізації суспільної влади (авторитет, традиції, харизма теж є способом впливу на людей, але в них відсутнє цілепокладання свідомого впливу, а відтак і соціальне управління).

Слід зазначити, що мистецтво управління як комплекс особливих здібностей ефективного застосування нагромадженого досвіду в практичній діяльності, склалося ще тоді, коли межі світу мистецтва і науки не були досить чітко усвідомлені. Мистецтво управління формувалося протягом усього історичного періоду розвитку людства, що, як відомо, налічує кілька тисячоліть. Виникнення управління пов'язують із зародженням писемності в стародавньому Шумері, що спричинило створення особливого прошарку "жерців-бізнесменів", які успішно виконували релігійно-комерційні та торговельні операції. В наступні тисячоліття розвиток управлінського мистецтва відбувався як у сфері управління державними та суспільними справами, так і в сфері управління господарством. Вже тоді філософи сперечалися про переваги різних форм управління, про те, є управління наукою чи мистецтвом, а також порушували питання про розумне управління (Платон, Конфуцій, Мейцзи та ін.) (див. рис.15.1).

Однак управління як сфера людського знання відокремилась в самостійну наукову галузь лише наприкінці ХІХ ст. Протягом більше як вікової історії наука соціального управління розроблює теорію, змістом якої є закони і закономірності, принципи, функції, форми й методи цілеспрямованого й ефективного управління діяльністю людей.

Необхідно підкреслити, що перші праці, в яких було зроблено спробу наукового узагальнення нагромадженого досвіду та формування основ наукового управління, з'явилися наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Це було відповіддю на потреби індустріального промислового розвитку, який дедалі більше набував таких специфічних рис, як масове виробництво і масовий збут товарів і послуг, орієнтація на ринки більшого обсягу та великомасштабну організацію у формі міцних корпорацій та акціонерних товариств. Підприємства-гіганти відчували гостру потребу в раціональній організації виробництва й праці, чіткій і взаємопов'язаній роботі всіх підрозділів та служб, керівників і виконавців щодо науково обґрунтованих принципів, норм і стандартів.

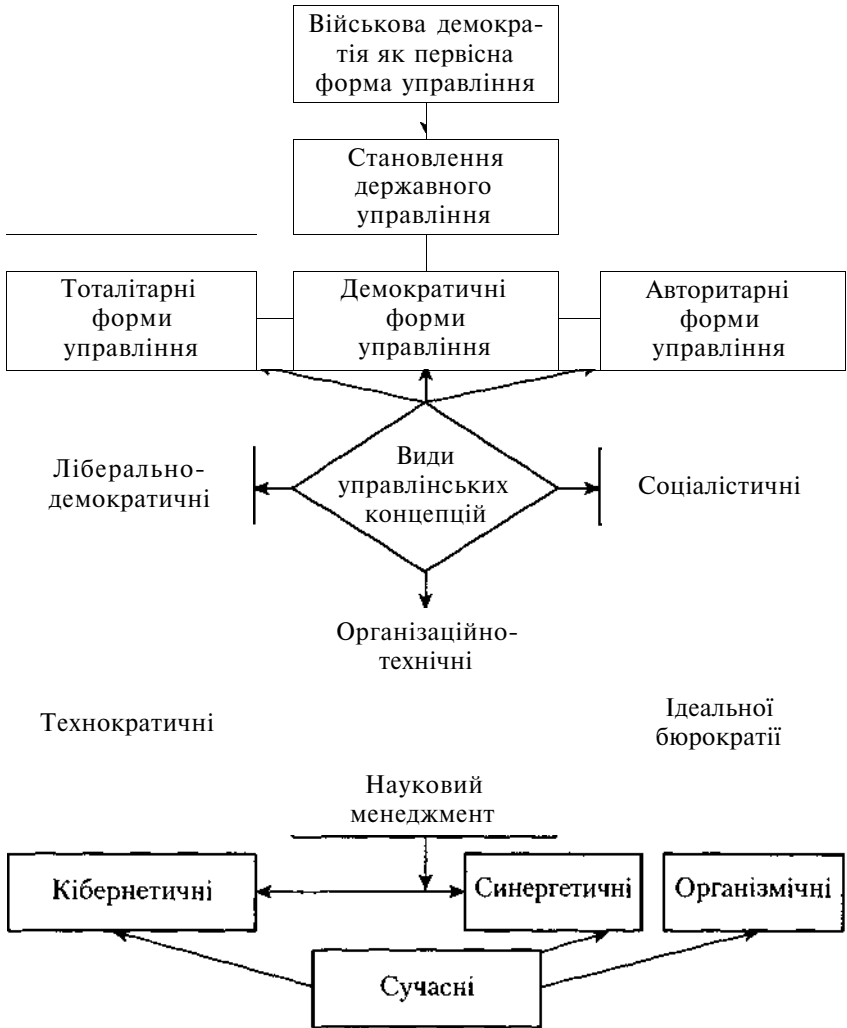

Рис. 15.1. Еволюція форм і концепцій соціального управління

У своєму розвитку соціологічна теорія управління пройшла декілька етапів:

- класичний, або раціоналістичний, напрям, найтипівішими для якого є школа наукової організації праці, або наукового менеджменту Ф. Тейлора; адміністративна, або класична школа управління А. Файоля; теорія ідеальної бюрократії М. Вебера;

- *соціально-психологічний, або гуманістичний*, напрямок, для якого найхарактернішими є теорія людських відносин Е. Мейо; теорія "Х" і "У" Д. Мак-Грегора; теорія стилів управління К. Левіна та багато інших;
- *системний, або методичний*, напрямок, який об'єднує як класичну і соціально-психологічну школи, так і численні прикладні концепції, теорії та розробки на основі кількісних методів, тобто методів точних наук (кібернетики, математики), з широким використанням комп'ютерних технологій і програмного моделювання.

З виникненням цього напрямку відбувся остаточний перехід у розумінні проблем управління від суто інженерного підходу до соціологічного, в центрі уваги якого перебуває перш за все людина з її потребами, інтересами та цінностями. Значний внесок у розробку проблем управління суспільством та різними його сферами зробили А. Сміт, А. Файоль, М. Вебер, В. Зомбарт, Д. Кейнс, Й. Шумпетер, О. Богданов, В. Афанасьєв, С. Булгаков, М. Туган-Барановський, М. Лосський, П. Друкер, Г. Саймон, Ч. Барнард та багато інших як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників [29, с.53–112].

Даючи стисло характеристику генезису та еволюційного розвитку загальної соціологічної теорії управління, необхідно зазначити, що найбільш чітких обрисів вона набула на початку століття в концепціях "наукового управління" Ф. Тейлора, "ідеальної бюрократії" М. Вебера та "науки адміністрування" А. Файоля. Спочатку її розвиток йшов шляхом жорсткого раціоналізму в управлінні. Однак технократичні ілюзії стали розвіюватися вже в 30-ті роки ХХ ст., коли стало зрозуміло, що в багатьох випадках жорсткий раціоналізм не є кращим шляхом підвищення ефективності діяльності людей і організацій.

Тому раціоналізм в соціологічній теорії управління став поступатися місцем іншому підходу, чи напрямку — поведінковому, що ґрунтується на знаннях фундаментальних положень соціології та психології щодо суб'єктів господарської діяльності. Завдяки цим знанням стало можливим поглиблене розуміння реальної суті управління як в організаціях, так і в ширших соціальних системах. З'явилися такі поняття, як участь працівників в управлінні, лідерство, імідж керівника, особисте зростання тощо. Набуло права громадянства і саме поняття "особистість в організації". Одне слово, "засумувавши" за живою людиною та побачивши можливість безпосереднього звернення до неї, управління почало соціологізуватися, а соціологія — спеціалізуватися. Отже, соціологія була не тільки сприйнята наукою управління, а й почала розглядатися як необхідна складова цієї науки.

Поряд з цим активне використання в соціології управління системного підходу зумовило подальше ускладнення сфери управлінського знання. Зокрема, більш поглиблено почали досліджуватись організації як соціальні системи, що активно взаємодіють як із зовнішнім, так і внутрішнім середовищем. При цьому було встановлено, що залежно від типу середовища можуть ефективно функціонувати як бюрократичні, так і дебюрократичні системи управління.

Саме з цим було пов'язане виникнення на рубежі 70-х років ХХ ст. ідеї "ситуаційного підходу" до управління соціальними системами. Можна вважати, що саме ця ідея немовби "примирила" між собою представників раціоналістичного та поведінкового підходів в управлінні соціальними організаціями.

Подальший розвиток соціологічної теорії управління у 80-х роках ХХ ст. логічно привів до усвідомлення великого значення "організаційної культури" як важливої характеристики, що інтегрує в собі усі особливості підприємства (організації) — і системні, і поведінкові, і соціокультурні. Це, врешті-решт, значно посилює гуманістичний компонент в управлінні, спирається на людський потенціал як керівників, так і підлеглих.

Сьогодні, у ХХІ ст., цей напрям соціологічної науки з управління набув подальшого розвитку. У зв'язку з цим простежуються такі тенденції в розвитку соціології наукового управління:

1) інтернаціоналізація соціологічного управлінського знання, зумовлена виникненням інтеграційних структур (насамперед міжнародних інформаційних систем), зростанням конкуренції та взаємозалежності у світовій економіці;

2) дедалі більше відчувається повернення соціологічної теорії управління до "здорового глузду". Адже систематизований "здоровий глузд", що ґрунтується на висновках соціології, психології, науки про організаційні зміни, має не тільки практичний, а й світоглядний характер (як певна система цінностей), даючи змогу як індивідам, так і соціальним спільнотам краще адаптуватися до відповідних змін у соціальному середовищі. Останнє особливо важливе для українського суспільства, оскільки в умовах його реформування проблема полягає не в тому, як робити, а в тому, що робити.

15.3. Технологічні засади соціології управління

Соціологічна теорія управління виявляє певні закономірності, що визначають важливі складові *компоненти* самого процесу управління. Їх можна поділити на дві групи. *Перша група* — це закономірності функціонування і розвитку суб'єкта соціального управління, а *друга* — суттєві зв'язки

між суб'єктом та об'єктом соціального управління. До проблем першої групи належать взаємовплив особистих інтересів суб'єктів соціального управління; інтереси різних управлінських груп; соціальна відповідальність суб'єктів управління. До проблем *другої групи* належать відповідність інтересів суб'єкта соціального управління інтересам об'єкта соціального управління; цілісність впливу суб'єкта на об'єкт; рівні розвитку об'єкта та суб'єкта соціального управління; відповідальність носіїв і виразників інтересів об'єкта соціального управління тощо (див. рис.15.2).

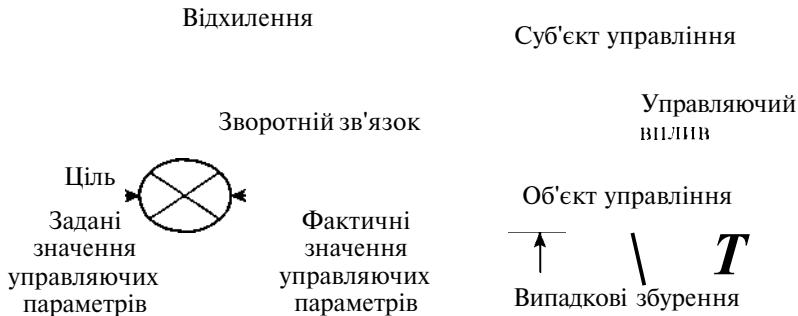

Рис. 15.2. Загальна схема процесу управління

Структура об'єкта управління, його соціальна природа визначають побудову суб'єкта управління та структуру *управлінських відносин*, що виникають при цьому. *Суб'єктами* управлінських відносин стають усі співучасники управління незалежно від їхнього місця в структурі соціальної керуючої системи. Основними *видами* управлінських відносин є відносини централізму й самостійності, субординації і координації, керівництва і підлеглості, відповідальності, конкурентності, змагальності тощо. Окремі види управлінських відносин органічно пов'язані між собою і лише в сукупності забезпечують функціонування й розвиток соціального управління.

Управлінські відносини — це особливий тип соціальних відносин, які не можна звести до базисних або надбудовних чи техніко-економічних відносин. У них містяться елементи і того, і другого, і третього. Бути зайнятим у сфері управління ще не означає бути керуючим, бо є суто управлінська діяльність, виконавча діяльність і діяльність фахівців технічного та допоміжного управлінського персоналу. В цьому контексті управління може розглядатися як компонент будь-якої діяльності, суто управлінська діяльність або діяльність у сфері управління. Усі три аспекти розгляду управління взаємопов'язані, але нас цікавлять два останніх.

Розглянемо як ілюстрацію деякі процесуальні компоненти управління. У предметній діяльності людини завжди наявне прогнозування як функція

соціального управління, як її важлива складова частина. Прогнозування майбутніх подій може розглядатись як компонент будь-якої діяльності, як окрема самостійна діяльність з прогнозування і, нарешті, як діяльність у сфері прогнозування. Аналогічно і контроль як функцію управління можна розглядати як елемент будь-якої дії, як особливу діяльність і як діяльність у контролюючих органах.

Тому із закономірностей соціологічної теорії управління впливає ряд *принципів діяльності суб'єкта соціального управління*, тобто вимог (правил) до нього стосовно організації своїх дій. Принципи соціального управління визначають формування потрібних якостей управлінських працівників, характерні риси їхнього стилю діяльності, способи оптимальної підготовки керівних та інших управлінських кадрів, раціональну організацію управлінської праці. З реалізацією принципів утворюються інформаційні зв'язки в системі соціального управління, розкриваються підходи до побудови, вибору способів, форм, методів здійснення управлінського впливу.

Соціальне управління як процес має ряд важливих *функцій*. Насамперед виокремлюють соціально-прогностичну, соціально-цільову, соціально-планувальну, соціально-організаційну, соціально-мотиваційну та соціально-контрольну функції. Оскільки соціальне управління стосується визначення цілей суспільного розвитку, обґрунтування та практичного забезпечення способів їхнього досягнення шляхом організації й координації спільної діяльності людей, її узгодження за допомогою відповідних нормативно-контрольних дій. Управління забезпечує в суспільстві економічні, політичні, ідеологічні, духовні й соціальні зв'язки між людьми. Тому за конкретним змістом вирізняють соціально-економічну, соціально-політичну, соціально-духовну та власне соціальну функції. Вони охоплюють усю сукупність соціальних відносин в суспільній системі.

Суть функцій соціологічної теорії управління полягає в тому, щоб цілі, шляхи та засоби їх реалізації не суперечили одне одному, щоб забезпечити ефективне усунення соціальної напруженості, гармонізувати інтереси різних соціальних груп і верств населення. Свого практичного втілення функції соціального управління набувають у соціальному цілепокладанні, суть якого полягає у наданні певної спрямованості процесу розвитку суспільства, окремих його сфер.

Професійний розподіл праці людей зумовлює також виділення самостійних функцій управління, тобто функцій його апарату, які, звичайно, об'єднуються поняттям "управлінська праця". У цій галузі праці не менш динамічно, ніж в інших сферах відбувається процес диференціації, спеціалізації, виділення нових форм та видів управлінської діяльності людей.

При цьому *управлінська праця* пов'язана з реалізацією певної сукупності функцій управління (прогнозування, планування, організація, мотивація, контроль); діяльністю з підготовки рішень чи оцінки їх наслідків; діяльністю з прийняття управлінських рішень.

В управлінському рішенні здійснюються функції, цілі та принципи соціології управління. Воно виступає засобом управлінського впливу, організованої взаємодії суб'єкта та об'єкта соціального управління, яка забезпечується за допомогою відповідних методів управління. Можна виділити соціологічні методи вироблення рішень (імітаційні моделі, "мочкова атака", дискусія, ділова гра та ін.), методи організації виконання рішень (адміністративні, економічні, соціально-психологічні, або власне мотивація). Усі вони застосовуються залежно від конкретної ситуації. Прийняття і здійснення рішень включає вибір мети, способів її досягнення, самого рішення та його виконання. Рішення завжди має часову характеристику, яка складається зі швидкості прийняття рішення, часу від прийняття рішення до його виконання, а також часу від початку вивчення ситуації до вироблення остаточного варіанту рішення. Від якості управлінських рішень залежить, врешті-решт, здатність системи соціального управління мобілізувати свої ресурси та можливості заради досягнення визначених цілей.

За критерієм використання можливостей можна дати оцінку і якості соціального управління. Існує кілька можливостей — технічних, економічних, організаційних, соціальних тощо. Оцінка та ефективне використання можливостей, зусилля, спрямовані на їхнє зростання та розвиток, значною мірою визначають продуктивність будь-якої сфери соціальної людської діяльності. В управлінні особливе місце належить виявленню взаємних впливів при реалізації всіх видів можливостей, а також аналізу обставин, що зумовлюють їх взаємне проникнення. Так говорять про соціально-економічні, організаційно-технічні, соціотехнічні та інші види можливостей. Стає очевидним, що найбільш ефективні шляхи зростання, зокрема соціальних можливостей промислового підприємства, є в інших сферах, а саме економічній і організаційно-технічній.

Кожне суспільство (виробництво, організація) на певний час має деякі граничні рівні можливостей, які визначають верхню межу того, що це суспільство (виробництво, організація) може зробити за наявного рівня розвитку, але не робить цього з певних причин. Частково це причини технологічного, інженерно-технічного або організаційного характеру, частково — це наслідки дефектів системи соціального управління. Усунення їх пов'язане насамперед з поліпшенням якості управління, зростанням можливостей суспільства та його різних сфер.

Частина III. Спеціальні соціологічні теорії

Таким чином, від якості і повноти використання можливостей залежить ефективність досягнення управлінських цілей. З іншого боку, досягнення всього розмаїття існуючих цілей є процесом зростання різних видів можливостей. Тому коли ми хочемо оцінити виконання певної функції, слід порівняти фактичні дії з тими, які повинні бути. Якщо розглядати, наприклад, функцію прийняття рішень як невід'ємний обов'язок керівника, з'являється можливість оцінювати виконання цієї функції за її продукцією, тобто за ефективністю самих рішень. Такий підхід дає змогу в кожному конкретному випадку визначити чіткі критерії діяльності керівних осіб і підрозділів, наявність яких дає можливість оцінювати якість виконання функцій цими особами й підрозділами виходячи з наданих їм повноважень.

Соціальне управління як процес має циклічний, відносно замкнутий характер. Цей процес, взятий окремо, починається з постановки цілей, завдань і завершується виконанням цих завдань, досягненням певного результату. Таким чином, відбувається управлінський цикл, що становить каркас соціально-управлінської технології. Потім на основі інформації про результати (досягнення чи недосягнення мети) ставляться нові завдання, висувається нова мета. Один цикл замикається, починається новий.

Іншими словами, будь-яка соціально-управлінська технологія будується на основі управлінського циклу і являє собою своєрідну єдність формалізованих та неформалізованих дій. Основним тут є те, як знайти найефективніші шляхи трансформації наукового знання в соціально-управлінські технології і в програми практичних дій людей, соціальних угруповань. Виходячи з цього стандартизована схема соціально-управлінської технології у загальних рисах може виглядати так, як показано на рис. 15.3.

I процедура. Формування мети

Операції: діагноз, прогност, формулювання кінцевої мети, стратегія дій, визначення конкретних завдань

II процедура. Прийняття рішення

Операції: виявлення проблемної ситуації, обґрунтування варіантів дій, вибір оптимального варіанту, затвердження рішення

III процедура. Організація дії

Операції: розподіл завдань між виконавцями, ідеологічне забезпечення діяльності, координація та регулювання процесу виконання, контроль

IV процедура. Аналіз результатів

Операції: зіставлення запланованих та досягнутих результатів, визначення нових проблемних ситуацій, попереднє формулювання нової мети

Рис.15.3. Соціально-управлінська технологія

Розділ 15. Соціологія управління

Зазначимо, що *складовими* соціального управління як *системи* є такі підсистеми: інформаційна; проектно-програмна; прогностична; планувальна; системно-організаційна підсистема опрацювання управлінських рішень; підсистема коригування і наступного відтворення управлінського циклу. Цей алгоритм пристосований до будь-якого рівня, виду чи типу соціального управління. Для того щоб управляти (керувати), треба мати інформацію про призначення, функції, стан можливостей соціальної системи. Маючи таку інформацію, керівна підсистема проектує, прогнозує, програмує, чітко планує її функціонування на конкретний проміжок часу з урахуванням реальних умов і можливостей. Щоб соціальна система функціонувала в заданій програмі, її ланкам має постійно подаватися команда (управлінські сигнали: рішення, накази, розпорядження). Щоб під час виконання команд запобігти різним відхиленням, потрібен постійний контроль за виконанням. В управлінському значенні *контроль* — це професійна послуга, яку керівник повинен надавати своїм підлеглим. Це порівняння того, що є, з тим, що має бути. Такий контроль є формою управлінської відповідальності, засобом запобігання втратам. Контроль і аналіз функціонування соціальної системи уможливають оперативне коригувати її діяльність, нагромаджувати інформацію для нового проектування, програмування, прогнозування тощо.

Ефективність функціонування суспільних систем значною мірою визначається наявністю надійного соціального прогнозу, тобто визначення можливих станів об'єкта соціального управління в майбутньому на основі тенденцій його розвитку в минулому і тепер. Такий прогноз характеризує найбільш імовірний стан соціального об'єкта у разі збереження існуючих тенденцій. Він може бути оперативним, коротко- та довготерміновим. У соціальному прогнозуванні використовуються переважно три методи: експертиза, екстраполяція, моделювання. Слід наголосити на комплексному значенні надійних, вірогідних соціальних прогнозів. Ці прогнози є основою прийняття управлінських рішень в усіх сферах суспільного життя.

Для розуміння сутності, можливостей і перспектив соціального управління як сфери людської діяльності вкрай важливим (поряд з розглядом його суспільних функцій) є дослідження його "внутрішніх" закономірностей, що породжуються діяльністю людини як суб'єкта соціального управління. Виконавець, що виступає в ролі об'єкта соціального управління, залишається суб'єктом здійснюваної ним діяльності. Так само, як інші соціальні інститути, управління має свої "зведення" законів, норм, правил, професійних "таємниць", традицій, забобонів тощо. Так само, як і в інших соціальних інститутах, в управлінні виникає чимало конфліктів між реальною та

нормативною організаційною поведінкою. Реальна соціальна діяльність людей завжди тією чи іншою мірою наближається до нормативного формалізованого типу, але ніколи з ним не збігається. Тому будь-яка реальна соціальна діяльність, в тому числі й управлінська, повинна розглядатись як органічна єдність формалізованих і неформалізованих компонентів.

Соціологічний аналіз сфери управління дає можливість виявити глибинні механізми управлінських і самоврядних процесів як суспільних явищ, виявити і обґрунтувати ефективність демократичних принципів і відносин між органами влади, управління та населенням країни, забезпечити використання соціальних резервів, соціального потенціалу, соціальних технологій, інноваційних засобів організації соціального управління. Володіння концептуальним та методичним апаратом соціологічної теорії управління стає сьогодні необхідним інструментом ефективної професійної діяльності фахівців — державних службовців, управлінців, керівників підприємств і установ, організаторів виробництва, а також менеджерів різних ієрархічних рівнів нових господарських, підприємницьких та комерційних структур.

Резюме

1. Соціологія управління — це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини і процеси, які відбуваються в суспільстві (та його підсистемах) з метою впорядкування, підтримки, збереження його оптимального функціонування й розвитку або зміни, переведення до іншого стану.
2. Зміст соціології управління становлять дослідження соціальних основ управління, його функцій, принципів і законів, особливостей управлінської діяльності і управлінських відносин, закономірностей їх розвитку й ефективності, об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів їх використання щодо різних рівнів соціальної організації суспільства.
3. Об'єктом соціології управління виступають різноманітні соціальні системи (групи, угруповання, організації, об'єднання, спільноти тощо) та їхні підсистеми, що виникають і створюються в суспільстві для досягнення відповідної мети й вирішення визначених завдань.
4. Предметом соціології управління є управлінські відносини, процеси управління і властивості суб'єктів соціального управління незалежно від рівнів управлінської ієрархії, а також закономірності, особливості, умови, форми, функції та методи їх управлінської діяльності.

5. За своєю проблематикою соціологія управління тісно переплітається з такими розділами соціологічної науки, як соціологія організацій, соціологія праці, соціологія права, соціологія конфлікту, соціологія комунікацій, соціологія моралі, соціологія економіки, соціологія політики, соціальне планування, прогнозування, проектування тощо, які також розглядають проблеми управлінської діяльності. На теоретико-прикладному рівні розвиток соціології управління неможливий без урахування досліджень у цих сферах соціологічного знання, оскільки вони доповнюють її своїми результатами, позитивно впливаючи на ефективність соціального управління загалом.
6. Управління як соціальне явище з'явилося в давні часи (задовго до появи капіталізму) і було пов'язане з удосконаленням координації колективної праці людей в різноманітних сферах життєдіяльності. Але як наука зі своїми школами, теоріями і напрямками управління виникло лише на початку ХХ ст. У своєму розвитку теорія соціального управління пройшла кілька етапів, головними з яких вважаються класичний, або раціоналістичний, період (школа наукового менеджменту Ф. Тейлора; адміністративна школа управління А. Файоля; теорія "ідеальної бюрократії" М. Вебера); соціально-психологічний, або гуманістичний, період (школа людських відносин Е. Мейо; теорія "Х" і "V" Д. Мак-Грегора; теорія стилів керівництва К. Левіна; теорія потреб А. Маслоу та ін.); системний, або синтетичний період (емпірична школа управління П. Друкера; школа соціальних систем Ч. Барнарда); нова школа управління, або школа кількісних методів Г. Саймона та ін.; теорія організаційної культури, а також численні сучасні системні та ситуаційні концепції соціального управління. Подальший розвиток соціології управління базується на концепціях системного та ситуаційного підходів, в основі яких лежать ідеї демократизації і децентралізації управління, залучення більшої кількості людей до прийняття управлінських рішень, використання різноманітних моделей мотивації їхньої діяльності тощо.
7. Соціологія управління виявляє певні закономірності, що визначають важливі складові самого процесу управління як системи взаємодій керівної та керованої підсистем. Ці підсистеми тісно пов'язані з такими основними підсистемами, як інформаційна, проектно-програмно-прогнозувальна і планувальна, системно-організаційна, розробки управлінських рішень, контролю та аналізу, мотивації, коригування та подальшого відтворення управлінського циклу.
8. Механізм здійснення процесу соціального управління з метою впорядкування тієї чи іншої соціальної системи такий:

- а) щоб управляти будь-якою соціальною системою, потрібно мати інформацію про її сутність, призначення, функції, стан, можливості тощо;
- б) маючи таку інформацію, керівна підсистема проектує, прогнозує, програмує та чітко планує оптимальне функціонування соціального об'єкта на відповідний період часу виходячи з реальних умов і можливостей;
- в) щоб соціальна система функціонувала відповідно до розробленої програми (плану), її підсистеми та ланки повинні систематично або періодично отримувати певну серію "команд" (управлінських впливів і рішень);
- г) оскільки виконання рішень може мати різні відхилення, потрібен постійний контроль за їх виконанням;
- д) контроль та аналіз функціонування соціальної системи дає можливість оперативного коригувати її діяльність, а також нагромаджувати інформацію щодо розробки нового проекту, плану, програми тощо.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Атаманчук Г. В.* Управление — социальная ценность и эффективность. — М.: Академия, 1995.
2. *Бабосов Е. М.* Социология управления. — Минск: ТетраСистемс, 2001.
3. *Бахрак Д. Н.* Основные понятия теории социального управления: Учеб. пособие. — Пермь, 1978.
4. *Белюсов Р. А.* Основные этапы развития теории и практики управления. — М.: Политиздат, 1981.
5. *Витка Н. А.* Организация управления и индустриальное развитие: Очерки по социол. труда и упр. — М., 1924.
6. *Гавський Б. А., Решало В. А., Туленков М. В.* Політичне управління: Навч. посібник. — К.: УАДУ, 1999.
7. *Граждан В. Д.* Деятельность и управление (социологический анализ). — М.: Политиздат, 1989.
8. *Киллен К.* Вопросы управления. — М.: Прогресс, 1981.
9. *Кравченко А. И.* Прикладная социология и менеджмент: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МГУ, 1995.
10. *Кравченко А. И.* Социология менеджмента. — М.: Изд-во МГУ, 1999.
11. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
12. *Марков М.* Технология и эффективность социального управления: Пер. с болг. — М.: Прогресс, 1982.

13. *МильнерБ. З.* Теория организаций. —М.: ИНФРА-М, 1998.
14. *Основы научного управления социально-экономическими процессами:* Учебник / Под ред. Р. А. Белоусова, А. З. Селезнева. — М.: Наука, 1984.
15. *Панасюк А.Ю.* Управленческое общение. —М.: Наука, 1990.
16. *ПригожинаА. И.* Социологические аспекты управления. —М.: Наука, 1974.
17. *РадугинаА. А., Радугин К. А.* Введение в менеджмент: социол. орг. и упр. — Воронеж, 1995.
18. *СергейчукА. В.* Социология управления. — СПб.: Бизнес-пресса, 2002.
19. *Система социологического знания:* Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
20. *Слепенков И. М., Аверин Ю. П.* Теория социального управления: Учеб. пособие. — М., 1990.
21. *Словарь прикладной социологии I* Сост. К. В. Шульга. — Минск, 1984.
22. *Словарь-справочник менеджера* / Подред. М. Г. Лапусты. — М.: ИНФРА-М, 1996.
23. *Социальный менеджмент:* Учеб. пособие / Под ред. В. Н. Иванова. — М.:Высш. шк, 2001.
24. *Социальный менеджмент:* Учебник / Под ред. Д. В. Валового. — М.: Бизнес-школа "Интел-Синтез", 2000.
25. *Социальное управление:* Слов. / Под ред. В. И. Добренькова, И. М. Слепенкова. — М.: Изд-во МГУ, 1994.
26. *Социальные технологии:* Толковый слов. / Отв. ред. В. Н. Иванов. — М.; Белгород: Луг, 1995.
27. *Социология организаций:* Слов.-справ. / Авт.-сост. В. В. Щербина. — М.: Союз, 1996.
28. *Спеціальні та галузеві соціології:* Навч. посіб. /За ред. В. Є. Пилипенка. — К.: Каравела, 2003.
29. *Туленков Н. В.* Введение в теорию и практику менеджмента: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 1998.
30. *Туленков Н. В.* Социальная эффективность управления // Персонал. — 1998. — № 2, 3.
31. *УдальцоваМ. В.* Социология управления: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1998.
32. *ШепельВ. М.* Настольная книга бизнесмена и менеджера. — М.: Экономика, 1992.
33. *Щёкин Г. В.* Теория социального управления: Моногр. — К.: МАУП, 1996.
34. *Щербина В. В.* Социальные теории организации: Словарь. —М.: ИНФРА-М, 2002.

ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

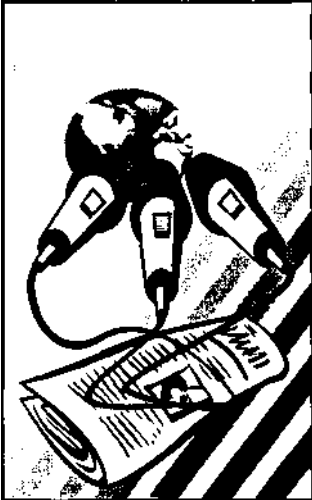
Галузеві соціологічні теорії формуються на стику соціології з іншими науками — економікою, політологією, етнографією, наукознавством тощо. *Галузеві соціологічні теорії* вивчають як форми вияву, так і механізми дії соціологічних законів та закономірностей в різноманітних сферах суспільного життя. Їх *об'єктом*, на відміну від загальних теорій, є не суспільство загалом, а окремі його "частини": економіка, політика, право, освіта, виховання тощо. Вони, як правило, опосередковують зв'язок соціології з іншими науками. Тому термін "соціологія" в назві цих теорій (наприклад, соціологія політики) відображає особливий підхід до відповідних сфер життя суспільства, зумовлений предметом і методом соціології.

Будь-яка галузева соціологічна теорія використовує концептуальний апарат спеціальних соціологічних теорій і може описувати свій об'єкт як соціальну групу, соціальну діяльність чи соціальний інститут. Наприклад, сферу освіти можна вивчати як сукупність різноманітних видів діяльності, як сукупність різних соціальних груп людей або як сукупність різних соціальних інститутів, що організують відповідні види освітньої діяльності. Такий односторонній опис об'єкта під кутом зору галузевих теорій цілком умовний, оскільки передбачає певну абстракцію, що є не тільки припустимим, а й необхідним явищем у науковій діяльності і являє собою один із чинників наукового дослідження та запоруку різнобічного опису об'єкта, що вивчається, як єдиного цілого.

Таким чином, розподіл теорій на загальні та галузеві дає можливість побачити різницю між ними або за об'єктом ("суспільство загалом і його окремі частини"), або за типом теорій — загальні виступають основою щодо формування соціологічної парадигми, а галузеві утворюють межовий пояс на стику соціології з іншими науками.

Крім того, до понять загальної соціології переважно відносять характеристики фундаментальної та теоретичної соціології, хоча галузеві соціології, безумовно, теж не виключають наукової орієнтації й теоретичного рівня, але вони, як правило, більше зорієнтовані на емпіричний і прикладний характер. Розглянемо основні галузеві соціологічні теорії більш докладно.

Розділ 16. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

/ визначати соціологію політики як галузеву соціологічну теорію, описувати її об'єкт та предмет;

✓ характеризувати структуру та функції соціології політики;

✓ аналізувати місце і роль соціології політики в системі соціологічного знання;

/ розкривати зміст основних наукових категорій та понять соціології політики;

/ описувати сутність політики та визначати основні проблеми, що досліджує сучасна соціологія політики;

/ виокремлювати соціологічні методи дослідження політики та їхню специфіку з точки зору соціологічної науки.

16.1. Соціологія політики як наука: об'єкт, предмет, сутність і наукові категорії

Серед визначень *соціології політики* досить поширеним є розуміння її як галузевої соціологічної теорії, що вивчає взаємовідносини політичної сфери з іншими сферами життя суспільства, політичних інститутів з іншими соціальними інститутами [18, с.258]. Такий підхід дає простір для доповнення визначення суті цієї галузевої соціології атрибутами соціально-політичних відносин — *політичне життя, політичні процеси, політичні системи та організації, політична культура, політична влада* та ін. Тим самим є можливість врахувати різні підходи серед соціологів щодо змісту цієї галузевої соціологічної теорії.

З одного боку, це зумовлено складністю та різнобічністю самого об'єкта дослідження — політики. Про це свідчить вивчення її багатьма суспільними науками. Наприклад, політологія орієнтується на вивчення політики як цілісного об'єкта з притаманними їй закономірностями владних відносин та політичних механізмів їхньої дії. Право концентрує увагу на дослідженні власне правових і державних норм та відповідних інститутів.

Частина IV. Галузеві соціологічні теорії

Філософія розглядає політику як феномен світового розвитку, продукт людської цивілізації. Психологія орієнтується на дослідження психологічних механізмів та стереотипів політичної поведінки людей. Соціальна психологія вивчає відповідно механізми політичної поведінки груп людей, політичної психології різних спільнот. Історія звертає свою увагу на хронологію розвитку політичних подій, роль у політичних процесах видатних історичних постатей.

Вплив наук про політику відбився і на самій *соціології політики*, в тому числі і на визначенні її назви. Ще й сьогодні тривають дискусії щодо альтернативної назви "*політична соціологія*" та співвідношення її із "*соціологією політики*". При цьому *політична соціологія* у більшості випадків розглядається як зорієнтована на розкриття проблем ставлення суспільства до держави та інститутів розподілу і формування влади, що виявляється в спрямованості політичної свідомості й політичної поведінки людей. *Політична соціологія* має відповісти на запитання, як усвідомлюються індивідом, соціальними групами і прошарками, партіями та громадськими організаціями існуюча політична реальність, система владних відносин, їхні права і свободи. Це дає можливість скласти уявлення, як громадянське суспільство взаємодіє з політичними інститутами, іншими політичними структурами суспільства.

Натомість *соціологія політики* обмежується вивченням взаємозв'язку політичних сфер та інститутів з розвитком політичної структури суспільства; форм суспільно-політичної діяльності й активності; громадської думки, що відображає політичні установки, орієнтації індивідів і груп; місця політичних партій у системі влади. *Завдання* соціології політики полягає в конкретному аналізі змісту політики і політичної діяльності різних соціальних груп, у дослідженні характеру їхніх політичних інтересів та відповідних відносин, змісту діяльності політичних інститутів, у вивченні політичних рухів, поведінки та політичної свідомості мас.

Однак деякі автори вважають термін "соціологія політики" не дуже вдалим, оскільки він нібито приховує небезпеку надширокого тлумачення предмета і сфери досліджень цієї галузі соціологічної науки. Справді, політичне регулювання тією чи іншою мірою присутнє в усіх сферах суспільного життя. Звичайно, за певних обставин навіть окремі соціальні явища (проблеми медичного обслуговування, дефіцит товарів та послуг, прорахунки в матеріальному стимулюванні праці) можуть опинитися в центрі політичного життя, спричинити страйки, призвести до відставки або зміни представників влади та мати інші наслідки подібного характеру. Проте джерела цих явищ і механізми розвитку пов'язані з функціонуванням

економічної, соціальної і духовної сфер. Вплив на них здійснюється за допомогою науково-технічної, економічної, соціальної, аграрної, демографічної, національної, культурної політики. Цим напрямам певною мірою відповідають різні галузі соціології: економічна, праці, міста і села, культури і мистецтва, етносоціологія тощо.

Виходячи із зазначеного поняття "політична соціологія" стосовно аналізу політичного життя, на їх погляд, є доцільнішим, ніж "соціологія політики". Воно націлює не стільки на вивчення різновидів політики і аналіз політичної сфери у власному розумінні цього слова, скільки на вивчення суті проблем влади, політичних прав і свобод з погляду конкретної людини, а також соціальних груп, прошарків, громадських організацій та об'єднань, тобто політична соціологія розглядає політику з погляду особистості, людини як члена суспільства.

Підсумком дискусій стало уточнення *предмету соціології політики*, яка в сучасному визначенні об'єднує всі аспекти соціально-політичних відносин: як інституційні, так і суб'єктні, що логічно впливає з розуміння предмету соціології як науки про соціальні спільноти, організації, інститути, соціальні процеси та явища [26, с.698].

Отже, в подальшому терміни "соціологія політики" та "політична соціологія" розуміються як синонімічні [26, с.735]. З іншого боку, складність визначення *соціології політики* як науки впливає з виникнення її на стику двох наук: *політології* та *соціології*. Як галузь соціологічної науки *соціологія політики* виникла в 30–50-х роках ХХ ст. на базі соціологічного бачення проблем політики, що існувало ще у Платона та Арістотеля. Саме останньому належить внесок у створення основ соціологічного бачення держави. У подальшому аспекти соціологічного бачення політики та держави розроблялись Н. Макіавеллі, Ж. Боденом, Т. Гоббсом, Ш. Монтеск'є, А. Токвіелем та ін.

Великий внесок у становлення соціології політики зробили західні соціальні мислителі К. Сен-Сімон, Дж. Локк, А. Фергюсон та Г. Гегель. Завдяки їм відбулося теоретичне розмежування громадянського суспільства та держави, на яке спирався і К. Маркс. Це розмежування створило передумови для виділення політики в окрему сферу суспільного життя та залучення соціології до її вивчення. У подальшому ці передумови були реалізовані, зокрема, М. Вебером (феномен бюрократії), В. Парето та Г. Моска (концепція циркуляції еліт), М. Острогорським (концепція політичних партій), А. Бешпті, Д. Труменом (концепція зацікавлених груп та груп тиску), а також представниками емпіричної школи політичних досліджень (Ч. Мерріам, Г. Лассуел, Г. Госнел та ін.), рядом інших шкіл і напрямів.

Слід зазначити, що становлення соціології політики відбувалося за взаємного впливу та суперництва з політологією, що й призвело до деякої неоднорідності предметної сфери соціології політики.

Спочатку багато проблем політичного життя вивчалось переважно політичними науками, політологією. І лише з 50-х років ХХ ст., коли вони почали спиратися на методи соціології, поступово в структурі соціологічного знання сформувалася політична соціологія. Особливо це відбилося в працях А. Гоулдмана, С. Ліпсета, Т. Парсонса, А. Альтера, де по-різному трактувалися цілі й призначення політичної соціології. Так, С. Ліпсет зосереджував увагу на аналізі соціальних умов розвитку демократії. Деякі вчені зауважували важливість і значення досліджень політичного конфлікту. Велика кількість досліджень Р. Мертона, Р. Блана стосується проблем бюрократії. Чимало праць П. Лазарфельда, Б. Берельсона, Р. Россі присвячено проблемам виборчої кампанії, виборів, а праці Р. Міллса, А. Ростоу, Г. Лассвелла, Д. Лернера спрямовані на аналіз правлячої еліти. Всі ці праці в тому чи іншому аспекті завжди виходили на проблеми влади.

В основі *політичного життя* лежить питання про *владу* та її використання. З погляду соціологічної науки у цьому зв'язку становить інтерес, *по-перше*, діяльність держави і партій, установ і організацій, що уособлюють її політичну сутність, а *по-друге*, громадських і добровільних об'єднань, організацій, які частково виконують політичні функції, нарешті, ступінь залучення до політики соціальних верств, груп, кожної особистості.

На наш погляд, твердження про те, що в основі змістових напрямів лежить питання про владу, найповніше відбиває суть усіх соціологічних досліджень, присвячених політичному життю суспільства. Саме проблема влади, владних відносин, усвідомлення їх людьми і становить основу політичної соціології. Чималого значення в *системі владних відносин* набувають й окремі проблеми — *бюрократії, політичного лідерства, механізму здійснення влади й формування громадської думки*. До самостійних аспектів політичної соціології можна віднести механізм здійснення влади в суспільстві, що зумовлює потребу аналізу виборчих кампаній, вивчення громадської думки з політичних питань тощо.

До *структури політичної соціології* можна включити й *вивчення* більш конкретних *форм функціонування політичних відносин* залежно від характеру влади. Аналіз структури політичної соціології неможливий і без розгляду *політичної культури й ідеології* у житті будь-якого суспільства.

Розглядаючи політичне життя через політичну свідомість і політичну діяльність, звернімо увагу на той її аспект, який пов'язаний з існуванням політичного мислення, представленого сукупністю теоретичних положень,

Розділ 16. Соціологія політики

поглядів, думок, що реалізуються в процесі здійснення функцій політичної влади.

Більшість соціологів погоджуються з тим, що *предметом* соціології політики є політична влада, форми та методи її функціонування й розподілу в державно організованому суспільстві в тісному зв'язку з вивченням реальної політичної свідомості, інтересів і поведінки індивідів, соціально-класових груп, етнічних спільнот та їх організацій.

У цьому контексті особливої ваги набуває розгляд *особистості* як *суб'єкта політичного життя*. Як елемент групи, прошарку або нації особистість водночас є самостійним феноменом, який, залежно від конкретних обставин, включається в політичну діяльність, уособлює той чи інший ступінь втілення політичної свободи конкретного суспільства. Потреба такого підходу зумовлена тим, що кожна людина в будь-якому суспільстві є не лише *об'єктом*, а й *суб'єктом політичних відносин*. Будь-яке усунення людей від участі в політичному житті може спричинити серйозні наслідки.

Політика давно є предметом посиленої уваги більшості. Розуміння й реалізація політичних прав і свобод людини створили основу для участі всіх без винятку в розвитку й удосконаленні політичних відносин. І хоч би якою значною була роль керівника будь-якого рангу, будь-якої ланки, поведінка людей у сфері політики завжди залишається вирішальною. Процес емансипації людини мислителі минулого, у тому числі Арістотель і К. Маркс, справедливо пов'язували з усвідомленням кожним індивідом своєї громадянської сили як сили політичної.

Сьогодні зростає вплив особистості через її діяльність у громадських інститутах та організаціях політичного характеру, через участь у розв'язанні як поточних, так і перспективних проблем суспільного розвитку. Розширення участі особистості в політичному житті виявляється в підвищенні відповідальності різних партій та політичних організацій.

Таким чином, можна зробити висновок, що *зміст політичного життя* становить особливу форму реалізації інтересів людей, класів, націй, партій та об'єднань, що їх представляють. Політичне життя набуває чіткого вияву у владних відносинах, завжди спрямованих на захист, зміцнення і розвиток досягнутих завоювань, створення нових передумов для подальшого зміцнення становища політичних сил, досягнення консенсусу між ними.

Саме за такого підходу видно суперечності між різними структурами політичного життя. Якщо домагання класу, групи, спрямовані партіями, враховують об'єктивний хід історичного процесу, то політичні відносини цієї суспільно-політичної системи розвиваються без соціальних потрясінь. І чим менше узгоджуються інтереси тих чи інших груп з об'єктивними

закономірностями суспільного розвитку, тим більшою є ймовірність колізій, політичних конфліктів та конфронтацій (аж до революцій як способу розв'язання цієї суперечності).

Таким чином, *предметом соціології політики* виступають також *політична свідомість і поведінка людей*, що втілюються в діяльності державних і громадських інститутів та організацій, а також *політичні механізми впливу* на процеси функціонування влади.

Отже, з'ясувавши предмет політичної соціології, зупинимося на її структурі. Залежно від цілей та дослідницьких завдань у соціології політики виділяють *три структурних рівні* [19, с 428]:

1. *Загальнотеоретичний*, на якому здійснюється загальний аналіз політичного життя, вивчається роль політики у функціонуванні й розвитку суспільства, її вплив на розвиток соціальних відносин та різних форм суспільної свідомості.

2. *Інституційний*, на якому вивчаються особливості різних форм політичних відносин, соціально-політичний аспект життєдіяльності всіх структурних ланок соціальної системи; при цьому основна увага звертається на соціально-політичний стан та діяльність класів, політичних партій, груп і спільнот, націй, народностей, міжнародних об'єднань та організацій.

3. *Прикладний* (емпіричний), на якому аналізуються закономірності й тенденції масової політичної свідомості та поведінки людей, що виявляються на особистісному і груповому "зрізах"; стан громадської думки, ціннісних орієнтацій, соціально-політичних очікувань та домагань різних соціальних спільнот, груп і прошарків. На цьому рівні розробляються рекомендації для практичного управління політичними процесами та регулювання соціально-політичних відносин.

Слід відзначити, що багатоплановість об'єкта соціології політики — політичного життя суспільства — зумовлює її диференціацію. Так, у відносно самостійні її напрями виділяються соціологія держави, соціологія політичних партій та рухів, соціологія міждержавних відносин.

І нарешті, структура політичної соціології представлена проблемами, що мають суспільне значення: боротьба за мир, проти загрози ядерної війни, за реалізацію принципів мирного співіснування. Аналіз структури політичної соціології (владних відносин) був би неповним без вивчення різноманітних аспектів міжнародної політики.

Соціологія політики як наука спирається й на систему власних *наукових категорій*. Найширшим з них є поняття "*політична сфера*", що об'єднує фактично всі явища політичного характеру. Власне, це політичний простір, у якому відбуваються всі політичні процеси. Політична сфера структурована,

що відображається у поняттях "політичні відносини", "норми", "організація", "установи", "свідомість".

Політичне життя — об'єднує елементи і процеси політичної діяльності. *Демократія* — відображає методи і способи участі народу, мас у реалізації політики, у соціальному управлінні суспільством.

Політична культура — знання і вміння використовувати політику як засіб освоєння та перетворення навколишнього світу. *Політична система* — цілісна сукупність взаємопов'язаних сутнісних елементів політичної сфери, що функціонально взаємодіють.

Зазначимо, що до політологічних понять "політика", "державна", "влада" соціологія привнесла такі поняття, як *політичний статус, роль, позиція, цінність, очікування, орієнтація, інституалізація, соціалізація* та ін. При цьому відбулося взаємозбагачення сутності категорій, розширення й уточнення їх змісту та меж використання.

Щодо *функцій політичної соціології*, то вони, як правило, виводяться із загальних функцій соціології: *дослідницької, прогностичної та ідеологічної*. Але у зв'язку з тим, що проблема, яка розглядається, має не тільки (і навіть не стільки) науковий, а й загальнополітичний характер, що хвилює кожного члена нашого суспільства, сформулюємо більш точноше *функції політичної соціології*:

- визначення рівня політичної стабільності того чи іншого суспільства у той чи інший момент, виявлення умов, що спричиняють "функціональні розлади" політичної системи, їх соціальних, економічних, політичних причин;
- розроблення шляхів, методів та способів забезпечення політичної злагоди різних соціальних груп, рухів, сил (гармонізації їхніх політичних інтересів);
- прогнозування можливих політичних змін у тих чи інших регіонах, у ті чи інші періоди, виявлення зон політичної напруженості та запобігання можливим конфліктам;
- розроблення соціальних технологій запобігання кризовим ситуаціям у політичній сфері;
- пошук шляхів виходу із соціально-політичних конфліктів, що виникли.

Вважаємо, що можна не перелічувати усіх тих різноманітних *проблем*, дослідженням яких почала займатися політична соціологія. Ось лише деякі з них: соціальні аспекти політичних реформ, проблема багатопартійності й політичного плюралізму; нові ролі політичних інститутів та індивідів в умовах демократизації; влада і політична участь різних груп населення; вибори і політична поведінка мас; політичні цінності та інтереси різних груп населення; основні тенденції в масовій політичній свідомості;

механізм влади та його соціальна зумовленість; проблеми політичної культури населення; розроблення показників прогнозування політичних ситуацій; бюрократія та її соціальні джерела; типологія політичних лідерів, методика визначення рейтингу їхньої популярності; нове політичне мислення; політичні конфлікти й політичний консенсус; політичні партії, населення і боротьба за владу та інші.

На завершення зробимо деякі *висновки*:

1) в умовах інтенсивної демократизації суспільного життя зростає об'єктивна потреба в докладному, комплексному науковому аналізі всіх аспектів, що вийшли на перший план у ході реалізації нового політичного мислення, нових процесів у сфері функціонування політичних відносин;

2) сфера політики є досить складною і відповідальною, тенденції її функціонування та розвитку найсуперечливіші, що вимагає її вивчення всіма соціальними науками, в тому числі й соціологією політики;

3) вченим належить довести, що соціологія політики здатна не лише дати точне знання про всі процеси — загальні й окремі, що перебувають в системі владних відносин, а й відповісти на поставлені життям запитання. Нині політика ще недостатньо озброєна соціологічною інформацією, мало знає тенденції політичного розвитку, що суттєво ускладнює процес політичного прогнозування та політичного управління;

4) серед наукових категорій та понять центральним, об'єднуючим поняттям соціології політики виступає "влада", яка характеризує політичне життя, політичні явища та процеси. Саме через ставлення до влади й визначається сутність політики, її роль у житті суспільства.

16.2. Політика як соціальне явище

Політика є сферою діяльності, що пов'язана з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами з приводу державної *влади* — її *завоювання, утримання і використання* у власних цілях.

За визначенням М. Вебера, *політика* — це "прагнення до участі у владі або справляння впливу на розподіл влади чи то між державами, чи всередині держави, між групами людей, з яких вона складається" [5, с.646].

Поняття "*політика*" багатогранне. Воно, *по-перше*, охоплює політичну систему суспільства, роль і співвідношення в цій системі держави, партій і громадських організацій, зміст політичної влади, способи розроблення і впровадження в життя державної політики. *По-друге*, воно характеризує участь різних соціальних верств у політичному житті, їхню політичну культуру та її формування, регулювання суспільно-політичних відносин,

становище особистості, питання демократії. *По-третє*, воно охоплює зовнішньополітичну активність держав, діяльність різних міжнародних рухів і об'єднань, міжнародні відносини.

При цьому політика, за визначенням відомого українського соціолога О. Якуби, виступає як царина цілеспрямованих відносин між соціальними групами з приводу використання влади та її розподілу для реалізації життєво важливих інтересів [27, с.120].

У політиці найповніше й найглибше відбиваються докорінні економічні інтереси класів. Тому *економічна політика* виступає однією з важливих галузей політики держави. У той же час неприпустимим є диктат політики над економічною сферою, намагання підкорити розвиток виробництва, економіки політичним цілям чи, ще гірше, кон'юнктурним завданням.

Відомо, що *економіка* — не автоматичне утворення, яке існує саме по собі. Навіть у високорозвиненому громадянському суспільстві, де економіка стає дедалі самостійнішою, роль політики не применшується, а лише видозмінюється, а її вплив на економіку не припиняється. Цей вплив політики лише набуває нових форм, зв'язків і відносин. Активний вплив політики на економіку — одна із суттєвих глибинних її якостей, що може виявлятися в різних формах і мати далеко не однакову результативність.

Прогресивні зміни в економічній сфері під впливом наукової політики, у свою чергу, мають відповідно вплинути на усі інші сфери суспільства, а отже, й на саму політику. Таким чином, політика в реальному житті має відносно самостійність.

Розрізняють *політику внутрішню* і *політику зовнішню*, які тісно пов'язані між собою. Так, зовнішньополітичний курс тієї чи іншої держави загалом визначається характером її внутрішньої політики. Разом з тим зовнішньополітична обстановка істотно впливає на політику внутрішню.

У кінцевому ж підсумку і зовнішня, і внутрішня політика вирішують одне завдання — забезпечують збереження й зміцнення системи суспільних відносин, що існують у цій державі. Але в рамках цієї принципової спільності кожна з двох основних галузей політики має й свою специфіку. Методи розв'язання внутрішньополітичних завдань визначаються тим, що держава — навіть за яскраво вираженої опозиції — володіє монополією на політичну владу в цьому суспільстві.

Розмаїття реального життя уможливило і зобов'язує виділити в зовнішній і внутрішній сферах вужчі і, водночас, й дуже важливі галузі політики. Прийнято зосереджувати увагу на *економічній, соціальній, політичній* та *духовній* сферах життя. На основі такого розмежування в загальній

структурі політики виділяють *політику економічну, соціальну, національну, військову, культурну* та ін.

Водночас кожна із зазначених сфер має свої складові. Наприклад, лише до сфери економічної політики входять такі її складові, як науково-технічна, структурна, аграрна, інвестиційна, зовнішньоекономічна політика. Необхідно визначити й такі *галузі політики, як екологічна, демографічна, кадрова* тощо.

Різноманітними є також сфери і напрями зовнішньої політики, виокремлення яких зумовлене діючими на міжнародній арені групами держав.

Виходячи з розглянутої різноманітності сфер політики цьому соціальному явищу можна дати більш ширше визначення. Отже політика як складова надбудови містить у собі такі *елементи*:

- *політичні відносини* між державами, націями, класами і соціальними групами (політичні форми боротьби, форми класового і національного насильства, мир і війна, компроміс, консенсус тощо);
- *діяльність суб'єктів політики* (політична діяльність особистості, малих груп населення, політичних партій, громадських рухів і організацій, держав у цілому, діяльність їхніх законодавчих і виконавчих органів влади, а також міждержавних співтовариств і організацій);
- *політична свідомість* (це передусім погляди, концепції і теорії, якими керуються люди в суспільно-політичній діяльності).

Головна біда нашого пожовтневого історичного розвитку у XX ст. в тому, що політика в нашій країні так і не стала ні справжньою наукою, ні справжнім мистецтвом. Це дуже прикро тому, що передумови для цього були цілком обнадійливі. Основний недолік політики радянської держави полягав у тому, що з неї було виключено велику кількість трудящих. Політика була позбавлена гуманних основ, знелюднена і морально спустошена. Люди були відчужені від політики, вони не брали участі в її виробленні, а були лише статистами у її здійсненні.

Слід визнати, що за час перебудови в політичній сфері вдалося зробити набагато менше, ніж було потрібно. Процеси демократизації розгортаються непросто. Їх роблять болісно тяжкими кризові прояви в усіх сферах суспільного життя, у тому числі і в політичній. Серед дефіцитів наших днів гостро дає про себе знати дефіцит політичної компетенції, політичної культури, а отже, й дефіцит мудрої і далекоглядної політики.

Звичайно, визначення *політики як науки* являє собою образне усвідомлення цього суспільного явища. Політика може розглядатись як наука лише в тому розумінні, як вона може слугувати джерелом знань про одну з життєво важливих сфер людського буття.

Але політика повинна й сама будуватися на основі відповідних наукових знань і рахуватися з результатами дії об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, з наявністю певних соціальних механізмів, принципів і норм, що регулюють розвиток суспільного організму. Вона має виходити з визнання ролі усіх суб'єктів політики і насамперед дій індивідів, груп, спільнот, усіх громадян, які творять, іноді й стихійно, власне життя і долю, а також віддавати їй належне діяльності та ролі окремих особистостей, що стоять на чолі політичних партій, класів, держав, політичних процесів, політичних рухів і мас людей.

У радянському суспільстві, де суспільні науки зобов'язані були в основному коментувати і виправдовувати політичні рішення, сприяти зведенню "загальнонародно-демократичного фасаду" для бюрократичної системи, природно, не могло бути місця для науки про політику. В той же час в усьому світі становлення *політичної науки* відбувалося за інтенсивного взаємовпливу і взаємодії з соціологією, точніше, з соціологією політики. Сьогодні вони практично неподільні. Їх об'єднує орієнтація на об'єктивно-критичне вивчення передусім емпіричних методів, сфери політичної діяльності, яка визначає такі *проблеми*:

У функціонування і розвиток політичної влади і боротьба за неї;

У соціальні технології вироблення політики і прийняття політичних рішень;

✓ участь різних класів і соціальних груп у політиці й управлінні державою;

У роль політичних партій, інших громадських організацій і масових рухів у політичному процесі;

У політичне лідерство;

✓ політична культура;

✓ політичні режими;

У внутрішні й міжнародні соціально-політичні конфлікти;

У виникнення нового геополітичного світового порядку і вплив глобальних проблем та ін.

Зауважимо, що в нашій країні довгий час вивчення політичної системи і держави як особливої форми організації суспільства підмінювалось нескінченними розмірковуваннями про суть, функції і періодизацію розвитку держави, етапи якої визначалися такими, наприклад, періодами, як загальна колективізація, формування розвиненого соціалістичного суспільства і настання періоду побудови основ комуністичного суспільства.

Звичайно, було б недоцільно емпірично вивчати політичну участь радянських громадян у виборах, коли їхня участь, по суті, зводилася до

опускання бюлетенів в урни під пильним наглядом членів дільничної комісії за одного кандидата, підбраного зверху апаратом за рознарядкою. Депутати ж рад усіх рівнів скликалися на лічені дні, а то й години, щоб "одноставно схвалити" не ними підготовлені рішення.

Коли ідеологізованими засобами інформації проголошувались моральна і соціально-політична єдність, гармонія політичних відносин та інтернаціональне братерство, відпадала й потреба у вивченні громадської думки і політичної свідомості населення, соціально-професійних і національних груп та спільнот, їх реальних політичних інтересів і будь-яких конфліктів у суспільстві. В умовах декларування загальнонародної держави і вищого типу демократії не могло бути й мови про боротьбу за владу, порушення прав людини, її політичних свобод, а так само й про бюрократизм. Небагато місця залишалось в науці про політику і для вивчення громадських організацій, основне завдання яких зводилося до виконання ролі резерву, помічників однієї правлячої партії. Від імені ж багатомільйонної партії і десятків тисяч партійних організацій нерідко виступав партійний апарат, який будь-яку критику на свою адресу оголошував нападками власне на саму партію.

Світового порядку, глобальних проблем, як і загальнолюдських інтересів, начебто й не існувало, оскільки все на цій планеті, починаючи від культури, науки і завершуючи світовим співтовариством, поділялося на "біле" і "чорне", "ми і вони", "соціалізм і капіталізм".

Такі деякі об'єктивні й суб'єктивні причини нерозвиненості політичної науки в нашій країні. Наслідки цього сумного факту очевидні. Низький рівень політичної культури в суспільстві виявляється повсюдно, підігріває пристрасті, породжує екстремізм різних спрямувань. Без науки не може бути й змістовної наукової практики. Необхідно аналізувати результати діяльності політичних сил, розкривати причини труднощів та упущень, визначати довготривалі перспективи, політичні завдання в усіх основних галузях суспільного життя. Глибоке засвоєння і вирішення їх залежить від правильного розуміння змісту політики, її структури, основних форм і методів політичної боротьби та багатьох інших політичних питань, більшість з яких має чітко виражений соціальний характер.

Соціологія політики таким чином виступає як метод пізнання тенденцій і закономірностей суспільного розвитку сфери політичного життя і в цьому вимірі вона використовує науковий аналіз процесів суспільного життя. Такий аналіз, адекватний об'єктивним умовам, досягається на базі наукової методології. Сучасна соціологія політики використовує різноманітні методи дослідження політики, на основі яких склалися й різні наукові школи: *соціологічного позитивізму* (Дюгі), що ґрунтується на використанні в

соціології політики методів природничих наук; *історичного позитивізму*, представники якого беруть до уваги соціально-політичні факти і лише факти; *біхевіоризму* (Парсонс, Істон), що ґрунтується на емпіричному дослідженні політичної поведінки людей; *нормативізму* (Г. Кельзен), що обстоює однотипність політичної людської поведінки, стандарти політичної дії людей у певному соціальному середовищі, що характеризується належністю індивіда до тієї чи іншої соціальної групи. Ж. Агталі активно обстоював використання *аксіоматичного методу* в соціологічних дослідженнях політичної сфери. У поєднанні з *математичним моделюванням* політичних процесів цей метод він вважав антидогматичним. В той же час учені-марксистки користуються головним чином методом *діалектико-соціологічного і системно-функціонального аналізу* політичного життя.

Названі методи, включаючи також *кібернетичний, аксіоматичний* та інші, в сукупності дають змогу реалізувати основні *принципи наукового дослідження* в суспільствознавстві, а саме: об'єктивність, обґрунтованість, послідовність, логічність, зіставлення з суспільною політичною практикою тощо. Використання цих принципів не завжди позбавлене суперечностей, що виникають на основі політичних симпатій і антипатій, конкретних вказівок представників різних наукових шкіл. Ці суперечності можуть матеріалізуватися у формі апологетики або надмірної ідеологізації наукових знань. Передбачено єдність цих форм з дією суб'єктивного фактора, поглиблення пізнання закономірностей соціально-політичного життя.

Загальні методи вивчення політичної сфери суспільства конкретизуються в таких *методах емпіричного дослідження*, як *спостереження, опитування, соціальний експеримент, вивчення документів*. Характер їх використання залежить від мети і завдань соціально-політичного дослідження, умов, масштабу та діапазону його проведення. Застосовуються і такі спеціфічні методи, як *громадська атестація, програмовані, фіксовані ділові ігри, метод експертних оцінок* та ін.

Отже, *роль соціології політики* в суспільному житті визначається тим, що вона:

- взаємодіє з наймасовішими суспільними явищами, зокрема з політикою, що є надзвичайно складною сферою людської діяльності, пов'язаною з відносинами між класами, націями та іншими соціальними спільнотами і групами з приводу державної влади, її завоювання, утримання та використання у своїх цілях;
- досліджує в політиці особливу сферу життя суспільства — соціально-політичну, в якій найбільш гостро концентруються невідповідність інтересів і потреб індивідів, спільнот та суспільства загалом;

• поєднуючи різні рівні соціологічного знання, дає змогу створити цілісне уявлення про соціальні проблеми політичного життя всіх рівнів і верств суспільства, а науковий, точний характер соціологічних методів дослідження надає цьому уявленню науково обґрунтованого й адекватного характеру.

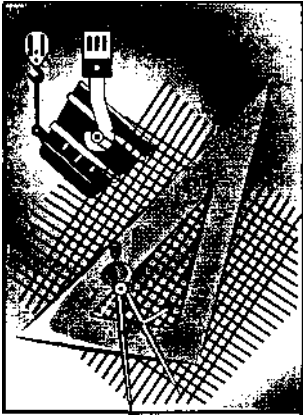
Резюме

1. Соціологія політики — це галузева соціологічна теорія, *предметом* якої є соціально-політичні відносини, що виникають між індивідами, групами, спільнотами, організаціями, партіями, інститутами з приводу завоювання, розподілу та збереження влади. *Об'єктом* соціології політики є політичне життя у суспільстві в усьому розмаїтті його проявів.
2. Структура соціології політики складається з трьох рівнів дослідження: теоретичного, інституційного та емпіричного. До структури також входять такі відносно самостійні напрями соціології політики, як соціологія держави, соціологія влади, соціологія політичних партій та рухів, соціологія міжнародних відносин.
3. Соціологія політики виконує в суспільстві такі функції: виміри рівня політичної стабільності суспільства; розроблення соціальних механізмів досягнення політичної злагоди в суспільстві; прогнозування політичних змін, процесів, конфліктів; розроблення соціальних технологій запобігання кризовим ситуаціям в політичній сфері та шляхів їх ефективного подолання.
4. Основні категорії та поняття соціології політики: політична сфера, політичне життя, політична культура, демократія, політична система, політика, держава, влада, політичний статус, політична роль, політична позиція і політична орієнтація, політична інституалізація, політична соціалізація, політичне очікування та ін. Центральною, об'єднуючою категорією є влада.
5. Політика — це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між класами, спільнотами, націями з приводу завоювання, функціонування або зміни державної влади. Структуру політики становлять: політичні відносини, політичні процеси, політична діяльність, політична свідомість.
6. У дослідженні політики соціологія спирається на загальнонаукові методи та методи емпіричної соціології: спостереження, опитування, експеримент, аналіз документів. Крім того, застосовуються і такі специфічні методи, як громадська атестація, програмовані і фіксовані ділові ігри, метод експертних оцінок тощо.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Амелин В. Н. Социология политики. — М.: Политиздат, 1992.
2. Антонович И. И. Социодинамика власти // Социол. исслед. — 1989. — №1.
3. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М.: Прогресс, 1993.
4. Бурдые П. Социология политики. — М.: Социологос, 1993.
5. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990.
6. Вятр Е. Социология политических отношений. — М.: Прогресс, 1977.
7. Головатий М. Ф. Соціологія політики: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2003.
8. Кола Д. Политическая социология: Пер. с фр. — М.: ИНФРА-М, 2001.
9. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
10. Мигович І. І. Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
11. Піча В. М., Стеблич Б. А. Соціологія політики. — Львів, 1994.
12. Політологія I За ред. О. І. Семківа. — Львів, 1993.
13. Система социологического знания: Учеб. пособ. / Сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
14. Смельзер Н. Социология. — М.: Феникс, 1994.
15. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. / За ред. В. С. Пилипенка. — К.: Каравела, 2003.
16. Социальные идеалы и политика в меняющемся мире. — М.: Политиздат, 1992.
17. Социологический словарь / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. — Минск: Университетское, 1991.
18. Социологический справочник / Под ред. В. И. Воловича. — К.: Политиздат Украины, 1990.
19. Социология: наука об обществе: Учеб. пособ. / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Х.: Рубикон, 1996.
20. Социология политики: Реф. сб. — М.: Мысль 1981.
21. Стоун Д. Парадокс політики. — К.: Альтернатива, 2001.
22. Тощенко Ж. Т., Байков В. Э. Политическая социология: состояние, проблемы, перспективы // Социол. исслед. — 1990. — № 9.
23. Туленков Н. В. Политическая социология: Конспект лекции по социологии. — К.: УГУФВС, 1994.
24. Черниш Н. Й. Соціологія: Курс лекцій. — Львів: Кальварія, 1996.
25. Шаповал М. Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
26. Энциклопедический социологический словарь I Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
27. Якуба О. О. Соціологія: Навч. посіб. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 17. СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ визначати зміст соціології економіки як науки та виокремлювати її об'єкт, предметну сферу і функції;
- ✓ розкривати сутність закономірностей та основних методів і категорій соціології економіки;
- ✓ характеризувати зміст основних напрямів соціології економіки;
- ✓ показувати місце і роль соціології економіки у розвитку соціологічних теорій середнього рівня та системи соціологічного знання загалом.

17.1. Соціологія економіки як наука: об'єкт, предметна сфера та функції

Соціологію економіки нерідко розуміють як стикову, міждисциплінарну науку. За визначенням Т. Заславської та Р. Ривкіної, вона досліджує закономірності економічного життя (економічні відносини і процеси) за допомогою системи категорій, напрацьованих соціологією. Розвиток економіки при цьому описується як соціальний процес, що відбувається завдяки рушійній силі, активності соціальних суб'єктів, які функціонують у ній, інтересам, поведінці і взаємодії соціальних груп [12, с.18].

Об'єктом соціології економіки є люди — учасники економічного життя суспільства, об'єднані в групи, організації з відповідними економічними інститутами. Отже, соціологія економіки досліджує економічні явища і процеси як результат діяльності людей, а розвиток економіки — як соціальний процес [30, с.754].

У деяких визначеннях об'єкта соціології економіки наголошується на виокремленні в його структурі закономірностей взаємодії економічних і соціальних сфер суспільного життя, економічних і соціальних процесів. При цьому зазначається, що специфічним об'єктом соціології економіки є не стільки низка взаємопов'язаних економічних і соціальних явищ, скільки механізм зв'язку економічного і соціального розвитку [25, с.515].

Як бачимо, вже сам об'єкт досліджень свідчить про специфічність, закладену особливостями цієї соціологічної науки. Найбільш чітко вони проявляються у *предметі* дослідження *соціології економіки*.

У деяких працях цей *предмет* визначається переліком конкретних напрямів дослідження. Так, А. Дорін відносить до конкретного предмета соціології економіки [7, с.4] наступне:

- соціальне та економічне як самостійні явища суспільного життя;
- збіг соціального та економічного;
- взаємовплив соціального та економічного.

Подекуди під предметом розуміється соціальний механізм функціонування і розвитку економіки [26, с.301]. Погоджуючись з авторами, які дотримуються такого погляду, слід зазначити, що, будучи одним (хоча і дуже важливим) з елементів предмета дослідження, соціальний механізм не вичерпує всього обсягу дослідження соціології економіки. Па думку авторів, у визначенні предмета дослідження слід виходити з розуміння предмета загальної науки — соціології та інтерпретації його до галузевої соціологічної науки, тобто виходити з орієнтації на спільний предмет будь-якої соціологічної науки — соціальні відносини — і вносити до нього специфіку тієї сфери, спільноти або процесу, в яких ці відносини проявляються.

Отже, *предметом* соціології економіки є соціально-економічні відносини і процеси, які виникають в економічній сфері суспільного життя і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей різних соціальних груп і класів, соціальних організацій та інститутів.

Підходи до визначення об'єкта і предмета розвивалися разом з розвитком соціології економіки. Згідно з об'єктом і предметом дослідження соціологія економіки визначає своє місце серед інших соціально-гуманітарних наук і в суспільстві загалом. При цьому місце і роль соціології економіки в суспільстві визначаються її *функціями*.

Теоретично-пізнавальна функція реалізується через дослідження соціально-економічних закономірностей економічного життя, осягнення нових знань у цій сфері.

Прогнозуюча функція полягає у визначенні найбільш імовірних тенденцій та перспектив розвитку соціально-економічної діяльності, виходячи з пізнаних закономірностей їх розвитку.

Управлінська функція полягає в забезпеченні системи управління економічною сферою адекватними і достовірними даними щодо стану вирішення соціально-економічних проблем та відомостей щодо ефективності процесу управління.

Ідеологічна функція полягає у формуванні соціально-економічного світогляду у всіх учасників економічного життя, орієнтації на сучасний погляд щодо ролі людини в соціально-економічних відносинах.

Соціальна функція передбачає інформаційне забезпечення процесу економічної соціалізації індивіда в суспільно-економічні відносини, допомога у формуванні та розвитку соціально-економічної структури суспільства, здійснення моніторингу соціально-економічного напруження у суспільстві.

17.2. Закономірності і характерні риси соціології економіки

Для реалізації названих функцій соціологія економіки спирається на *категоріальний апарат* та на загальносоціологічні і специфічні *методи дослідження*. До основних *категорій* соціології економіки належать: *людина, соціальна група, соціально-економічні відносини, поведінка, діяльність, свідомість, економічна культура, соціально-економічна структура, соціально-економічний статус, рівень життя і якість життя, потреби, мотиви, цінності та соціальні норми*.

Навіть найповніший перелік категорій свідчить про їх запозичення з інших наук, зокрема із соціальної філософії, соціальної психології, політичної економії, правознавства, загальної соціології тощо.

Такий термінологічний зв'язок з категоріями інших наук пояснюється передусім тим, що соціологія економіки виокремилась у спеціальну галузь науки в той час, коли інші науки були вже сформовані і мали свій категоріальний апарат, дія якого охоплювала спільні або споріднені явища, процеси, соціальні феномени. Зрозуміло, що багато з цих категорій почали використовуватись і в соціології економіки. Однак слід зазначити, що при однаковій назві ці категорії в рамках соціології економіки набувають дещо нового змісту та інтерпретації. Наприклад, поняття "соціальна структура" отримує специфічний зміст суб'єкта розвитку економіки, до складу якого входять групи, що функціонують на різних рівнях системи управління нею. А термін "мотивація поведінки" поєднується з такими її видами, які вивчаються соціологією економіки — управлінсько- і сімейно-господарською поведінкою.

Структура основних категорій соціології економіки має багаторівневу *ієрархію* [27, с.97-98]. *Перший рівень* утворюють категорії *економічна і соціальна сфера*. Вони відображують зміст процесів, що відбуваються на стику економіки і суспільства загалом.

До другого рівня належать категорії: *соціальний механізм розвитку економіки та соціальні механізми регулювання окремих соціально-економічних процесів.*

Третій рівень об'єднує категорії, які конкретизують зміст соціальних механізмів, — *економічна свідомість, економічне мислення, економічна культура, соціально-економічні стереотипи, економічні інтереси, економічна діяльність, економічна поведінка та ін.*

Система категорій створює методологічну основу для дослідження соціально-економічних процесів, визначення найбільш стійких взаємозв'язків між ними, виявлення закономірностей їх перебігу.

До основних соціально-економічних *закономірностей* належать такі:

1. *Закон розподілу праці.* Цей закон визначає динаміку розподілу праці на різновиди і одночасно розподілу суспільства на соціальні групи, зайняті зазначеними видами праці, та співвідносини між групами залежно від їх соціального статусу й престижу праці.

2. *Закон зміни праці.* Цей закон відображає об'єктивний і суттєвий зв'язки між змінами в технічному базисі виробництва та функціями працівників і суспільними комбінаціями процесу праці.

3. *Закон конкуренції.* Цей закон відображає джерело саморозвитку виробництва — безперервне виникнення та вирішення суперечності між необхідністю максимальної самореалізації людини задля її самовиживання та опором цьому прояву з боку інших людей (конкурентів), соціального середовища загалом. Це змушує людину (виробника, бізнесмена) безперервно поліпшувати якість, збільшувати кількість та зменшувати вартість товарів і послуг для підвищення своєї конкурентоспроможності.

Як і будь-яка соціологічна наука, соціологія економіки визначає методи дослідження, спираючись при цьому як на *загальносоціологічні методи*, так і на *методи прикладного соціологічного аналізу*, які ми коротко й розглянемо.

Перший з них — *проблемний (діагностичний) метод*. Велику роль у соціальній інженерії у сфері економіки відіграє так зване проблемне бачення реальності. Для цього насамперед необхідно визнати самому і довести іншим, що певне явище є проблемою.

Організатор і управлінець повинен: а) досягти певного розуміння людьми самої проблеми, необхідності саме цих заходів на її вирішення; б) дозволити людям бути певною мірою свідомими учасниками "процесу"; в) зробити так, щоб у результаті вирішення проблеми люди набули досвіду, здатного вплинути на майбутню поведінку.

Соціально-економічні проблеми — це або негативний вплив людини на економічну організацію, або негативний вплив економічної організації на людину, згідно з чим можуть обиратися різні стратегії вирішення проблеми та зміни людини, її обов'язків і відповідальності, потреб і здібностей та зміни економічної організації. Кожна із стратегій має переваги і недоліки в кожному конкретному випадку, свої межі можливостей, вони можуть також компенсувати одна одну.

Оскільки соціально-економічні проблеми найчастіше пов'язані з конфліктністю між керуючим і керованими, то вкрай важливо розділити і практично реалізувати ролі, можливості тих та інших у вирішенні цих проблем; розглядати вирішення проблем у партнерстві, взаємодії керуючого і керованих.

Технологічний метод. У практиці організації та управління часто виникає необхідність визначити можливість і конкретні шляхи впливу на людину чи групу людей, тобто мається на увазі, що якісь завдання, плани, програми можуть виконуватися лише за умови, що люди поводитимуться так, а не інакше. Шляхи впливу на людину чи групу людей у такому випадку — це і є технологія плану, завдання, програми.

Кінцева мета будь-якого соціального впливу — певна поведінка. Вона може бути досягнута такими основними засобами: а) стимулюванням у формі примусу або заохочення; б) створенням відповідного настрою; в) досягненням розуміння, знанням; г) формуванням і розвитком здібностей. Використання цих способів, у свою чергу, передбачає застосування у соціологічному вивченні економічної сфери таких конкретних методів.

1. *Структурний метод.* Суть методу полягає у виділенні соціальних груп, тобто соціальних категорій і типів, значущих в якомусь відношенні.

Різні соціальні групи вимагають і різних соціальних методів організації та керівництва, різної "мови спілкування" у трудових стосунках, різних програм у плані реалізації їх вимог. У багатьох випадках ділових конфліктів, кадрових призначень, оплати праці і фінансування виявляється, що в якомусь приватному питанні відображаються складні групові інтереси, при цьому саме питання набуває зовсім іншого характеру. В той же час, не орієнтуючись у світі групових інтересів, навряд чи можна повноцінно і остаточно врегулювати взаємостосунки між двома працівниками, двома трудовими колективами, двома суб'єктами складних господарських угод.

2. *Інституціональний метод.* Суть методу полягає в аналізі впливу соціально-економічних інститутів на економічну поведінку людей та корекції взаємодії інститутів і суб'єктів соціально-економічної діяльності.

Як відомо, не існує такого соціально-економічного інституту, який би був абсолютним, однаково визнавався всіма і слугував інтересам усіх. Попередньо задані, офіційно заплановані функції будь-якої установи з часом більш-менш змінюються внаслідок того, що різні категорії і типи людей неоднаково здатні впливати на ці установи, пристосовуватися до них, використовувати їх. Тому, формуючи інститути, водночас необхідно передбачати конкретні механізми соціального контролю їх функціонування.

Розрізняють два основних види соціально-економічних інститутів: ті, що вдосконалюють працю, поліпшують її умови; ті, що гарантують прибуток, захищають майнові права. Оскільки працівники і трудові колективи не завжди усвідомлюють свої інтереси, то багато з інститутів можуть формуватись і скасовуватись адміністративним шляхом.

3. *Генетичний метод.* Будь-який об'єкт необхідно розглядати в його розвитку. І окремій людині, і колективу властиво змінюватися у процесі життєдіяльності.

Опановуючи конкретну трудову діяльність, колектив виробляє більш правильні самооцінку й оцінку складності праці, усвідомлює свої недолік та помилки, а це не може не вплинути на організацію праці і заробітної плати, на поведінку працівників під час вирішення цих питань. Тривала невирішеність якихось проблем чи відсутність очікуваних досягнень створюють ситуацію розгубленості, в якій ентузіазм неможливий, а очікування ентузіазму — необгрунтоване.

Зміни колективу, його психології іноді можуть відбуватися досить наочно. Завдання організатора й управлінця в тому, щоб точно і правильно визначити власне психологічний чи економіко-організаційний фактор такої події, запобігти негативному і підтримати позитивне в колективі, якщо це необхідно і можливо, одне слово, "брати участь у тенденції".

4. *Оціночний метод.* Оцінка якостей людини природна і досить поширена на всіх рівнях і в усіх сферах соціально-економічного життя, відіграє важливу роль в організації та управлінні.

Насамперед оцінюються первинні і вторинні *функціонально-рольові якості*. Первинні зводяться до готовності працівника чи колективу в цілому "функціонувати" в даних умовах, працювати у певному режимі, виготовляти продукцію певної якості, дотримуватись дисципліни і культури праці, виконувати адміністративні команди тощо. Вторинні відображають схильність до виконання завдань невиробничого характеру тепер чи в майбутньому, в разі необхідності. Об'єктом соціальної оцінки можуть бути не тільки *здібності*, а й *запити*.

Оцінці підлягають і *якості людей*, значущі для самого процесу організації та управління, які сприяють здійсненню процесу чи ускладнюють його, впливають на нього і спрямовують його.

Важливою є також оцінка *соціальної репрезентативності людей*. Один працівник репрезентує пануючий менталітет своїх колег, висловлює завжди тільки загальну оцінку, працює на рівні середніх здібностей своєї трудової групи. Інший працівник більш оригінальний, своєрідний, схильний до самостійних рішень. Це слід враховувати при інтерпретації мотивів їхніх дій, настроюванні на офіційний чи колегіальний тон взаємовідносин з ними, сприйняття їхніх думок як суспільного чи суто особистого.

На завершення зауважимо, що прикладний соціологічний аналіз має різні аспекти застосування. В одних випадках він застосовується для вироблення довгострокової соціально-економічної політики великого підприємства, в інших — для визначення особистої соціально-психологічної програми роботи, кар'єри, ділових стосунків спеціаліста. Він може проводитись як усередині організації, так і в ширшому середовищі в інтересах організації.

Найкращі методи не будуть ефективними, якщо при аналізі не використовується достатня соціальна інформація, яка, у свою чергу, може бути отримана шляхом спеціального соціологічного дослідження, що базується на опитуванні, спостереженні, експерименті, аналізі документів. Проведення такого дослідження має бути невід'ємним елементом практики організації і управління, принаймні, коли йдеться про прості й стандартизовані варіанти соціологічного вивчення економічної виробничої та трудової ситуацій.

17.3. Основні напрями розвитку соціології економіки

Сучасний рівень розвитку вітчизняної соціології економіки характеризується пріоритетністю такого кола *проблем*:

1) вивчення складу та якісних особливостей тих суспільних груп, взаємодія яких становить основу соціального механізму розвитку економіки. Слід з'ясувати, які це групи (виділити їхні основні види), оцінити їхній якісний склад, кількісну наповнюваність, динаміку, зміст виконуваних ними функцій, соціальні форми їхньої взаємодії в економічній сфері;

2) дослідження економічних закономірностей, форм і способів економічної поведінки суспільних груп, включаючи ведення приватного підприємного і домашнього господарства, а також епізодичні форми зайнятості;

3) аналіз умов, від яких залежить економічна поведінка груп, їхнє соціально-економічне становище, можливість участі в управлінні господарством та її реалізація, управління економічною діяльністю з боку державних органів і в системі самоуправління тощо;

4) вивчення соціально-економічної свідомості людей і соціальних груп, їхніх інтересів, запитів, ціннісних орієнтирів, громадської думки, життєвих планів, уявлень про шляхи вдосконалення суспільних відносин, у тому числі розвитку демократії, самоствердження і соціальної ініціативи тощо;

5) розроблення системи соціально-економічного управління господарством, яка забезпечує інтеграцію інтересів різних груп; обґрунтування конкретних шляхів ефективного використання трудового, виробничого та соціального потенціалу особистості і колективів, експериментальна перевірка цих шляхів практикою;

6) забезпечення зворотного зв'язку господарського і соціального механізмів на стадії їх розвитку, соціологічне забезпечення підвищення ефективності їх функціонування.

Названі напрями відображають загальну логіку дослідження проблем соціології економіки: від опису окремих груп до вивчення взаємодії між ними і державою — соціального механізму розвитку економіки загалом; від аналізу того, що має місце на сучасному етапі, до розроблення досконаліших форм соціально-економічних стосунків, їх експериментальної перевірки та впровадження. Серед зазначених напрямів дослідження соціології економіки виокремимо та коротко розглянемо основні.

Соціально-економічні відносини. З погляду соціології економіки економічні відносини, за визначенням відомого українського соціолога В. Тарасенка [9, с.67-68], — це різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованою на забезпечення насамперед матеріальних потреб людського життя та на досягнення певних соціальних переваг і цілей. Їхня власна (видова, типова) специфіка полягає в предметно-речовій формі виявлення, тобто економічні відносини виникають між людьми та їхніми групами з приводу матеріальних речей, обставин, проблем, тобто, виробництва, розподілу, обміну, привласнення, володіння і використання (споживання) останніх.

До основних соціальних *функцій* економічних відносин, як правило, відносять такі: забезпечення й обслуговування руху матеріального багатства в суспільстві (вироблення, використання і повернення його в природу у вигляді різних спрацьованих елементів); відтворення й утвердження людини як носія суспільних відносин; майнове розшарування суспільства; організація і стабілізація спільного життя людей.

Зміст економічних відносин становлять відповідні діяльність і поведінка людей, що є виявом їхнього економічного життя. Таким чином, зміст розкривається через три категорії: економічне життя, економічна діяльність, економічна поведінка.

Економічне життя — узагальнена категорія, якою позначається вся сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей як членів цього суспільства, які господарюють в ньому. Зрозуміло, що економічне життя реалізується через відповідну діяльність та поведінку на тлі певного типу економічних відносин, характер яких визначається панівною формою власності на засоби виробництва. Локалізується це життя переважно в економічній сфері суспільства, де люди взаємодіють насамперед як економічні суб'єкти. Його рушії — економічні інтереси індивідів, їхніх груп та об'єднань. Головна форма вияву економічного життя — господарська діяльність, господарювання (виробництво матеріальних благ і послуг, ведення домашнього господарства).

Щодо розрізнення *економічної діяльності* та *економічної поведінки* в соціології економіки існують два підходи. У першому випадку їх ототожнюють, у другому — розрізняють за принципом: діяльність є визначальною формою активності стосовно поведінки. Інакше кажучи, якщо *економічна діяльність* являє собою сукупність дій, актів індивіда, через які він безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей, то *економічна поведінка* об'єднує всі форми активності (вчинки, дії тощо), які обслуговують чи супроводжують діяльність. Скажімо, якщо людина купила щось у крамниці, то підрахунок власного бюджету, сплата грошей, отримання касового чека є елементами економічної діяльності. Поведінкою, що супроводжує або обслуговує цю діяльність, є знайомство покупця з рекламою, поїздка до крамниці, вибір потрібної речі тощо. Однак далеко не завжди враховуються подібні тонкощі у відмінностях між економічною діяльністю та поведінкою, тому часто їх не розрізняють.

Система економічних відносин суспільства надто складна й розгалужена, щоб її можна було розглянути тут у повному обсязі. Якщо в єдиному процесі розширеного відтворення розрізняють виробництво, розподіл, обмін, споживання, то економічні відносини слід поділити на чотири великі групи: виробничі, розподільчі, відносини обміну (купівля-продаж) і відносини споживання [9, с.70–75].

Перша група об'єднує *виробничі відносини*, тобто такі, що виникають виключно у процесі виробництва матеріальних засобів до життя. Це, зокрема, відносини власності на засоби й результати виробництва, відно-

сини між різними соціальними групами, які посідають неоднакове місце у виробництві, організаційно-управлінські та технологічні відносини.

Друга група економічних відносин — *розподільчі*. Вони виникають з приводу розподілу в суспільстві каналів доступу до життєвих благ і способів їх привласнення. Ці канали доступу і способи привласнення нерівноцінні: ефективні — неефективні, вигідні — невикладні тощо. Кожен з них дає змогу поласувати більшим чи меншим шматочком "суспільного пирога". Тож, сутність розподільчих відносин полягає у забезпеченні соціальним суб'єктам найрізноманітніших позицій на шкалі розподілу суспільних благ. Звичайно, кожен з цих суб'єктів прагне до вигідніших для себе позицій, але взаємодія об'єктивно розміщує їх на шкалі розподілу згідно з можливостями кожного.

Слід зазначити, що окремої сфери, яка концентрувала б у собі розподільчі відносини, не існує. Ці відносини безпосередньо вплетені у виробництво, обмін, споживання, вони є другою стороною кожного з них.

Третя група економічних відносин — *обмінні* (купівлі-продажу, попиту-пропозиції та ін.). Це переважно ринкові відносини — між продавцями і покупцями та їхніми посередниками. Безпосередньо через себе трансформує і відтворює їх система торгівлі, комерції, бізнесу. Обмінюються продукти виробництва, а через них — форми діяльності. Як правило, обмінні відносини опосередковуються грошми, грошовим способом привласнення. Однак відбувається і прямиий обмін продуктами — бартерна торгівля. Із соціологічного погляду обмінні відносини утверджують соціальний компроміс, соціальну рівновагу між великими групами людей — виробниками, продавцями і покупцями, що різняться своїми інтересами, але мають потребу один в одному.

Четверта група економічних відносин — *відносини у сфері споживання* задля задоволення безпосередніх потреб людей як споживачів. Ці відносини концентруються і обертаються навколо своєї особливої "осі" — *споживчих відносин*. Що ж вони собою являють? Це практичне, цілеспрямоване, зумовлене потребами ставлення індивіда до засобів задоволення своїх потреб, інтересів, що передбачає наявність цих засобів та уміння користуватися ними.

Ця група економічних відносин складається з кількох *підгруп*: відносини між споживачем і виробником, що реалізуються в домашньому господарстві як доведення продуктів суспільного виробництва до остаточної споживчої форми; відносини відповідальності споживача перед виробником, наприклад, за технологічну правильність експлуатації тих чи інших виробів, пристроїв, машин та строк гарантій; відносини споживача

з підприємствами торгівлі, громадського харчування, сервісу, транспорту, зв'язку, закладами культури, спорту, охорони здоров'я та ін.; відносини між споживачами; нормативні відносини.

Якщо економічні відносини досліджувати з погляду їх *суб'єктної структури*, то слід виділити чотири соціальних типи їхніх носіїв (суб'єктів): суб'єкти власності (власники), суб'єкти виробництва господарської діяльності (виробники), суб'єкти обмінних відносин (продавці, покупці, посередники), суб'єкти споживання (споживачі).

Трудова поведінка. В соціології економіки під *соціально-економічною поведінкою* розуміють систему взаємопов'язаних вчинків і дій, що їх здійснюють люди в соціальній і економічній сферах під впливом особистих та групових інтересів, для задоволення своїх потреб. Відображаючи суб'єктивну сторону економічної діяльності, індивідуальна і колективна поведінка суттєво впливає на її результати та ефективність [9, с 125–130].

Існує багато *видів соціально-економічної поведінки*. Можна говорити про *демографічну* поведінку, пов'язану із збереженням і відтворенням життя. *Міграційно-мобільна* поведінка виявляється у переміщеннях працівників між сферами зайнятості, галузями, підприємствами, професіями, регіонами, населеними пунктами. Поведінка людей у *галузі освіти* знаходить свій прояв у виборі професії, форм спеціального навчання, тих чи інших засобів підвищення кваліфікації, в якості навчання, ефективності засвоєних знань; це фактор формування професійно-кваліфікаційної структури суспільства.

Професійно-трудова поведінка працівників безпосередньо на робочих місцях характеризується ставленням до праці, дисципліною, якістю праці, відповідальністю, старанністю, творчою ініціативою. Суб'єктивну сторону діяльності населення у приватному секторі економіки відображає особиста господарська поведінка. Важливе значення для розвитку економіки має і споживча поведінка працівників як у виробничій, так і в сімейній сферах.

Дослідження поведінки працівників у сімейній сфері набуває особливого значення в контексті розвитку фермерських господарств. При цьому слід враховувати, що "прообразом" сімейного фермерського господарства певною мірою є особисте підсобне господарство, в якому поведінковий фактор (суб'єктивний аспект діяльності працівників) відіграє дуже важливу роль. Це пов'язано з тим, що праця в особистому підсобному господарстві не була громадянським обов'язком населення (як праця в суспільному виробництві), а тому адміністративними органами влади не регламентувалася. Вона регулювалася опосередковано, за допомогою економічних стимулів.

Трудову поведінку у сфері особистого підсобного господарства можна визначити як сукупність дій та вчинків, спрямованих на ініціативне (добровільне, самостійне) виробництво продуктів харчування й отримання доходів за рахунок власного господарства, а також на створення необхідних умов його ведення.

У реальному житті немає чітких меж між видами трудової поведінки, існують певні їх комплекси. До порівняно малопоширених видів комплексної поведінки належить "господарський". Для нього характерна не лише практична участь працівників в управлінні в процесі безпосередньої трудової діяльності, а й залучення їх до розпорядження фондом робочого часу і засобами виробництва, розподілу матеріальних благ у виробничих колективах. Інший комплекс видів поведінки реалізують працівники, які орієнтуються переважно на досягнення певної соціальної норми заробітної плати (для них характерне прагнення до додаткової зайнятості, соціально невинуватливої мобільності). Специфічний комплекс поведінки склався у молоді, орієнтованої на соціальну мобільність. Цілком можливо, що певна категорія працівників керується у своїй поведінці гігієнічними мотивами, прагненням зберегти здоров'я.

За умов переходу до соціального ринкового господарства актуалізуються дослідження підприємницької, міграційної та інноваційної поведінки працівників.

Інноваційна поведінка працівників являє собою систему дій та вчинків, виконуваних ними у процесі впровадження нововведень, що виказують їхню реакцію на умови інноваційної діяльності, а також на її різні складові. З огляду на вплив інноваційної поведінки на перебіг інноваційних процесів можна виділити такі її прояви. *По-перше*, вибір за певними критеріями (що залежать від ставлення до інноваційної діяльності) тих чи інших нововведень для втілення їх у виробництво чи відмова від впровадження; *по-друге*, вибір варіанта реалізації нововведення і його здійснення; *по-третє*, демонстрація того чи іншого рівня ініціативи при впровадженні нововведення; *по-четверте*, здійснення певних дій з їх ланцюга, що утворює "технологію впровадження"; *по-п'яте*, активність або пасивність у подоланні труднощів, що виникають у процесі впровадження. При цьому виділяють п'ять основних *стратегій інноваційної поведінки*.

1. *Самостійна розробка* нововведень та їх активне впровадження. Це найвища форма інноваційної поведінки, яку реалізують менше відсотка працівників, що беруть участь у впровадженні. Частка їх серед керівників і головних спеціалістів становить 6,3%.

Частина IV. Галузеві соціологічні теорії

2. *Самостійна активність* при здійсненні нововведень. Цієї лінії інноваційної поведінки дотримуються близько 20% працівників, з них керівників і головних спеціалістів — близько половини, керівників і спеціалістів середньої ланки — чверть, рядових працівників — 10%.

3. *Участь у здійсненні* нововведень без вияву самостійної активності (реалізація виконавських функцій при помірній активності, що зникає, як тільки з'являються труднощі). Таку стратегію поведінки реалізують 55% працівників, що причетні до впровадження. Це більше половини керівників і головних спеціалістів, що впроваджують нововведення, близько 65% керівників і спеціалістів середньої ланки і понад 80% рядових працівників.

4. *Пасивне здійснення* нововведень. Працівник уникає дій і прийняття рішень, відмовляється від відповідальності, пов'язаної з нововведеннями, хоч і не перешкоджає їх впровадженню. Частка пасивних працівників, переважно рядові працівники і керівники середньої ланки, становить 21%.

5. *Активний опір* нововведенню. Він проявляється в критиці корисного для підприємства нововведення як непотрібного, неефективного і навіть шкідливого; у звинуваченні новаторів в авантюризмі і корисливих міркуваннях; у вихвалянні звичного порядку як такого, що має перевагу порівняно з інновацією; у прийнятті рішень, що ускладнюють впровадження тощо. Опір впровадженню інновації чинять 4% працівників, що беруть участь у ньому. Серед них переважають рядові працівники і керівники середньої ланки [15, с.273-274].

З огляду на сучасний стан досліджень трудової поведінки завданням соціологічної науки є розгортання досліджень, спрямованих на пошук ефективних методів управління суб'єктивним ставленням (поведінкою) працівників до соціально-економічної діяльності, стимулів, що відображають реальні потреби людей. Управління поведінкою передбачає не тільки адекватну орієнтацію інтересів кожної соціальної групи, а й погодження суспільних, групових і особистих інтересів "по вертикалі", інтеграцію інтересів груп, що взаємодіють у "горизонтальній" площині.

Радикальні зміни, що відбуваються в системі господарювання, ставлять нові, підвищені вимоги до поведінки працівників, доводять неефективність адміністративних методів управління трудовою поведінкою.

Щоб регулювати поведінку груп відповідно до соціально схвалюваних норм, слід знати інтереси цих груп, а також способи виявлення інтересів, яким ці групи віддають перевагу. Інтереси — латентні і лише частково виявляються в ціннісних судженнях, мотивації і, нарешті, в поведінці. Перші два з трьох названих елементів визначаються за допомогою соціологічного опитування.

Соціологічне дослідження трудової поведінки працівників передбачає:

- 1) урахування специфічних соціальних потреб різних соціально-демографічних груп працівників;
- 2) коригування системи матеріального стимулювання з урахуванням особливостей групової "реакції" на різного роду стимули;
- 3) приведення системи стимулювання до стану, адекватного мотиваційній сфері;
- 4) вивчення особливостей індивідуального і колективного матеріального стимулювання з урахуванням нових соціально-економічних реалій.

Слід зазначити, що можливість використання результатів соціологічних досліджень з метою управління трудовою поведінкою суттєво зумовлюється рівнем і змістом економічної культури управлінського персоналу та суспільства в цілому.

Під *економічною культурою* розуміється сукупність соціальних цінностей і норм, які є регуляторами економічної поведінки та виконують роль соціальної пам'яті економічного розвитку [12, с.110-112]. У такому контексті ці регулятори можуть сприяти (чи заважати) трансляції, відбору та оновленню цінностей, норм і потреб, що функціонують у сфері економіки та орієнтують її суб'єктів на ті чи інші форми економічної активності.

Головними *особливостями економічної культури* є такі:

1. Вона охоплює лише ті цінності, норми, потреби, які виникають з потреб економіки і суттєво впливають на неї.
2. Основним каналом впливу на економіку є економічна поведінка, на яку суттєво впливає політична влада.
3. Вона більше, ніж інші види культур, орієнтована на управління поведінкою людей.

Ці особливості значною мірою зумовлюють *функції* економічної культури:

- 1) *функція соціальної пам'яті* щодо історії економічних відносин: вибір (вибраковка, збереження, нагромадження) цінностей і норм, необхідних для виживання й розвитку економіки;
- 2) *функція нагромадження еталонів* відповідної економічної поведінки, економічної активності;
- 3) *функція трансляції* з минулого в сучасність цінностей і норм, що лежать в основі праці, споживання, розподілу та інших економічних дій і відносин;
- 4) *функція оновлення цінностей і норм*, які регулюють розвиток економіки, виступаючи джерелом нових нормативних уявлень і нових зразків соціально-економічної поведінки.

Частина IV. Галузеві соціологічні теорії

Завдяки реалізації цих функцій економічна культура є одним із соціальних механізмів управління трудовою поведінкою і, в такому контексті, — управління соціально-економічними відносинами.

Соціальний механізм управління економікою. Його роль підвищується у зв'язку зі збільшенням впливу людського фактора на соціально-економічну поведінку людей і колективів.

Соціальний механізм управління економікою розуміється як стійка система економічної поведінки і взаємодії різних груп, регулювання дій соціальних чинників і забезпечення внутрішньої єдності функціонування складних соціально-економічних об'єктів, узгодження розвитку продуктивних сил та виробничих відносин.

Соціальний механізм управління і розвитку економіки реалізується, пристосовуючись до різних рівнів територіальної структури суспільства — країни в цілому, регіону, області, міста, району, а також до відповідного рівня організаційної структури виробництва — відомства, об'єднання, підприємства, цеху. На кожному рівні цих структур функціонують специфічні групи, здійснюються окремі види діяльності і поведінки, досягаються різні результати. Отже, є підстави говорити про множини окремих соціальних механізмів, що діють на різних рівнях територіальних та організаційних структур економіки.

Щоб дослідити соціальний механізм управління економікою в його багатогранності та цілісності як систему, доцільно розчленувати її на ряд *підсистем*, що мають простішу будову. Для соціологічного аналізу слід використовувати *комплексно-аспектні проєкції* цих підсистем. Як такі можуть розглядатися: 1) *територіальна* проєкція, яка передбачає вивчення соціально-економічного становища, інтересів поведінки і взаємодії регіональних і поселенських груп, їх ролі в економічному розвитку суспільства; 2) *організаційно-виробнича* проєкція, в рамках якої вивчаються відомчі, адміністративні та організаційні фактори поведінки трудових колективів, соціальні аспекти взаємодії відомств, установ, первинних підрозділів, а також вплив цих взаємодій на економічний розвиток; 3) *соціально-управлінська* проєкція, пов'язана з вивченням становища, інтересів, поведінки і взаємодії вертикально субпідрядних груп працівників у суспільному виробництві; 4) *особистісно-господарська* проєкція, яка передбачає вивчення становища і поведінки різних груп працівників у приватному секторі виробництва; 5) *прибутково-споживча* проєкція, в рамках якої вивчаються групи працівників, що відрізняються рівнем і джерелами прибутків, поведінкою у сфері розподільчих відносин, а відповідно й у виробництві.

Перелічені проєкції треба розглядати як досить самостійні підсистеми соціального механізму розвитку економіки, сукупність яких має відбивати його внутрішню структуру. Їх набір не є повним, він відображає ті сторони соціального механізму розвитку економіки, структура яких найбільш зрозуміла і які можуть практично вивчатися на сучасному рівні соціологічних знань.

Вивчення соціальних механізмів управління і розвитку економіки спрямоване як на фіксацію його нормального функціонування, так і на виявлення дисфункцій, суперечностей та складнощів у розвитку економіки. Як справедливо зазначає І. Орлова, аналіз причин дисфункцій соціального механізму має висвітлити специфічне становище окремих соціальних груп, що є суб'єктами механізму, а також умови, від яких воно залежить. Важливо при цьому виявити специфічні інтереси та потреби суб'єктів, а також ступінь їх задоволення суспільством [30, с.754].

Резюме

1. Соціологія економіки — це галузь соціологічного знання, яка досліджує закономірності економічного життя людей за допомогою соціологічних категорій.
2. Об'єктом досліджень соціології економіки є люди — учасники економічного життя, об'єднані в групи й організації з відповідними соціальними інститутами.
3. Предметом досліджень соціології економіки є соціально-економічні відносини і процеси, які виникають в економічній сфері життя і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей різних соціальних груп і класів, соціальних організацій та інститутів.
4. Місце і роль соціології економіки в суспільстві визначається такими функціями: теоретично-пізнавальною, прогностичною, управлінською, ідеологічною, соціальною.
5. Соціологія економіки спирається на соціально-економічні закони і закономірності, основними з яких є: закон розподілу праці і закон зміни праці, закон конкуренції тощо.
6. Категорії соціології економіки групуються за трьома рівнями: 1) економічна і соціальна сфери; 2) соціальні механізми розвитку економіки та регулювання окремих соціально-економічних процесів; 3) конкретний зміст соціальних механізмів — економічна культура, економічна свідомість, економічне мислення, економічні стереотипи, економічні інтереси, економічна діяльність і поведінка.

7. Соціологія економіки оперує як загальносоціологічними методами — аналіз документів, опитування, соціальний експеримент, спостереження, так і методами прикладного соціологічного аналізу — проблемний, технологічний, структурний, інституціональний, генетичний та оціночний.
8. Основними напрямками дослідження сучасної соціології економіки є соціально-економічні відносини і процеси, економічна поведінка та економічна культура людей, соціально-економічні механізми управління економікою та регулювання соціально-економічних процесів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абалкин Л. И.* Новое экономическое мышление. — М.: Экономика, 1987.
2. *Антология экономической классики:* В 2 т. — М.: Наука, 1993.
3. *Бабосов Е. М.* Человек на пороге рынка. — Минск: Университетское, 1992.
4. *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990.
5. *Веблен Т.* Теория праздного класса: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1984.
6. *Верховин В. И.* Экономическая социология. — М.: ИМТ, 1998.
7. *Дорина А. В.* Экономическая социология: Учеб. пособие.— Минск: Экоперспектива, 1997.
8. *Дюркгейм Э. О.* О разделении общественного труда. Метод социологии: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1991.
9. *Економічна соціологія:* Навч. посіб. / В. М. Воропа, В. Є. Пилипенко, В. І. Тарасенко та ін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1997.
10. *Єременко В. Г.* Основи соціальної економіки. — К.: МАУП, 1997.
11. *Заславская Т. И.* Экономическое поведение и экономическое развитие // ЭКО. — 1989. — № 3.
12. *Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология экономической жизни: Очерки теории. — Новосибирск: Наука, 1991.
13. *Косале Л. Я., Рывкина Р. В.* Социальные механизмы как регуляторы социальных процессов. — М.: Изд-во МГУ, 1980.
14. *Лукашевич Н. П.* Социология труда. — К.: МАУП, 2001.
15. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
16. *Маркс К.* Экономические рукописи 1857-1859 годов // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. — 2-е изд. — Т. 46.
17. *Моль А.* Социодинамика культуры: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1973.

Розділ 17. Соціологія економіки

18. Пилипенко В. Є. Реформи. Підприємництво. Культура. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2001.
19. Пилипенко В. Є., Шевель І. П. Соціологія підприємництва. — К.: Європа, 1997.
20. *Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения* / Под общ. ред. В. М. Вороны, Е. И. Суименко. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001.
21. Радаев В. В. Экономическая социология: Курс лекций. — М.: Аспект-Пресс, 1998.
22. *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности*. — Л.: Наука, 1979.
23. Самуэльсон П. Экономика: Пер. с англ. — М.: Дело, 1993.
24. Смелзер Н. Социология экономической жизни // Американская социология: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1972.
25. *Социологический словарь I* Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. — Минск: Университетское, 1991.
26. *Социологический справочник I* Под ред. В. И. Воловича. — К.: Политиздат Украины, 1990.
27. Соколова Г. Н. Экономическая социология: Учеб. для вузов. — Минск: Вышэйш. шк., 1998.
28. Туленков Н. В. Социология экономики: Конспект лекции по социологии. — К.: УГУФВС, 1994.
29. *Экономическая социология: Учеб. пособие* / Под ред. В. Е. Пилипенко. — К.: МАУП, 2002.
30. *Энциклопедический социологический словарь I* Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.

Розділ 18. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ відрізняти соціологію праці від інших наук про працю;
- ✓ виділяти соціологію праці серед інших спеціальних та галузевих соціологій і визначити її місце в системі соціологічних знань;
- ✓ пояснювати основні функції соціології праці та значення її основних категорій і понять;
- ✓ розкривати сутність мотивації і стимулювання праці, пояснювати, в чому їх схожість і відмінність;
- ✓ визначати сутність трудової мобільності і особливості трудової кар'єри;
- ✓ пояснювати зміст і основні механізми соціального управління трудовою діяльністю.

18.1. Соціологія праці як наука: об'єкт, предмет і функції

Соціологія праці — це галузь соціології, яка вивчає соціальні групи та індивідів, що включені до процесу праці, а також їхні професійні та соціальні ролі й статуси, умови й форми їхньої трудової діяльності [17, с.335]. Як видно, сама назва навчальної дисципліни і галузі знань “*соціологія праці*” орієнтує на дослідження саме людської праці.

Однак людську працю вивчають і інші науки, як *гуманітарні* (філософські, економічні, правові і психофізіологічні), так і *технічні* (ергономіка — наука про пристосування праці та її умов до потреб людини; ергологія — наука, яка розглядає працю з позицій підвищення її продуктивності; праксеологія — теорія про найбільш ефективні дії і рухи працівника в трудовій діяльності; наукова організація праці — наука про те, як найбільш раціонально організувати процес праці). Як бачимо, кожна з наук вивчає загальний *об'єкт* — *працю*, але зі своїх позицій, під притаманним саме цій науці кутом зору. Інакше кажучи, кожна наука має свій *предмет* дослідження, свій підхід.

Для *соціології праці* — це соціологічний підхід, за якого предметом дослідження є ті соціальні відносини, які складаються з приводу праці, тобто *соціально-трудова відносина*. Як і сама праця, *соціально-трудова відносина* вельми багатогранні. Їх можна *класифікувати*:

- за *змістом діяльності* (виробничо-функціональні, професійно-кваліфікаційні, соціально-психологічні, громадсько-організаційні);
- за *змістом спілкування* (безособові, опосередковані і міжособистісні);
- за *суб'єктом* (міжорганізаційні "колектив — колектив" і внутріорганізаційні "колектив — особистість", "особистість — особистість");
- за *обсягом владних повноважень* (відношення по горизонталі і по вертикалі);
- за *характером розподілу доходів* (відповідно до трудового вкладу або не відповідно до нього);
- за *ступенем регламентованості* (формальні, офіційно оформлені і неформальні, тобто офіційно не оформлені).

Уся сукупність соціально-трудова відносин — це і є практично все соціальне життя в трудових колективах, в якому визначається місце людини в трудовому середовищі, її ставлення до праці, мотиви праці і задоволеність нею, престиж та привабливість професії, динаміка взаємовідносин між працівниками і групами працівників з приводу володіння власністю на умови і засоби праці, динаміка трудової поведінки і т. ін., тобто все те, що підлягає подальшому соціологічному аналізу та вивченню. Від правильності відповіді на ці та інші питання багато в чому залежить, чи вдасться своєчасно зменшити соціальне напруження в соціально-трудова відносинах до безпечного рівня.

До розряду першочергових *проблем* у сфері праці віднесено створення необхідних умов для формування такого працівника, який став би реальним, справжнім співвласником і розпорядником умов і засобів виробництва, а також господарем виробництва предметів і послуг.

Особливе занепокоєння викликає процес зниження значущості трудової діяльності в ефективному вирішенні соціальних проблем суспільства, зумовлений деструктивними процесами в економіці внаслідок розпаду колишнього СРСР. Зруйнування загального економічного простору, ослаблення міжреспубліканських соціально-економічних зв'язків не могли не позначитися на соціально-трудова відносинах, зниженні ефективності праці, спричинили падіння рівня життя трудящих, зростання соціальної напруги в трудових колективах.

У цих умовах гостро відчувається необхідність теоретичних і прикладних досліджень проблем соціології праці, проведення конкретно-соціологічних

досліджень, пов'язаних з аналізом змісту і характеру праці різних категорій працівників, їхніх потреб та інтересів, мотивів і фактичного ставлення до праці. Сьогодні зрозуміло, що без глибокого аналізу суперечностей у сфері праці, перш за все — між працею колективу і індивіда, між різними соціальними групами і верствами в трудовому процесі, суперечностей національного характеру в соціально-трудовах відносинах, вихід з економічної кризи навряд чи можливий. Необхідним є пошук неординарних форм їх вирішення, потрібні ефективні, науково обґрунтовані і підтверджені результатами соціологічних досліджень соціальні програми. При цьому неможливо обійтись без соціологічних знань, без навичок користування науковим апаратом соціології праці, основу якого становлять категорії.

Що являють собою *категорії* соціології праці? Це загальне поняття, яке відображує певні властивості об'єкта, що досліджується, тобто праці. Не можна вивчати, наприклад, динаміку трудових відносин, не з'ясувавши спочатку деякі характеристики цього явища. Вони, як і категорії філософії та інших наук, виконують як світоглядну, так і методологічну функцію. Категорії соціології праці в методологічному аспекті відображують систему послідовних сходинок пізнання соціальних відносин, зокрема соціально-трудовах.

Зазначимо, що вихідною категорією при цьому є категорія *праці*. Праця, беручи участь у якій люди вступають у соціальні відносини, є загальною базою, витокком усіх соціальних явищ. У процесі і в результаті праці змінюється становище різних груп працівників, їхні соціальні якості, зміст їхніх соціальних ролей, в чому і полягає сутність праці як базового соціального процесу.

До соціальних належать такі *функції праці*, як створення матеріальних і духовних благ, суспільного багатства; складання основи суспільства й суспільного устрою; рівень розподілу суспільного багатства і рівень попиту; бути сферою самовираження, самоствердження і розвитку людини.

Соціально-економічна неоднорідність праці, що проявляється в її диференціації залежно від змісту і характеру праці, є основою соціальної нерівності працівників, їх диференціації залежно від закріплення за різними видами праці. Стійкі соціально-трудова зв'язки між представниками груп працівників, трудові норми і відносини утворюють соціальну структуру виробничого колективу. *Ставлення до праці*, суть якого полягає в реалізації трудового потенціалу працівника під впливом свідомих потреб і сформованої зацікавленості, виявляється в його прагненні проявити свої сили, знання, професійний досвід і сукупність здібностей для досягнення кількісних та якісних результатів праці. Об'єктивні показники

ставлення до праці (міра відповідальності і сумлінності в роботі, ініціативи і рівня дисциплінованості) в сукупності з суб'єктивними (задоволеність різними сторонами роботи: рівнем зарплати, змістом і умовами праці, взаємовідносинами в колективі) є основою для типологізації працівників за ознакою ставлення до праці.

Ставлення до праці формується під впливом сукупності об'єктивних факторів у вигляді загальних (у межах країни) і специфічних (у межах конкретного підприємства) умов трудової діяльності, а також суб'єктивних факторів у вигляді очікувань і рівня прагнень працівників, їх ціннісної орієнтації, інформованості і часткових оцінок окремих сторін трудової діяльності. Взаємодіючи, об'єктивні і суб'єктивні фактори ставлення до праці становлять важливий соціологічний фактор її продуктивності.

В узагальненому вигляді *категорії* соціології праці можна представити *трьома групами*. Категорії *визначеності* (зміст праці, її форми і характер) відповідають на питання "що таке?" стосовно категорії "праця" як предмета дослідження; категорії *зумовленості* (мотиви діяльності, умови трудової діяльності, потреби, інтереси) відповідають на питання "чому?", або чим зумовлено те, що суб'єкт праці діє саме так, а не інакше; категорії *вибору* (мотивація, стимулювання праці тощо) відповідають на питання "чому?", що необхідно зробити, наприклад, для того, щоб людина сумлінно ставилася до праці. Як бачимо, категорії визначеності дають уявлення про сутнісні характеристики праці. А категорії зумовленості і вибору дають можливість описати працю як вид соціальної діяльності, яка безпосередньо позначається на соціалізації індивіда, на змінах його соціального статусу.

Соціальні процеси в цьому випадку можна розглядати як трудову діяльність, що виявляється в змінах стану соціальних груп, колективів, окремих працівників, тобто в змінах їхнього соціального становища (статусу) у сфері праці.

Упорядковане уявлення про соціальні процеси у сфері праці дає класифікація, запропонована А. Дикарьовою і М. Мирською, згідно з якою найважливішими групами *соціальних процесів* є такі [4, с.20]:

1. Сама праця, вплив якої на соціальне становище працівника, його соціальні характеристики (інтереси, професійно-кваліфікаційний рівень, ставлення до праці тощо) здійснюється безпосередньо через трудові функції працівника і зумовлений науково-технічним прогресом і технологічними та організаційними змінами у сфері праці.

2. Інтеграційні процеси, пов'язані із забезпеченням цілісності (соціальної та організаційної) працівників (такі, як згуртованість трудових колективів, соціальний контроль, стимулювання трудової поведінки, управління).

3. Ціннісно-орієнтаційні процеси (мотивація, трудова адаптація тощо), в результаті яких формуються соціальні норми, цінності і ціннісні орієнтації працівників.

4. Змінно-підтримуючі процеси (трудові переміщення соціальних груп і окремих працівників).

Як бачимо, такий підхід до структуризації процесів трудової діяльності найбільш адекватно відповідає загальному напрямку процесу *трудової соціалізації людини*, освоєнню нею надбаної суспільством культури у сфері праці та основних форм трудової діяльності. Тому саме цей підхід як найраціональніший з погляду логіки розвитку взаємодії працівника з трудовою сферою дає можливість повніше і глибше розкрити зміст соціології праці і визначити її структуру. Перш за все досліджуються сутність і характеристики праці як базового соціального процесу, а також причини і рушійні сили, згідно з якими людина формує свої взаємовідносини з трудовою сферою, обирає професію і місце трудової діяльності, мотивація цієї діяльності. Далі розглядається *трудова адаптація* — особливий вид взаємодії працівника з навколишнім трудовим середовищем, процеси стимулювання і соціального контролю у сфері праці. Залежно від успішності функціонування трудового колективу, ефективності соціального управління відбувається згуртування або деструктивні процеси в колективах, які позначаються на масштабах і характері соціальних переміщень у сфері праці. Вивчення цих проблем "завершує" структуру соціології праці.

Необхідно зазначити, що вказані процеси проходять по-різному залежно від їх масштабності. За цією ознакою можна виділити чотири основних *рівні*: 1) народне господарство; 2) регіон (галузь); 3) об'єднання і підприємство; 4) працівник — індивідуальний рівень.

Запропонована логіка вивчення курсу "Соціологія праці" в цілому відповідає тим теоретико-методологічним принципам, що склалися у вітчизняній соціологічній науці [18, с.300–301]. До цих принципів *належать*:

1. Соціальні і технологічні аспекти праці (розглядаються в межах загального поліпшення способу життя працівників).

2. Трудова діяльність (вивчається комплексно, в єдності її техніко-технологічних і соціально-організаційних аспектів).

3. Організація дослідження та інтерпретація їх результатів (спирається на розуміння місця праці в сукупній діяльності людей).

Вказані принципи вдається реалізувати тим більшою мірою, чим повніше і обґрунтованіше використовуються ті чи інші *методи і методики* проведення соціологічних досліджень. Залежно від масштабів і завдань дослідження застосовують як теоретичні методи (для виявлення цілісної

картини загальних закономірностей процесу праці), так і методи емпіричних (прикладних) соціологічних досліджень. До першої групи належать порівняльно-історичний, генетичний, порівняльно-типологічний і типологічний методи. Друга група включає в себе систему методів — анкетне опитування, інтерв'ю, аналіз документів, спостереження, а також процедури узагальнення та інтерпретації емпіричних даних.

Як правило, під час проведення досліджень у трудових колективах застосовується загальна методика емпіричних досліджень. Однак є певна *специфіка трудових досліджень*, яка виявляється [8, с 14–28]: а) у змісті основних напрямів дослідження; б) в особливих вимогах до використання методів конкретно-соціологічних досліджень.

Слід зауважити широке застосування в соціології праці кількісних математичних методів, активне залучення для аналізу та опрацювання соціологічної інформації обчислювальної техніки. Таким чином, *соціологія праці* — це самостійна спеціальна соціологія, яка, спираючись на загальносоціологічні теорії, закони і закономірності соціальних відносин (які розглядаються в курсі "Соціологія"), виокремлює для вивчення особливий їх вид — соціально-трудова відносина. При цьому соціологічними методами досліджується різноманітний вплив трудової діяльності на соціалізацію індивіда чи соціальної спільноти, на пов'язану з працею зміну їхньої ролі і статусу в соціальному житті.

Соціологія праці, як і будь-яка наука, виконує певні *функції* в життєдіяльності суспільства. Найважливіша з них — *інформаційна*, яка полягає в забезпеченні управлінських структур суспільства соціологічною інформацією, що дає об'єктивну і повну картину соціальної ситуації на підприємстві, в галузі і виробничій сфері в цілому.

Пізнавальна функція соціології праці пов'язана з розширенням пізнання закономірностей соціально-трудова відносин, створенням теоретичного обґрунтування практичного менеджменту. На рівні конкретного підприємства йдеться про виявлення сукупності соціальних резервів трудового колективу, його невикористаних повною мірою потенційних можливостей розвитку.

Описова функція пов'язана з викладом і публікацією результатів соціологічних досліджень в різних звітах, статтях, монографіях. Тим самим створюється цілісний опис соціального життя трудових колективів, різноманітних груп і окремих працівників.

Освітня функція реалізується через поширення сучасних наукових знань, теоретичних і методологічних основ, уявлень про соціальні механізми процесів у сфері праці серед дедалі більшої кількості спеціалістів-

менеджерів та інших працівників. Ідеться про підвищення загальної культури працівників, що сприяє більш чіткому баченню своєї ролі.

Прогностична функція соціології праці пов'язана з можливостями спостерігати завдяки конкретно-соціологічним дослідженням тенденції в зміні сукупності соціальних показників, які характеризують відхилення від нормального стану соціально-трудових відносин, своєчасно передбачати розвиток негативних тенденцій в соціальному житті колективу.

Перетворювальна функція соціології полягає в розробці на основі даних соціальної діагностики стану соціально-трудових відносин найефективніших соціальних технологій (сукупності методів та операцій управління соціально-трудовами процесами), у виробленні на основі цих технологій систем соціального управління трудовими колективами в напрямі задіяння для їх соціального розвитку всієї сукупності соціальних резервів.

Як бачимо, кожна з розглянутих функцій розкриває додаткові можливості для підвищення ефективності управлінської діяльності.

18.2. Особистість в системі соціально-трудових процесів

Більшість соціально-трудових відносин виступає для *людини* у формі соціально-трудових процесів, у яких вона бере участь протягом трудового життя, починаючи зі свого першого робочого місця та участі в процесі виробничої адаптації.

Виробнича адаптація. У соціології праці останніми роками зростає увага до проблем адаптації людини у сфері праці, що є свідченням визнання тієї суттєвої ролі, яку відіграє процес адаптації в трудовій діяльності людини. Водночас розуміння сутності адаптації утруднене існуючими ще функціональними підходами до адаптації працівника з виокремленням лише деяких сторін його взаємодії з виробництвом. Такий підхід залишається типовим для багатьох соціологів, у тому числі й західних. Розглядаючи суспільні процеси з позицій рівноваги, західна соціологія відводить адаптації в суспільстві роль фактора пристосування, призначеного приводити до рівноваги стану як окремої особистості, так і соціальних систем.

При цьому поняття "адаптація" в широкому розумінні вживається щодо способу, яким соціальна система, чи то маленька група, така, як сім'я, чи великий колектив, такий, як організація або навіть ціле суспільство, пристосовується до фізичних і соціальних умов середовища. Соціальне пристосування пронизує всі вчення про соціальну систему представників функціональної теорії Т. Парсонса і Р. Мертона.

Відзначаючи, що західна соціологія і соціальна психологія нагромадили значний емпіричний матеріал з проблеми адаптації, який становить певний науковий інтерес, необхідно визнати деяку обмеженість їх загальної концепції соціальної адаптації. В розумінні сутності адаптації людини важливо відобразити не тільки її роль як головної продуктивної сили, а й у першу чергу як особистості, котра не тільки формується в процесі виробництва, а розвитку розмаїття рис і характеристик якої покликане, зрештою, служити виробництву.

Необхідно підходити до дослідження адаптації особистості працівника, розглядаючи його як цілісну людину в різноманітності видів і форм виконуваної ним діяльності. З огляду на цілісне розуміння сутності працівника *виробнича адаптація* не обмежується професійною сферою, а охоплює сукупність соціально-трудова відносин, що зумовлює її структуру. До основних структурних елементів *виробничої адаптації* відносять *професійну, організаційну, матеріально-побутову, соціально-психологічну та адаптацію у сфері дозвілля*.

В основі *механізму виробничої адаптації* лежить *адаптивна потреба* індивіда, опосередкована взаємодією з *потребою* його в *трудовій самореалізації*. При цьому формується, з одного боку, *орієнтаційний мотив* поведінки, що спонукає індивіда до *здобуття інформації* про трудову ситуацію, *розширення контактів* із соціально-виробничим середовищем, оцінки характеру адаптивної ситуації. З іншого боку, *мотив опанування конкретної трудової діяльності* і досягнення оптимальної взаємодії з виробництвом опосередковує зміст інформації і спрямованість особистісних контактів. У результаті складної *полімотивації* здійснюється *виробнича адаптація*, яка враховує можливості реалізації на даному підприємстві життєвих цілей працівників.

Успішне (або утруднене) проходження виробничої адаптації молодого працівника залежить від того, наскільки сприятливі (або несприятливі) *умови* склалися для задоволення його *адаптивної потреби*. З огляду на структуру останньої до таких умов належать певний рівень взаємної інформації між індивідом і виробництвом, взаємних контактів; порівняння життєвих цілей індивіда з завданнями даного підприємства, а також наявність на виробництві умов для успішної трудової діяльності індивіда. Отже, наявність і повнота прояву сукупності умов, необхідних для проходження виробничої адаптації, будуть визначати як її ефективність, динамізм, так і межі самого процесу.

Справді, у разі зміни сукупності умов на краще підвищується ефективність адаптаційного процесу, зміцнюються адаптаційні зв'язки індивіда

з виробництвом. Проте в разі зміни умов у протилежний бік і процес адаптації може змінити свій напрям на зворотний, тобто перетворитися на процес *дезадаптації*. Основний наслідок таких змін — послаблення адаптаційних зв'язків, що може закінчитися їхнім повним розривом.

Таким чином, *виробнича адаптація* працівника являє собою процес його взаємодії з соціально-виробничим середовищем з метою оволодіти новою трудовою ситуацією. Адаптація починається зі встановлення інформаційного зв'язку з виробництвом під час профорієнтації і профвідбору (*преадаптація*), триває з початком роботи на підприємстві і закінчується розривом інформаційних та особистісних зв'язків з виробництвом (*дезадаптація*).

Управління виробничою адаптацією працівника полягає у впливі на всю сукупність структурних елементів адаптації, з акцентуванням на найбільш значущі для конкретних умов види адаптації і залежить від умінь менеджерів використовувати ефективні технології соціального управління адаптацією.

18.3. Мотивація трудової поведінки

Мотивація трудової поведінки полягає у формуванні в працівника внутрішніх спонукальних сил трудової діяльності шляхом впливу на його потреби, інтереси, бажання, прагнення, цінності, ідеали і мотиви з метою досягти очікуваної трудової поведінки.

До структурних елементів процесу *мотивації* зазвичай відносять потреби, інтереси, бажання, прагнення, цінності, ціннісні орієнтації, ідеали і мотиви. Процес формування цих внутрішніх спонукальних сил трудової діяльності розуміють як *мотивацію трудової поведінки*.

Сутність мотиваційного процесу реалізується через притаманні йому *функції*:

- *пояснювально-обґрунтовну* — аргументаційна доцільність поведінки суб'єкта;
- *регулятивну* — блокування одних дій і дозвіл інших;
- *комунікаційну* (пояснювальну) — прогнозування спілкування у сфері праці;
- *соціалізації* — усвідомлення своєї соціальної ролі в мікро- і макросередовищі, в трудовому колективі;
- *корекційну* — уточнення старих і формування нових ідеалів, норм, ціннісних орієнтацій.

Наукове пояснення механізму реалізації цих функцій у процесі мотивації здійснюється на основі тієї або іншої наукової теорії (концепції) мотивації праці. Соціолог Д. Маркович з Югославії описує п'ять найбільш відомих в сучасній науці теорій [10, с.516–518].

1. *Теорія ієрархії потреб* (А. Маслоу), згідно з якою людська поведінка визначається потребами двох видів: базисних (у харчуванні, безпеці тощо) і похідних (у справедливості, благополуччі, порядку та єдності соціального життя). Останні ціннісно рівні одна одній, а базисні розташовані в ієрархічному порядку від "нижчих" (матеріальних) до "вищих" (духовних). Причому потреби вищого рівня (п'ять потреб) актуалізуються для індивіда після задоволення попередніх рівнів.

2. *Теорія потреби досягти результатів* (Маклелланд) пояснює бажання людини працювати відповідно до ступеня розвитку у неї потреби добиватись успіху.

3. *Подвійна теорія мотивації* (Ф. Херцберг), згідно з якою у індивіда є дві системи (ієрархії) потреб: а) гігієнічні фактори, пов'язані з умовами праці; б) мотиваторні, пов'язані з "внутрішніми" потребами (успіх, зміст праці, відповідальність, самостійність у роботі). Гігієнічні фактори закріплюють, стабілізують персонал, а мотиваторні спонукають до продуктивної праці.

4. *Теорія справедливості чи суспільного порівняння*, згідно з якою трудову активність людина підвищує, порівнюючи свій внесок і віддачу від праці з аналогічними показниками інших.

5. *Теорія очікування* (оцінки) виходить з того, що мотиваційні зусилля досягнення успіху індивіда формуються на основі високої цінності результатів діяльності в майбутньому.

Певний інтерес становлять також "теорія Х" і "теорія V" (Д. Макгрегор), згідно з якими необхідно відмовитись від "теорії Х", яка доводить, що провідний мотив праці — загроза втратити можливість задовольняти матеріальні потреби. Майбутнє за "теорією У", яка припускає, що за відповідних умов людина прагне до творчості і відповідальності у сфері праці [7, с.129–130].

Розглянуті теорії мотивації є основою для розробки *мотиваційних моделей* як сукупності підходів і практичних заходів, побудованих на певних припущеннях і поглядах. До найважливіших *мотиваційних моделей*, як показує аналіз, належать такі:

1. *Традиційна модель*. Базується на розумінні природи людини, для якої праця огидна. Для більшості людей важливіше, скільки їм заплатять, ніж те, що вони роблять.

// *Модель людських стосунків*. Вона ґрунтується на припущенні, що бажання бути корисним і визнаним групою для індивідів важливіше, ніж гроші.

/// *Модель людських ресурсів*. Виходить з ідеї, що більшість людей можуть ставитись до праці творчо і здатні самовдосконалюватися в ній більшою мірою, ніж вимагається умовами виробництва. Ця модель не нехтує мотивацією грошей, визнаючи важливість і інших мотивів.

В основі *механізму трудової мотивації* лежать *потреби* працівника, які дають можливість зробити висновок, що йому необхідно для життя. Усвідомлення їх у вигляді *інтересу* підказує, як діяти для задоволення цих потреб. *Цінності* у вигляді основних потреб індивіда дають змогу встановити ієрархію, послідовність дій, спрямованих на задоволення потреб. Суспільні *ідеали, норми і цінності* дозволяють визначити межі дозволеності в цих діях. Керуючись *мотивами*, працівник обирає з переліченого ряду спонукальних причин ті, що найбільше відповідають його баченню трудової ситуації, обґрунтовуючи тим самим свою трудову поведінку.

Напрямок розвитку трудової мотивації в нашій країні зумовлений переходом від моделі переважно ідеологічної мотивації праці до моделі людських ресурсів, яка визнає за більшістю працівників прагнення творчо працювати і самовдосконалюватися, не нехтуючи грошовою мотивацією, припускаючи важливість і інших мотивів.

Стимулювання праці. Якщо розглянуті раніше проблеми мотивації пов'язані з формуванням таких внутрішніх спонукальних сил, як потреби, інтереси, цінності, ідеали, мотиви особистості, то *стимулювання і соціальний контроль* містить у собі зовнішні спонукання і елементи трудової ситуації. До них належать: умови, які безпосередньо визначають заробітну плату, організацію і зміст праці тощо в поєднанні з тими, що опосередковано впливають на працю, — житлово-побутові умови, місце проживання, культурно-оздоровча база та ін. Зрозуміло, що ступінь впливу цих елементів трудової ситуації багато в чому залежатиме від того, наскільки вони значущі для конкретної особистості. Для одних важливі можливості забезпечення житлом, для інших — наявність спортивно-оздоровчої бази, для третіх — творчий характер праці.

Таким чином, під *стимулюванням* зазвичай розуміють вплив на трудову поведінку працівника через створення *особистісно-значущих умов* трудової ситуації, що спонукають його діяти певним чином. Тим самим створюються, з одного боку, сприятливі умови для задоволення потреб працівника, а з іншого — забезпечується трудова поведінка, необхідна

для успішного функціонування підприємства, тобто відбувається своєрідний обмін діяльністю. Важливо зазначити, що для працівника необхідна певна свобода вибору тієї чи іншої стратегії і тактики поведінки у сфері праці. Межі такої свободи розширюються при переході від командно-адміністративної до ринкової системи управління народним господарством [22].

Основними *функціями* стимулювання в загальному механізмі регуляції трудової поведінки є *економічна, соціальна, соціально-психологічна і морально-виховна*. Не слід забувати про їх комплексну взаємодію і спільний вплив на трудову поведінку. Найважливішими підвалинами класифікації стимулів виступають потреби працівника. Відповідно до цього стимули поділяють на матеріальні (грошові й негрошові) і нематеріальні (соціальні, моральні, творчі, соціально-психологічні). Залежно від суб'єктів інтересів виділяють індивідуальні, колективні і суспільні стимули праці. За спрямованістю розрізняють позитивні і негативні стимули.

Вміння ефективно поєднувати різні види стимулів становить суть тактики стимулювання. У той же час важливо правильно обрати стратегію, тобто перспективний напрям стимулювання з-поміж типових для народного господарства нашого часу: товарно-виробничу, патерналістську, стимулювання самою працею, стимулювання відчуття господаря. Ці чотири стратегії стимулювання виокремлені В. Герчиковим [22, с.122–126].

1. *Товарно-виробнича* полягає в оплаті і винагороді за результати праці. Вона найпоширеніша на наших підприємствах, але її можливості знижуються у зв'язку з інфляційними процесами і дефіцитом матеріальних благ.

2. *Патерналістська, чи піклування про людину*, передбачає, що адміністрація, керівник роблять усе можливе для працівників, а вони добре працюють. Така стратегія ефективна при сильному, соціально зорієнтованому керівникові. Проте відзначається суб'єктивізм, елементами зривняльності і утриманства.

3. *Стимулювання самою працею* полягає у підвищенні змісту і поліпшенні умов праці. Але відставання у використанні досягнень науково-технічного прогресу гальмує застосування цієї стратегії. Згідно з дослідженнями 60% робочих місць у промисловості низького змісту праці, а частка тих, хто працює у шкідливих умовах, збільшується пропорційно зростанню кількості зайнятих.

4. *Стимулювання відчуття господаря* означає створення умов, за яких це відчуття схвалюється і реалізується. Для здійснення цієї стратегії необхідні зміни у ставленні працівника до власності на засоби виробництва (співвласник) і демократизація виробничих відносин (суб'єкт самоуправління).

Зіставлення наведених стратегій дозволяє надати перевагу, з позицій перспективності, затратності і реальності, четвертому варіанту, що найбільше відповідає переходу до ринкової економіки.

У результаті вивчення даного питання важливо усвідомити соціологічний підхід до проблеми трудового стимулювання, який полягає у *виділенні і зіставленні*, з одного боку, *системи стимулів*, з іншого — *системи мотивів і потреб*, на задоволення яких спрямовані ці мотиви. Від ступеня узгодженості цих зустрічних потоків залежатиме ефективність стимулювання. При цьому організація стимулювання на виробництві повинна відповідати *вимогам* колективності, диференційованості, гласності, гнучкості й оперативності, а також спиратися на участь у стимулюванні як керівництва, так і рядових працівників.

Соціальний контроль. Разом зі стимулами на трудову поведінку впливають соціальні норми, які являють собою правила, що регламентують акти спілкування працівників у сфері праці. Оцінка поведінки працівників, вплив на неї з метою забезпечення відповідності прийнятим загальноколективним цінностям та нормам і становить зміст соціального контролю. Він є способом регуляції й саморегуляції колективу і забезпечує його єдність та цілісність, злагоджену роботу.

Соціальний контроль у сфері праці являє собою групове схвалення або осуд трудової поведінки працівника залежно від усталених у колективі цінностей і норм (правил) трудової поведінки.

Водночас соціальний контроль є елементом більш загальної системи впливу суспільства на поведінку індивіда, елементом соціальних інститутів, який забезпечує дотримання соціальних норм, правил діяльності, додержання нормативних вимог і обмежень у поведінці.

До *визначальних рис* соціального контролю відносять упорядкованість, формалізованість, категоричність вимог, що висувуються до індивіда, їх нормативність, забезпеченість санкціями як формального, так і неформального характеру. Гнучкість, здатність відрізнити відмінні за соціальним змістом відхилення від соціальних норм діяльності — одна з необхідних характеристик соціального контролю.

Сукупний, постійний вплив соціального контролю на індивіда здійснюється через безліч реакцій на його поведінку, владні механізми, як стихійні, так і цілеспрямованого характеру соціальні санкції організацій, членів груп і колективів.

Важливо наголосити, що соціальний контроль не слід розуміти однобічно — як просту "підгонку" індивідуальних якостей працівника під соціальний стандарт. Ідеться про взаємодію індивіда і соціуму, у процесі

якої змінюються і розвиваються самі соціальні норми, інститути соціального контролю.

Осягаючи суть соціального контролю, важливо розглядати його конкретно-історично, як продукт попереднього соціально-економічного життя, що відображає всі його проблеми, позитивні риси і вади. Важливим у зв'язку з цим є висновок про те, що радянська економічна культура формувалась як політизована, ідеологізована і міфологізована, що не могло не позначитися на системі соціального контролю, не відбитися на його функціях [6, с 183].

Розрізняють такі *функції* соціального контролю:

1) *оцінювальну*, що полягає в оцінюванні та порівнянні вчинків працівника з чинними нормами поведінки;

2) *стимулюючу* — реагування на трудову поведінку з метою регулювання її шляхом схвалення або осуду;

3) таку, що *коригує соціальні відхилення* — підсилює їх у відповідь на неадекватне ("з запасом") застосування влади або пом'якшує (як реакція на терпимість і мінімізацію насильства);

4) *зміцнення трудової дисципліни* через цілеспрямоване застосування соціальних санкцій щодо трудової і громадської діяльності членів колективу.

Хто ж реалізує ці функції, хто є *суб'єктом* соціального контролю? Це самі працівники, адміністрація, громадські організації трудових колективів.

Залежно від *суб'єкта* соціального контролю звичайно розрізняють чотири його види:

1) *адміністративний* соціальний контроль здійснюється представниками адміністрації підприємства, керівниками різних рівнів відповідно до нормативних документів;

2) *суспільний* — здійснюється громадськими організаціями (громадські суди і відділи кадрів, групи і пости народного контролю, комісії і бюро) в рамках, передбачених статутами і положеннями про їхній статус;

3) *груповий* — це взаємний контроль між членами колективу. Реалізується як у формальних (робочі збори і конференції, виробничі наради), так і неформальних різновидах (загальна думка в колективі, колективні настрої);

4) *самоконтроль* — усвідомлена регуляція власної трудової поведінки на основі самооцінок і оцінок на відповідність чинним вимогам та нормам.

Слід зазначити зростання ролі групового контролю і самоконтролю у зв'язку з переходом до ринкових відносин, що, у свою чергу, пов'язано із

зростанням обсягу відповідальності суб'єктів трудових відносин за загальний підсумок роботи. Оскільки відповідальність як значуща характеристика трудової поведінки є предметом оцінки, схвалення чи засудження, то вона виступає і як засіб самоконтролю (особиста відповідальність) і групового контролю (колективна відповідальність).

У соціології праці категорія "відповідальність" відображає ставлення працівника до суспільства, колег по роботі, що виявляється у виконанні правових і моральних норм, ролевих функцій. Чим більше функціональних обов'язків поєднано в соціальній ролі працівника, чим вищий його статус у системі соціально-трудова відносин, тим більший обсяг його відповідальності.

Як соціальна якість особистості відповідальність проявляється у схильності працівника добровільно дотримуватися у своїй трудовій поведінці загальноприйнятих соціальних норм, виконувати покладені на нього обов'язки і в готовності відповідати за свої рішення та дії.

Ознаками, що визначають відповідального працівника, є обов'язковість, точність, свідомість, ретельність, ініціативність, надійність у роботі.

Зазначимо, що відповідальність працівника зростає при збільшенні його самостійності у сфері праці, праві приймати рішення, автономії вибору варіантів досягнення кінцевого результату праці, свободі регулювання режиму своєї роботи і довірі у сфері контролю та обліку результатів своєї праці.

Для розуміння системи соціального контролю важливо уявити собі механізм його реалізації, здійснення. Вихідними елементами соціального контролю є індивіди (індивідуальна дія) і соціальна група (соціальна дія). Остання виступає у вигляді реакції (схвальної або осудної) на індивідуальну поведінку, виконуючи тим самим роль стимулу для подальшої поведінки індивіда. У свою чергу індивідуальна трудова поведінка виявляється як реакція на цей стимул, тобто реакція на соціальну дію. На характер і спрямованість взаємодії безпосередньо впливають: 1) самосвідомість і самооцінка суб'єктів соціального контролю (індивіда і соціальної групи); 2) сприйняття і оцінка ними соціально-трудова ситуації (соціальна перцепція).

У сфері праці цей механізм соціального контролю має такі основні структурні елементи: 1) планові і оціночні показники трудової діяльності; 2) соціальні норми — еталони трудової поведінки; 3) санкції — ситуативні або оперативні стимули як реакція на конкретні випадки трудової поведінки.

На закінчення зазначимо основні напрями вдосконалення механізму соціального контролю [4, с.200]:

1. Удосконалення критеріїв оцінки діяльності працівника і колективу.
2. Відмова від винагороди "за розрядкою".
3. Поліпшення обліку використання робочого часу.
4. Уніфікація і впровадження заводських стандартів "дисципліна праці".
5. Удосконалення структури і координація роботи органів соціального контролю.
6. Формування самокритичної оцінки працівниками своєї праці.
7. Створення на підприємствах системи формування у новачків прийняттого стереотипу трудової поведінки у ринкових умовах.

Таким чином, механізм соціального контролю повинен, з одного боку, бути достатньо ефективним, щоб блокувати поширення антисоціальної трудової поведінки. З іншого боку, він не повинен стримувати самостійності, ініціативи і творчості окремих працівників і колективів.

Трудова мобільність (трудові переміщення) — одна з форм соціальних перемішень. Вона являє собою процес зміни місця застосування праці, що змінює місце працівника в системі суспільного поділу праці. А оскільки місце в суспільній організації праці і характер виконуваної праці — найважливіші ознаки соціального стану працівника, то трудові переміщення є основою соціальних перемішень, впливають на зміни соціальної структури суспільства і підпорядковуються її закономірностям.

Крім вказаних закономірностей, в основі трудової мобільності лежать *закони* розподілу і зміни праці, відтворення робочої сили, зростання потреб, а також такі *закономірності* громадської і суспільної свідомості, як норми й цінності, мотиви поведінки і потреби.

З одного боку, дія законів і закономірностей виявляється, в змінах у суспільному виробництві, вимогах до якостей працівників, а з іншого — змінюються соціальні умови життя і відповідно структура потреб і мотивів поведінки працівників. Таким чином, безперервно змінюються як характеристики окремого працівника і трудових ресурсів у цілому, так і параметри системи місць застосування праці, що порушує відповідність між працівником та робочим місцем і створює передумови трудових перемішень.

Роль трудової мобільності в суспільстві зумовлена двома основними *функціями*. *Економічна* функція полягає в сприянні забезпеченню народного господарства робочою силою і тим самим у підвищенні ефективності виробництва. *Соціальна* функція реалізується через вдосконалення соціальної структури суспільства, більш повне задоволення потреб працівників у трудовій сфері, створення умов для самореалізації і розвитку особистості працівника.

У методологічному плані важливо розрізнати цілі, завдання і об'єкти дослідження трудових переміщень на теоретичному, теоретико-прикладному і конкретно-соціологічному рівнях дослідження. Так, на рівні суспільства вивчаються зміни трудових ресурсів відповідно до динаміки системи місць застосування праці. Для промисловості це рух кадрів між галузями і всередині них. На конкретному підприємстві це рух працівників як всередині підприємства, так і за його межами. Розмаїття об'єктів дослідження припускає і значну диференціацію видів трудових переміщень. Тому, аналізуючи трудові переміщення, важливо уявляти собі, яких видів вони бувають і в яких формах реалізуються у сфері праці.

Класифікація трудової мобільності за видами здійснюється на двох підставах: за змістом процесу (професійно-кваліфікаційна, територіальна, галузева або міжгалузева і внутрішньозаводська) та за суб'єктом переміщень (групові й індивідуальні). Розрізняють і форми трудової мобільності. Мобільність може здійснюватися в організованій і неорганізованій (плинність) формах. *Трудова кар'єра* — це індивідуальна трудова мобільність, пов'язана з досягненням працівником успіху в професійно-кваліфікаційному чи посадовому напрямку. Кар'єра не обмежується працею, а охоплює всі соціально значущі сторони життєдіяльності працівника, що створює різноманітні можливості для його розвитку і просування.

Переходячи до розгляду проблем управління трудовими переміщеннями, слід мати на увазі, що об'єктом соціального управління є не самі трудові переміщення, а ті соціально-економічні умови, за яких цей процес реалізується. Тому проблеми, що їх доводиться вирішувати, практично одні й ті ж на всіх рівнях управління (народне господарство, регіон, галузь, підприємство). Разом з тим масштаб, специфіка, методи управління визначаються конкретним рівнем.

Перехід до ринкової економіки вимагає змін у спрямованості управління трудовою мобільністю. Головним стає формування керованої мобільності замість попередніх пріоритетів у вигляді підвищеної стабільності складу працівників і зниження плинності.

Реалізація нової стратегії вимагає нових якостей працівника і в першу чергу адаптивності, тобто готовності до пристосування до змін. Потрібна і нова система ціннісних орієнтацій — уміння орієнтуватися в значному діапазоні професій і спеціальностей, можливість їх опанування, а також прагнення заробити гроші, досягти успіху.

Слід наголосити, що комплекс заходів управління трудовими переміщеннями неодмінно повинен спиратися на перетворення у сфері застосування

праці, формування індивідуально-кооперативного сектора економіки, безперервної освіти, вдосконалення пенсійного забезпечення.

Трудовий колектив — це об'єднання для спільних дій заради досягнення суспільно-корисних цілей людей, які пов'язані єдністю інтересів, оформлені структурно і мають органи управління, дисципліни і відповідальності. Соціальна роль трудового колективу реалізується в сукупності взаємопов'язаних функцій: *виробничо-економічної, організаційно-управлінської, виховної, соціального контролю, задоволення потреб працівників, створення умов для самореалізації особистості, а також функцій здійснення і відтворення колективістського, демократичного способу життя.*

Кожний трудовий колектив посідає певне місце у виробничо-економічній структурі суспільства, що відображується його позицією у класифікації. Кожний колектив являє собою складну *соціальну систему*, в якій через функціональну взаємодію різних структур і окремих працівників реалізуються дві взаємопов'язані підсистеми: соціальна організація і соціальна спільнота.

Трудовому колективу притаманні всі сутнісні ознаки *соціальної організації*, отже, він виступає як *середовище предметної діяльності*, так і *середовище спілкування*. Виходячи з цього розрізняють *формальну* і *позаформальну організації*. Головне призначення формальної організації — поєднувати працівників із засобами і цілями тих чи інших видів діяльності. Позаформальна організація виникає як прояв дерегламентації службової діяльності та призначена для компенсації збоїв та обмежень формальної організації.

Трудовому колективу притаманні також всі сутнісні ознаки *соціальної спільноти*. Як групова соціальна спільнота трудовий колектив являє собою, як правило, співтовариство малих груп (малих трудових колективів), що утворюють безпосереднє соціальне оточення працівника. Соціальні функції цих груп мають двоїстий характер — залучення працівників до соціально-трудова відносин основного колективу і створення на основі особистісних контактів працівників мережі емоційних, психологічних відносин. Зливаючись, вони утворюють міжособистісні групові відносини, які зумовлюють сутнісну відмінність малих груп від інших видів колективів.

Соціальне управління — це свідомий, цілеспрямований вплив на соціальний об'єкт (системи, організації, інститути), явища чи процеси з метою приведення напрямку та темпів їх розвитку й функціонування у відповідність до дії об'єктивних суспільних законів на макро- та мікрорівні.

Соціальне управління може реалізовуватися на різних *рівнях*. Це суспільство як соціальна система, різні його сфери, різноманітні соціальні галузі, регіональний, галузевий рівні та колективи.

Принципи, на яких ґрунтується соціальне управління, становлять три групи: *загальнометодологічні, специфічні методологічні та організаційні*.

Сутність соціального управління в трудовому колективі реалізується у *функціях* таких напрямів: формування й оптимізація соціальної організації колективу та вдосконалення його соціальної структури; створення умов для здійснення працівниками своїх політичних і соціальних прав та задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб; виховання і розвиток соціально значущих якостей працівника. Для оцінки результативності і прогнозування перспектив соціального управління досліджують соціальні резерви. *Соціальні резерви* трудового колективу — це відмінність між реальним станом соціально-трудоових процесів і тим, яким він міг би бути у близькому до оптимального вигляді. Вони включають в себе резерви виробничо-трудоові, соціальної, суспільно-політичної і духовної діяльності. Кожний з названих резервів об'єднує резерви особистості, колективності, стан соціальної активності і чинники соціально-економічного розвитку трудового колективу.

Соціальна діагностика в трудовому колективі являє собою комплексне обстеження стану справ у трудовому колективі з метою виявлення соціальних резервів. На цій основі здійснюється *соціальне проектування*, сутність якого полягає в науково обґрунтованому конструюванні соціальних параметрів якісно нового стану трудового колективу, якого він може реально досягти в результаті задіяння сукупності соціальних резервів.

Соціальна технологія являє собою чітко відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів і дій, які необхідно застосовувати суб'єктом управління для досягнення цілей соціального управління або вирішення соціальних проблем у трудових колективах. У розробці соціальних технологій рекомендується дотримуватися *принципів* багаторівневого аналізу, цілепокладання, комплексності й різноманітності, а також системи (моделі) розробки соціальних технологій.

Резюме

1. Соціологія праці — галузева соціологія, яка споріднена з іншими науками про працю на основі спільності об'єкта дослідження — трудової діяльності. Проте аспект вивчення праці (предмет науки) у соціології

відрізняється і полягає у вивченні особливих соціально-трудових відносин, а саме тих, що виникають в результаті взаємодії людей у процесі праці.

2. Соціологія праці — це соціологічна наука середнього рівня (галузева соціологія), яка соціологічними методами досліджує один з основних видів соціальних відносин — соціально-трудові відносини або відносини у сфері праці, сукупність яких створює, тобто фактично й становить соціальне життя в цій важливій сфері.
3. Основними категоріями, якими оперує соціологія праці, є праця, зміст і характер праці, умови праці, трудова ситуація, соціально-трудові відносини, трудова адаптація, мотивація праці, стимулювання трудової діяльності, соціальний контроль трудової поведінки, соціально-трудова мобільність, соціальні резерви, соціальні технології та соціальне управління в трудовому колективі.
4. Соціологія праці об'єктивно має великі можливості для підвищення ефективності управлінської діяльності, що становить зміст її функцій — інформативної, описової, освітньої, прогностичної, перетворюючої. Шлях реалізації цих можливостей — через соціологічну грамотність суб'єктів управління, менеджерів, глибоке засвоєння ними знань, методів і методик соціології праці, розвиток умінь практичного застосування їх в управлінській діяльності.
5. Соціально-трудові відносини, в яких бере участь людина упродовж трудового життя, виявляються у формі соціально-трудових процесів. Основні з них виробнича адаптація, трудова мотивація, стимулювання трудової діяльності і соціальний контроль, а також процес трудової мобільності. В сукупності вони становлять трудову діяльність.
6. Соціальне управління трудовою діяльністю людей полягає в цілеспрямованій дії на соціальні об'єкти, явища чи процеси з метою приведення напрямків і темпів їх функціонування й розвитку у відповідність до дії об'єктивних законів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аверьянов Л. Я.* Социология: что она знает и может. — М.: Социолог, 1993.
2. *Величко А., Подмарков В.* Социолог на предприятии. — М.: Моск. рабочий, 1976.
3. *Дворецька Г. В.* Соціологія праці. — К.: КНЕУ, 2001.
4. *Дикарева А. А., Мирская М. И.* Социология труда. — М.: Высш. шк., 1989.

5. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
6. *Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология экономической жизни: Очерки теории. — Новосибирск: Наука, 1991.
7. *Кравченко А. И.* Социология труда в XX веке. Историко-критический очерк. — М.: Наука, 1987.
8. *Лукашевич М. П.* Соціологія праці. — К.: Либідь, 2004.
9. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
10. *Маркович Д.* Социология труда. — М.: Прогресс, 1988.
11. *Подмарков В. Г.* Введение в промышленную социологию (Социальные проблемы соц. пром. пр-ва). — М.: Мысль, 1973.
12. *Полтораков В. А.* Социология труда: Справ. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1997.
13. *Ромашов О. В.* Социология труда: Учеб. пособие. — М.: Гардарики, 1999.
14. *Социология труда* / Н. А. Сероштан и др. — Х.: Основа, 1990.
15. *Социология труда: Метод. пособие для студ.* / Сост. Л. И. Швыдкая. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1993.
16. *Социология труда: Учебник* / Под ред. Н. И. Дряхлова, А. И. Кравченко, В. В. Щербины. — М.: Логос, 1993.
17. *Социологический энциклопедический словарь I* Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИСПИ РАН, 1998.
18. *Социологический справочник* / Под ред. В. И. Воловича. — К.: Политиздат Украины, 1990.
19. *Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб.* / За ред. В. С. Пилипенка. — К.: Каравела, 2003.
20. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Львів: Кальварія, 1996.
21. *Штольберг Р.* Социология труда. — М.: Прогресс, 1982.
22. *Экономическая социология и перестройка I* Отв. ред. Т. И. Заславская, Р. В. Рывкина. — М.: Прогресс, 1989.
23. *Энциклопедический социологический словарь I* Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
24. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 19. СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ визначати сутність соціології культури, а також розкривати об'єкт і предмет цієї галузевої соціологічної теорії;
- / пояснювати зміст культури як соціального явища та визначати її основні функції;
- ✓ характеризувати основні елементи культури як соціальної системи;
- ✓ виявляти основні форми, види та типи культури в сучасному суспільстві;
- ✓ пояснювати динаміку культури та визначати сутність основних положень концепції соціокультурної динаміки П. Сорокіна.

19.1. Соціологія культури як наука: предмет, об'єкт, та основні напрями досліджень

Соціологія культури — це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної із створенням, засвоєнням, збереженням і розповсюдженням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою [23, с.503].

Зазначимо, що феномен культури настільки складний і багатограний, що кожна наука — філософія, історія, мистецтвознавство, етнографія, культурологія й соціологія — знаходить свою специфічну предметну нішу при дослідженні цього суспільного явища. Соціологію цікавить насамперед роль культури у функціонуванні і розвитку суспільства. Культура як суспільний феномен чутливо реагує на всі зміни, що відбуваються у соціумі. Вона також здійснює певний вплив на нього, формуючи і визначаючи переважну більшість соціальних процесів, включаючи й такі процеси, як групоутворення, соціальна мобільність тощо.

Уперше поняття "соціологія культури" було введено у соціологічну науку М. Адлером, який під предметом цієї галузевої соціологічної теорії розумів вивчення соціальних факторів становлення і функціонування культурних цінностей і норм, їх вплив на суспільство і соціальну поведінку людини. Однак таке тлумачення соціології культури не отримало досить широкого поширення в західноєвропейській соціології. Воно одразу ж стало об'єктом гострої критики. Генетична основа цієї критики переважно полягала в тому, що у західноєвропейській суспільно-політичній та філософській науковій думці поняття "суспільство" і "культура" використовувалися зазвичай як синоніми. Наприклад, критикуючи позицію М. Адлера, Л. Уайт вважав, що соціологія не спроможна відокремити культурне від соціального. Соціологія, на його думку, розглядає культуру лише у форматі соціальних взаємозв'язків, тоді як суспільство є функцією культури. Саме завдяки цьому соціологія, на його думку, не може зробити культуру предметом соціологічних досліджень як особливого класу соціальних явищ. Основний аргумент критиків позиції М. Адлера таким чином зводився до того, що соціологія культури підміняє поняття "соціологія".

Більш звужена точка зору щодо предмета соціології культури була запропонована представниками структурно-функціонального підходу. Зокрема, найактивніший послідовник цього підходу — американський соціолог Т. Парсонс, який стояв на позиціях культурного детермінізму. Він вважав, що культура є основною передумовою розвитку і функціонування всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Таким чином, як показує аналіз, в західноєвропейській соціологічній літературі соціологія культури є загальним поняттям. Тому до соціології культури, виходячи із західноєвропейської соціологічної традиції, належать соціологія кіно, соціологія мистецтва, соціологія музики, соціологія театру тощо.

Неоднозначність трактування поняття "культура" обумовлює й різноманітні підходи до її соціологічного вивчення з боку вітчизняної соціологічної науки. У широкому сенсі *соціологія культури* являє собою не просто галузь соціологічної науки, вона своєю предметною сферою охоплює майже всю проблематику суспільного життя, але під специфічним кутом зору. Адже культурний зміст можна виділити у будь-якій сфері цілеспрямованої соціальної діяльності людей: праці, побуті, політиці, охороні здоров'я, освіті тощо, тобто у соціальній діяльності, спрямованій на максимальний розвиток закладених у людини здібностей, на реалізацію її соціальних цілей.

У вузькому сенсі *соціологія культури* розглядається як відносно самостійна соціальна система, що локалізується у духовній сфері суспільного життя. При соціологічному вивченні культури вітчизняні дослідники особливу увагу приділяють її аксіологічному аспекту, тобто визначенню ціннісної компоненти, яка дає змогу об'єднати елементи культури у систему, що забезпечує їх взаємозв'язок на різних ієрархічних рівнях суспільної організації: суспільства загалом, соціальних груп і особистостей. Людина у цьому контексті розглядається одночасно як суб'єкт і об'єкт культурного розвитку, а культура — як міра гуманізації і гармонізації суспільства і людини. При цьому найважливішим завданням соціології культури є соціологічне вивчення інтересів, переваг і орієнтацій людей як ступенів формування їхніх цінностей, що дає широку можливість для переходу від кількісного аналізу до якісного, а також для удосконалення методів виміру соціально-культурних явищ у суспільстві.

Загалом у *соціології культури* ще недостатньо всебічно і повно вирішені питання предметної сфери цієї галузевої соціологічної теорії. Більшість учених схиляються до думки, що *предметом соціологічного дослідження культури* може виступати, по-перше, уся система культури як єдине ціле чи будь-який із її видів, взятий у взаємодії з іншими соціальними системами; по-друге, кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взятий у співвідношенні з іншими системами суспільства. Інакше кажучи, *предметом соціології культури* є соціальні аспекти функціонування культури у суспільстві.

Об'єктом соціології культури, як правило, є діяльність людей (суспільства загалом, різноманітних соціальних груп і особистостей), що пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей як матеріальних, так і духовних.

Загалом вважається, що *соціологія культури* аналізує цілі творчої діяльності в галузі культури; економічні (матеріальні), соціальні і політичні фактори, що впливають на творчий процес; ситуацію на "ринку" художньо-культурної продукції. Вона також досліджує соціально-демографічні та інші характеристики людей як споживачів культури, їхні інтереси, уподобання, нахили, мотиви залучення до культури, а також орієнтації на ті чи інші культурні форми. У принципі *соціологія культури* може вивчати будь-які суспільні явища та події, що служать віддзеркаленням певних форм та видів культурного життя людей: пам'ятники, заповідні місця, колекційні й музейні експонати, народні промисли й ремесла, які відбивають характерні риси нації, народу, певної соціальної групи або традиції міста, села чи країни загалом.

У поле зору *соціології культури*, таким чином, входять суспільна думка та художня критика, що відображають відношення громадськості до подій культурного життя, їх культурного розвитку. Дослідження, що проводяться в межах соціології культури, дають змогу насамперед виявляти характерні ознаки і тенденції культурного розвитку суспільства, вплив на нього різноманітних соціально-економічних факторів. На практиці *соціологія культури* допомагає вирішенню завдань суспільного виробництва, освіти і виховання, культурного і побутового обслуговування, організації дозвілля, налагодженню культурно-просвітницької діяльності, а також надає цінну інформацію щодо ефективності роботи закладів культури, удосконалення їх діяльності, планування випуску художньо-культурної продукції тощо. Удосконалення теорії і методології культури має велике значення для підвищення рівня суспільного життя, ролі людського фактора в усіх сферах суспільного виробництва, а також для інтенсифікації культурної діяльності людей та її збагачення.

19.2. Поняття і функції культури як соціального явища

У сучасній літературі з філософії, культурології, етнографії та антропології склався своєрідний парадокс: з одного боку, для цих наукових дисциплін поняття "культура" є ключовим, а з іншого — змістовні уявлення про культуру ще досить далекі від чіткості, визначеності й однозначності. У цьому зв'язку не є винятком і соціологічна наука. Тільки в одному з американських довідників із соціології міститься понад 400 визначень поняття "культура".

Загалом термін "культура" може означати "царину духу". Це поняття може також означати визначений тип свідомості або поведінки людей, скажімо, культура "гуманітаріїв" чи культура "технократів". Це досить значуще за своєю сутністю слово ми часто-густо застосовуємо повсякденно як синонім чогось гарного, цінного та безумовно позитивного.

Спочатку слово "культура" означало спосіб обробки землі (від лат. *colege* — піклуватися, зрощувати, доглядати). Перехід від цього вузького розуміння змісту культури до ширшого, що відбувся у європейській суспільній свідомості в XVII–XVIII ст., має принципове значення, оскільки саме з цього періоду культура стає центральним поняттям європейської соціальної думки. Водночас більш усталене розуміння культури як деякої протилежності природі, "натурі" спостерігалось вже в епоху Просвітництва.

Саме у цей історичний період поняття "культура" одержало два тлумачення: природа розглядається як вихідний стан, далекий від досконалості, а культура як шлях або засіб досягнення цієї досконалості, чи навпаки, природа — ідеал гармонії, а культура — штучне утворення, що несе у собі перекрученість, усілякі вади тощо. З цим пов'язана й відома суперечка між соціальними мислителями Руссо і Вольтером. Перший вважав, що культура псує людину: досконалість дана їй від природи, а подальше втручання культури гнітить людину, спотворює, послабляє стосунки, а головне — вносить у них неправду. Вольтер займав іншу позицію: історія людства починається з деякого дикого стану, і саме культура "олюднює" людину. Обидва ці погляди на культуру мали насамперед певні наслідки щодо створення соціологічної моделі суспільства. У Руссо — це суспільство рівних, в основі якого лежать мінімальні потреби його членів. У Вольтера — це суспільство, в якому існує своєрідний культ багатства, як матеріального, так і духовного. При цьому становище членів суспільства не примусово-одноманітне, а залежне від їхніх індивідуальних здібностей і талантів. Аналіз показує, що до кінця XVIII ст. негативні аспекти культури практично не акцентуються, а сама культура розуміється як інструмент, за допомогою якого людина піднімається, переборює свою природну обмеженість.

Підкреслимо, що до XVIII–XIX ст. у Німеччині, а згодом і в Росії склалася інша антитеза — культура і цивілізація. Культурі як джерелу духовних, моральних і естетичних цінностей протистоїть цивілізація як щось утилітарне, зовнішнє і вторинне для людини. "Цивілізація є сукупність у край зовнішніх і штучних станів, до яких здатні люди, які досягли останніх стадій розвитку" [17, с.322]. Цивілізація передусім пов'язувалася із матеріальним і технологічним прогресом, а культура — із процесом ідеальним, духовним, багато в чому стихійним, що має у своїй основі вищі людські цінності, до якого категорія прогресу незастосовна.

Водночас марксистська соціологія культури розглядає культуру як цілісну суспільну систему, походження та розвиток якої визначається переважно тим чи іншим способом суспільного виробництва. Культура, з точки зору марксистського підходу, являє собою систему формування сил людини у процесі її соціальної діяльності. Вона, як правило, здійснюється у двох основних формах: а) як спосіб реальної діяльності людини, а також творчий зміст цієї діяльності; б) як опредмечена діяльність людей у процесі матеріального і духовного виробництва, що розкриває сутнісні сили людини тієї чи іншої епохи, відбиті у пам'ятках і цінностях культури.

У ХХ ст. під культурою стали розуміти не тільки художньо-творчий процес (мистецтво), а насамперед звичаї, традиції, цінності, погляди, що існують у суспільстві, тобто всю сферу соціального саморозуміння людини. Звідси підвищений інтерес до вдосконалювання як зовнішніх умов людського існування, так і внутрішньої природи самої людини. Розкриваючи зміст поняття "культура", сучасні дослідники, як правило, ототожують її із сукупністю норм, цінностей, ідеалів, що виконують функцію соціальної орієнтації людей у суспільстві. Під *культурою* вони розуміють специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, у сукупності соціальних норм та інститутів, у духовних цінностях. Культура розглядається як система взаємозв'язків людини і природи, людини і суспільства, людини і людини.

Таким чином, термін "культура" на сучасному етапі став розумітися і як сукупність цінностей (духовних і матеріальних), і як жива людська діяльність щодо їх створення, поширення і збереження. Водночас вона являє собою всю сукупність небіологічних (тобто придбаних), а також неприродних аспектів життя людей, що є основною рисою, яка відрізняє їх від тварин.

Необхідно також підкреслити, що, узагальнивши близько 150 дефініцій культури, американські антропологи А. Кребер і К. Клакхон виокремили три основні характеристики, на які звернули увагу більшість дослідників:

- 1) *культура* — це те, що відрізняє людину від тварин, те, що властиво тільки людському суспільству;
- 2) *культура* — це те, що не передається біологічно, а досягається навчанням; культура не детермінована особливостями людини як виду, а створена власне нею; культура протилежна природі;
- 3) *культура* передається за допомогою символічних форм (мови, творів мистецтва, виробів, інструментів тощо), що пов'язані з ідеями [17, с.323-324].

Слово "культура", таким чином, можна вживати узагальнено, стосовно до культури взагалі. Однак це слово використовується і для позначення конкретного культурного організму, який має свою специфіку, свою індивідуальну структуру (у цьому разі говорять про українську, англійську, японську культуру тощо). Іноді цей термін використовують також у вужчому значенні — для позначення вищого ступеня культури. Так, будь-який людський колектив має свою культуру, однак з точки зору зовнішніх спостерігачів він може мати потребу у додатковій аккультурації, тобто насадженні (нав'язуванні) того, що ці спостерігачі розуміють під культурою.

Унаслідок цього в сучасному суспільствознавстві вирізняють кілька наукових підходів щодо розгляду сутності та змісту культури:

1) *із семіотичної точки зору* (семіотика — наука про знаки) культура може бути визначена як небіологічна знакова система, за допомогою якої передається соціальний досвід. Вказівка на небіологічний характер тут необхідна, оскільки семіотика вивчає і біологічні знакові системи (наприклад, симптоми у медицині);

2) *із соціологічної точки зору* культура є соціальним інститутом, що забезпечує системність і сталість суспільства;

3) *із аксіологічної точки зору* (аксіологія — наука про цінності) культура розглядається як світ цінностей, який являє собою ієрархію змістів та ідеалів, що поділяються всіма членами певного співтовариства;

4) *із діяльнісної точки зору* культура визначається як сукупність "технологій", які виробляються і використовуються людиною для досягнення певних цілей. Такі технології додають діяльності людини особливості спрямованості, а також цілісності.

Водночас існує й інша класифікація підходів щодо визначення змісту культури:

1. З позицій *символізму* (Т. Парсонс, К. Гирц), елементами культури насамперед є символи, що опосередковують людину зі світом (ідеї, вірування, ціннісні моделі тощо).

2. З позицій *функціоналізму* (Б. Малиновський, А. Раткліф-Браун), кожний елемент культури виконує якусь функцію — задовольняє певні людські потреби. Інакше кажучи, усі елементи культури розглядаються з погляду того, яке місце вони займають у цілісній культурній системі. Система культури — це характеристика соціальної системи. У "нормальному" стані соціальні системи самодостатні, врівноважені, гармонічні. Саме з погляду цього "нормального" стану й оцінюється функціональність елементів культури.

3. З позицій *адаптивно-діяльнісного підходу* (Е. Маркарян), культура являє собою спосіб діяльності, а також систему механізмів небіологічного характеру, що стимулюють, програмують і реалізують адаптивну і перетворювальну діяльність людей.

Культура як система понять, цінностей та оцінок значною мірою визначає те, як бачить світ людина, яка є її носієм. Для більш предметного уявлення цієї ідеї було введено поняття *культурної картини світу*, що відрізняється від наукової картини світу. Культурна картина світу, таким чином, містить у собі всю сукупність соціального досвіду, набутого певним народом упродовж всієї історії свого існування. Культурна картина

світу може вважатися сьогодні поняттям, що узагальнює всі наукові підходи, які застосовуються при вивченні сутності та змісту категорії "культура".

Виходячи із викладеного можна визначити основні функції культури (тобто сукупність її ролей), які вона відіграє у функціонуванні та розвитку сучасного суспільства. Основними серед них є такі:

1) *людинотворча*, або *гуманістична* функція культури — полягає у розвитку творчого потенціалу людини в усіх формах її життєдіяльності;

2) *гносеологічна*, або *пізнавальна* функція культури — полягає у тому, що культура є основним засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної спільноти, групи й окремої людини;

3) *кумулятивна* функція культури — спрямована на накопичення і збереження соціального досвіду, отриманого культурою в результаті взаємодії індивідів усередині культури і взаємодії з іншими культурами. Існування цієї функції дає змогу визначити культуру як особливий засіб передання соціальної інформації;

4) *інформаційна* функція культури — полягає у трансляції соціального досвіду, що серед іншого забезпечує зв'язок часів — минулого, теперішнього і майбутнього;

5) *комунікативна* функція культури — пов'язана із переданням повідомлень під час спільної людської діяльності, яка також припускає трансляцію соціального досвіду (в тому числі і між поколіннями); це функція соціального спілкування, завдяки якій забезпечується адекватність взаєморозуміння між людьми;

6) *нормативно-регулююча* або *управлінська* функція культури — полягає у тому, що культура є важливим інструментом соціального управління поведінкою людини у суспільстві. Адже суспільство за допомогою культури створює орієнтири для людських дій і систему контролю за цими діями;

7) *ціннісно-орієнтаційна* функція культури — полягає у тому, що вона задає певну систему координат або своєрідну "карту життєвих цінностей", у яких існує і на які орієнтується людина у процесі суспільної життєдіяльності;

8) *інтегруюча* функція культури — забезпечує цілісність самої культури, усвідомлення цієї цілісності індивідами, що належить до неї. Ця функція здійснюється за рахунок створення системи значень, цінностей і норм, що є гарантом стабільності функціонування соціальних систем.

Усі перелічені функції дають можливість визначити культуру як механізм ціннісно-нормативної інтеграції соціальних систем.

19.3. Характерні риси елементів, форм та видів культури

Як вже зазначалося, *культура* в широкому сенсі охоплює всі досягнення людської цивілізації, у тому числі й матеріального характеру: сучасні машини і технології, знаряддя праці, будівлі, споруди тощо. При цьому об'єкти матеріальної культури цікавлять соціологію лише тоді, коли вона досліджує різноманітні аспекти взаємодії людей з оточуючим їх середовищем, тобто соціальні аспекти економічної (виробничої) діяльності або проблематики. Головна увага в соціології приділяється насамперед дослідженню проблем функціонування і розвитку культури в суспільстві як складної соціальної системи, яка за допомогою знаково-символічних, ціннісно-пізнавальних та синтетичних елементів спрямовує, координує та регулює соціальну діяльність людей. Фактично системоутворюючі елементи культури є одночасно і проявами її численних форм та видів, які суттєво впливають на розвиток сучасного суспільства. До основних елементів культури як соціальної системи належать такі:

1. *Цінності* — це визнані всім суспільством або більшістю його членів уявлення про те, до яких цілей повинна або може прагнути людина, або до чого вона прагнути не може (наприклад, десять християнських заповідей).

2. *Норми* — це правила і стандарти поведінки, яких має дотримуватися людина, якщо вона розподіляє систему цінностей культури. Норми підтримуються певними *санкціями*, тобто покараннями за їх порушення або нагородами за їх якісне виконання. Відповідно санкції можуть бути як негативними, так і позитивними.

3. *Звичай* — це усталені схеми (патерни) поведінки, обов'язково на рівні культури загалом. Їх можна охарактеризувати як культурні звички.

4. *Етикет* — це сукупність правил поведінки по відношенню до інших людей, що охоплює особливі традиції, ритуали і норми, які були вироблені суспільством або його частиною і можуть мати релігійне, філософське чи якесь інше обґрунтування; як правило, етикет характерний для вищих прошарків суспільства.

5. *Традиції* — це сукупність елементів культурної спадщини, які передаються із покоління в покоління і є цінністю в межах цієї культури.

6. *Мова* — це сукупність знаків і символів, що використовується членами суспільства для здійснення комунікацій, а також в рамках вторинних моделюючих систем (в художній літературі, поезії, ритуальних текстах тощо). Мова являє собою систему, що відбиває і підтримує картину

світу, характерну для цієї культури, а також забезпечує відповідний соціальний контроль, оскільки норма взагалі не може існувати, якщо вона не виражена мовою.

7. *Обряди* — це сукупність колективних людських дій, що втілюють у собі певні уявлення і цінності конкретного суспільства і викликають у всіх носіїв цієї культури аналогічні почуття; такі почуття носять, як правило, колективний характер.

8. *Ритуали* — це сильно стилізовані та ретельно сплановані набори жестів і слів, які виконуються особами, підготовленими та вибраними для цього. Ритуали наділені особливим символічним значенням. Вони досить поширені у релігійній, політичній (наприклад, підписання міжнародних угод) і навіть побутовій сферах (ритуал шлюбу, посвячення у студенти, отримання паспорта тощо).

9. *Церемонії* — це послідовні дії, що мають символічне значення і присвячені святкуванню будь-яких знаменних подій або дат, функція яких полягає в урочистому підкресленні особливої цінності для суспільства чи будь-якої соціальної групи подій, що відзначаються (коронування — це яскравий приклад важливої для суспільства церемонії).

10. *Уподобання* — це звичаї, що мають матеріальне значення. До цієї категорії, як правило, входять такі форми поведінки людей, що властиві тому чи іншому суспільстві і мають моральну оцінку. В багатьох суспільствах вважається аморальним ходити голим по вулицях (хоча це дозволяється робити у своїй домовіці), ображати літніх людей, бити жінку, кривдити слабого, знущатися над інвалідами. Взагалі, що саме вважати моральним, залежить від рівня культури певного суспільства. Особливою формою уподобань є табу.

11. *Табу* — це абсолютна заборона, що накладається на будь-яку дію, слово, предмет тощо. Це явище було особливо поширене у традиційному суспільстві. Табу охороняло людей в архаїчному суспільстві від небезпеки, пов'язаної з доторканням до трупу або із вживанням отруєної їжі. В сучасному суспільстві табу накладається, наприклад, на кровозмішення, канібалізм, осквернення могил тощо.

12. *Закони* — це різновид уподобань. Вони є нормою поведінки, які оформляються парламентським або урядовим документом, тобто підкріплюються політичним авторитетом держави і вимагають обов'язкового виконання. Розрізняють два види законів: *звичайне* та *формальне* право. Звичайне право — це сукупність неписаних правил поведінки в доіндустріальних суспільствах, що санкціоновані державою. Із звичайного права поступово виникли формальні юридичні закони, що закріплюються

конституцією — основним політичним законом країни. Порушення законів несе за собою кримінальні покарання, найсуворішим із яких є смертна кара. За допомогою законів суспільство захищає найвищі цінності: життя людини, державну таємницю, людські права і гідність, власність, мораль тощо.

Таким чином, на підставі основоположних елементів культури як соціальної системи — цінностей, норм, уподобань, законів, традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів, мови, табу тощо — кожний народ розвиває інші аспекти культури: мистецтво, науку, філософію, ідеологію, літературу, політику, фізичну культуру, дозвілля тощо.

Необхідно також зазначити, що при соціологічному дослідженні культури розрізняють *культурну статистику* і *культурну динаміку*. Культурна статика — це внутрішня будівля культури, тобто певна сукупність елементів, що її конституують, і зв'язків між ними. А культурна динаміка, у свою чергу, описує ті зміни, що зазнає культура при поширенні у часі (історичний аспект) або у просторі (розширення культури, збільшення числа її носіїв).

Водночас термін "культура" можна використовувати і для позначення конкретного й унікального у культурному організмі та його відмінності від інших. Так, українська культура значно відрізняється від англійської, німецької, французької та іншої культури. Кожній культурі, таким чином, притаманні індивідуальні риси, що виявляються в результаті культурних контактів.

Однак, як вважає переважна більшість дослідників, у кожній культурі є деякі подібні елементи, що можуть бути названі культурними універсалами. *Культурні універсали* — це такі риси, норми, властивості, традиції, звичаї, що притаманні всім культурам незалежно від того, на якій стадії історичного розвитку вони перебувають, а також у якому місці земної кулі вони локалізуються. Американський соціолог Джордж Мердок ще у 50-х роках ХХ ст. описав такі культурні універсали, як значущість розбіжностей між людьми за віком, використання натільних прикрас, спорт, космологія, ворожіння, танці, декоративне мистецтво, залицяння та інші культурні феномени (він виокремив понад 70 культурних універсалій).

Водночас у соціології культури є два крайніх підходи щодо розгляду культурних універсалій:

1) *релятивізм*, в основі якого лежить принцип: "Кожну культуру потрібно сприймати виходячи з її цінностей і норм". Інакше кажучи, релятивізм заперечує існування культурних універсалій і стверджує, що в культурах є лише специфічне, а будь-який опис однієї культури можливий лише з позиції іншої. Отже, порівняльне вивчення культур, як стверджують

представники цього підходу, виявляється неможливим, тому що немає нічого загального, що можна було б взяти як точку відліку для порівняння;

2) *етноцентризм*, у свою чергу, заснований на принципі: "Моя культура — краща, а інші — гірше". Насправді прихильники цього підходу не визначають свою позицію в такий спосіб, скоріше, це формулювання, як і сам ярлик "етноцентризм", були б доречними лише у висловлюваннях їхніх критиків. З погляду "етноцентризму" розбіжностей між культурами немає, тобто реальна дійсність однаково доступна для представників усіх національностей і ніяк не спотворюється культурною картиною світу. Як результат специфічне в інших культурах просто не помічається.

Насправді ярлик "етноцентризм" доречніший стосовно небезпеки, яку несе у собі подібний підхід, тобто небезпеки давати оцінку й інтерпретувати інші культурні факти з позицій власної культури. Природно, що такий підхід можливий і має право на існування. Однак він зовсім не сприяє розумінню між культурами, а тому загрожує культурним мілітаризмом.

У соціології, як свідчить аналіз, існує кілька традиційних площин розподілу й типологізації культурних явищ і процесів.

За *суб'єктом* або *носієм* культури виділяють *культуру суспільства загалом* або *культуру нації, класу, інших соціальних груп* (демографічних, територіальних тощо) чи *культуру окремої особистості*. Взаємозв'язки між цими блоками культури далеко не завжди складаються гармонійно. Прикладом цього можуть служити сьгоднішні численні конфлікти між представниками національних культур, а також протиріччя між суспільною та індивідуальною культурами.

За *функціональною роллю* культуру можна поділити на *загальну* (актуальну), необхідну кожному членові того чи іншого суспільства, і *спеціальну* (професійну), необхідну людям тієї чи іншої професії. При цьому жорстко встановлених та чітко фіксованих меж між *загальною* і *професійною* культурами немає. Актуальна культура завжди варіативна, однак її модель задається програмою загальної середньої освіти (загальноосвітні середні школи). Професійну культуру, у свою чергу, не можна ототожнювати тільки з рівнем кваліфікації. Вона вимагає усвідомлення світоглядних основ тієї або іншої професії, а також містить у собі професійну етику й естетику.

За *походженням* (або генезою) виділяють такі форми культури, як *народну культуру*, що виникає певною мірою стихійно і не має конкретного "персоніфікованого" автора (наприклад, фольклор); *елітарну культуру*, яка створюється інтелігенцією, професіоналами, тобто у якій завжди можна чітко встановити авторство; *масову культуру*, що має величезну аудиторію та доступна для всіх верств населення.

Народна культура — це твори мистецтва, у тому числі прикладного, які створюють непрофесійні автори: казки, білини, пісні, міфи, перекази тощо. Основний прояв народної культури — це фольклор, відмітною рисою якого є локалізованість, тобто поширеність на певній території, що не є обов'язковою ознакою для народної культури загалом.

Елітарна культура — це твори мистецтва, сприйняття яких вимагає високого рівня освіти; до неї належать академічна музика, література та образотворче мистецтво. Добутки елітарної культури створюються привілейованою частиною суспільства або за її замовленням. Як правило, за допомогою терміна "елітарна культура" позначають те, що незрозуміло для широкого кола людей і споживається тільки спокушеною частиною суспільства.

Масова культура — це явище, що виникло у ХХ ст. внаслідок розвитку засобів масової інформації, які мають величезну аудиторію. У результаті культурні тексти (у широкому сенсі — необов'язково мовні) стали доступними одночасно для дуже великого кола людей. Масова культура доступна для всіх верств, прошарків і соціальних груп. Вона може бути як національною, так і загальною. Термін "масова культура" часто-густо пов'язується з індустрією культури і вживається у зневажливому змісті.

Виокремлюють також такі види культури, як домінуюча культура, субкультура та контркультура. *Домінуюча культура* — це культура, яку поділяють більшість членів того чи іншого суспільства і яка є антонімом контркультури. *Субкультура* — це культура, яка сформована у тій чи іншій соціальній групі, у тому чи іншому співтоваристві. Уживання цього терміна припускає наявність культури, що охоплює достатньо широке коло людей. Наприклад, субкультурою можна вважати культуру будь-якої національності стосовно загальнонародської культури, а також культуру молодіжних угруповань стосовно національної культури і т. ін. *Контркультура* — це сукупність культурних норм, цінностей, способів комунікації і т. ін., що вироблена членами певної соціальної групи (класу) на противагу загальноприйнятим нормам і цінностям. Обов'язковою ознакою контркультури завжди є її опозиційність в суспільстві.

Розрізняють в соціології також культуру *духовну* і культуру *матеріальну*.

Матеріальна культура — це предмети ремесел, виробництва, техніки, технології, споруди, знаряддя праці тощо, тобто *артефакти* (усе те, що зроблено руками людини). Принципово важливо, що артефакти не тільки є предметами, створеними людиною, а отже, протиставляються природним об'єктам. Вони також несуть на собі певне змістовне навантаження, можуть мати символічне значення, а також представляють певну

цінність для членів суспільства. Інакше кажучи, вони концентрують навколо себе значення, зрозумілі всім носіям культури.

Духовна культура (тобто нематеріальна культура) містить у собі все те, що не має безпосереднього матеріального субстрату, але виражається лише опосередковано у продуктах матеріальної культури: мова, ідеологія, знання, цінності, звичаї тощо. Елементи, що входять до складу нематеріальної культури, не можна поторкати руками, але вони існують у нашій свідомості і постійно підтримуються у процесі соціальної взаємодії людей в суспільстві.

Між духовною і матеріальною культурою немає чітких розбіжностей, вони є начебто різними боками однієї монети. Це можна показати на прикладі мистецтва. Будь-який твір мистецтва є матеріальним феноменом, оскільки його завжди в чомусь втілено (це стосується навіть музики, що передається звуками або нотами). Але будь-який твір мистецтва являє собою вираження певного змісту, що відбиває цінності та ідеологію суспільства чи епохи, які протистоять загальноприйнятим цінностям.

Розподіл на матеріальну і духовну культуру є найбільшою мірою умовним, мало того, існує ціла низка начебто "наскрізних" типів культур: екологічна, фізична, економічна, політична і т. ін.

За своїм *характером і "цільовим призначенням"* культура буває також релігійною і світською.

Підкреслимо, що соціологи виділяють певну низку основних *закономірностей* щодо розвитку культури в сучасному суспільстві. Серед них зазначимо такі:

- залежність типу культури від природних і штучних умов життя суспільства та її зворотний вплив на їх зміну;
- послідовність у розвитку культури. Вона може бути тимчасовою (вертикальною) і просторовою (горизонтальною), позитивною (продовження тієї чи іншої культурної традиції) і негативною (заперечення колишнього культурного досвіду);
- нерівномірність розвитку культури, що виявляється у двох аспектах: а) розквіт і занепад культури не збігаються з епохами розквіту й занепаду в інших сферах громадського життя, наприклад в економіці; б) самі форми і види культури розвиваються також нерівномірно. Так, сьогодні при більш-менш пристойному рівні розвитку художньої культури ми часто-густо говоримо про відсутність політичної та правової культури, або про катастрофічний стан екологічної культури;
- особлива роль особистості, людської індивідуальності у культурному процесі, його подальшому розвитку.

Велике значення для розвитку і функціонування культури мають також і якісні зміни в науці і технологіях, що відкривають нові можливості для виробництва і поширення культурних цінностей. Тут можна виділити три якісних стрибки: 1) поява писемності, що дало змогу зберігати багато здобутків культури й обмінюватися ними; 2) винахід друкарства, завдяки якому різко збільшився обсяг поширення культурної продукції; 3) сучасні досягнення науки і техніки (телебачення, відео- і звукозапис, голографія, інформаційні системи і технології, нові матеріали в архітектурі та ін.).

Технічне оснащення спочатку породжувало лише райдужні надії. Здавалося, що завдяки могутнім технічним засобам культура може набагато раніше, а також глибше і ефективніше соціалізувати людину. Але основні чекання "культурного злету" виявилися поки що не реалізованими. Мало того, соціологи встановили, що культура людини у сучасному суспільстві все більше починає втрачати свою цілісність, стає "мозаїчною". Найголовнішу роль у створенні сучасної "картини світу" пересічної людини відіграє сьогодні те, що вона прочитає на афіші, побачить в кінотеатрі чи по телебаченню, почерпне з газет або довідається із розмов з колегами по службі та сусідами [20, с.39].

Науково-технічна революція на сучасному етапі суспільного розвитку стимулювала широке поширення саме *масової культури*. Сама ідея масової культури виникла у 20-х роках ХХ ст. в рамках доктрини масового суспільства. Теорія масового суспільства виходить з того, що у ХХ ст. класова поляризація зникає і важливу роль в історичному процесі починає грати "маса". Поняття "маса" має не тільки кількісні характеристики (більшість членів суспільства), а й якісні: знеособленість, перевага почуття, втрата інтелекту й особистої відповідальності за свої рішення і вчинки. Так, згідно з Тардом і Лебоном, суспільство поділяється на *масу* (чи юрбу), яка не розуміє суті того, що відбувається; *публіку*, яка дещо розуміє; *еліту*, що має доступ до вищих культурних цінностей. Звідси "масовим" називають таке суспільство, у якому людина стає безликим елементом соціальної машини, "гвинтиком", підігнаним під її потреби. А масовою культурою називають те, що протистоїть справжній культурі [17, с.333].

Сутність масової культури, таким чином, полягає в тому, що вона створюється переважно для цілей споживання. Головна її функція — розважально-компенсаторна. Це культура, яка позбавлена внутрішнього джерела розвитку і функціонує на основі соціального замовлення. Вона є масовою за обсягом, тобто за охопленою аудиторією, і за часом, тобто виробляється постійно, із дня на день. У масовій культурі одержує гіпертрофоване вираження одна зі сторін культури — адаптивна, причому в

полегшеному, поверхневому варіанті. У результаті масова культура перетворюється в особливий вид бізнесу. При цьому вона не стільки споживається людиною, скільки споживає саму людину, заслоняючи від неї і замінюючи їй інші пласти культури. Типовим прикладом масової культури можуть служити нескінченні телевізійні серіали, так звані мильні опери.

Найконцентрованішим втіленням масової культури є *кітч* (від німецької *kitsch* — халтура, штамп). Він виник у період масової урбанізації як відповідь на запит сільського мешканця, який перебрався у місто і позбавлений внаслідок цього свого звичного середовища. Задача кітч — створення ілюзії щастя. Широке поширення кітч привело західних соціологів до висновку про те, що може спостерігатися зворотна залежність між матеріальним і культурним рівнем населення: досить швидко масове підвищення рівня життя супроводжується зменшенням духовних запитів.

Період 60-х років ХХ ст. можна назвати переломним для змістовної сторони масової культури на Заході. Бунт молоді в західноєвропейських країнах показав, що масова культура впливає на людину не дуже ефективно, оскільки вона "безадресна" та розрахована відразу на всіх. Був також зроблений висновок, що одні й ті самі суспільні ідеали варто доводити до різних соціальних груп (вікових, професійних, територіальних тощо) й різними способами. У зв'язку з цим перед соціологами постали такі завдання: 1) диференціювати соціальні групи за культурними ознаками; 2) визначити їх особливе коло інтересів і знайти їх можливі дотичні точки; 3) винайти шляхи, способи і засоби впливу на ту чи іншу соціальну групу.

Масова культура, таким чином, модифікується з урахуванням специфічних характеристик різних соціальних груп. При цьому змінюються і способи її впливу: вона не тільки стає більш вибірковою, технічно досконалою, винахідливою, а й використовує механізм статусного споживання як основний інструмент. Так, купівля тих або інших речей зумовлена не стільки їх технічними характеристиками і розумінням їх функціональності, скільки розумінням престижності та значущості.

Якщо справжня і масова культури різняться своїми цілями і цінностями, то відносно панівної у суспільстві культури виділяють ще *субкультуру* та *контркультуру*, тобто культури різних соціальних груп: вікових, професійних, територіальних, поселенських і т. ін. Їх ще називають *частковими культурами*. Будь-яка субкультура має свої цінності, трохи відмітні від загальноприйнятих, свої особливі правила і зразки поведінки, стиль одягу, манеру спілкування тощо. Крім того, субкультура варіюється залежно від характеру декларованих цінностей і стилів життя, розміру соціальної групи, що поділяє ці цінності, вікових особливостей членів

групи, а також їхньої готовності до активних дій щодо захисту своїх інтересів і способу життя (так звана прихована і відкрита агресивність).

Останніми роками соціологи багато уваги приділяють вивченню молодіжної субкультури. Тривалий час вважалося, що у соціалістичному суспільстві, яке прагнуло до соціальної однорідності, у молоді не може і не повинно бути своїх специфічних цінностей. Прояв своєрідності, незвичні форми поведінки молоді розцінювалися або як аномалія, соціальне відхилення, або як наслідування Заходу. Інша позиція представляла ці відхилення як спосіб самовираження молоді, як можливість заявити про себе суспільству, привернути до себе увагу. Так з'явився термін "неформальні молодіжні об'єднання", що закріпився в науковій і публіцистичній літературі, а також у повсякденному вживанні. У західній соціології для позначення цього соціального явища використовують категорію "peer group". Це поняття виникло в американській соціології та означає більше, ніж група однолітків чи гомогенна (однорідна) вікова група. Слово "peer" походить від латинського *par* — рівний, і ця рівність стосується не тільки віку, а й соціального статусу, поглядів, цінностей, норм поведінки.

На думку багатьох соціологів, субкультурна активність молоді залежить від низки факторів: 1) від рівня освіти. У осіб з низьким рівнем освіти, наприклад в учнів ПТУ, вона значно вище, ніж у студентів вищих закладів освіти; 2) від віку. Пік субкультурної активності припадає на 16–17 років, а в 21–22 роки вона помітно падає; 3) від місця проживання. Рухи неформалів характерніші для міста, ніж для села, тому що саме місто із його великою кількістю соціальних зв'язків дає реальну можливість вибору тих або інших цінностей і форм поведінки.

Неформальні молодіжні об'єднання різняться характером соціальної спрямованості, типом групових цінностей, особливостями проведення свого дозвілля. Найпопулярнішими є групи аматорів сучасної музики, танців, різних видів спорту (футбольні вболівальники, культуристи тощо), їх близько 80%. Значно менше поширені в Україні такі молодіжні групи, що зайняті суспільно-корисною діяльністю — охороною пам'яток культури, захистом навколишнього середовища тощо, їх не більше 4%. Є молодіжні групи, чия поведінка може бути охарактеризована як соціально патогенна чи навіть злочинна: наркомани, токсикомани та ін. Такі групи складають приблизно 9% усіх неформальних молодіжних груп.

Визначення різних субкультурних груп є досить умовним, адже вони не відокремлені одна від одної непроникною перегородкою. Так, серед металістів зустрічаються токсикомани, а серед наркоманів — повії, що подібним чином заробляють на наркотики. Ідеться, скоріше, про різні типи

таких соціальних груп. Рокери, металісти, футбольні фани — це групи контактні, які об'єднані спільними інтересами і мають відповідну зовнішню символіку, що їх виражає. А такі зразки соціально негативної поведінки, як наркоманія чи проституція, реалізуються переважно не на груповому, а на індивідуальному рівні. Сам характер діяльності тут, скоріше, роз'єднує, ніж консолідує ці групи.

Необхідно також зазначити, що субкультура, яка перебуває у стані відкритого конфлікту, тобто явної конфронтації стосовно пануючої культури, називається *контркультурою*. Цей термін належить американському соціологу Т. Роззаку, який увів його для характеристики молодіжних рухів Заходу 60-х років ХХ ст. Інакше кажучи, контркультура — це комплекс, або набір норм і цінностей будь-якої соціальної групи, що різко суперечать нормам і цінностям, панівним у суспільстві, частиною якого є ця група. На сьогоднішній день контркультура це: а) тип протестуючого світовідчуття; б) альтернативний стиль життя, опозиційний панівному; в) антитрадиційні форми художньої творчості.

Ураховуючи внутрішню неоднорідність культури як соціального явища, соціологи зробили спробу створити багаторівневу модель, за якою сутнісна розмаїтість культурних змін зумовлена розмаїттям "викликів" до культури з боку суспільства, що постійно змінюється. При цьому підсистеми культури співвідносяться не за принципом субординації, підпорядкування, а за принципом додатковості. У цій моделі ясно простежуються взаємозв'язки між соціальною структурою, соціальним замовленням на певний тип поведінки та функціонуванням культурних підсистем. Єдина людська культура складається з безлічі різних видів і типів культур, які роблять свій певний внесок до загальнолюдської культури, і без кожної з них картина культури була б неповною. Усі культури необхідні, повноцінні і взаємозамінні. Жоден культурний процес не можна оцінити однозначно і категорично у термінах "добре — погано", особливо якщо йдеться про сучасну культурну ситуацію в нашій країні, оскільки, *по-перше*, вона надзвичайно складна і суперечлива, а *по-друге*, ще не має повної ясності щодо глибини і масштабів змін, що відбуваються у суспільстві. Однак, як свідчать аналіз і практика ринкових перетворень, уже явно можна виокремити кілька тенденцій.

1. Деідеологізація культури і ліквідація державної монополії на культуру. У змістовному плані це призвело, з одного боку, до більшої свободи творчості і свободи вибору у сфері культури, а з іншого — до втрати контролю за якістю і рівнем пропонованої споживачеві культурної продукції, будь це популярна література або численні освітні послуги.

2. Приватизація і комерціалізація культури. У наш час цей процес має поки що однобоку спрямованість: утворений український приватний капітал поки що часто-густо вкладає свої кошти в дуже специфічну, але високоприбуткову сферу — еротичну і детективно-розважальну індустрію.

3. Зростання інтересу до минулої культурної спадщини, у тому числі до релігії і церкви.

4. Виокремлення національних культур і використання їх як інструмент політики, як засіб завоювання довіри виборців.

5. Посилення культурно-комунікативної апатії, послаблення інтересу до читання на користь візуальних, видовищних форм (телебачення, відео), різке зменшення рівня відвідуваності кінотеатрів, музеїв, бібліотек, картинних галерей тощо.

6. Особливу тривогу викликає стан української мови, який можна розглядати як індикатор культури. Він організує характер і спосіб сприйняття реальності. За кілька десятиліть в українській мові відбулися глибинні зміни, що призвели до зниження рівня грамотності, поширення офіційного суржика, зростання лихослів'я і широкого вживання "матірнього змачення" у повсякденній мові.

Таким чином, вивчення місця і ролі культури в суспільному житті, закономірностей її розвитку має велике і практичне значення. У сучасних умовах усе чіткіше видно, що не можна ефективно проводити в життя економічні і політичні програми без урахування культурного рівня населення. Інакше кажучи, підвищення культурного рівня населення є необхідною передумовою соціально-економічного зростання української держави.

На думку видатного російсько-американського соціолога П. Сорокіна, в основі кожної культури лежить особливий світогляд. Відповідно до їх різних видів П. Сорокін виокремлює *чотири типи* соціокультурних суперсистем: 1) *почуттєвий тип*, коли світоглядні установки спираються на почуттєве збагнення світу; 2) *умоглядний тип*, заснований на інтуїції; 3) *ідеалістичний тип*, що включає в себе і почуття, і інтуїцію; 4) *еклектичний тип* культури. Кожному з перших трьох типів світогляду відповідають три види істини: почуттєва, духовна (інтуїція) і раціональна. До нижчих рівнів культурних систем, за П. Сорокіним, належать мова, етикет, релігія, мистецтво, наука.

Кожній світоглядній суперсистемі відповідає й визначений тип культури. На думку П. Сорокіна, існує два основних і два проміжних типи культури.

1. У *ідеаціональній культурі* (першому з основних типів) світовідчуття спрямоване на надчуттєве і надрозумове збагнення Абсолюту, яке засновано на панівних у суспільстві ідеях. Прикладом такої культури, за П. Сорокіним,

є європейське середньовіччя, культура брахманської Індії, лаоїстська і буддійська культури, грецька культура VIII–VI ст. до н. е.

В ідеаціональній культурі сприйняття і пізнання світу здебільше здійснюється за допомогою одкровення, інтуїції, містичного досвіду. Раціональне пізнання відкидається, людина не довіряє своєму розуму, більше думає про кінець світу, ніж про природний порядок речей і можливості перетворення дійсності. Люди з культурою ідеаціонального типу не прагнуть до природничо-наукового пізнання, навпаки, їхня увага зосереджена переважно на містичному досвіді, що відкриває таємницю існування іншого світу. Яскравим прикладом такого світосприйняття і типу культури є європейське середньовіччя IX–XII ст., де панівне місце у свідомості посідала релігія, пронизуючи всі форми життєдіяльності людини. Мистецтво в ідеаціональній культурі тяжіє до умовності, символічності, створюється відповідно до певних канонів і найчастіше знеособлене. Ми майже не знаємо імен художників, які розписали стіни печерних храмів Аджанти або створили прекрасні арабески мусульманських орнаментів.

2. Для *почуттєвої культури* характерні **сенсорність**, тобто увага переноситься переважно на почуттєво відчутні предмети, емпіричний досвід, світськість і відповідність земному світу. Саме визнання того, що об'єктивна реальність та її зміст сенсорні, "проголошується нашою сучасною культурою в усіх її основних компонентах: у мистецтві, науці, філософії, етиці і праві, а також у соціальній, економічній і політичній діяльності, у способі життя і світогляді людей". Для почуттєвої культури характерне сприйняття світу як даного у почуттєвому досвіді, за допомогою слуху, зору, дотику і нюху. Ідеалом людини сенсорної культури є особисте щастя, аскеза йому далека. Цей культурний тип реалізований Європою в епоху Нового часу, коли виникла наука, що пізнає світ шляхом емпіричного досвіду. Причому досвід виступає єдиним критерієм істини, а раціональне пізнання світу абсолютизується. З цього періоду починає швидко розвиватися технічне і природничо-наукове знання, виникає індуктивна філософія.

У почуттєвій культурі стиль мистецтва стає натуралістичним. Гармонічне сполучення двох видів світовідчуття лежить в основі досягнень мистецтва грецької класики і епохи Відродження, коли способи втілення художніх образів були частково символічними, а частково реалістичними.

3. *Ідеалістична культура*, що належить до перехідних типів, характеризується тим, що значення ідей і почуттєво відчутних предметів стає рівноправним, відбувається начебто гармонічне злиття двох типів світогляду у єдине ціле (прикладом ідеалістичного типу у європейській культурі можуть бути епохи античності та Відродження).

4. *Еклектична культура* припускає протистояння почуттєвих та ідеаціональних елементів світовідчуття. Між двома основними культурними типами, на думку П. Сорокіна, може бути реалізований або ідеалістичний, або еклектичний тип культури. У них обидва основних види світосприймання представлені або в гармонійній єдності (*ідеалістичний тип*), або у фрагментарному, *еклектичному* накопиченні і протистоянні один одному.

19.4. Сутність і зміст культурної динаміки

Зазначимо, що у соціологічній науці під *культурною динамікою* розуміється зміна характерних рис і ознак культури у просторі та часі. Культурну динаміку можна описати за допомогою наступних понять або категорій.

1. *Інновація* — це створення чи визнання нових елементів культури, особливо у тих випадках, коли вони спираються на щось уже відоме і прийняте цією культурою. Відкриття — це різновид інновації, тобто певний акт одержання якісно нових знань про світ, які описують те, що раніше не було відомо. Винахід, у свою чергу, теж є різновидом інновації та передбачає створення нової комбінації вже відомих фактів чи елементів.

2. *Дифузія* — це проникнення рис однієї культури в іншу або взаємний "обмін" культурними рисами. Дифузія завжди відбувається в умовах культурного контакту і, отже, завжди припускає наявність контакту. Однак культурний контакт, навпроти, не завжди припускає дифузію, оскільки може завершитися без яких-небудь наслідків.

Те, чи матиме культурний контакт дифузію культурних рис, багато в чому залежить від того, до якого типу належить суспільство, *чи є воно відкритим* або *закритим*. Природно, що відкрите суспільство більше піддається запозиченню культурних рис, ніж закрите. Крім того, це залежить і від "внутрішнього устрою" культури: якщо культура полістилістична, тобто допускає існування різноманітних ціннісних систем, а також безліч способів організації життя і надання їм змісту, то вона буде більш придатна і терпиміша до запозичення з іншої культури; якщо ж культура моностилістична, то неприйняття "сторонніх тіл" буде сильніше. Отже, полістилістичні культури мають вищий "імунітет" до всього чужого, але водночас вони більше ризикують втратити свою однорідність.

Таким чином, у процесі дифузії культура відбирає деякі риси і запозичує їх, не приймаючи інші. Ця властивість процесу дифузії називається селективністю. У соціології культури виокремлюють такі фактори селективності: а) культура ще не досить розвинута для того, щоб сприйняти те

чи інше явище, ту чи іншу рису іншої культури; б) культура за допомогою ціннісної системи і системи норм накладає заборону на запозичення будь-яких чи деяких рис іншої культури; в) носії культури вважають, що нові явища їм непотрібні; г) з точки зору культури будь-які нововведення чи якесь конкретне нововведення здатні зруйнувати існуючий стан речей.

3. *Культурний лаг* — це поняття, введене у науковий обіг У. Огборном для позначення нерівномірного розвитку культури, коли одні сфери (частини) культури розвиваються швидше, ніж інші. Зокрема, на думку У. Огборна, сфера нематеріальної (духовної) культури розвивається повільніше, ніж сфера матеріальної культури, а отже, перша, звичайно, начебто "запізнюється". Водночас П. Сорокін вважав, що швидше розвивається нематеріальна (духовна) культура, яка й перешкоджає досить швидкому розвитку духовної культури.

4. *Культурна трансмісія* — це процес трансляції (передавання) елементів культури від одного покоління до іншого. Саме завдяки культурній трансмісії культура є безупинним феноменом, заснованим на наступності. Природно, що у процесі такого передавання "захоплюються" і нові елементи, що є інноваціями. Крім того, культурна трансмісія припускає і деякі перекручування, що вносяться суб'єктивними особливостями тих людей, які передають та одержують будь-які нові культурні елементи.

Культурна трансмісія, таким чином, являє собою процес, що характеризує культуру загалом. На індивідуальному рівні йому відповідає *аккультурація* — засвоєння індивідом певних рис і елементів культури (це поняття аналогічне поняттю "соціалізація"). З культурною трансмісією пов'язане таке поняття, як *аккумуляція*, тобто процес накопичення культурної інформації, при якому кількість старих знань і стереотипів, що відкидаються, менша, ніж кількість нових знань.

Досліджуючи процеси динаміки культури, П. Сорокін розробив свою *концепцію соціокультурної динаміки*, яка є спробою сконструювати вільну від лінійності, еволюціонізму і теорії прогресу модель плину макропроцесів культури у сучасному суспільстві.

При цьому модель соціодинаміки культури П. Сорокіна являє собою послідовну зміну певних типів культур, вирізнених на основі провідних уявлень про світ і методів його опису. Цей процес передається у *трьох фазах* єдиного циклу, через які проходять усі основні сфери соціокультурної системи (мистецтво, релігія, філософія, наука, мораль, право, політика, економіка тощо). Причому у динаміці кожної із цих сфер простежуються *три стадії*, після завершення яких цикл відновлюється. П. Сорокін виокремлює такі стадії соціокультурної динаміки:

1) *ідеаціональну*, у якій переважають процеси пізнання. На цій стадії відбувається освоєння світу, створюються різноманітні (предметні, лінгвістичні, пізнавальні, технологічні, нормативні) форми, що дають змогу утворювати організаційні структури;

2) *ідеалістичну*, де провідною стає ідеологія. На цій стадії ці форми фіксуються як культурні норми, що накладають певні обмеження на людську діяльність. Так складається, наприклад, стиль у мистецтві, формується зведення законів, з'являються релігійна доктрина і наукова парадигма;

3) *чуттєву*, де домінує сенсорне переживання. На цій стадії сформовані та усталені рамки соціокультурних норм стають надто вузькими для придбаного інноваційного досвіду, що і спонукає людей знову звернутися до почуттєвого переживання для обґрунтування своїх дій.

Відповідно до цієї концепції культури приводяться до руху тими силами, що закладені у них самих. Розвиток цих сил у ідеаціональному і почуттєвому типах відбувається до певної межі, після чого починається відбиття "хвилі". Чергування основних типів культури пов'язано із проходженням або через ідеалістичний, або через еклектичний типи, які П. Сорокін визначав як перехідні. При цьому він досить оптимістично характеризує історичний процес: якщо культура перебуває у занепаді (як, на його думку, сучасна західна культура), це означає, що ця світоглядна суперсистема вичерпала себе і зароджуються нові підстави для формування іншого культурного типу.

Воднораз культура реалізує основний принцип світовідчуття і світогляду в усіх своїх елементах, тобто системах "нижчого рівня" (мови, науки, етиці і т. ін.). Це стосується також і мистецтва, релігії, політики, права, моралі. Причому в кожному окремому феномені (елементі) культури присутнє "ядро" і "периферія". Домінуючі риси кожного окремого феномену являють собою основний принцип, цінність цього типу культури. Так, для європейського середньовіччя основною істиною був Бог.

Варто також зазначити, що П. Сорокін ілюструє свою концепцію за допомогою сумарних статистичних даних. Наприклад, живопис і скульптура середньовічної Європи (ідеаціональний тип) були переважно релігійними, вони стали більшою мірою світськими лише у XIX–XX ст.

Етичні ідеали і юридичні норми також в узагальненому вигляді створюють ідеаціональну, ідеалістичну і почуттєву системи етики і права. В ідеаціональному умонастрої (йудаїзм, християнство, індуїзм, буддизм, зороастризм, іслам тощо) вищою етичною цінністю визнається надчуттєвий світ, тоді як власне чуттєвий світ вважається другорядним. Норми

етики і права беруть витoki від Абсолюту і закріплюються у священних текстах. До чуттєвих задоволень усі ідеаціональні системи ставляться досить негативно, тому що основною метою їх існування стає шлях досягнення потойбічного.

Чуттєві етичні норми, у свою чергу, більше наближені до земних задоволень, оскільки вони орієнтовані переважно на одержання насолоди від життя, чуттєва етика зазвичай має на увазі комфорт і максимальну зручність. Подібну картину можна побачити і у динаміці правової культури. Зведення законів у ідеаціональній системі дається Абсолютом, тобто Божеством, їхня мудрість незаперечна. У чуттєвій культурі правова система створюється людиною і спрямована здебільшого на підпорядкування однією групою людей іншої групи. До законів постійно можуть вноситися деякі зміни, якщо в них зацікавлена правляча верхівка. Метою правової санкції стає перевиховання злочинця, безпека суспільства або відплата за злочин. Усі відносини у чуттєвій культурі складаються або на основі договору, угоди сторін, або є загальнообов'язковими, оскільки нав'язуються владними структурами.

Ідеалістичні етичні норми є синтезом ідеаціональних та чуттєвих систем. Вони містять у собі і визнання Абсолюту як вищої цінності та позитивну оцінку почуттєвих цінностей.

Резюме

1. Соціологія культури — це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної зі створенням, засвоєнням, збереженням і поширенням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою.
2. Предметом соціології культури є соціальні аспекти функціонування культури у суспільстві, а саме: уся система культури як єдине ціле чи будь-який із її видів та типів, взяті у взаємодії з іншими соціальними системами, а також кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взяті у співвідношенні з іншими суспільними підсистемами.
3. Об'єктом соціології культури є діяльність людей, що пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей як матеріальних, так і духовних.

4. Під сутністю культури на сучасному етапі розуміються матеріальні і духовні цінності, а також жива людська діяльність, пов'язана з їх створенням, поширенням і збереженням.
5. До основних функцій культури (тобто сукупності її ролей) як суспільного явища належать такі: гуманістична, кумулятивна, інформаційна, комунікативна, ціннісно-орієнтаційна, інтегративна, що визначають її роль у функціонуванні та розвитку суспільства.
6. До структури культури як соціальної системи входять такі системоутворюючі елементи: цінності, норми, звичаї, етикет, традиції, мова, обряди, ритуали, церемонії, уподобання, мода, закони, табу тощо.
7. У соціології культуру поділяють на культуру суспільства загалом, культуру націй, класів, груп, організацій і окремої особистості. Культура за типами буває загальною і професійною, елітарною і масовою, матеріальною і духовною, релігійною і світською, а також домінуючою, субкультурою і контркультурою.
8. Культурна динаміка розуміється як зміна характерних рис і ознак культури у просторі і часі. Вона описується за допомогою таких понять, як інновація, дифузія, культурний лаг та культурна трансмісія.
9. Концепція соціокультурної динаміки П. Сорокіна являє собою послідовну зміну певних типів культур, що вирізняються на основі провідних уявлень в суспільстві про світ і способи його опису.
10. Процес соціокультурної динаміки передається за допомогою трьох фаз (ідеаціональної, ідеалістичної та чуттєвої) єдиного циклу, через які проходять усі елементи культурної системи.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Анисимов С. Ф.* Духовные ценности: Производство и потребление. — М.: Мысль, 1988.
2. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М.: Прогресс, 1993.
3. *Бореев В. Ю., Коваленко А. В.* Культура и массовая коммуникация. — М.: Наука, 1986.
4. *Борнева М. И.* Социальные нормы и регулирование поведения. — М.: Политиздат, 1978.
5. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма // М. Вебер. Избр. произведения. — М.: Прогресс, 1990.
6. *Витаньши И.* Общество. Культура. Социология. — М.: Прогресс, 1984.
7. *Давыдов Ю. Н., Роднянская И. Б.* Социология культуры. — М.: Политиздат, 1980.

8. *Здравомыслов А. Т.* Потребности. Интересы. Ценности. — М.: Политиздат, 1986.
9. *Ионин Л. Г.* Социология культуры. — М.: Наука, 1996.
10. *Каган М. С.* Философия культуры. — СПб.: Питер, 1996.
11. *Каган Л. Н.* Социология культуры. — Екатеринбург, 1992.
12. *Кравченко А. И.* Введение в социологию: Учеб. пособ. — М.: Новая шк, 1995.
13. *Кукаркин А. В.* Буржуазная массовая культура. — М.: Политиздат, 1985.
14. *Лісовий В.* Культура та цивілізація // Філософ. і соціол. думка. — 1993. — № 1.
15. *Лотман Ю. М.* Культура и взрыв. — М.: Мысль, 1992.
16. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
17. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
18. *Маркарян Е. С.* Теория культуры и современная наука. — М.: Наука, 1983.
19. *Маркузе Г.* Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества. — М.: Прогресс, 1994.
20. *Моль А.* Социодинамика культуры. — М.: Прогресс, 1973.
21. *Неомарксизми и проблемы социологии культуры.* — М.: Мысль, 1990.
22. *Победа Н. А.* Социология культуры. — Одесса: Астропринт, 1997.
23. *Российская социологическая энциклопедия I* Под общей ред. Г. В. Осипова. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999.
24. *Семенов В. Л.* Массовая культура в современном мире. — СПб.: Знание, 1994.
25. *Сноу Ч.* Две культуры. — М.: Прогресс, 1973.
26. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Прогресс, 1992.
27. *Социодинамика культуры.* — М.: Наука, 1973.
28. *Соціологія культури в новому тисячолітті: Навч.-метод. посіб.* — Х.: Константа, 2002.
29. *Соціологія культури: Навч. посіб. / За ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі.* — К.: Каравела; Львів: Новий світ-2000, 2002.
30. *Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. / За ред. В. Є. Пилипенка.* — К.: Каравела, 2003.
31. *Тойнби А.* Постижение истории. — М.: Прогресс, 1991.
32. *Тощенко Ж. Т.* Социология: Общ. курс. — М.: Прометей, 1994.
33. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1996.
34. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
35. *Элиаде М.* Священное и мирское. — М.: Мысль, 1994.

Розділ 20. СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

 В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- / визначати сутність соціології освіти, розуміти її взаємозв'язок з іншими галузями соціологічного знання;
- / розкривати об'єкт, предмет соціології освіти та її методи дослідження;
- ✓ пояснювати історію виникнення та розвитку соціології освіти;
- ✓ виявляти сутність освіти як соціального інституту, його структуру та функції;
- ✓ розкривати місце і роль соціології освіти у процесі реформування освіти в Україні.

20.1. Соціологія освіти як наука: об'єкт, предмет і сутність її складових

Науковий інтерес до освіти в останні роки постійно зростає. І це не випадково. Адже в сучасному суспільстві освіта набуває дедалі більшої ваги: саме на неї покладає надії людство у вирішенні глобальних проблем свого існування і розвитку, побудови суспільного життя, гідного Людини у високому розумінні цього слова. Забезпечити підготовку такої Людини, озброїти її сукупністю знань та умінь для реалізації своєї гуманної місії, передати їй багатство знань і культури попередніх поколінь, перетворити навчання на неодмінний атрибут життєдіяльності впродовж усього життя — завдання, які ставить перед сучасною освітою суспільство і які визначають пріоритетну роль освіти в суспільстві, підвищену увагу до неї з боку науковців.

Освіта сьогодні — це складне і багаторівневе явище соціального життя, сфера передачі, засвоєння та опрацювання знань і соціального досвіду. Це система навчальних і виховних форм діяльності, основним змістом яких є навчання. Вона інтегрує різні види навчальної діяльності, її зміст, організує взаємодію між учасниками навчального процесу, орієнтуючи їх на соціальні потреби суспільства, на його соціальне замовлення. Отже, освіта як соціальне явище не може не викликати до себе першочергової і цілеспрямованої уваги з боку соціологічної науки.

Соціологія освіти — галузь соціологічного знання, яка вивчає закономірності розвитку та функціонування освіти як соціального інституту та його взаємодії із суспільством. Інститут освіти, як зазначається у колективній праці "Соціологія" [19, с.303] має відносну самостійність за своїми соціальними функціями, володіє спадкоємністю історичних систем освіти, здатністю активно впливати на функціонування й розвиток суспільства. Стан цієї системи визначається пануючими в цьому суспільстві способом виробництва та економічними відносинами, породженими ним, структурою соціальних зв'язків і відносин, а отже, і соціальною (насамперед соціально-класовою) структурою, особливостями політичних та ідеологічних відносин. Разом з тим соціальні функції освіти зумовлені загальнолюдськими потребами в соціальному відтворенні та передачі нагромаджених людських знань і навичок від покоління до покоління, тенденціями переходу нових поколінь до вищого рівня освіченості й культури.

У соціології освіти, яка вивчає освіту як соціальний інститут, виокремлюють два діалектично взаємопов'язаних *напрями дослідження* проблем освіти — *внутрішній* та *позаінституційний*. Перший розглядає соціальні аспекти діяльності працівників освіти, педагогічних та учнівських колективів, соціальну структуру й функціонування установ системи освіти, проблеми планування і управління, взаємин педагогів та учнів, закономірності соціалізації особистості в навчальному процесі, соціальне становище й суспільну роль учителів і викладачів, їхній професійний статус. Другий напрям досліджує соціальні аспекти взаємодії освіти та інших інститутів суспільства — виробництва, науки, культури, політики, зв'язок освітнього процесу з іншими соціальними процесами, вплив освіти на розвиток суспільних відносин, ефективність трудової та інших видів соціальної діяльності.

Вивчення ролі системи освіти як однієї з умов соціального прогресу в сучасному світі, каналу соціальної мобільності, що визначає прогресивні зміни в соціальній структурі суспільства, є одним з основних напрямів у соціології освіти.

Різні аспекти соціології освіти висвітлені у працях М. Антонова (освіта як фактор формування соціальної структури і соціальних переміщень, вплив освіти на виробничу діяльність), М. Титми (роль системи освіти у професійному самовизначенні молоді, формування студентства та його соціального обличчя), В. Турченко (НТР і розвиток освіти), В. Шубкіна (освіта, життєві шляхи молоді, порівняльний аналіз орієнтації на освіту в різних країнах) та ін. Спробу систематизованого викладення цієї науки зроблено у працях Ф. Філіппова та В. Нечаєва, М. Лукашевича, В. Солодкова, Г. Гавриленко, О. Якуби.

Основи західної соціології освіти були закладені Е. Дюркгеймом і М. Вебером, які дослідили соціальні функції освіти, її зв'язок з економічними і політичними процесами, а також педагогічні соціальні процеси. Пізніше Т. Парсонс запропонував досліджувати освіту як інститут соціалізації в сучасному суспільстві, розглядати навчальні установи та їхні елементи як соціальні системи (системи ролей, норм та ін.). Широкі розробки цих проблем здійснюються у Польщі (Я. Щепанський, В. Адамський, К. Загурський), в Угорщині (Ж. Ферге). Велику дослідницьку роботу в галузі соціології освіти провели також французькі дослідники (А. Жерар, Р. Будон, Р. Жиро, Д. Зерто). Відомі в соціології фундаментальні положення теорії "постіндустріального суспільства" Д. Беяла поширюються і на освіту. Монографія А. Турена "Університет і суспільство у Сполучених Штатах" наводить певну аргументацію на користь зростання ролі освіти як фактора соціальних змін. Загалом структурний функціоналізм, що був популярний на Заході, розглядав будь-який процес, у тому числі й пов'язаний з функціонуванням школи, тільки у зв'язку з категорією "соціальна система".

Представники феноменологічної соціології, теоретичні витоки якої йдуть від С.Гуссерля, прямо пов'язують методологічні принципи своєї концепції із соціологією освіти. У сучасній соціології освіти нормалізуючі концепції, джерелами яких є погляди Е. Дюркгейма, стверджують рівність в освіті, що "диктується моральними принципами", але вона (рівність) принципово неможлива в сучасному суспільстві з його розподілом праці. Що ж до освіти, то Дюркгейм вимагав, щоб дії педагогів були плідними і сприяли надійності та стабільності в суспільстві.

Американські соціологи Д. Нельсон і Ф. Бега інтерпретують систему освіти як таку, що зберігає і передає систему цінностей. Прихильники лівоекстремістських поглядів, які методологічно пов'язані здебільшого із соціально-філософськими поглядами Франкфуртської школи (Г. Маркузе, Д. Кон-Бендит, Р. Дучке), обстоювали теорію "культурної революції", що поширюється і на проблеми освіти (згадаймо "культурну революцію" в Китаї). На їхню думку, тільки студентська молодь через високий рівень своєї освіченості і культури, а також завдяки тому, що вона не "інтегрована" в капіталістичному суспільстві, є його "революційним авангардом", протистоїть консервативним силам і "пасивності" робітничого класу.

Слід також наголосити, що в західній соціології об'єктом дослідження була й радянська система освіти. Часто-густо вона зазнавала нападів, наклепів, але також об'єктивно висвітлювала негативні риси радянської школи (наприклад, недемократичність, певну елітарність, адміністрування тощо).

Дослідники-марксистки на Заході розглядали сферу освіти як поле класової боротьби, де демократичні сили, очолювані робітничим класом, повинні протистояти пануванню монополістичного капіталу.

Виходячи з наведеного короткого історичного огляду слід констатувати, що межі цієї галузі соціології не визначені достатньо чітко, її структура, зміст значною мірою дискусійні, але загалом соціологія освіти виборла право на існування.

Об'єктивною умовою існування і розвитку соціології освіти як самостійної наукової дисципліни є відносна самостійність системи освіти як *соціального інституту*. Такий соціальний інститут детермінується об'єктивною потребою людства у відтворенні та передачі наступним поколінням нагромаджених знань і соціального досвіду. Він характеризується відносною самостійністю, стабільністю та спадкоємністю. І справа тут не в консерватизмі системи освіти, а в тому, що цей соціальний інститут має свої власні закономірності функціонування та розвитку і є відносно незалежним від соціальних зрушень. Ця автономність призводить до суперечностей між самою системою освіти і потребами суспільства.

Мало того, у системі освіти, коли вона не встигає за нагальними потребами виробництва і суспільства загалом, виникає криза. Задовольняючи потреби суспільства, освіта як соціальний інститут виконує, так би мовити, нагальну *поточну соціальну функцію*. Окрім цього, готуючи молодих людей до майбутнього (а період активної трудової діяльності людини становить 40–50 років), освіта виконує ще й *перспективну соціальну функцію*.

Таким чином, *об'єкт* соціології освіти достатньо очевидний. Це сфера освіти, те соціальне середовище, яке утворюють люди, залучені до передачі знань, в якому відбувається процес навчання у формі різноманітних навчальних занять, у ситуаціях, що складаються у ході таких занять, з певною системою взаємин людей, з їх інституціональною та неінституціональною організацією.

Що стосується *предмета* соціології освіти, тобто тієї суттєвої риси, що являє собою основу дослідження, вказує на її специфічність, особливість, то можна навести кілька визначень. Кожне з них має свої нюанси, аспекти, наукові особливості, що може призвести до певних дискусій, але, на наш погляд, вони не мають принципового характеру. Найзагальніший вигляд має коротко сформульоване визначення соціології освіти, що наведено у Філософській енциклопедії: "Соціологія освіти — галузь соціології, що вивчає освіту як соціальний інститут, як форму і спосіб суспільного життя" [10, с.350].

Інші визначення збігаються з наведеним. Зокрема, Ф. Філіппов концентрує предметний зміст соціології освіти навколо проблеми взаємодії освіти

Розділ 20. Соціологія освіти

і соціальної структури суспільства [22]. В. Нечаєв наголошує на зв'язку соціології освіти з особливим проявом соціального — соціокультурним [13]. Він вводить до предмета соціології освіти таке:

- стан і динаміку соціокультурних процесів у сфері освіти;
- закони, принципи, механізми, технологію навчання соціокультурної діяльності;
- взаємодію сфери освіти з іншими сферами суспільного життя, процеси, що утворюються в такій взаємодії, вплив освіти на цілісний, гармонійний розвиток соціального суб'єкта, на його готовність включитися до тієї діяльності, що становить його цілісне суспільне буття.

Українські соціологи М. Лукашевич та В. Солодков вважають, що предметом соціології освіти є соціально-освітні відносини, в які соціальні суб'єкти вступають у процесі навчання. Таке визначення узагальнює існуючі погляди, спираючись на методику визначення предметної сфери соціології загалом [9, с.9–10].

Саме з визначення предмета соціології освіти випливає її особливість, специфіка. Це відрізняє її від суміжних дисциплін. У педагогіці, наприклад, предметом є педагогічний процес, тобто явище, що висвітлює такі проблеми: як саме забезпечується ефективність дій педагога, як сприймаються і наскільки продуктивні його дії, засоби залучення до навчання. Завдання психології освіти пов'язані з розкриттям фізіологічних і соціально-психологічних механізмів навчальної діяльності, з виявленням можливостей людини в засвоєнні та реалізації навчального матеріалу.

Слід наголосити і на зв'язку із суміжними дисциплінами. Психологи постійно звертаються до соціологів, які, у свою чергу, використовують результати психологічних досліджень. Суттєвими є зв'язки соціології і філософії освіти. Гносеологічні та світоглядні проблеми освіти давно вже турбують філософів. Об'єктом дослідження багатьох гуманітарних наук є проблеми ціннісних орієнтацій в освіті, ідеалу, засобів, механізмів їх реалізації. Останнім часом дедалі більше заявляє про себе інформатика, що вивчає основи оволодіння мовними системами, без чого неможливий соціокультурний фактор освіти. Усі науки, будь-яка галузь людської діяльності пов'язані з освітою, її проблемами.

Основні *методи соціологічних досліджень* у галузі освіти впливають із загальної методики конкретно-соціологічних досліджень. Кожна галузева соціологія у повному обсязі використовує всі методи соціологічної науки. Щоб досягти об'єктивного відображення освітянського життя, треба залучити до дослідження всі методи, засоби, критерії, необхідні для правдивого висвітлення проблеми. Той, хто досліджує — соціолог,

педагог, журналіст, управлінець, — повинен застосовувати однакові критерії для вивчення соціальної проблеми освіти в різних соціальних групах. Дослідник має враховувати специфіку тієї чи іншої групи учнів. Звичайно, методи дослідження серед студентів чи аспірантів мають відрізнитися від роботи серед учнів початкової школи чи професійно-технічного училища.

Модифікація загальних методів соціологічних досліджень у соціології освіти характеризується тим, що вони (методи досліджень, опитувань, анкетування) здебільшого проводяться серед "організованих респондентів" у навчальному колективі (студентській групі, класі, на курсі). Ігнорування вікових та психологічних особливостей може призвести до значних пере-кручень інформації, певних прорахунків. Підкреслюючи специфіку об'єкта дослідження в соціології освіти, її предмета, слід наголосити на всебічному залученні загальних методів.

З іншого боку, методи, що використовуються в соціології освіти, показники, індикатори, шкали широко застосовують і в інших галузях соціології. Показники рівня освіти, тобто освітянський індикатор, застосовуються в дослідженнях соціальної структури суспільства. Між іншим, у популярній на Заході концепції соціальної стратифікації рівень освіти відіграє одну з головних ролей серед критеріїв соціального статусу людини. Саме ці освітянські показники в соціальній структурі є відображенням того об'єктивного зв'язку, що існує між системою освіти як соціальним інститутом і суспільством як соціальної структури. Методи соціології освіти не є ізольованими від методів інших галузей соціології, від будь-яких інших проблем людського буття.

У соціологічних дослідженнях освіти використовується *соціометричний аналіз* здебільшого як попередній засіб добору еталонних груп учнів, студентів. Визначають такі групи за критеріями внутрішньої згуртованості, спільністю ціннісних орієнтацій, ідеалів тощо. Слід зауважити, що дані соціометричного аналізу доповнюють і показники, ознаки соціолого-статистичного характеру: соціальний і демографічний склад, рівень успішності, становище в освітянській адміністративній і громадській ієрархії тощо.

Особливе значення в соціології освіти має *метод порівнянності даних*. Тут можуть бути різні зіставлення: порівнюються дані, отримані в одному дослідженні, в різних дослідженнях, за однією тематикою, або вивчаються близькі проблеми. Складніше, коли порівнюються факти різного історичного часу, відмінні за соціальними та економічними умовами, психологічним станом респондентів, дані з різних регіонів. Загальнонаукові принципи історизму та об'єктивності набувають величезного значення. Саме при використанні методу порівнянності застосовується математика, яка забезпечує кількісну інтерпретацію змін, що відбуваються.

Джерелом соціологічних досліджень в освіті можуть бути *дані державної статистики*, перепису населення, результати опитування різних груп населення (учнів, учителів, студентів, батьків). Різноманітну інформацію дає первинна документація: в школах — класні журнали, книги обліку учнів, у вузах — журнали, книги обліку деканатів, картки відділу кадрів. Аналіз шкільної документації має певні переваги, оскільки при опитуванні дітей можна припуститися помилок, наприклад, щодо соціального походження, роботи батьків, їхніх посад, що має певний зв'язок з освітою.

Отже, основне *завдання соціології освіти* полягає в тому, щоб своєчасно виявити (на відповідному рівні) нагальні потреби або проблеми освітянського життя суспільства, які тільки зароджуються, і науково обґрунтувати рекомендації щодо їх вирішення. Ця поточно-прогностична функція соціології освіти тісно пов'язана з соціальним врядуванням, плануванням, прогнозуванням. Тут постає не стільки теоретичний інтерес, скільки потреба в обґрунтованих практичних рекомендаціях. Серед *завдань* соціології освіти, на наш погляд, можуть бути й такі:

- вивчення соціальних функцій освіти (загальної, вищої, професійної) в умовах становлення освіти як національної і, зокрема, в умовах українського духовного відродження;

- те саме, але в умовах розвитку ринкових відносин;
- те саме, тільки в умовах розвитку української державності, демократії.

Реалізація завдань соціології освіти, як показує аналіз, здійснюється *через її функції*.

Теоретико-пізнавальна функція соціології освіти вивчає глибинні, суттєві риси освітянського життя, саму систему освіти як соціального інституту, її тенденції та закономірності.

Методологічна функція пов'язана з розробкою засобів пізнання суспільних процесів, які стосуються освіти.

Прогностична функція спрямована на передбачення наслідків відповідних освітніх концепцій, рішень, ідей, теорій, задумів.

Прикладна функція пов'язана з практикою освіти, використанням досягнень педагогіки, психології в освітянському житті суспільства, з розробкою критеріїв соціальної ефективності діяльності школи, технікумів, вузів, ліцеїв, академій тощо.

Гуманістична функція досліджує процеси гуманізації освіти, виділяє як пріоритетні ті напрями соціологічних досліджень, що пов'язані з гуманітарними проблемами освіти.

Інноваційна функція зобов'язує соціологію освіти крокувати попереду практики, постійно випереджати її, збагачувати новаціями, науковими

ідеями. Інновації можуть бути радикальними (коли висувається якась "навіжена" ідея), удосконалюючими (удосконалення того, що вже мало місця в практиці), комбінаторними (з кількох положень висувається нове) або ж сукупними.

Світоглядна функція відображає формування освітянської свідомості, поведінки особистості, її позиції, оцінки щодо певних освітніх концепцій.

Виходячи з предметної специфіки соціології освіти на часі є виділення як інтегруючої *соціалізаційної* функції, пов'язаної з соціологічним забезпеченням і супроводом процесу соціалізації.

20.2. Освіта як інститут соціалізації та самореалізації людини

З одного боку, освіта як *соціальний інститут* є сукупністю певних установ, осіб, які забезпечені спеціальними матеріальними засобами і здійснюють конкретні соціальні функції, з іншого боку, освіта — це набір, система ідей, правил, положень, стандартів, норм діяльності, поведінки людей у ситуаціях освітянського життя.

Освіта як соціальний інститут має історичний характер. Це відносно стійка форма соціальної практики, за допомогою якої функціонує суспільне життя, забезпечуються необхідні соціальні зв'язки та відносини, що характеризують суспільство.

Специфіка освіти визначається типом суспільства, в якому вона функціонує, політичним, державним ладом, соціально-класовими, економічними відносинами. Разом з тим слід зауважити й наступність освіти в її історичному розвитку. Саме цей момент важливо враховувати в наш час, у період утворення нової української національної школи — школи XXI століття.

Маючи певну мету діяльності і виконуючи свої функції, освіта задовольняє відповідні соціальні потреби та інтереси. Внаслідок цього стабілізуються соціальні відносини і узгоджується різноманітна діяльність членів суспільства. Функціонування освіти, виконання людьми в межах цього соціального інституту певних ролей зумовлюється соціальними нормами її внутрішньої структури. Саме ці норми визначають обов'язковий порядок, встановлюють міру, стандарт поведінки людей, спрямовуючи соціальну діяльність. У зв'язку з цим слід зауважити, що освіта інтегрована в систему соціальних інститутів. Тільки така об'єднана система може забезпечити й гарантувати функціонування суспільства. Без соціальних інститутів взагалі не існує суспільства, людства як колективного утворення.

Освіта відрізняється від інших соціальних інститутів своєю спрямованістю, змістом діяльності, тобто функціями, про які вже йшлося вище. Як зазначалося, система освіти як соціальний інститут, предмет соціологічної освітянської науки виконує дві *функції*: *поточну* і *перспективну*. Але це, так би мовити, характеристики зовнішнього плану. Суттю ж, внутрішньою основою, найважливішою ознакою освіти є її *здатність впливати на розвиток людини, готувати особистість до активної соціальної діяльності*. Інші функції освіти (механізм передавання від покоління до покоління соціального досвіду, знань, результатів культурно-історичного розвитку суспільства, культуротвірна, соціокультурна діяльність) підпорядковані основній освітній проблемі — *соціалізації індивіда*.

Якщо деталізувати завдання, напрями діяльності системи освіти як соціального інституту, можна виділити три її найважливіші *функції*. *Перша* з них — загальне й професійне навчання молоді, здійснення підготовки спеціалістів, тобто один з механізмів розвитку продуктивних сил суспільства. *Друга* — відтворення і розвиток соціальної структури суспільства. Завдяки системі освіти відбувається перехід людей з одних соціальних спільнот в інші. Освіта в цьому аспекті є своєрідним "соціальним містком", тобто виступає важливим каналом соціальної мобільності. На таку функцію звертає увагу й П. Сорокін. Так, він називає інститути освіти і виховання засобами вертикальної соціальної циркуляції, а шкільну систему соціальним ліфтом, що рухається у різних напрямках серед різних верств населення залежно від типу суспільства [10, с.335].

Третя соціальна функція системи освіти— могутній вплив на соціалізацію індивідів, на духовне життя суспільства в цілому. Тим самим освіта посідає певне місце в системі культурних цінностей людини. Вона великою мірою визначає "якість людського матеріалу" в суспільстві. Загалом система освіти виконує надзвичайно важливу функцію передачі культури суспільства від одного покоління до наступного. Більше того, школа допомагає молодим людям набути навичок, потрібних для життя в суспільстві, і, як зауважують американські соціологи, вчить дітей різноманітних соціальних ролей, що їх покликані грати в цьому суспільстві дорослі.

Наголошує на активній і вирішальній ролі освіти в розвитку людини і Ф. Філіппов. Окрім того, він ґрунтовно викладає соціальні функції освіти, їх взаємодію з працею, соціальною структурою, політичним устроєм суспільства, його духовним життям [22].

В. Нечаєв детально описує навчання як вид соціокультурної діяльності, відзначає перспективну, світоглядну, виховну функції освіти, показує, як формуються соціальні орієнтації учнів та розвиваються їхні здібності [13].

Разом з тим школа є певним тестувальним, селекціонуючим і розподільчим засобом, оскільки вона покликана з'ясувати, як учень засвоїв матеріал, визначити талановитих і здібних, усунути тих, у кого відсутні очікувані інтелектуальні та моральні якості. Нарешті, перекриваючи шляхи для просування "неугодних", школа має висунути здібних учнів на ті соціальні позиції, що відповідають їхнім характеристам, хисту.

Для висвітлення соціальної суті освіти як засобу розвитку людини окрім опису її функцій можна піти й шляхом розкриття змісту структурних елементів освітньої системи. Таке пропонують деякі навчальні програми курсу "Соціологія", наприклад, дослідження Ф. Філіппова [22; 23]. Проблеми освіти він розподіляє на проблеми загальної школи, вищої, професійної, педагогічних кадрів, співвідношення освіти і технічного прогресу тощо. В. Нечаев теж не відступає від розгляду структури освіти, але основним, фундаментальним серед багатьох елементів освіти він вважає сам процес навчання, який інтерпретує в різних відносинах. У Законі "Про освіту" виділено такі елементи освіти:

✓ *дошкільна освіта і виховання* — здійснюються разом із сім'єю і мають на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їхній повноцінний розвиток, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, потрібних для навчання у школі;

✓ *загальна середня освіта* — забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину і суспільство, екологічне виховання, фізичне вдосконалення;

✓ *позашкільна освіта і виховання* — забезпечує творчу самоорганізацію дитини в системі позашкільних освітньо-виховних закладів, орієнтується на динамізм розвитку потреб дітей та їхніх батьків у освітньо-виховних послугах;

✓ *професійно-технічна освіта* — забезпечує здобуття громадянами робітничої професії відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, перепідготовки;

✓ *вища освіта* — забезпечує фундаментальну наукову та загальнокультурну, практичну підготовку, одержання громадянами спеціальності відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої кваліфікації, вдосконалення професійної підготовки, перепідготовку наукових і науково-педагогічних кадрів;

✓ *післядипломна підготовка* — забезпечує систематичне поновлення набутих у вузі знань, перепідготовку людей з вищою освітою з метою опанування нових спеціальностей та професій;

✓ *аспірантура і докторантура* — забезпечують наукову та педагогічну підготовку кандидатів і докторів наук;

✓ *самоосвіта* — система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного опанування знань та вмінь, одержання професії і спеціальності. Самоосвіта набуває легітимності шляхом перевірки та оцінки знань за системою екстернату.

Багатогранність процесу розвитку людини описується в науковій літературі багатьма категоріями: *формування, виховання, адаптація, соціалізація, самовиховання*. Кожна з них акцентує увагу на тому чи іншому аспекті цього процесу, виконує певну пояснювальну функцію, що в цілому дає уявлення про його природу, суть, соціальні суперечності, спрямування. Різноманітність механізмів соціального розвитку особи і конкретно входження індивіда в "соціум" через систему освіти, прилучення його до знань, людського досвіду, культури найповніше, на наш погляд, охоплює поняття "соціалізація". *Соціалізація* — двосторонній процес взаємодії людини й суспільства. Його основним змістом є освіта, навчання, "передача-засвоєння" знань, соціально-історичного досвіду, культури, норм і зразків поведінки, людського способу буття.

У процесі навчання людина засвоює соціальний досвід у формі знань, розвиває свої задатки та здібності, формує інтереси й нахили. Тут закладаються основи світосприймання молодшої людини, розвиваються її здібності, навички суспільної діяльності. Через освіту здійснюється передача інформації про нагромаджені людством цінності матеріальної і духовної культури, забезпечується наступність у розвитку суспільного виробництва. Знання є провідною формою діяльності суб'єкта, його соціалізації. Вони стимулюють розвиток пізнавальних здібностей особистості, закладають основи допитливості, прагнення знань, пізнавальних потреб. Все це зумовлює формування спрямованості індивіда на активну соціальну діяльність, ініціативу й творчість.

У 80-ті роки ХХ ст. у зв'язку з подальшим розвитком виробничих сил, технічним прогресом, вимогами раціональної організації виробництва у світі зросла увага до соціальних проблем навчання кадрів, становища молодих спеціалістів, учорашніх студентів, в умовах ринкових відносин; висунуто ідею єдиної трудової школи, основним змістом якої є формування працівника нового типу, що інтегрує функції фізичної і розумової праці, виконавську та розпорядницьку діяльність. За такої ситуації освітня функція соціалізації особи набуває ефективності. Все підростаюче покоління залучене до суспільного виробництва, всі учні опановують конкретну робітничу спеціальність з перших років шкільного навчання.

У сучасних умовах найбільшого прогресу досягають країни з розвинутою системою освіти, підготовки та перепідготовки кадрів. Саме країна, що вчиться, досягає значного зростання продуктивності праці, добробуту людей, саме народ, який вчиться, готує плацдарм для майбутнього розквіту національної економіки, науки і техніки. Економія на темпах зростання освіти призводить до падіння рівня продуктивності праці.

Спеціалісти дедалі частіше звертаються до проблем *безперервної освіти*, центральною соціальною ідеєю якої є розвиток людини. Сама назва "безперервна" вносить плутанину в тлумачення безперервності. Якщо розуміти її буквально, тобто як процес, що не має перерв, розривів, то освіта інтерпретується як процес поетапний, тобто освіта "через усе життя". Саме за такої інтерпретації починає діяти в нашій країні багатоступінчаста форма навчання, яка, з урахуванням Закону України "Про освіту", передбачає підготовку фахівців усіх рівнів (молодший спеціаліст, бакалавр широкого профілю, спеціаліст з вузькою спеціалізацією, магістр).

Але як філософський термін "безперервність" означає цілісність, і в нашому тлумаченні — це цілісний розвиток людини, освіта "на все життя". Така система розширює можливості виробничої і соціальної адаптації індивіда в динаміці суспільства, забезпечує всебічне охоплення населення, відкриває можливості кожному пройти своєю індивідуальною освітньою стежкою.

Система безперервної освіти є комплексною проблемою. Її досліджують різні науки, і всі вони підпорядковані загальній ідеї — пошуку шляхів всебічного розвитку особистості в цій системі. Фундаментальною психологічною, наприклад, проблемою є з'ясування особливостей самого процесу навчання людини в різні періоди життя, його мотивації, розвиток пізнавальних інтересів і потреб. Серед педагогічних проблем — визначення цілей, змісту, форм та методів безперервної освіти. Соціологічні дослідження спрямовані на взаємовідносини виробничої і навчальної діяльності людини на всіх етапах життєвого шляху. Важливою управлінською проблемою стає аналіз наукових основ демократизації керівництва системою безперервної освіти.

Характерною рисою соціології освіти в сучасній Україні є ідея *національної школи*. Ця оригінальна концепція зумовлена історією України, тією реальністю, яка нині набуває чітких обрисів і характеризується творенням незалежної, суверенної, соборної України, що впливає з обставин української національної духовності. Нова система освіти в Україні має будуватися на інтегруванні процесу навчання і виховання сім'ї, дошкільних і позашкільних закладів, шкіл усіх типів, вузів, наукових установ. В

основі національної школи лежать загальнолюдські цінності, принципи гуманізму й демократизму, творчості та свободи, професіоналізм.

Моделювання нової системи освіти має багато проблем, але звернімо увагу на кілька кардинальних, основних. Насамперед слід наголосити, що гарантом, головним фактором національної школи має бути національна *державна*, основним пріоритетом повинен стати *закон*, справедливий щодо особи, всіх національностей.

Другою передумовою, фундаментом національної школи є *сім'я*. У колишньому радянському суспільстві, при зовні начебто широму піклуванні держави про сім'ю, жінку-матір, дітей відбулося нівелювання цього важливого підґрунтя розвитку особистості. Усуспільнення побуту (мається на увазі утворення широкої дитсадкової системи), надто яскрава афішізація дошкільних дитячих закладів і звільнення жінки-матері, жінки-господині від сімейних обов'язків для суспільного господарства, для громадської діяльності призвело фактично до відторгнення сім'ї від впливу на виховання і розвиток дитини. Роль сім'ї як головного механізму соціалізації було зведено нанівець.

Стрижнем національної освітнянської моделі має стати *школа рідної мови* як обов'язковий фактор на всіх рівнях освіти. Перш за все це має бути українська школа, оскільки у країні функціонує Закон про мови, яким українську мову проголошено державною.

Ідея школи рідної мови не означає повної українізації. Школа рідної мови має будуватися за принципом створення рівних умов освіти для представників усіх націй. Тут вже набирає сили національно-структурний метод моделювання нової школи — кількість національних шкіл має відповідати національно-етнічному складові населення. Саме ця відповідність має стати головним критерієм, що сприятиме національно-соціальної стабільності в суспільстві. Не бюрократи чи чиновники, не громадська думка педагогів або учнів, а саме національно-структурна відповідність має бути детермінантою нової школи. Звідси випливає, що в Україні повинні бути різні національні школи, і цілком можливе збереження в українських середніх школах паралельних російських, єврейських, білоруських, молдавських, румунських, польських, болгарських, угорських, татарських, грецьких класів. Що стосується профтехучилищ, технікумів, вищих навчальних закладів, то вони мають бути українськими, але може існувати окремо й російський університет, російський, єврейський, польський чи болгарський педагогічні інститути.

Принцип рівності і соціальної справедливості має бути найважливішим і при вирішенні інших соціальних проблем нової школи. Не чиновник, не

якось більшість опитаних мають вирішувати, наприклад, питання про оплату навчання, що постало останнім часом. Дехто з соціологів намагається вивчити громадську думку, врахувати оцінку викладачів та студентів цієї проблеми. У Міністерстві освіти і науки України теж формується певний погляд на вирішення цього завдання. Але щоб справедливість запанувала, треба виходити з того, що освіта як засіб розвитку людини має бути доступною для всіх верств населення. Причому не тільки за оплатою, а й за формою навчання, як-от стаціонар, вечірня або заочна. Скасувати якусь форму навчання означає перекрити шляхи до культури значній кількості молоді, яка за певних обставин може обрати іншу, наприклад, вечірню або заочну (на думку більшості викладачів, менш ефективну) форму навчання.

Проблема *гуманізації впливає* з потреби духовного відродження, розвитку інтелектуального потенціалу народів України. Практика освітянського будівництва не обмежується гуманітаризацією навчального процесу. Ідея гуманізації інтерпретується як суттєвий аспект самого навчально-виховного процесу, особливо це стосується інженерно-технічної освіти. У Концептуальних засадах гуманітарної освіти в Україні (1996 р.) передбачено: урахування в змісті й обсязі державної освіти базових дисциплін та спецкурсів соціально-гуманітарного циклу для кожного рівня спеціалістів; подолання технократичних тенденцій у викладанні інженерно-технічних наук, вузькотехнічного мислення; органічний зв'язок викладання інженерно-технічних курсів з національною культурою, історією, традиціями народів України; науковий, світський характер вивчення соціально-гуманітарних дисциплін, незалежність викладання від політичних партій, інших громадських і релігійних організацій; демократизацію системи викладання соціально-гуманітарних наук, свободу вибору студентами форм занять та навчальних курсів тощо.

Соціологія ж має говорити переважно про гуманізацію освіти як соціального інституту, суспільного утворення, суспільного буття. Слід наголосити на реалізації стрижневого положення щодо справжньої свободи людини, що зафіксовано в Законі України "Про освіту". Метою освіти в ньому визначено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами.

Що ж до практичної реалізації реформування системи освіти на гуманітарних засадах, то, за даними соціологічних досліджень [27, с 147], цей процес відбувається нелегко. Іноді спостерігається вузьке, спрощене розуміння його сутності. В окремих вузах обмежуються розширенням того чи іншого виду гуманітарного знання.

Зрозуміло, що справа тут не тільки в обсязі та наборі навчальних дисциплін гуманітарного циклу. Головне у визначенні змісту й значенні всього навчання і виховання, щоб вони давали особистості змогу оволодіти системою якостей і вмінь для виконання соціальної ролі носія культури, духовності, творчо настроєного, активного суб'єкта соціальних відносин. При цьому важливе не стільки залучення до знань про людину, її психологію, людські взаємовідносини, моральні принципи і норми, скільки вироблення умінь та навичок гуманної взаємодії.

Отже, в соціології освіти вирізняються такі суттєві *тенденції* розвитку нової освітянської системи як засобу розвитку людини:

- оскільки сьогодні відбувається перегляд оцінок місця й ролі людини у світі і суспільство усвідомлює, що людське життя — найвища цінність, система освіти має стати адаптованою до освітніх, соціокультурних і духовних потреб особи;
- необхідність комплексного забезпечення всіх ділянок системи безперервної освіти з урахуванням розмаїття здібностей, талантів, потреб кожної людини, суспільних потреб і вимог у зв'язку з прискоренням темпів науково-технічного і суспільно-економічного прогресу;
- значне збільшення варіантів освітніх закладів, установ, систем (національна школа, навчальні заклади стаціонарного, заочного, міського, сільського, спеціального типів), що відображають специфічні, національні, регіональні та інші інтереси населення, увага до неформальної освіти і самоосвіти;
- принципово нові відносини між освітою і суспільною діяльністю, оперативне і ефективне задоволення потреб українського суспільства;
- демократизація суспільного життя, побудова української державності, що впливає на механізм функціонування системи освіти, управління нею, на забезпечення свобод і прав людини;
- подолання міжнародної ізоляції, входження у європейський та світовий освітянський простір;
- зростання ролі та значення загальнолюдських цінностей як критеріїв результативності освітянської діяльності;
- дедалі більша потреба підвищення престижу педагогічної праці, її якості й моральності.

Ці тенденції відображають складний і важкий шлях реформування системи освіти в Україні відповідно до рівня розвитку національної і світової культури, вимог демократичних перетворень в українському суспільстві. Соціологія освіти покликана забезпечити науковий супровід, соціологічний моніторинг процесу реформування, забезпечити інститути соціального управління освітою вивіреною науковою інформацією про стан, тенденції і проблеми в освітянському середовищі.

Резюме

1. Соціологія освіти — це галузь соціологічного знання, яка вивчає закономірності розвитку і функціонування освіти як соціального інституту та його взаємодії з суспільством.
2. Об'єктом дослідження соціології освіти є сфера освіти у сукупності індивідів, груп людей, спільнот, організацій та інститутів, залучених до соціальних відносин задля участі в процесі навчання.
3. Предметом соціології освіти є широке коло соціально-освітніх відносин, в які вступають соціальні суб'єкти у процесі навчання.
4. Соціологія освіти виконує в суспільстві певні соціальні функції — теоретико-пізнавальну, методологічну, прогностичну, гуманістичну, прикладну, світоглядну та інноваційну. У своїй сукупності і взаємодії вони визначають місце й роль цієї галузевої соціології в суспільстві.
5. Освіта розглядається соціологією як соціальний інститут, який реалізує функції: розвитку продуктивних сил суспільства (професійне навчання, підготовка і перепідготовка спеціалістів); відтворення і розвитку соціальної структури суспільства; соціалізації індивідів, впливу на духовне життя суспільства.
6. Пріоритетним напрямом досліджень у сфері освіти є соціологічний вимір стану, тенденцій і проблем реформування освіти в Україні, приведення її у відповідність з вимогами національної і світової культури, демократичними перетвореннями в українському суспільстві.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Астахова В. И. Высшая школа Украины. — Х., 1991.
2. Бестужев-Лада И. В. К школе XXI века. — М.: Просвещение, 1988.
3. Выпускник 80-х: Социологический очерк. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1990.
4. Высшая школа: Испытание рынком. — М.: Наука, 1993.

5. *Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття)*. — К., 1994.
6. *Кумбс Ф. Г.* Кризис образования в современном мире: системный анализ. — М.: Прогресс, 1970.
7. *Курс лекций по социологии образования: Учеб. пособие / Под общ. ред. В. И. Астаховой.* — Х.: Изд-во НУА, 2003.
8. *Леднев В. С.* Содержание образования: сущность, перспективы. — М.: Высш. шк., 1991.
9. *Лукашевич Н. П., Солодков В. Т.* Социология образования: Конспект лекций. — К.: МАУП, 1997.
10. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
11. *Миронов В. В.* Век образования. — М.: Наука, 1990.
12. *Народное образование в условиях перестройки: Социологические очерки.* — М.: Просвещение, 1990.
13. *Нечаев В. Я.* Социология образования. — М.: Изд-во МГУ, 1992.
14. *Панферова В. В.* Социология образования // Социально-полит. журн. — 1996. — №4.
15. *Развитие образования в Украине.* — К.: Основы, 1992.
16. *Руткевич М. И., Рубина Л. Я.* Общественные потребности, система образования, молодежь. — М.: Молодая гвардия, 1989.
17. *Саймон Дж.* Общество и образование. — М.: Прогресс, 1989.
18. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособ. / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача.* — Х.: Рубикон, 1996.
19. *Социология I* Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: Мысль, 1990.
20. *Социология. Основы общей теории / Под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева.* — М.: Аспект-Пресс, 1996.
21. *Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. / Заред. В. С. Пилипенка.* — К.: Каравела, 2003.
22. *Филиппов Ф. Р.* Социология образования. — М.: Наука, 1980.
23. *Филиппов Ф. Р.* Школа и социальное развитие общества. — М.: Педагогика, 1980.
24. *Чернецкий Ю. А.* Высшее образование в рыночной экономике. — М.: Наука, 1991.
25. *Шаповалов В. А.* Высшее образование в социокультурном контексте. — М.: Просвещение, 1996.
26. *Энциклопедический социологический словарь / Под общ. ред. Г. В. Осипова.* — М.: ИСПИ РАН, 1995.
27. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. — Х.: Константа, 1996.

Розділ 21. СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

 В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ визначати соціологію релігії як наукову соціологічну дисципліну;
- ✓ виявляти об'єкт і предмет дослідження соціології релігії;
- /розкривати основні методи дослідження та сутність основних категорій і понять соціології релігії;
- ✓ характеризувати основні періоди розвитку соціології релігії;
- ✓ розкривати структуру та функції релігії як соціального явища;

✓ визначати соціальне коріння виникнення релігії та сутність основних соціальних процесів у релігійній сфері.

21.1. Соціологія релігії як наука: об'єкт, предмет і методи дослідження

Соціологія релігії — це галузь соціологічного знання, що вивчає релігію як соціальний феномен у різноманітних його аспектах. За об'єктом дослідження, яким є власне релігія, ця галузева соціологічна теорія входить до структури релігієзнавства разом з філософією релігії, психологією релігії, історією релігії. Маючи спільний об'єкт дослідження, кожна з цих наук вирізняється специфікою свого предмета, своїм спектром предметного поля дослідження.

Предметне поле соціології релігії продовжує формуватись і представлене в науковій літературі різними підходами та позиціями дослідників. Так, Д. Угринович предметом вивчення соціології релігії вважає соціальні умови, що викликали до життя релігію, а також місце і роль релігії у функціонуванні та розвитку тієї чи іншої соціальної системи [33, с.15]. Зазначимо, що, охоплюючи основні елементи змісту предмета цієї науки, таке визначення залишає за рамками предмета соціальні закономірності розвитку та функціонування релігії, її соціальну структуру та взаємодію структурних елементів у контексті функціонування та розвитку суспільства як соціальної системи.

Недостатньо повними, на наш погляд, виглядають визначення, що обмежують предмет вивчення соціології релігії релігійністю або релігією та релігійністю [32, с.6; 9, с.368]. Хоча поняття "релігійність" має досить широкий зміст, характеризуючи свідомість та поведінку людей, які вірять у надприродне та поклоняються йому, орієнтація лише на нього звужує предмет дослідження.

Повніше та глибше розкриває зміст і предмет дисципліни "Соціологія релігії" І. Яблоков [36, с.28]. До предмета він відносить соціальну детермінованість релігії, соціальні закономірності її виникнення, розвитку та функціонування, соціальну структуру і взаємодію її елементів, місце та роль в соціальній системі, а також вплив релігії на інші елементи соціальної системи і специфіку зворотного впливу системи на релігію.

Наведене визначення достатньо точно виокремлює предмет соціології релігії, його структуру та зміст, що підтверджується, зокрема, порівнянням його з пізнішими визначеннями як у вітчизняних, так і в зарубіжних наукових виданнях із соціології [18, с.748-749]. З нього випливає таке: соціологія релігії — це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає генезис, соціальні функції, місце і роль релігії в суспільстві, її структуру. Релігія розглядається як соціальна підсистема в загальному соціальному контексті, досліджуються взаємозв'язки релігійних груп, спільностей, інститутів з іншими суспільними групами та інститутами. Предметом соціології релігії є також проблеми секуляризації і релігійності. Соціологічний аналіз релігії припускає з'ясування її соціальних, гносеологічних, психологічних коренів.

Соціолог А. Лимаренко, акцентуючи увагу на зв'язках релігії та культури, стверджує, що соціологія вивчає релігію як елемент соціальної системи [10, с.435]. Предметом дослідження є відносини релігії та її *соціальних функцій*, закономірності впливу суспільних відносин на релігію, її зворотний вплив на громадське життя, зв'язки між релігією та іншими елементами культури. Предметом *соціологічного аналізу* є *соціальна структура* релігії, зв'язки і відносини між окремими елементами релігії як цілісної системи, релігійна свідомість як фактор регуляції соціальної поведінки, окремі релігійні інститути, організації, спільності (наприклад, сектантська громада і т. ін.). Досліджуючи різні релігійні системи, соціологія прагне виявити загальні істотні властивості, що відрізняють релігію від моралі, мистецтва, інших форм суспільної свідомості.

Американський соціолог Н. Смельзер закликає дослідників, які вивчають соціологічні аспекти релігії, ставитися до неї як до соціального явища, відкинувши на якийсь час особисті релігійні вірування. Його наставлення "соціологу, що вивчає релігію" носять "предметний" характер.

Соціолог, за Н. Смелзером, "повинен ставитися до релігії як до соціального явища. Він намагається зрозуміти, як організовані всі релігійні групи (а не тільки та, до якої належить він сам). Його цікавлять норми і цінності релігійних груп, роль релігії в житті окремих віруючих і суспільства загалом. Він задається питанням, чому існують релігії, завдяки чому вони зберігаються з часом. Нарешті, йому важливо з'ясувати, яким чином належність до релігійних груп впливає на інші аспекти життя людей: їхні життєві позиції, сімейне життя і т. ін." [20, с.461].

Як бачимо, основну увагу соціологія релігії зосереджує на соціальному "вимірі" релігії, її впливі на соціальну поведінку. Певний інтерес становить позиція В. Лубовського, який підкреслює, що соціолог має справу з релігією як соціальним феноменом, а тому релігійну поведінку варто розглядати в контексті існуючих соціальних регуляторів, норм, вірувань, очікувань і уподобань людей [11, с.569].

Відносно визначення предмета дослідження існує досить широкий спектр поглядів — від якнайвужчих до якнайширших. Зближуючою їх позицією може слугувати, на нашу думку, визначення предмета релігії виходячи з предмета соціології загалом. Якщо погодитися з тим, що предметом соціології є соціальні відносини, то цілком логічним буде розуміти під предметом спеціальної соціологічної теорії — соціології релігії — специфічний вид соціальних відносин, пов'язаних з релігією як соціальним феноменом.

Отже, *предметом соціології релігії* є соціально-релігійні взаємовідносини, що виникають між людьми з приводу їхнього місця і ролі в соціальній підсистемі "релігія", структури і функції цих відносин, взаємодії з іншими соціальними відносинами. Подібна взаємодія відбувається у взаємозв'язках соціології релігії з іншими спеціальними соціологічними теоріями: соціологією особистості, соціологією культури, соціологією виховання, соціологією освіти, соціологією організацій, соціологією громадської думки, соціологією родини.

Як і будь-яка інша соціологічна дисципліна, соціологія релігії використовує в дослідженні цього соціального феномена сукупність соціологічних методів дослідження, що мають деякі особливості. Соціолог використовує для аналізу релігії *методи*, вироблені і застосовувані соціологією в дослідженні соціальних явищ узагалі: опитування і статистичний аналіз; спостереження та експеримент; порівняльний аналіз; аналіз письмових джерел, історичних документів.

Одним з найважливіших є метод *опитування*, що проводиться або у вигляді стандартизованого інтерв'ю, коли питання задає інтерв'юер, або

у формі письмового заповнення анкети респондентом. Респондентам задають питання про їхню релігійну належність, про те, як часто вони відвідують церкву, моляться, якою мірою знають віровчення, як ставляться до окремих його моментів, наприклад, чи вірять у життя після смерті, в існування диявола і т. ін., тобто питання, що дають змогу судити про характер і ступінь релігійності.

Ще одним методом емпіричних досліджень є *спостереження*. Воно може бути стандартизованим, коли соціолог має у своєму розпорядженні певну програму дослідження і по спеціальній процедурі фіксує виділені їм показники. Може також застосовуватися включене спостереження, коли дослідник живе чи працює в середовищі тих, кого вивчає. Цей метод використовувався, зокрема, останнім часом соціологами, які вивчали нові релігійні рухи. Беручи участь у житті групи, соціолог має можливість спостерігати поведінку людей у релігійному оточенні. При цьому спостереження може бути як прихованим, так і відкритим, якщо ті, кого спостерігають, довіряють новому члену групи. Цей метод має очевидні переваги, оскільки дає можливість виявити обставини, доступні тільки за умови участі в діях, що спостерігаються.

Метод *експериментування*, застосовуваний в інших областях соціологічного дослідження, у соціологічному вивченні релігії майже не застосовувався, оскільки релігія торкається глибоких, таємних почуттів особистості, що за етичних мотивів не повинні ставати об'єктом маніпулювання ні за якою метою. Однак бувають ситуації, коли за тих чи інших причин індивіди згодні брати участь в експерименті, і його проведення не стикається з етичними проблемами. Це може бути пов'язано, наприклад, з демонстрацією незвичайних особливостей (екстрасенс, цілитель, шаман) чи з експериментом із впровадження програм релігійного навчання з погляду ефективності пропонованих моделей.

Важливим інструментом соціологічного дослідження релігії є *аналіз письмових джерел, історичних документів*. Цей метод дослідження успішно використовувався при розробці типології релігійних організацій, дослідженні етапів еволюції релігії в історії суспільства, впливу протестантизму на розвиток капіталізму і т. ін.

Досить строгим методом аналізу змісту різного роду документів є *контент-аналіз* — виокремлення дослідником релігійних тем чи припущень, які не висловлюються чи не розглядаються у досліджуваних матеріалах. Це може бути, наприклад, аналіз текстів проповідей, характерних для якогось окремого проповідника чи релігійної організації, течії; аналіз популярної релігійної літератури і т. ін. Такий аналіз дає можливість "побачити"

реальну релігійну свідомість певної групи, що відрізняється від офіційного вчення (як повсякденна свідомість відрізняється від ідеологічних концепцій).

Таким чином, соціолог має у розпорядженні різноманітні взаємодоповнюючі методи, що дають йому змогу на емпіричному рівні досліджувати релігійну поведінку, накопичуючи необхідні дані для теоретичних узагальнень [3, с. 15—16]. Так, користуючись *порівняльним* методом, М. Вебер установив наявність очевидного зв'язку між протестантизмом і розвитком капіталістичних відносин. Він займався порівняльним вивченням іудаїзму, індійських і китайських релігій і розробив у цьому зв'язку цілу систему категорій: типи пророцтва, харизма, рутинізація і т. ін., які використовував як інструментарій своїх компаративних досліджень. Таким чином, М. Вебер може вважатись основоположником порівняльної соціології релігії.

Що стосується методів, за допомогою яких досліджує свій предмет соціологія релігії, то на сучасному етапі її розвитку все більш характерним стає методологічний плюралізм. Інакше кажучи, вона вправі і зобов'язана використовувати будь-які методи і прийоми, що виявляться найефективнішими в цій пізнавальній ситуації.

Крім розглянутих сутнісних ознак соціології релігії як наукової дисципліни варто виділити основні наукові категорії і поняття, що утворюють науковий апарат для дослідження релігії та описання їх результатів із соціологічних позицій.

До основних понять соціології релігії належать такі: *релігія, соціально-релігійні відносини, релігійна організація, релігійний соціальний інститут, релігійність, релігійна свідомість, релігійна віра, соціальні функції релігії, сакралізація, секуляризація, атеїзм, нетрадиційні релігії*.

Насамкінець відзначимо, що як поняття відбивають ті чи інші сторони соціального феномена релігії, так і сукупність цих понять у їхньому взаємозв'язку відбиває сутність релігії як соціальне явище, втілюючись в структурі навчального курсу "Соціологія релігії".

21.2. Виникнення і розвиток соціології релігії

Своїм виникненням соціологія релігії багато в чому зобов'язана тим процесам у європейському суспільстві, початок яких поклала епоха Прорісвітництва й антифеодальних буржуазних революцій. Це був час найглибшої кризи феодально-релігійної свідомості і піднесення буржуазно-демократичної ідеології, що вступили в люту боротьбу. Одним з

найважливіших джерел соціології релігії була соціально-філософська критика феодальних суспільних відносин і церкви як соціального інституту, особливо з боку французьких енциклопедистів XVIII ст. (К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро). Ця критика сприяла пробудженню інтересу до питань соціальної обумовленості релігії та її ролі у житті суспільства.

Одним з перших мислителів нового часу, який обґрунтував можливість розгляду релігії з позицій наукового мислення, був І. Кант (1724-1804). Заслуга І. Канта полягає в тому, що він відокремив питання існування Бога, душі, волі — питання теоретичного розуму — від питання практичного розуму: що ми повинні робити? Він спробував показати, що практичний розум, який розкриває, у чому полягає наш обов'язок, ширше розуму теоретичного і не залежить від нього. За І. Кантом, теоретично невідомі ідеї Бога і безсмертя душі мають практичну значущість, оскільки людина, хоча і є носієм загального розуму, одночасно є земною обмеженою істотою, яка потребує підтримки свого вибору на користь моральної поведінки. І. Кант сміливо поміняв місцями божественне і людське: ми не тому моральні, що віримо в Бога, а тому віримо в Бога, що моральні. Хоча ідея Бога практично реальна, це тільки ідея. Тому безглуздо говорити про обов'язки людини перед Богом, так само як і про релігійні принципи побудови держави. На думку І. Канта, держава повинна забезпечувати сумісність вільного прояву сваволі одного з волею кожного. Це можливо лише у правовій державі, де діє принцип поділу влади.

Перші кроки в пошуках наукового пояснення феномену релігії зробив фундатор соціології О. Конт (1798–1857). Відповідно до його вчення людський дух у своєму розвитку проходить три стадії: теологічну, метафізичну і позитивну. Позитивізм виступає з вимогою "чистого досвіду", тобто дослідження явищ без філософії і будь-якого оцінного знання. О. Конт ще не створює соціологію релігії як наукову дисципліну, але він підготовляє ґрунт для її виникнення переважно завдяки тому, що сприяє утвердженню такого підходу до релігії, який бачить у ній необхідний компонент суспільства — у його минулій історії та сучасному стані, що дає людям почуття ідентичності, і не тільки необхідний у їхньому індивідуальному існуванні, а й такий, що забезпечує їхню єдність у соціальному житті.

Ідея органічної єдності соціальної системи та її еволюційного прогресу була центральною в соціології Г. Спенсера (1820—1903). У своїй праці "Основні начала" Г. Спенсер стверджував: базою для примирення науки і релігії повинне послужити те, що "форми буття... абсолютно непізнавані

в їх сутності..." Він говорив, що сам розвиток науки *зіштовхує* вчених з нерозв'язаними таємницями і тим самим підводить до релігії. Таємниця, заявляв він, є "останнім кроком науки і першим кроком релігії". Наука, на його думку, пізнає тільки чуттєво сприймані явища і зупиняється на порозі сутності. "...Матерія, Рух і Сила — тільки символи невідомих реальностей" [29, с.373].

Пояснюючи роль релігії у "статичі" і "динаміці" суспільства, Г. Спенсер виділяє істотні соціальні *функції релігії*. На його думку, релігія: 1) підсилює сімейні зв'язки, інтегрує родину як соціальну групу за допомогою інституту похорону і культового шанування предків; 2) є основою управління поведінкою людей, легітимізуючи його традиційні форми; 3) обґрунтовує і підсилює національну єдність, що спочатку повинна мислитися як релігійна єдність; 4) виправдовує інститут власності, оскільки табулізація священних предметів і місць переноситься за аналогією на приватне володіння. Г. Спенсер бачить у релігії принцип соціальної безперервності, що гарантує відповідну ідентичність суспільства.

Ці ідеї свого часу розвинув передусім Е. Дюркгейм (1858-1917). Його по праву можна вважати одним з основоположників соціології релігії. Його основна праця в цій області "Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система в Австралії" побачила світ у 1912 р.

На думку Е. Дюркгейма, соціологія повинна вивчати релігію як "соціальний факт". Для визначення релігійного феномена він першорядного значення надає поділу всіх речей на "священні" і "світські". Відповідно до цього релігія визначається ним як пов'язана система вірувань і звичаїв, що належать до священних речей, тобто речей відділених, заборонних, це система таких вірувань і звичаїв, що поєднують в одну моральну громаду, ... що називається церквою, усіх тих, хто визнає ці вірування і звичаї [35, с.44]. Е. Дюркгейм вважав релігію соціальним феноменом. Загальні вірування, ціннісні і практичні життєві орієнтації він розглядав як основу суспільного організму, що дає йому змогу функціонувати у вигляді певної цілісності. Саме тому Е. Дюркгейм думав, що призначення релігії такою же мірою, як і моралі, права, полягає в тому, щоб забезпечити деяку соціальну рівновагу, яка постійно порушується різними суспільними імпульсами і зрушеннями. Якщо релігія не може забезпечити такого балансу, вона, на думку Е. Дюркгейма, негайно замінюється іншими релігійними утвореннями.

Е. Дюркгейм виокремлював дві основні функції релігії: консолідуючу, тобто таку, що підтримує соціальну згуртованість; стимулюючу, оскільки вона породжує ідеали, що забезпечують соціальну динаміку.

На становлення соціології релігії істотно вплинула матеріалістична тенденція у філософії релігії, яскравим представником якої був німецький філософ Л. Фейербах (1804—1872). У своїх фундаментальних працях "Сутність християнства", "Походження релігії" він намагався показати, що людина — це початок, середина і кінець усякої релігії. Сутністю релігії є людське серце, від розуму воно відрізняється тим, що прагне вірити і любити. Бог — це досконала і могутня людина. Релігія — усього лише сон людського духу. Л. Фейербах знаходить "корінь релігії" насамперед у почутті залежності від природи. Поступово людина стає істотою політичною, і основним об'єктом почуття залежності виявляються вже не природні, а суспільні сили.

Ідеї Л. Фейербаха знайшли продовження та розвиток у діалектичному матеріалізмі К. Маркса (1818-1883) і Ф. Енгельса (1820-1895). Розглядаючи сутність релігійної свідомості, вони вважали, що ця свідомість є ілюзорним подвоєнням світу, тобто визнанням поряд з реальним, природним і соціальним буттям іншого, потойбічного світу, у якому, згідно з усіма світовими релігіями, знаходять чи знайдуть своє ідеальне вирішення всі протиріччя земного буття, що непокоять людський дух. Інший світ релігії — це, на думку К. Маркса, земна основа, що "відокремлює себе від самої себе і переносить себе в хмари, як деяке самостійне царство..." [16, с.265]. Ф. Енгельс відзначав, що релігія є фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, що протиставлені їм у їхньому повсякденному житті, причому таким відображенням, у якому земні сили набувають форму неземних.

К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали основні принципи соціально-філософського аналізу релігії. Одна з відмітних рис їхньої концепції релігії полягає в тому, що релігія як соціальне явище має історичну природу. К. Маркс розглядав релігію як соціальний феномен: релігія входить в систему суспільних відносин, породжується ними (насамперед економічними, що виступають як базис, який визначає цілу сукупність похідних, "надбудовних" утворень, таких як політика, право, мистецтво, мораль, філософія і релігія). Розуміння релігії як соціального феномена означало також, що релігія розглядалася як важливий соціальний фактор, що виконує в житті суспільства цілком реальні функції і задовольняє певні інтереси і потреби. Цей фактор зовнішнім і примусовим чином впливає на людей, як будь-який інший соціальний інститут. Тим самим К. Маркс сприяв розвитку функціонального підходу до вивчення релігії.

Центральну роль у вченні К. Маркса відігравала теза про компенсаторну функцію релігії. Релігія — це "серце безсердечного світу": страждання в цьому світі не даремні, вони будуть винагороджені в майбутньому житті, праведники знайдуть "Царство Боже".

Багато в чому був не згоден з К. Марксом німецький учений М. Вебер (1864–1920). Хоча він і визнавав, що релігія може діяти як консервативна сила і часто є перепоною на шляху соціального розвитку, водночас учений вважав, що вона здатна діяти як один із факторів соціальної динаміки. М. Вебер виходив з того, що найважливіші фактори соціальної зміни кореняться в культурних системах, до яких належить релігія. Цей вчений найбільше, ніж будь-хто інший із соціологів, показав значення великих релігійних рухів як для диференціації основних типів суспільства, так і для створення (через інституціоналізацію цінностей, що беруть у них початок як важливий стимул до певних видів змін, у тому числі в економіці). М. Вебер показав, наскільки духовні цінності можуть бути могутньою силою, що впливає на соціальні зміни. Він описав, як віра спонукувала кальвіністів до життя, сповненого праці й ощадливості; обидві ці якості сприяли розвитку сучасного капіталізму. Стаття "Протестантська етика і дух капіталізму", у якій М. Вебер уперше припустив цей взаємозв'язок, була лише першою його працею про релігію. Надалі він здійснив великі порівняльні дослідження конфуціанства, даосизму, індуїзму, буддизму, іудаїзму. У них М. Вебер виявляв взаємозв'язки соціальної організації та релігійних цінностей.

В. Гараджа, оцінюючи загалом праці Е. Дюркгейма і М. Вебера, підкреслює, що вони виявилися у повному розумінні слова основними в області соціології релігії [3, с.28–29]. Наступний розвиток ішов по шляху намічених їм родоначальниками підходів: релігія і стабільність суспільства (тема Е. Дюркгейма); релігія і соціальна зміна (тема М. Вебера). Істотним доповненням до цих двох підходів були праці Б. Малиновського (1884–1942), у яких одержав розвиток функціональний аналіз релігії і магії, що допомагають людині виходити, здавалося б, з безнадійних ситуацій. Тема Б. Малиновського — релігія і подолання криз [36].

У сучасній західній соціології виокремлені два основних напрями дослідження проблем релігії: *функціональна теорія релігії* і *теорія конфліктів*.

Функціоналісти прагнуть з'ясувати, яким соціальним цілям служить релігія; прихильники *теорії конфлікту* аналізують, яким способом релігія усталює класову систему, руйнує її чи одночасно сприяє тому й іншому.

Представник функціоналістів Б. Малиновський досліджував функції релігії, порівнюючи її з чаклунством. Він дійшов висновку, що люди використовують чаклунство (тобто намагаються управляти надприродними силами), коли не можуть цілком підкорити собі обставини, від них незалежні; вони сподіваються, що чаклунство допомогатимемо їм уникати нещасливих випадків і передбачати майбутнє. Як думав Б. Малиновський, релігія виникає з нашої здатності любити і піклуватися про інших, з усвідомлення неминучості

смерті. У багатьох релігіях передбачається деяке загробне життя чи безсмертя відродження. Християни попадають у рай чи пекло; буддисти перетілюються. Ритуали, пов'язані з цими віруваннями (наприклад, "поминальне сидіння" у євреїв чи ірландські поминки перед похованням померлого), слугують втішанням для живих, зменшують їхній страх перед смертю.

Значення релігії полягає в тому, що вона не тільки дає розраду перед обличчям смерті, а й вносить певний сенс в інші аспекти людського життя. Вона допомагає знайти відповідь на питання: "Чому це відбулося саме зі мною?", якимось послаблює ситуації, що могли б здаватися несправедливими.

Позицій функціоналізму в дослідженні релігії дотримувався також З. Фрейд (1856–1939). Релігія, на його думку, захищає людей від страху безпорадності, випробуваного в дитинстві. Як дитина знаходить захист від цього страху у батьків, так і дорослі прагнуть знайти його в люблячого всемогутнього Бога. За Фрейдом, релігійні поняття, що мають свої корені у психіці людини, не можна вважати вірними у прямому розумінні. Він вважав, що релігійні поняття — це соціальні ілюзії. Ці ілюзії були б відкинуті, якби люди усвідомили, що вони засновані на психологічних потребах, які суперечать матеріальній природі.

Типовим для представників функціональної школи (до неї належали також Т. Діа, Л. Шнайдер, Дж. Йінгер) було ідеалістичне зведення соціальної структури суспільства до взаємодії людей у межах певних інстинктів, що регулюють поведінку людей за допомогою встановлених норм поведінки. Релігія, на їхню думку, створює систему вірувань, норм і цінностей, що об'єднують членів суспільства, забезпечують його цілісність і єдність. Як і Е. Дюркгейм, функціоналісти вважають релігію найважливішим фактором, що інтегрує суспільство.

Одна з головних ідей прихильників теорії конфліктів полягає в тому, що релігія зміцнює становище панівних груп суспільства, що пригнічують менш впливові групи. Це здійснюється за допомогою вірувань, що пропонують нижчим класам надію на краще життя в іншому світі. У такий спосіб відволікається їхня увага від проблем цього світу.

Найпоследовнішими прихильниками теорії конфліктів є дослідники-матеріалісти, які вважають релігію знаряддям класового панування. На їхню думку, релігія носить ілюзорний, міфічний характер, маскує не тільки страх і тривоги, а й несправедливість експлуатації при класовій системі. Матеріалісти вважають, що клас капіталістів підтримує міф про порятунок душі, вселяючи повагу до сильних світу цього і смиренність, щоб відвернути увагу робітників від боротьби проти економічної та політичної системи, яка спричинює їхні страждання.

З кінця 60-х років ХХ ст. до двох розглянутих теорій додався *феноменологічний напрям* у соціології релігії, що незабаром став провідним [21, с.294].

Серед представників цього напрямку виділяють насамперед американського соціолога П. Бергера і західнонімецького вченого Н. Лукмана. Намагаючись обпертися на деякі філософські положення Е. Гуссерля, вони розглядають суспільство і соціальні інститути як продукти інтерсуб'єктивної свідомості людей. Ними постулюють плюралізм "соціальних реальностей", причому основою оголошується "реальність повсякденного життя", над якою надбудовуються системи "символічних універсумів" у вигляді науки, мистецтва, релігії, філософії. Крім того, широко використовується принцип "інтенціональності" свідомості, тобто її спрямованості на певний предмет, що дає змогу відійти від питання про реальність чи ілюзорність предмета релігійної віри.

У західній соціології релігії виокремлюється також емпіричний напрям (Г. Ле Бра, Д. Фітчер та ін.) [22, с.433–435], у рамках якого ведуться численні емпіричні дослідження релігійності населення. У сучасній західній соціології чільне місце посідають також дослідження представників релігійних організацій (І. Вах, Г. Меншинг та ін.). Західна соціологія, ґрутуючись на ідеалістичній і антидіалектичній світоглядній установках, не завжди ґрунтується на позиціях наукового пояснення релігії.

Розвиток вітчизняної соціології релігії пов'язаний з виокремленням її в окрему спеціальну соціологічну теорію. Значимо, що цей розвиток тривалий час стримувався домінуванням у суспільних науках атеїстичних поглядів на релігію, запереченням її з класових позицій. Водночас ще у 20-30-х роках ХХ ст. почали активізуватися дослідження із соціології релігії у зв'язку з розвитком конкретних досліджень релігійних і антирелігійних установок різних соціальних груп населення.

Особливо широко конкретно-соціологічні дослідження у галузі релігії велися в 60-х роках ХХ ст. (Р. Балтанов, А. Клибанов, А. Лебедев та ін.). В цей період були опубліковані перші праці, присвячені теоретичним проблемам соціології релігії (Ю. Левада, М. Ленсу, Є. Прокошина, А. Сухов, Д. Угринович, І. Яблоков та ін.). Значно розширилася проблематика дослідження, склалися основні напрями: розробка поняття апарату соціології релігії, методів конкретних соціологічних досліджень; місце і роль релігії в різних етнічних, територіальних спільнотах, професійних і демографічних групах; процеси секуляризації в соціалістичних країнах; зміни в релігійній свідомості, культурі і релігійних організаціях; соціологічні проблеми атеїстичного виховання та ін.

21.3. Релігія як соціальний феномен: структура, функції, класифікація

Відповіді на запитання "Що таке релігія?" соціолог, на думку М. Вебера, може лише після того, як вивчить цей феномен. М. Вебер не знімає проблему визначення релігії, а просто вказує, що соціологічне визначення релігії повинне ґрунтуватися на емпіричних даних. Соціолог повинен мати у своєму розпорядженні чітке визначення релігії, з яким він міг би працювати, тобто вирізнити релігію з безлічі інших явищ, визначити об'єкт дослідження.

Під *релігією* ми розуміємо комплекс вірувань і практичних дій, за допомогою яких люди спілкуються або намагаються спілкуватися з реальністю, що лежать за межами повсякденного досвіду. Сюди можна зарахувати всі ті явища, що від інших (етичних, естетичних, політичних та їм подібних) відрізняються саме як релігійні, тобто все те, у чому людина виражає свою віру в надлюдську силу, і що вона робить, щоб підтримати свій зв'язок з нею (див. рис.21.1).

РЕЛІГІЯ (структурні елементи)

СИСТЕМА ДОГМАТІВ —
офіційні церковні
документи, богословська
література, міфи, легенди

КУЛЬТ —
сукупність релігійно-
магічних дій у відповідності
з канонами релігії

СПЕЦИФІЧНІ ЕМОЦІЙНІ
ПЕРЕЖИВАННЯ —
пов'язані з віруваннями
та культом

НОРМИ МОРАЛІ -
освячені в системі догматів
даної релігії

ЦЕРКВА -
суспільний інститут, що
об'єднує людей на релігій-
ному та більш широкому
ґрунті

Рис.21.1. Структурні елементи релігії як соціального феномена

Частина IV. Галузеві соціологічні теорії

Ми не можемо визначити релігію за допомогою формально-логічної дефініції через вказівку роду і видової відмінності. У найзагальнішій формі визначення можна подати так: релігія — це сфера духовного життя суспільства, групи, індивіда, спосіб практично-духовного освоєння світу й галузь духовного виробництва. Як така вона являє собою: 1) проявів сутності суспільства; 2) з необхідністю виникаючий у процесі становлення людини і суспільства аспект їхньої життєдіяльності; 3) спосіб існування і подолання людського самовідчуження; 4) відображення дійсності; 5) суспільну підсистему; 6) феномен культури.

Варто також урахувати фактори, що детермінують релігію. І тут важливо відповісти на запитання: "Під впливом яких факторів релігія виникає, існує і відтворюється?" Можна виокремити соціумні, соціокультурні, антропологічні, психологічні, гносеологічні детермінанти, їх зазвичай метафорично називають "коренями релігії".

У вітчизняній соціологічній літературі склався загальний підхід до розуміння сутності і ролі сукупності причин виникнення релігії, що одержав теоретичне оформлення у вченні про соціальну сутність і природу релігії. Цей підхід є основою соціологічної теорії релігії. У ній вирізняють *соціальні, гносеологічні і психологічні корені релігії*, причому *соціальні корені* є визначальними [23]. Вони являють собою систему соціальних відносин, що детермінують виникнення, функціонування і відтворення релігії.

Від соціальних коренів релігії, як справедливо відзначають соціологи, варто відрізнити її *історичні корені*, під якими мається на увазі історична обумовленість сучасної релігії її попереднім розвитком. Що стосується її *гносеологічних коренів*, то вони пов'язані з формуванням у свідомості людини релігійних уявлень під час її пізнавальної діяльності. *Суть* цих уявлень полягає в абсолютизації суб'єктивного боку процесу пізнання, мінливого відображення реальності. Формування релігійної свідомості пов'язано з людською психікою, оскільки релігійні відправлення завжди супроводжуються сильними емоційними настроями. У цьому зв'язку виокремлюють *психологічні корені релігії*.

Розуміння обумовленості сутності релігії сукупністю причин її виникнення (детермінант) дає змогу чіткіше визначити *структуру релігії*. Один з можливих варіантів структуризації релігії запропонував Д. Маркович [12, с.401]. Структуру релігії, за Д. Марковичем, утворюють п'ять *елементів*. Перший являє собою саму *ідею* надприродної істоти. Другий елемент полягає в почутті *поваги і страху*, що релігійна людина відчуває перед надприродною істотою. Третім елементом є релігійні *символи*, що представляють надприродну істоту (оскільки вона не піддається безпосередньому

спогляданню) і за допомогою яких релігійна людина встановлює з цією істотою контакт. Четвертий елемент — *ритуал*, тобто особливі дії релігійного характеру (молитви, жертвоприношення і т. ін.), за допомогою яких релігійна людина звертається до божества. П'ятий елемент складають *релігійні організації і служителі*, які сприяють здійсненню комунікації релігійної людини з надприродною істотою.

У процесі розвитку соціології релігії та інших релігієзнавчих наук виникла ще одна п'ятиелементна структура релігії, що охоплює такі елементи: доктрину, міф, етичні цінності, ритуали та інші форми культової практики, а також різні форми поширення релігії. Певний інтерес становить схема структурування релігії, запропонована Джонстоуном [3, с.63-66]. Вона складається з певної кількості основних елементів, що допомагають зрозуміти, чи є релігією система вірувань.

По-перше, релігія припускає наявність *групи віруючих*, хоча і може бути пов'язана з глибоко особистим переживанням. Соціологів цікавлять релігійні групи і те, чим вони відрізняються від інших груп у суспільстві. Дослідження релігії спирається на вивчення певних спільностей, наприклад католиків, протестантів, іудаїстів чи таких організацій, як секти.

По-друге, релігія асоціюється з поняттями, що вважаються *священними*.

Вона проводить розподіл між предметами повсякденного життя і незвичайними явищами — чудесами. Ці явища стають священними тому, що вважаються пов'язаними з чимось надприродним — з якоюсь силою чи істотою, можливості якої необмежені законами природи. У різних релігіях існують свої священні предмети і події.

По-третє, релігія має певну сукупність вірувань — *віросповідання*. Ці вірування пояснюють людську натуру, що оточує природу, і надприродні сили, що вважаються священними.

По-четверте, релігія припускає особливу сукупність дій чи ритуалів. *Ритуали* — зразки поведінки стосовно священних і надприродних сил (наприклад, проходячи повз церкву, католик хреститься або вимовляє молитву).

У сучасній вітчизняній соціологічній літературі відзначається тенденція при структуризації релігії не обмежуватися гносеологічним і психологічним боками релігії, а включати у структуру і організаційні елементи. Так, наприкінці 80-х років ХХ ст. у структурі релігії, як правило, виокремлювали три основних елементи — релігійну свідомість, релігійний культ і релігійні організації [9].

Релігійна свідомість являє собою перекручене, фантастичне відображення людьми панівних над ними природних і суспільних сил; при цьому

"земні сили набирають форму неземних" [12, с.403]. Основною ознакою релігійної свідомості є віра в реальність надприродного.

Релігійний культ — це система символічних дій, за допомогою яких віруючі прагнуть впливати на надприродне.

Для об'єднання віруючих існують *релігійні організації* (церква, секта і т. ін.) і особлива група людей — *духівництво*, функціями якого є керівництво релігійними культовими діями. Деякі автори поряд з релігійною свідомістю і релігійною організацією розглядають як третій елемент *релігійну діяльність* [23].

У результаті пошуку у вітчизняній соціології релігії викристалізувалися такі *структурні елементи*: 1) релігійна свідомість; 2) релігійна діяльність; 3) релігійні відносини; 4) релігійні інститути і організації.

Заслугове на підтримку думка соціологів, що коли об'єктом вивчення є релігія як соціальна підсистема, зазначені елементи можна вважати максимальною межею її членування. При диференційованому розгляді кожного елемента виявляється його певний ступінь складності. Структурно-функціональний аналіз у такому разі стає засобом вивчення структури і функцій виділених елементів.

У вітчизняній літературі склалися два *підходи до розуміння функцій* релігії. Перший з них полягає в тому, що дослідники намагаються визначити, виокремити "специфічно релігійну" функцію — функцію "фіктивного регулювання", пов'язану з помилковим тлумаченням й ілюзорним заповненням дійсності. Переконливіше виглядає *другий підхід*, суть якого полягає не в "специфічних для релігії" функціях, а у специфічності виконання релігією тих чи інших соціальних функцій, зумовлених потребами суспільства, соціальних груп та індивідів.

Світоглядна функція. Релігія містить у собі певне світорозуміння (пояснення світу, місця людини в ньому, природи людини і т. ін.), світовідчуття (емоційне відображення зовнішнього світу і самовідчуття людини), оцінку світу, світосприймання. Релігійний світогляд реалізується у поведінці і взаємовідносинах віруючих, у структурі релігійних організацій.

Створення картини світу — одна з головних складових світоглядної функції, що, однак, не вичерпує цю функцію повністю. Але не менш важливо, щоб завдяки цій картині людина зуміла знайти сенс свого життя. Саме тому світоглядну функцію релігії ще називають *сенсопокладаючою* чи *функцією значення*.

Компенсаторна функція. Релігія виконує соціальну функцію компенсатора, що реалізується в релігійному заповненні дійсності, а також

у релігійній розраді. У релігії відбувається уявне зняття протиріч: реальне гноблення переборюється "волею в душі", соціальна нерівність перетворюється в рівність у гріховності, у стражданні; роз'єднаність замінюється братерством "у Христі", у громаді; фактичне безсилля людини компенсується всесиллям Бога, смертний виявляється безсмертним; узагалі світ зла і несправедливості замінюється "Царством Божим" ("Царством небесним").

Комунікативна функція. "Богоспількування" вважається вищим видом спілкування, а спілкування з "ближніми" — другорядним. Спілкування відбувається насамперед у культовій діяльності. Богослужіння у храмі, молитовному будинку, участь у таїнствах, суспільна молитва розглядаються як головний засіб спілкування і єднання віруючих з Богом і один з одним. Позакультова діяльність і взаємовідносини також забезпечують спілкування віруючих.

У процесі спілкування віруючих виробляються певні правила і норми поведінки, що служать соціальними регуляторами. Це регулювання складає зміст ще однієї функції релігії — регулятивної.

Регулятивна функція. Релігійні ідеї, цінності, установки, стереотипи, культова діяльність і релігійні організації є регуляторами поведінки людей. Як нормативна система і як основа суспільно санкціонованих способів поведінки релігія переважно упорядковує думки, устремління і дії людей.

Легітимізуюча функція. Релігія як один з важливих соціальних інститутів суспільства бере на себе і частину такої важливої соціальної функції суспільства, як узаконювання певних норм і правил поведінки, що підтримували б стабільний порядок у суспільстві, обґрунтовували й узаконювали б ціннісно-правову складову цього порядку.

Ідеологічна функція. Релігія в суспільстві, як відомо, може відбивати точку зору певних груп, прошарків, класів, при певних обставинах може претендувати на роль єдиновірної і протиставлятися іншим віруванням і релігіям, а тим самим протистояти системі релігійних поглядів інших прошарків і класів. У цьому разі релігія починає відстоювати класові чи групові інтереси, виконуючи тим самим ідеологічну функцію. Зі збереженням і забезпеченням стабільності суспільства безпосередньо пов'язана ще одна функція релігії — інтегративна.

Інтегративна функція. Релігія може бути фактором інтеграції суспільства, групи. Підсумовуючи поведінку і діяльність індивідів, поєднуючи їх думки, почуття, прагнення, спрямовуючи зусилля соціальних груп та інститутів, релігія сприяє стабільності цього суспільства.

Однією з пріоритетних проблем сучасної релігії є проблема її класифікації. Початок класифікації релігії в соціології варто пов'язувати з працями М. Вебера, де релігії вирізняються залежно від їх підходу до питання порятунку душі. М. Вебер проаналізував різні погляди на порятунок душі, звернувши особливу увагу на специфіку розуміння таких питань: Чи вимагає порятунок душі пасивного споглядання (містицизму) або активного управління своєю волею (аскетизму)? Чи відбувається порятунок душі в цьому чи будь-якому іншому світі (у внутрішньому світі людини чи поза цим світом, у Царстві небесному)?

Еволюційний підхід до релігії як соціального інституту знайшов втілення у класифікації світових релігій американського вченого Р. Белла [12, с.406]. Ця класифікація, охоплюючи всі історичні форми релігії, виокремлює *п'ять рівнів її розвитку*. *Примітивні релігії* — тотемізм, анімізм, табу, землеробський культ, фетишизм і магія. *Архаїчні релігії* — виникають шаманізм, ранні та пізні національні релігії (релігія Стародавньої Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство). *Історичні релігії* — відбувається ускладнення релігійних форм, домінують християнство, буддизм, іслам. *Ранні сучасні релігії* — конфесіоналізовані (чітко зорієнтовані, віддані певній конфесії) релігії. *Сучасні релігії* — модернізовані релігії, неорелігії (сатанізм, неохристиянські секти — мормони, свідки Єгови; неосхідні культи — рух Харе Крішна, дзен(чань)-буддизм; науково-релігійні об'єднання — церква сайєнтології, вчення Реріхів, медитаційні об'єднання) та модифіковані варіанти традиційних релігій.

Як бачимо, в основу класифікації тут покладено ступінь диференціації. Релігійні комплекси, що виникають на кожному з етапів, мають схожі *характеристики*, які Р. Белла вивчає і класифікує за такими категоріям: система символів, релігійні дії, релігійні організації та соціальні наслідки.

Досить поширений підхід, при якому за основу класифікації беруть структурні елементи релігії і виходячи з цього виокремлюють такі *типи релігій*: догматичний, емоційно-етичний, ритуальний і традиціоналістичний. До *догматичного* типу належать такі релігії, в яких детально розроблене і розвинуте віровчення, а від віруючого вимагаються вивчення і засвоєння цього вчення (таке, наприклад, католицизм). До *емоційно-етичного* типу належать релігії, в яких особлива увага приділяється моральному вихованню віруючого і здійсненню віруючим моральних діянь (така, наприклад, буддистська релігія). До *ритуального* типу належать релігії, в яких особливу роль грає виконання релігійних обрядів, до *традиціоналістичного* — релігії, в яких істотне значення має спосіб здійснення

релігійних обрядів, причому останні охоплюють велику кількість елементів стародавніх народних вірувань і звичаїв.

Значимо, що розглянуті класифікації не вичерпують усіх існуючих варіантів, а їх рівні можуть одночасно існувати у різних комбінаціях. Релігія як соціальна підсистема суспільства розвивається разом з ним, а процеси, що відбуваються в ній, впливають на інші соціальні процеси. Найвагоміші в релігійній сфері — це процеси сакралізації та секуляризації. *Сакралізація* — це широке залучення до сфери релігійного впливу на функціонування різних соціальних інститутів, на відносини і форми суспільної та індивідуальної свідомості. *Секуляризація* — це процес послаблення впливу релігії як засобу мислення та життя і одночасно послаблення впливу церкви як суспільно-політичної сили.

При виникненні відповідних соціальних умов процес сакралізації може перейти в процес ресакралізації, як це відбувається в сучасній Україні. Під *ресакралізацією* розуміють складний і бурхливий процес релігійного відродження духовної культури на тлі продовження дії об'єктивних і суб'єктивних факторів оновлення секуляризаційної культури.

У сформованій в Україні релігійній ситуації, що характеризується протистоянням різних релігійних конфесій, завданням соціології є уважне, зважене, неупереджене дослідження з наукових позицій коренів і причин виникнення міжрелігійних конфліктів, відстеження за допомогою соціологічного моніторингу рівня соціальної напруженості на ґрунті релігійних вірувань, проведення на цій основі широкої просвітницької роботи серед населення і вироблення практичних рекомендацій для владних структур щодо досягнення миру і злагоди серед громадян країни з різними відносинами до релігії загалом та її окремих напрямів.

Резюме

1. Соціологія релігії — галузева соціологічна теорія, що вивчає релігію як соціальний феномен у різноманітних його проявах, визначивши тим самим її за об'єкт дослідження. Предметом соціології релігії є соціально-релігійні відносини і взаємозв'язки, що виникають між людьми на підставі їхнього місця та ролі в соціальній підсистемі "релігія", структури та функцій цих зв'язків, взаємодії з іншими соціальними відносинами.
2. У дослідженнях з проблем релігії соціологія використовує методи опитування, спостереження та експерименту, статистичного та порівняльного аналізу, аналізу документальних та історичних джерел.

3. Перші кроки у становленні соціології релігії пов'язують з працями О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, а також з подальшим її розвитком К. Марксом, Ф. Енгельсом, М. Вебером, Б.Малиновським, Т. Діа, Л. Шнейдером, Дж. Зінгером. Суттєвий внесок у сучасну західну соціологію релігії зробили П. Бергер, Н. Лукман, Е. Гусерль, Г. Ле Бра, Д. Фітцер, І. Вах, Г. Меншинч та ін. Проблеми релігії досліджували й вітчизняні соціологи: Р. Балтанов, А. Клібанов, А. Лебедев, Ю. Левада, М. Ленсу, Є. Прокошина, А. Сухов, Д. Угринович, І. Яблоков та ін.
4. Релігія як соціальний феномен має свою структуру (релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні відносини, релігійні інститути та організації) і функції (світоспоглядальна, компенсаційна, комунікативна, регулятивна, легітимізуюча, ідеологічна та інтегративна).
5. Основні соціальні процеси в релігійній сфері (сакралізація та секуляризація) взаємодіють з іншими соціальними процесами і залежно від наявності відповідних соціальних умов та під впливом соціальних чинників сприяють підвищенню чи зменшенню соціальної ролі релігії у функціонуванні конкретного суспільства.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1993.
2. Вебер М. Наука как призвание и профессия // М. Вебер. Избр. произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990.
3. Гараджа В. И. Социология религии. — М.: Наука, 1996.
4. Гіденс Е. Соціологія. — К.: Основи, 1999.
5. Дюркгейм Э. Курс социальной науки // Э. Дюркгейм. Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
6. Єршєв А. О. Досвід соціологічних досліджень релігійності. — К.: Наук. думка, 1967.
7. Єршєв А. А., Лукашевич Н. П. Социология религии. — К.: МАУП, 1999.
8. Классики мирового религиоведения. — М.: Канон, 1996.
9. Краткий социологический словарь / Под. общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. — М.: Политиздат, 1983.
10. Лимаренко А. П. Социология религии // Социол. словарь / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. — 2-е изд. — Минск: Университетское, 1991.
11. Лубовський В. Д. Соціологія релігії // Соціологія: Короткий енцикл. словик / За заг. ред. В. І. Воловича. — К.: УЦДК, 1998.

12. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
13. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Социология. — К.: МАУП, 2002.
14. Маркович Д. Общая социология: Пер. с серб.-хорв. — Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1993.
15. Маркс К. К критике гегелевской философии права: Введение // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. — Т. 1.
16. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. — Т. 42.
17. Радугина А. Введение в религиоведение: Курс лекций. — М.: Логос, 1996.
18. Руткевич Е. Д. Социология религии // Энциклопедический социол. слов. / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
19. Самыгин С. И., Нечипуренко В. Н., Полонская И. Н. Религиоведение: социология и психология религии. — Ростов н/Д: Феникс, 1996.
20. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994.
21. Современная западная социология: Словарь. — М.: Политиздат, 1990.
22. Социологический словарь I Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. — Минск: Университетское, 1991.
23. Социология I Г. В. Осипов и др. — М.: Наука, 1990.
24. Соціологія: Підручник /За ред. В. Г. Городяненка. — К.: Академія, 2002.
25. Соціологія: Короткий енциклопедичний слов. / За заг. ред. В. І. Воловича. — К.: УЦДК, 1998.
26. Соціологія: Загальний курс: Навч. посіб. /Піча В. М. —К.: Каравела, 2000.
27. Социология: Учебник /Отв. ред. П. Д. Павленок. — М.: Маркетинг, 2002.
28. Социология: Энцикл. / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. — Минск: Книжный Дом, 2003.
29. Спенсер Г. Основные начала. — СПб., 1886.
30. Спенсер Г. Сочинения. — СПб., 1899. — Т. 5. — Ч. 1. Основания этики.
31. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. / За ред. В. С. Пилипенка. — К.: Каравела, 2003.
32. Сухов А. Д. Религия как общественный феномен: Философские проблемы исследования. — М.: Наука, 1973.
33. Угринович Д. М. Психология религии. — М.: Мысль, 1969.
34. Щёкин Г. В. Социальная философия истории (теория социального развития). — К.: МАУП, 1996.
35. Щёкин Г. В. Религии мира. — К.: МАУП, 1995.
36. Яблоков И. Н. Социология религии. — М.: Мысль, 1979.
37. Malinowski B. A Scientific Theory of culture and other essay. — N.Y., 1969.

МЕТОДОЛОГІЯ І ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Будь-яке соціологічне дослідження за своєю формою, організаційною структурою та характером дослідницьких завдань значною мірою відрізняється від традиційної теоретичної дослідницької діяльності. Включаючи елементи теоретичного знання, які необхідні для попереднього аналізу соціального об'єкта, що вивчається, та узагальнення отриманих результатів, емпіричне соціологічне дослідження потребує від соціолога відповідних умінь вирішувати багато методологічних, методичних, організаційних і технічних проблем, а також передбачає професійне володіння специфічними дослідницькими навичками, процедурами й технологіями отримання первинної соціологічної інформації (наприклад, при проведенні спостереження, опитування, інтерв'ю тощо), математичними та статистичними методами її опрацювання та аналізу. Нині навіть усередині самої соціологічної дослідницької діяльності відбувається відповідна диференціація виконавських функцій серед дослідників (методологи, методисти, математики тощо), що зумовлюється складністю й унікальністю різноманітних етапів організації та проведення соціологічного дослідження.

Усе це свідчить про те, що підготовка соціологічного дослідження — досить складний процес, насичений різними видами робіт, науковими процедурами й операціями. Тому його організаторам необхідно заздалегідь потурбуватись про надійність теоретичної основи дослідження, продумати його загальну логіку, розробити відповідні методичні документи щодо збирання первинної соціологічної інформації, сформувати дослідницьку групу з людей, що знаються на практичних питаннях досліджуваної проблеми та мають певні знання й хист до осмислення соціальних явищ і процесів, аналізу соціологічних даних.

Розпочинати соціологічне дослідження слід тоді, коли є впевненість у тому, що весь обсяг підготовчих робіт виконано відповідно до вимог, які висуваються до нього.

Специфіка соціологічних досліджень відображає також особливості тих категорій, що визначають сутність і зміст їх організації та проведення, а саме таких, як "методологія", "методика", "техніка", "технологія" і "процедура" соціологічного дослідження.

У загальному вигляді під *методологією* розуміють систему принципів наукового пізнання. У більш вузькому сенсі *методологія* визначається як вчення, по-перше, про структуру, логічну організацію, методи і засоби наукової діяльності; а по-друге, — про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання [3, с.724]. Саме методологія соціологічного дослідження визначає, якою мірою зібрані соціальні факти можуть бути реальною і надійною основою об'єктивного знання. Вона не пов'язана безпосередньо з сутністю знання про реальний світ, а скоріше має справу з операціями, за допомогою яких конструюється знання. Тому терміном "*методологія*" часто-густо прийнято визначати сукупність дослідницьких процедур, техніки і методів, включаючи прийоми збирання та опрацювання соціологічних даних [28, с.24].

На відміну від методології, *методи* і *процедури* соціологічного дослідження становлять систему формалізованих правил збирання, опрацювання та аналізу соціологічної інформації.

Метод являє собою головний спосіб збирання, опрацювання або аналізу даних. Іншими словами, метод — це певна сукупність конкретних прийомів і способів пізнання, перетворення або оцінки соціальної дійсності. В цьому випадку методи виступають складовою частиною методології тієї або іншої науки, соціології зокрема.

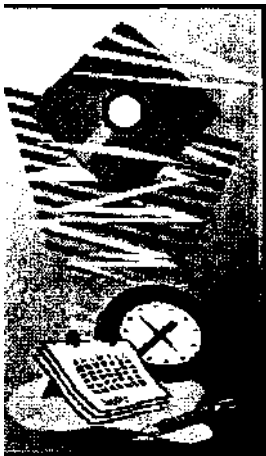
Техніка, у свою чергу, є сукупністю спеціальних прийомів для ефективного використання того чи іншого методу.

Методика — це поняття, яким визначають сукупність технічних прийомів, пов'язаних з певним методом, включаючи конкретні операції, їх послідовність та взаємозв'язок.

Що стосується *процедури* соціологічного дослідження, то під нею розуміють певний алгоритм, тобто послідовність усіх операцій, загальну систему дій і способів організації та здійснення соціологічного дослідження. Це найбільш загальне поняття, яке належить до системи прийомів збирання та опрацювання соціологічної інформації.

Слід зауважити, що серед основних категорій соціологічного дослідження часто-густо використовується і таке поняття, як *технологія*. За аналогією з промисловою технологією ця категорія з погляду соціологічного дослідження являє собою сукупність прийомів, методів і дій, що їх застосовують для досягнення поставленої мети в процесі планування, організації та проведення соціологічного дослідження. Тому *технологія* соціологічного дослідження завжди базується на емпіричному досвіді й теоретичних закономірностях, відкритих та апробованих соціальною дослідницькою практикою.

Розділ 22. МЕТОДИКА І ТЕХНІКА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ розкривати сутність соціологічного дослідження та визначити його етапи і види;
- У характеризувати структуру та технологію розробки соціологічної програми, а також визначати загальні вимоги до неї;
- ✓ виявляти основні компоненти методологічного розділу програми соціологічного дослідження;
- У визначати головні елементи процедурного розділу програми соціологічного дослідження;
- У розкривати сутність методики й основних методів збирання та аналізу соціологічної інформації;

/ характеризувати сутність соціальних технологій, а також систематизувати соціологічні методи і показувати їх можливості та обмеження.

22.1. Сутність і типологія соціологічного дослідження

Приставаючи до розгляду *соціологічного дослідження*, необхідно, на нашу думку, пояснити спочатку сутність цього поняття. *Соціологічне дослідження* визначається в соціології як система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: отримати достовірну інформацію про ті соціальні явища або процеси, що вивчаються, про тенденції або суперечності їх функціонування і розвитку, щоб ці дані могли бути використані в практиці соціального управління різноманітними галузями суспільного життя [3, с.12].

Інакше кажучи, *соціологічне дослідження* являє собою багатогранний науковий процес вироблення нових знань, який об'єднує як теоретико-методологічний, так і емпіричний рівні соціального пізнання, що відповідно забезпечує його цілісність і дає конкретне уявлення про будь-які сторони соціальної реальності, про різноманітні види суспільної діяльності людей.

Важливо зазначити, що будь-яке *соціологічне дослідження* (а це стосується і досліджень в різних галузях соціології) містить у собі *чотири*

взаємопов'язаних етапи: 1) підготовка соціологічного дослідження; 2) збирання первинної соціологічної інформації (отримані в різній формі дані, що потребують подальшого опрацювання та аналізу); 3) підготовка зібраної інформації до опрацювання та безпосереднє її опрацювання; 4) аналіз отриманої інформації, підбиття підсумків дослідження та розробка відповідних висновків і рекомендацій.

В залежності від *рівня наукового знання* соціологічні дослідження поділяють на *теоретичні* й *емпіричні*. Проблема співвідношення теоретичного й емпіричного в науковому пізнанні містить у собі *два аспекти: функціональний і генетичний*.

Перший — функціональний — аспект стосується співвідношення розвинутого теоретичного апарату науки та її емпіричного базису. Розгляд питання в такому аспекті припускає знаходження сполучних ланок між категоріальним апаратом теорії і даними спостереження та експерименту, виявлення способів емпіричної перевірки теоретичних положень і т.ін., що можливо лише за умови, якщо вже сформувався теоретичний рівень наукового знання і мова йде про обґрунтування його співвідношення з емпіричним рівнем.

При цьому "зворотний зв'язок" теорії з емпірією стає найважливішим рушійним фактором подальшого удосконалювання і розвитку самого теоретичного апарату соціологічної науки. Теоретичний рівень соціологічної науки виступає тут як елемент сформованості її структури (хоча вона завжди знаходиться у процесі зміни та розвитку).

Другий — генетичний — аспект проблеми співвідношення теоретичного й емпіричного знання в соціологічній науці стосується формування теоретичного апарату, у тому числі наукової теорії, переходу від емпіричної стадії соціологічної науки до теоретичної її стадії.

У свою чергу соціологічне знання незалежно від його рівня характеризується двома *функціями: функцією пояснення* соціальної дійсності і *функцією її перетворення*. Розподіл соціології на "теоретичну" і "емпіричну" пов'язаний з рівнями знання (теоретичний та емпіричний) у соціології; розподіл же соціології на "фундаментальну" і "прикладну" — з орієнтацією (функцією) соціології на власне наукові чи практичні задачі.

Так, *емпіричне дослідження* може проводитися в рамках як фундаментальної, так і прикладної соціології. Якщо його мета — побудова теорії, то воно відноситься за своєю орієнтацією до фундаментальної соціології. Якщо ж його мета — вироблення практичних рекомендацій, то воно відноситься до прикладної соціології. Соціологічне дослідження, будучи емпіричним за рівнем одержуваного знання, може бути й прикладним за характером розв'язуваної задачі — перетворення соціальної дійсності.

Це ж стосується і *теоретичних досліджень* за рівнем соціологічного знання. Таким чином, *прикладні дослідження* не утворюють особливого рівня. Це ті ж самі *теоретичні й емпіричні дослідження* за рівнем соціологічного знання, але з прикладною орієнтацією.

За *характером одержуваного знання* соціологічні дослідження поділяють на *методологічні* (знання про знання) і *неметодологічні* (знання про предмет). Результатом *методологічного дослідження* є методологічні знання, тобто знання не про предмет соціології, а про способи дослідження цього предмета (тобто про методи і процедури). *Методологічні дослідження* відносяться до будь-якого рівня соціологічного знання і проводяться в рамках як фундаментальної, так і прикладної соціології.

У соціології мають місце не тільки *наукові* чи *прикладні* соціологічні дослідження, але й *змішані*, у яких вирішуються як наукові, так і практичні задачі. Незалежно від того, проводиться дослідження на одному чи двох (теоретичному й емпіричному) рівнях соціологічного знання, або воно є тільки науковим чи прикладним, воно, як правило, містить у собі й вирішення методологічних питань.

Необхідно також підкреслити, що у загальному випадку будь-яке соціологічне дослідження складається з *трьох основних стадій*, кожна із яких може представляти собою самостійне дослідження.

Перша стадія — власне *методологічна* — пов'язана з розробкою програми соціологічного дослідження на основі або вже наявних знань і методів, або сформованих заново та спеціально призначених для даного дослідження. Тут можуть вирішуватися питання, що торкаються застосування загальнонаукових принципів або методів. Як теоретичні, так і емпіричні знання виконують на цій стадії методологічну функцію.

Друга стадія — *емпірична* — пов'язана з одержанням емпіричного знання. Це передусім соціологічне дослідження, робота, як кажуть, на об'єкті, тобто збирання соціологічної інформації, її обробка та аналіз. В результаті цієї роботи можуть бути отримані емпіричні знання (статистичні дані або певні класифікації тощо), що дозволяють на їхній основі не тільки будувати теоретичне знання, але й формулювати практичні рекомендації.

Третя стадія — *теоретична* — пов'язана з одержанням теоретичного знання, побудовою, наприклад, типології, формуванням і розвитком соціологічних теорій. Можливо, що практичні рекомендації можуть бути розроблені лише на цій стадії, а не на попередній. Можливо також, що для формулювання практичних рекомендацій достатньо лише одного теоретичного дослідження з використанням вже наявних емпіричних знань без проведення спеціального емпіричного дослідження.

Варто також розрізняти *соціологічні* і *соціальні дослідження*. *Соціологічні дослідження* присвячені, як правило, вивченню законів і закономірностей функціонування і розвитку різних соціальних спільнот, характеру і способів взаємодії людей, їхньої спільної діяльності.

Соціальні дослідження, на відміну від соціологічних, поряд з формами прояву і механізмами дії соціальних законів і закономірностей припускають вивчення конкретних форм і умов соціальної взаємодії людей: економічних, політичних, культурних, демографічних тощо, тобто поряд зі специфічним предметом (економіка, політика, культура, населення) за допомогою соціологічних досліджень вивчають соціальний аспект — взаємодію людей. Таким чином, *соціальні дослідження* є комплексними, вони проводяться на стику різних наук, тобто це соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-культурні, соціально-психологічні й інші дослідження.

Крім того, необхідно розуміти, що *конкретний вид соціологічного дослідження* завжди обумовлений характером поставлених у ньому цілей і завдань. Саме відповідно до них і розрізняють *три види соціологічного дослідження: розвідувальне, описове й аналітичне*.

Розвідувальне дослідження (іноді його називають ще пілотажним чи зондажним) вирішує дуже обмежені за своїм змістом задачі. Воно охоплює, як правило, невеликі обстежувані сукупності і ґрунтується на спрощеному і стислому за обсягом інструментарії. Цей вид соціологічного дослідження використовується, зазвичай, для попереднього обстеження визначеного соціального об'єкта, явища або процесу. Потреба в такому попередньому етапі виникає, як правило, тоді, коли проблема або мало досліджена, або зовсім не вивчена. Наприклад, цей вид соціологічного дослідження успішно застосовується для одержання додаткової інформації про предмет і об'єкт, для уточнення і корегування гіпотез і задач, інструментарію і границь обстежуваної сукупності в заглибленому, широкомасштабному дослідженні, а також для виявлення труднощів, що можуть зустрітися в подальшій науково-дослідній роботі. Виконуючи, таким чином, допоміжні задачі, *розвідувальне дослідження* служить постачальником оперативних даних. У цьому сенсі можна говорити й про такий його різновид, як *експрес-опитування*, мета якого полягає в отриманні окремих даних, що особливо цікавлять дослідника (чи керівника-менеджера) у даний момент.

Описове дослідження — більш складний вид соціологічного аналізу, що дозволяє сформулювати відносно цілісне уявлення про досліджуване соціальне явище чи процес, його структурні елементи. Осмислення й облік такої всебічної інформації допомагають краще розібратися в обстановці, більш глибоко обґрунтувати і раціонально визначити засоби, форми і методи

управління соціальними процесами. Варто пам'ятати, що цей *вид соціологічного дослідження* проводиться, як правило, на основі повної і докладно розробленої програми, а також на базі методично апробованого інструментарію. Його методологічна і методична оснащеність уможливорює угруповання і класифікацію елементів за тими характеристиками, що виділені в якості істотних відповідно до досліджуваної проблеми.

Зазвичай, *описове дослідження* застосовується в тих випадках, коли його об'єктом виступає порівняно велика спільність людей, що має різні характеристики. Це може бути колектив великої фірми чи підприємства, де працюють люди різних професій і вікових категорій, що мають різний стаж роботи, рівень освіти, родинний стан тощо, або населення міста, району, області, регіону, країни в цілому. У таких ситуаціях виділення в структурі досліджуваного об'єкта відносно однорідних груп дає можливість здійснити по чергову оцінку, порівняння і зіставлення цікавлячих дослідника характеристик, а поряд з цим і виявити наявність чи відсутність зв'язків між ними.

Аналітичне дослідження ставить своєю метою найбільш заглиблене вивчення соціологічних явищ, коли потрібно описати не тільки структуру, але й дізнатися, що визначає його основні кількісні та якісні параметри. Саме в силу такого призначення даний вид соціологічного дослідження має особливо велику наукову і практичну цінність.

Так, якщо в ході описового дослідження встановлюється, чи мається зв'язок між характеристиками досліджуваного явища, то в ході *аналітичного дослідження* з'ясовується, чи носить виявлений раніше зв'язок причинний характер. Наприклад, якщо в першому випадку фіксується наявність зв'язку між задоволеністю змістом виконуваної праці і її продуктивністю, то в другому випадку розглядається, чи є задоволеність змістом праці основною чи неосновною причиною, тобто тим фактором, що впливає на рівень продуктивності праці. І оскільки реальність така, що назвати у "чистому вигляді" який-небудь один фактор, що визначає риси виробничої діяльності, практично неможливо, остільки майже в кожному *аналітичному* дослідженні вивчається сукупність факторів, а вже з них виділяються фактори основні і неосновні, керовані і некеровані, контрольовані і неконтрольовані і т.д.

Слід запам'ятати, що підготовка *аналітичного дослідження*, як правило, вимагає значних часових витрат, ретельно розробленої програми й інструментарію. Завдяки цьому аналітичне дослідження істотно відрізняється від інших (раніше розглянутих) видів соціологічного дослідження не тільки складністю і змістом свого підготовчого етапу та етапу збирання первинної соціологічної інформації, але й своїм більш ретельним підходом до аналізу, узагальнення і пояснення отриманих результатів.

Різновидом аналітичного дослідження можна вважати *соціологічний експеримент*. Його проведення припускає створення експериментальної ситуації шляхом зміни у той чи інший спосіб звичайних умов функціонування соціального об'єкта. В ході соціологічного *експерименту* особлива увага приділяється вивченню "поведінки" тих факторів, що додають об'єкту нові риси і властивості. Підготовка і проведення будь-якого експерименту — справа достатньо трудомістка, яка потребує глибоких спеціальних знань і методичних навичок з боку дослідників.

В залежності від того, розглядається досліджуваний *об'єкт у статичній чи в динамічній*, можуть бути виділені ще *два види* соціологічного дослідження — *крапкове і повторне*.

Крапкове (чи разове) дослідження подає інформацію про стан і кількісні характеристики будь-якого соціального явища чи процесу в момент його вивчення. Ця інформація у визначеному змісті може бути названа статичною, оскільки відбиває нібито моментальний "зріз" об'єкта, але не дає відповіді на питання про тенденції його зміни у часовому просторі.

Така інформація може бути отримана лише в результаті декількох досліджень, проведених послідовно через визначені проміжки часу. Подібні дослідження, що засновані на єдиній програмі та єдиному інструментарії, називаються *повторними*. Власне кажучи, вони являють собою спосіб порівняльного соціологічного аналізу, що спрямований на виявлення динаміки розвитку соціального об'єкта. В залежності від висунутих цілей повторне збирання соціологічної інформації може проходити у два, три і більш етапи. Тривалість часового інтервалу між первісною і повторною стадіями дослідження всiяка, тому що суспільні процеси мають неоднакову динаміку і циклічність. Найчастіше саме властивості соціального об'єкта підказують часові інтервали повторних досліджень.

Особливим *видом повторного дослідження* є *панельне*. Припустимо, що в ході повторного дослідження з'ясовується ступінь ефективності вищої освіти. Зазвичай вона визначається незалежно від того, як змінився об'єкт за період між первісною і повторною стадіями дослідження. Панельне ж дослідження, у свою чергу, передбачає кількаразове вивчення тих самих осіб через задані інтервали часу. Тому для *панельних досліджень* доцільно дотримувати такі інтервали, що дозволяють максимально зберігати стабільність досліджуваної сукупності об'єкта як за його величиною, так і за складом. Вони дають гарну можливість оновлювати і збагачувати інформацію, що відбиває динаміку, а також спрямованість розвитку соціального об'єкта.

У той же час може виникнути правомірне питання: чи існує залежність між соціальними явищами і видами соціологічного дослідження, за

допомогою яких вони можуть бути вивчені? В принципі, такої строгої і жорсткої залежності тут немає. Практично будь-яке соціальне явище може бути розглянуте *на рівні розвідувального, описового чи аналітичного дослідження*, що має *крапковий* чи *повторний* (панельний) характер, а також використовує різні методи збирання первинної інформації.

Однак, якість соціологічної інформації в значній мірі підвищиться, якщо передбачити проведення *спробного* дослідження. Воно є способом перевірки обґрунтованості висунутих гіпотез і задач, а також показником методичного рівня та опрацьованості інструментарію збирання первинної інформації. *Спробне дослідження*, у свою чергу, допомагає оцінити правильність побудови відповідної моделі вибірки, уточнити деякі характеристики об'єкта і предмета дослідження, обґрунтувати витрати і терміни всіх дослідницьких процедур. Велике значення спробне дослідження має і для тренування групи інтерв'юерів і анкетерів.

Разом з тим це не означає, що сам дослідник у конкретному випадку нічим не зв'язаний у виборі того чи іншого виду соціологічного дослідження. Спрямованість такого вибору всякий раз впливає, як мінімум, із *двох важливих обставин*: *мети, практичної і наукової доцільності дослідження*, а також із сутності й особливостей того явища, що має бути вивчене. Перед остаточним вибором типу чи виду соціологічного дослідження бажано об'єктивно оцінити свої можливості, особливо глибину знань **стосовно його** методики, техніки й організації, а також відповідних практичних навичок.

Так у загальному вигляді вибудована за різними підставами класифікація видів (типів) соціологічного дослідження, що може бути представлена у такий спосіб (див. табл. 22.1)

Таблиця 22.1. Класифікація (типологія) соціологічного дослідження

№	Підстава класифікації	Види соціологічного дослідження
1.	Характер знання	Методологічні, неметодологічні.
2.	Рівень знання	Теоретичні, емпіричні
3.	Орієнтація дослідження	Фундаментальні, прикладні
4.	Предмет дослідження	Соціологічні, комплексні (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні й ін.)
5.	Характер цілей і задач дослідження	Розвідувальні, описові, аналітичні
6.	Динаміка об'єкта дослідження	Разові (крапкові), повторні
7.	Вибіркова сукупність	Суцільні, вибіркові, змішані
8.	Масштаб дослідження	Міжнародні, загальнонаціональні, регіональні, місцеві

22.2. Структура програми соціологічного дослідження

Проведення будь-якого соціологічного дослідження обов'язково розпочинається з розробки його *програми*, яку називають стратегічним документом наукового пошуку, що містить у собі всебічне теоретичне обґрунтування методологічних підходів та методичних прийомів вивчення досліджуваного соціального явища чи процесу. Тому в науково-методичній літературі *програму соціологічного дослідження* у структурному відношенні розглядають під кутом зору таких питань: 1) *загальні вимоги до програми*; 2) *методологічний розділ програми*; 3) *процедурний (або методичний) розділ програми*.

Загальні вимоги до програми випливають з її суті, адже *програма соціологічних досліджень* є теоретико-методологічною основою виконання процедури кожного дослідження. Відповідно цей науковий документ являє собою виклад теоретико-методологічних передумов (загальної концепції) дослідницьких операцій. Останні ґрунтуються на основі цілі, гіпотез, певних правил, процедури, технології, логічної послідовності самих операцій з метою перевірки ходу досліджень та їх наслідків.

Загальна мета соціологічного дослідження детермінує зміст і структуру його програми. Метою теоретичних соціологічних досліджень є сприяння вирішенню соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вивчення, а метою прикладних досліджень — практичне вирішення поставлених соціологічних проблем із подальшим запропонуванням конкретних способів дій у визначений строк. Теоретико-прикладні і суто прикладні соціологічні дослідження мають переважно емпіричний характер, вони є підґрунтям досліджень теорій середнього рівня (спеціальних і галузевих) і вищого рівня (загальнометодологічних, фундаментальних).

Таким чином, програма соціологічного дослідження має переважно дві функції: 1) *науково-пізнавальну* (забезпечення теоретико-методичної цілісності дослідження); 2) *науково-організаційну* (забезпечення ефективності співпраці учасників дослідницького колективу, розподіл роботи між ними задля наукового і науково-практичного результату). Завдяки цим функціям програма визначає місце конкретного соціологічного дослідження в загальному процесі розвитку наукового знання як на рівні загальносоціологічної теорії, так і на рівні теорій середнього рівня.

У зв'язку з цим у практиці соціологічних досліджень висувують такі загальні вимоги до програми: 1) *її необхідність*, щоб не було пошуків методом проб і помилок; 2) *її логічна послідовність* в усіх структурних елементах; 3) *наявність у ній гнучкого варіанта*.

У багатьох літературних джерелах пропонується більш розширений варіант щодо кількості функцій програми соціологічного дослідження (теоретична, описова, інформаційна, критична, прогностична тощо), але усі вони, на нашу думку, лише конкретизують науково-пізнавальну і науково-організаційну функції як функції вищого рівня. Цим двом найбільш загальним функціям соціологічного дослідження відповідають насамперед і *два розділи програми*: 1) *методологічний*; 2) *процедурний* (або методичний).

1. Методологічний розділ програми соціологічного дослідження містить у собі такі елементи або підрозділи:

1. *Формулювання проблеми*, тобто ситуації, яка вимагає невідкладного аналізу з метою вироблення рішення на рівні колективу, регіону, суспільства в цілому.

2. *Визначення мети* та постановка завдань дослідження, які конкретизують його загальну мету — цільову установку на кінцевий результат.

3. *Визначення об'єкта та предмета дослідження*: об'єкт впливає з формулювання проблеми, проблемної ситуації з усіма її суперечностями, а предмет впливає з об'єкта як його сторона (грань, аспект), що безпосередньо досліджується.

4. *Уточнення та інтерпретація головних категорій і понять*, тобто їх структурування, всебічне пояснення їх змісту.

5. *Попередній системний аналіз об'єкта дослідження*, тобто систематизація літературних і практичних відомостей моделювання проблеми, що вивчається, її деталізація.

6. *Розгортання робочих гіпотез* — наукових припущень, які необхідно підтвердити або заперечити, з наступною емпіричною інтерпретацією, коли відбувається процес переходу від гіпотези до питань, що містяться в інструменті дослідження (анкеті або бланку-інтерв'ю).

Методологічний розділ програми соціологічного дослідження органічно взаємопов'язаний з її процедурним розділом. Якщо перший закладає методологію дослідження, то другий розкриває його процедуру, тобто послідовність дослідницьких операцій.

II. Процедурний (або методичний) розділ програми соціологічного дослідження складається з таких компонентів або підрозділів:

7. *Визначення вибіркової сукупності, що обстежується*, тобто обґрунтування системи вибірки. Система вибірки включає генеральну сукупність і сукупність вибіркової, які необхідно знати і науково складати. *Генеральна сукупність* — це вся сукупність одиниць спостереження, що має відношення до даної проблеми, хоча й може бути обмеженою територією, часом, професією, функціональними рамками. *Вибіркова сукупність* —

це частина генеральної, безпосередній об'єкт вивчення за розробленою програмою відбору, відтворення характеристики генеральної сукупності на основі її репрезентації (представництва).

До основних типів вибірки належать: 1) *випадкова*, коли є повна інформація щодо генеральної сукупності (тут використовують таблицю "випадкового числа", добирання за датами народження, прізвищами, що починаються з літер, які є позначками чого-небудь); 2) *систематична*, коли з генеральної сукупності відбирають представників з кожної десятої чи двадцятої людини (або за іншим кроком); 3) *гніздова*, коли відбирають деякі статистичні групи (гнізда), що підлягають дослідженню; 4) *стратифікована*, коли процедура складання вибірки розбивається на етапи, на кожному з яких змінюється одиниця відбирання.

Обсяг вибірки як загальна кількість одиниць спостереження, що увійшли до вибіркової сукупності, залежить від ступеня однорідності генеральної сукупності, потрібного рівня точності результатів, кількості ознак вибірки (такий обсяг повинен становити не менш як 5% обсягу генеральної сукупності).

8. *Характеристика методів, що використовуються для збирання первинної соціологічної інформації.* При визначенні методів збирання соціологічної інформації (аналіз документів, спостереження, опитування, експеримент тощо) слід брати до уваги таке: 1) оперативність та економічність дослідження не повинні забезпечуватися за рахунок якості соціологічної інформації; 2) жоден з методів збирання соціологічних даних не є універсальним, тобто кожен з них має чітко визначені пізнавальні можливості. Тому не існує взагалі "добрих" або "поганих" методів, а є методи, що адекватні чи неадекватні поставленим у дослідженні завданням; 3) надійність того чи іншого методу забезпечується не тільки його обґрунтованістю та відповідністю меті й завданням дослідження, а й дотриманням правил і процедур практичного застосування.

9. *Структура інструментарію для збирання соціологічної інформації* спрямована перш за все на виявлення необхідних якостей або відповідних сторін (аспектів) предмета дослідження. Отже, той чи інший блок питань та порядок їх розташування в інструментарії завжди має бути спрямований на виявлення необхідних властивостей предмета дослідження. У свою чергу, сам інструментарій у вигляді анкети, бланка-інтерв'ю, опитувального листа чи картки фіксації результатів спостереження повинен додаватися до програми дослідження як самостійний документ.

10. *Логічна схема опрацювання первинної соціологічної інформації* передбачає насамперед опрацювання, аналіз та інтерпретацію отриманих

даних, а також формулювання на цій основі відповідних висновків і розробку певних практичних рекомендацій.

Така досить об'ємна структура програми соціологічного дослідження — не наслідок наукової фантазії соціологів. Вона вивірена багаторічною соціологічною практикою і допомагає уникнути помилок як у процесі проведення самого соціологічного дослідження, так і в процесі аналізу його результатів, формуванні висновків та розробці практичних рекомендацій [11, с 112-120].

Слід зазначити, що при проектуванні та організації соціологічного дослідження поряд з розробкою його програми важлива роль належить принципівому (стратегічному) і робочому планам дослідження, які відображають основні стратегічні й оперативні процедурні заходи, що їх необхідно вжити. У свою чергу, принципівий (стратегічний) план соціологічного дослідження залежно від його виду має чотири варіанти:

1) *розвідувальний*, коли про об'єкт мало що відомо і відсутні умови для формулювання гіпотез;

2) *описувальний*, коли дані про об'єкт достатні для описувальних гіпотез;

3) *аналітико-експериментальний* — найефективніший, коли є повне знання про об'єкт та умови для пояснювального передбачення і функціонального аналізу;

4) *повторювально-порівняльний*, коли є можливість виявити тенденції досліджуваних процесів, а також зіставляти дані у великому часовому інтервалі.

Поряд з розробкою стратегічного плану розробляється також *робочий план* дослідження, який дає можливість передбачати і найефективніше визначати весь обсяг наукових, організаційних та фінансових витрат, а також надає дослідженню необхідної ритмічності на всіх його етапах.

Крім того, *розробка робочого плану* передбачає також дотримання відповідних принципів і правил, тобто певної технології. У загальному вигляді вони адекватні принципам та правилам управлінської і виконавської діяльності, вимогам теорії соціального управління. У той же час планування й організація дослідження мають низку певних специфічних рис, бо це особливий спосіб наукового пізнання складних соціальних явищ, що спирається не тільки на загальні, а й на "свої", відносно самостійні процедури і форми організації.

Соціологічне дослідження потребує гнучкого поєднання науково-теоретичної, методичної і організаційно-управлінської діяльності, а це, як відомо, вимагає чіткого розподілу праці між його учасниками. Тому уникнути певних помилок допомагає централізоване керівництво соціологічним

дослідженням, важливим інструментом якого є *робочий план* його підготовки та проведення.

Структурними компонентами *робочого плану* соціологічного дослідження виступають його етапи та різноманітні за видами і формою науково-дослідні й організаційно-технічні процедури і операції. Всі вони можуть бути згруповані в чотири блоки згідно з послідовністю їх здійснення.

Перший блок робочого плану визначає порядок обговорення й затвердження програми та інструментарію дослідження; формування і підготовки групи до збирання первинної інформації (наприклад, анкетерів); проведення пробного (зондажного) дослідження; внесення необхідних коректив у програму й інструментарій збирання первинної інформації за підсумками пробного дослідження; розмноження інструментарію (анкет, бланків-інтерв'ю, карток спостереження тощо).

Другий блок робочого плану фіксує усі види організаційних та методичних робіт, що забезпечують чітке проведення польового дослідження, тобто масового збирання первинної соціологічної інформації. Тут передбачається також вибір відповідного місця і часу для опитування, інформування опитуваних (респондентів) про мету, завдання і практичні результати дослідження, а також централізоване збирання заповнених анкет, бланків-інтерв'ю чи інших видів інструментарію.

Третій блок робочого плану охоплює усю сукупність операцій, які стосуються підготовки первинної інформації до опрацювання. Тут передбачається контроль за формуванням масиву інформації, яку необхідно ввести у комп'ютер. Крім того, попередньо намічаються заходи й операції щодо кодування відкритих запитань та вибракування зіпсованих анкет.

Четвертий блок робочого плану включає усі види робіт, що стосуються соціологічного аналізу результатів опрацювання отриманих даних, обговорення форми і змісту попереднього та підсумкового наукових звітів, формулювання висновків і розробки відповідних практичних рекомендацій для замовника соціологічного дослідження.

Слід зауважити, що під час підготовки й організації соціологічного дослідження крім розробки програми, стратегічного та робочого планів готують також *різноманітні допоміжні документи* (наприклад, картка вибірки, інструкція анкетеру або інтерв'юєру тощо), виконують розрахунки часових, організаційно-технічних, матеріальних, фінансових та інших витрат відповідно до встановлених нормативів. Усе це значно упорядковує проведення соціологічного дослідження, допомагає уникнути можливих помилок, а також сприяє якісному збиранню інформації та її своєчасному опрацюванню і аналізу.

Розглядаючи технологічні засади розробки програми для більш якісного та ефективного проведення соціологічного дослідження, слід зупинитись і на проблемі *виміру*, що також має бути передбачена програмою, зокрема її процедурним (методичним) розділом. Адже *вимір* — це процедура приписування чисел значенням ознаки, яку вивчає соціологія, а також отримання числової моделі, дослідження якої замінює, по суті, аналіз об'єктів, оскільки йдеться про числову модель якостей цього об'єкта.

Таким чином, факти, що використовуються для соціологічного виміру, є *індикаторами*, а їх знаходження допомагає усвідомити, як і в якій формі треба підійти до збирання інформації (інтерпретація основного поняття визначає, за якими напрямками аналізу має проводитися збирання інформації, а операціоналізація — про що треба збирати інформацію).

Отож, процедура пошуку *індикаторів*: 1) визначається операційним поняттям; 2) супроводжується збіжністю індикатора і операційного поняття (стать, вік тощо); 3) у ряді випадків вона вимагає використання кількох індикаторів на одне операційне поняття; 4) завжди залежить від характеру об'єкта соціологічного дослідження (це стосується як одного індикатора, так і їх сукупності).

Усім індикаторам властиві різноманітні характеристики, які в інструментарії виступають як варіанти відповідей на запитання. Вони розташовані в тій чи іншій послідовності за позиціями і утворюють відповідну шкалу вимірів. Шкали, у свою чергу, бувають різних типів: 1) номінальні; 2) порядкові (або рангові); 3) метричні (або інтервальні) (див. рис.22.1). Процедура, за допомогою якої вимірюваний об'єкт порівнюється з деяким еталоном і отримує числове значення у визначеному масштабі або шкалі, називається *шкодуванням*.

Типи шкал

номінальна шкала	рангова або порядкова шкала	інтервальна або метрична шкала
застосовується для виміру, перш за все, об'єктивних якостей респондентів (стать, сімейне положення, професія)	вимірює множину ознак і властивостей соціальних явищ	вимірює ознаки і властивості, які можна виразити числом

Рис.22.1. Типи шкал вимірювання соціальних явищ

У свою чергу, *номінальні шкали* відбивають якості, тобто рівноправність об'єкта (1 — чоловік, 2 — жінка), *порядкові* — рівноправність і послідовність, тобто порядок ("більш ніж", "краще ніж"), *метричні* — рівноправність, порядок і рівність дистанцій, тобто інтервалів між парами об'єктів за певною ознакою (зарплата, стаж, вік, прибуток). Усі ці параметри закладаються у програму соціологічного дослідження, що реалізується на основі наукових методів, диференційованих та інтегрованих між собою.

22.3. Основні методи збирання соціологічної інформації

Диференціація соціологічних методів дозволяє розглянути кожен з них окремо, підкреслюючи його специфіку. У такій диференціації є різні рівні, серед яких наймасштабнішим є виділення таких основних *методів збирання соціологічної інформації*: 1) *аналіз документів*; 2) *опитування*; 3) *спостереження*; 4) *експеримент*. Кожний з цих методів диференціюється за певними ознаками, а також характеризується своєю внутрішньою структурою.

Метод аналізу документів — основний спосіб збирання даних в соціологічних дослідженнях, який передбачає отримання та використання інформації, зафіксованої у рукописних, або друківаних текстах, на магнітних стрічках, кіноплівках, інших носіях соціальної інформації. Отже, *аналіз документів*, тобто спеціально створених предметів, призначених для передавання чи зберігання інформації. Залежно від засобів фіксації даних їх (тобто документи) розподіляють передусім на такі: 1) текстові; 2) статистичні; 3) іконографічні, кожен з яких містить різноманітні форми документальних повідомлень.

Аналіз документів має два варіанти, чи дві сторони — зовнішню та внутрішню. Зовнішній аналіз документів пов'язаний з появою документа, його загальною характеристикою, видом, формою, обставинами формування, автором, метою створення, надійністю і вірогідністю. Внутрішній аналіз документів — це дослідження їх змісту, сутності інформації, що в них міститься, у контексті завдань дослідження за відповідною схемою, визначенням текстових індикаторів ключових понять концепції дослідження.

Значно підвищують об'єктивність у розумінні документів спеціалізовані наукові методи аналізу, зокрема, логіко-семантичні методи або методи юридичного тлумачення закону тощо. Це один з проявів подальшої диференціації соціологічних методів, зокрема методу аналізу документів. Крім традиційного (класичного, якісного) *аналізу документів* застосовують і

контент-аналіз документів (формалізований, кількісний). *Перший* передбачає все розмаїття розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію змісту документа, а *другий* з'ясовує змістові одиниці, які можна однозначно фіксувати та переводити у кількісні показники за допомогою визначених одиниць рахування.

Важливо наголосити, що контент-аналіз використовує змістові одиниці відповідно до концепції дослідження, провідної ідеї тексту документа. Індикаторами одиниць тут можуть бути окремі поняття, теми, події, імена. За допомогою одиниць рахування здійснюється кількісна оцінка об'єкта, частота появи ознак його у полі зору дослідника, що фіксується з математичною точністю. Саме високий ступінь точності, коли є великий обсяг несистематизованого матеріалу, — перевага контент-аналізу. Обмеженість його полягає в тому, що не всю різноманітність змісту документа можна виміряти за допомогою кількісних показників. Традиційний і формалізований методи аналізу документів взаємодоповнюються, компенсуючи недоліки один одного.

Ще один соціологічний метод — найпоширеніший, багато в чому універсальний — *метод соціологічного опитування*. Його основу становить сукупність запитань респондентів, відповіді якого є необхідною для дослідника інформацією. *Опитування* — це метод одержання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному або письмовому зверненні до людей за допомогою анкети, наслідки якого важливі на емпіричному й теоретичному рівнях.

Запитання, які соціолог закладає в анкету та адресує респондентів, поділяються на такі: 1) *результативні* (змістові) — щодо змісту об'єкта; 2) *функціональні*, за допомогою яких упорядковується сам процес опитування. Функціональні запитання, у свою чергу, диференціюються на такі: а) функціонально-психологічні (для усунення напруженості); б) запитання-фільтри (для визначення того, чи належить респондент до вказаної групи); 3) *контрольні запитання* (для перевірки вірогідності даних).

Крім того, залежно від наявності можливих відповідей запитання диференціюються на такі: 1) *відкриті* (можливі відповіді не пропонуються); 2) *закриті* (пропонуються можливі відповіді). Існує кілька закритих запитань: а) "так — ні"; б) альтернативні; в) запитання-меню. Альтернативні відрізняються від варіанту "так — ні" врівноваженістю формулювання, тобто вони містять обидві можливі відповіді. Різновидом альтернативного є шкальне запитання, коли респондент відзначає інтенсивність одного з варіантів. Запитання-меню не виключає один з варіантів, а навпаки, пропонує (меню) кілька варіантів відповідей.

Опитування передбачає чіткість формулювань, їх зрозумілість для респондента, звернення до нього щодо мети, змісту, механізму відповідей, диференціацію опитування за місцем проживання та роботи. За характером взаємодії виділяють такі види *опитування*: 1) *анкетування*; 2) *інтерв'ювання*.

Кожен з видів *анкетування* також позначений певною внутрішньою структурою. Так, анкетування поділяється на *пресове* (анкети друкуються засобами масової інформації з проханням надіслати їм відповіді); *поштове* (анкети розсилаються поштою); *роздаткове* (анкети роздаються групою осіб, зосереджених у певному місці).

Інтерв'ю (тобто бесіда, що проводиться за певним планом) може бути *особистим і груповим, телефонним, клінічним* (глибоким, довгочасним) і *фокусованим* (короткочасним), *структурованим і неструктурованим*.

До аналізу документів та опитування близький ще один із соціологічних методів — *метод спостереження*. *Спостереження* — це цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у процесі якого одержуються знання щодо зовнішніх сторін, властивостей та відносин об'єктів, що вивчаються. Іншими словами, *спостереження* — це пряма реєстрація подій (що відбуваються) з боку очевидця, тобто того, хто спостерігає.

На відміну від *буденного* спостереження у *науковому* спостереженні наперед планується його організація, розробляється методика реєстрації, опрацювання та інтерпретації даних, що дозволяє забезпечити відносну надійність отриманої інформації. Головним об'єктом при цьому є поведінка окремих людей і соціальних груп, а також умови їх діяльності. Використовуючи *метод спостереження*, можна вивчати реальні стосунки у дії, аналізувати реальне життя людей, конкретну поведінку суб'єктів різноманітної діяльності.

Диференціація методу спостереження означає його поділ на *структуроване і неструктуроване*. Перше є таким, що здійснюється за попередньо розробленим планом і контролюється, при цьому соціолог визначає цільову установку і структуру дослідження; друге — не контролюється, тут відсутні параметри спостереження, крім визначення безпосереднього об'єкта дослідження, коли воно перебуває на початковому етапі і має пошуковий характер.

Залежно від ступеня участі спостерігача в ситуації, що досліджується, розрізняють: 1) *включене спостереження* (за участю спостерігача); 2) *невключене* (без участі дослідника, який перебуває поза об'єктом, лише фіксуючи те, що відбувається). Тим часом як при включеному спостереженні соціолог бере безпосередню участь у досліджуваному процесі, перебуває в контакті з людьми, за якими веде спостереження, діє спільно з ними.

Продовжуючи тему диференціації соціологічних методів, слід зауважити, що за місцем проведення та умовами організації *спостереження* поділяють на такі: 1) *польові* (які проводяться в природних умовах, у реальній життєвій ситуації, за безпосереднього контакту з об'єктом); 2) *лабораторні* (за яких умови навколишнього середовища та ситуація, що спостерігається, визначаються дослідником).

За регулярністю проведення розрізняють: 1) *систематичне спостереження*, яке характеризується регулярністю фіксації дії, процесу, ситуації упродовж визначеного періоду часу і дозволяє виявити динаміку процесу; 2) *випадкове*, яке проводиться в незапланованій ситуації.

Спостереження може проводитись як відносно самостійно, так і у зв'язку з експериментом. Диференціація між ними полягає в тому, що в *експерименті* дослідник активно втручається в перебіг процесу, що вивчається, з метою набуття потрібних знань. *Специфіка експерименту* — у відсутності відомостей про нього у тих, хто досліджується, щоб не деформувати очікувані результати. У свою чергу, *експеримент* — це спосіб отримання інформації, що проводиться у спеціально створених і контрольованих умовах, які дозволяють щоразу поновлювати хід явища при повторенні умов. Розрізняють дві основні функції соціального експерименту як одного з методів соціологічних досліджень: 1) досягнення ефекту в практично-перетворювальній діяльності; 2) перевірка наукових гіпотез, тобто визначення ефективності функціонування соціального об'єкта.

Виходячи з того, що *соціальний експеримент* є способом одержання інформації про кількісні та якісні зміни показників соціального об'єкта внаслідок впливу на нього керованих і контрольованих факторів, розрізняють два типи *експерименту*: *натурний* і *сучасний*. Перший передбачає втручання експериментатора у природний хід подій, а другий — коли замість маніпуляцій з реальними об'єктами дослідник оперує інформацією про об'єкт.

Щодо сфер суспільного життя соціальний експеримент (соціальний як синонім суспільного — широке розуміння соціального) розрізняється за сферами суспільства: *економічний, правовий, педагогічний, естетичний, психологічний, культурологічний, управлінський* тощо.

Необхідно також зазначити, що в соціології часто-густо використовується і такий метод збирання первинної інформації, як *соціометрія*, особливо при вимірі стосунків між членами малих соціальних груп. Як вважає його засновник Дж. Морено, *соціометрія* — це певний набір прикладних методик вивчення структури й динаміки "неформальних" взаємовідносин між індивідами, а саме: структури соціальних груп та соціальної дистанції між їх членами з погляду на їх особисті переваги [13, с.443–444].

При проведенні соціологічних досліджень соціологічні методи збирання соціологічної інформації використовують, як правило, в комплексі, тобто в інтегрованому вигляді, що характеризується певними обмеженнями кожного з них стосовно повноти, об'єктивності, якості та швидкості отримання соціологічної інформації.

22.4. Інтеграція соціологічних методів

Інтеграція соціологічних методів діалектично взаємопов'язана з їх диференціацією і спирається на діалектику загального і особливого, що передбачає чітке розмежування методів аналізу документів, опитування, спостереження та експерименту (з урахуванням їх внутрішньої структури) і дозволяє досягти конкретності істини, яка не може не бути конкретною. Водночас її компоненти також не можуть не бути зведені до єдиного комплексу в його системності, тобто цілісності.

Саме комплексно-системний підхід вимагає поєднати диференціацію та інтеграцію соціологічних методів як засобів встановлення об'єктивної істини. Так, лише у взаємодоповненні працюватимуть номінальні, порядкові та метричні шкали вимірів соціологічних досліджень. Репрезентативність останніх залежить від чіткого зіставлення вибіркової і генеральної сукупностей. Рівень соціологічного аналізу прямо залежить від інтеграції його основних етапів: підготовчого, оперативного та результативного. Текстові, статистичні та іконографічні матеріали взаємодоповнюються в аналізі документів як соціологічному методі, так само як їх зовнішній і внутрішній, традиційний і формалізований (контент-аналіз) різновиди. Опитування, у свою чергу, пов'язане з документуванням (анкети і бланки-інтерв'ю є документами), отже, аналіз документів і опитування — дві сторони однієї справи.

Класифікацію соціологічних методів подано в табл. 22.2, яка наочно ілюструє інтеграцію щодо комплексного використання цих методів під час проведення соціологічних досліджень [21, с.336]. Така інтеграція, як видно з табл. 22.2, означає насамперед класифікацію (типологізацію) соціологічних методів. При цьому вирізняють типи, підтипи і об'єкт дослідження. До типів належать: 1) методи вивчення зовні об'єктивованих фактів свідомості; 2) методи вивчення безпосередніх фактів свідомості; 3) методи вивчення зовні об'єктивованих і безпосередніх фактів свідомості, які цілеспрямовано змінюються в процесі дослідження. До першого типу належать аналіз документів і спостереження, до другого — опитування, до третього — соціальний експеримент.

Таблиця 22.2.

Класифікація соціологічних методів збирання соціальної інформації

ТИПИ			
Методи вивчення зовні об'єктивованих фактів свідомості		Методи вивчення безпосередніх фактів свідомості	Методи вивчення зовні об'єктивованих і безпосередніх фактів свідомості, цілеспрямовано змінюваних у процесі дослідження
АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ	СПОСТЕРЕЖЕННЯ	ОПИТУВАННЯ	ЕКСПЕРИМЕНТ
ПІДТИПИ			
Традиційний, формалізований (контент-аналіз)	Включене Невключене	Анкетування Інтерв'ювання Спец. методики (соціометричні процедури, метод експертних оцінок та ін.)	Натурний Уявний
ОБ'ЄКТ			
Документи органів управління, матеріали преси, протоколи зборів, засідань тощо	Процес організації праці, дотримання працівниками дисципліни, стан соціально-психологічного мікроклімату тощо	Робітники, службовці, спеціалісти, керівники виробництва та ін.	Ефективність застосовуваних форм стимулювання праці, методів забезпечення дисципліни, подолання конфліктних ситуацій тощо

Кожний тип має свої підтипи. Підтипами *аналізу документів* є традиційний і формалізований (контент-аналіз), *спостереження* — включене і невключене, *опитування* — анкетування, інтерв'ю, спеціальні методики (соціометричні процедури, метод експертних оцінок тощо), *соціального експерименту* — **натурний** уявний експеримент. Визначено також об'єкти окремих типів і підтипів (документи, процеси, працівники, ефективність їх роботи).

Інтеграція соціологічних методів стосується всіх і кожного з їх загальної системи. Наприклад, соціометричні процедури інтегрують у собі всі інші Методи. Ідеться про тести для виявлення психологічних реакцій людей у різних ситуаціях, колективах, формальних і неформальних угрупованнях тощо.

Вузівський курс соціології входить як складова частина до загально-соціологічного процесу суспільної теорії і практики в усіх сферах, включаючи, зокрема, управлінську. Остання є творчим простором реалізації програми і методів соціології в управлінській роботі. Комплексно-системний характер соціологічної програми у єдності її цільових установок, методологічного і процедурного розділів взаємодетермінує інтеграцію соціологічних методів дослідження.

Метод як систематизований спосіб досягнення теоретичного або практичного результату характеризується різними рівнями:

- *перший*, найвищий — діалектика всього існуючого, його виникнення, розвитку, функціонування згідно з тріадою найзагальніших законів — єдності і боротьби протилежностей, переходу кількості в якість, заперечення;
- *другий* — метод природознавства;
- *третій* — метод суспільствознавства, включаючи людинознавство;
- *четвертий* — методи конкретних досліджень.

Третій і четвертий рівні (теоретичний і прикладний) безпосередньо стосуються як загальної, так і соціологічних теорій середнього рівня.

Раніше вже розглядалися методи *третього рівня*. Це насамперед аналіз документів, опитування, спостереження, експеримент. До *четвертого рівня* належать переважно математично-статистичні методи соціологічних досліджень, які об'єднуються (інтегруються) категорією "аналіз"; а саме: аналіз дисперсійний, регресійний (якісно регресійний), кластерний, латентно-структурний, логлінійний, причинний, структурно-функціональний, факторний, таблиць сполученості; аналіз соціометричної інформації, експертних оцінок, переваг тощо.

Четвертий рівень методу як способу досягнення бажаного результату є водночас передумовою *більш масштабного аналізу* соціологічних даних (опрацювання, узагальнення, інтерпретації), їх практичного застосування та ефективного використання.

Інтеграційні фактори на всіх рівнях (програма, методи і принципи) досліджень у галузі як загальної, так спеціальних і галузевих соціологій діють і в ширшому масштабі, включаючи загальносуспільний, адже програма соціологічних досліджень вписується у механізм соціального управління, соціального планування і проектування, соціальної діагностики та її реалізації, зокрема у формі соціальних технологій. Те ж саме слід сказати і про інтеграцію соціологічних методів у загальнометодологічні процеси суспільного розвитку.

Завдяки цьому соціологія виступає одним з істотних рушіїв суспільного прогресу. Її завданнями є виявлення і використання соціальних резервів,

включаючи застосування соціальної діагностики як методу пошуку таких резервів, проектування і планування соціального розвитку трудових колективів, розробка і здійснення соціальних технологій. Істотним є те, що, наприклад, соціальна діагностика включає три основних методи: 1) *позиційний аналіз*; 2) *ігрові методи*; 3) *безпосередньо соціологічні методи*, про які йшлося в цьому розділі. У свою чергу, соціальні технології також не обходяться без соціології (технологічні цільові установки, відповідні операції та процедури, підсумки їх проведення). Такі *соціальні технології*, як "робота з працівниками стосовно їх навчання та трудової адаптації", "підготовка працівників до звільнення", "профілактика правопорушень та перевиховання працівників", потребують відповідного соціологічного забезпечення.

Таким чином, цей розділ розкриває актуальні теоретико-практичні проблеми: об'єктивні вимоги до програми, її структуру (методологічний та процедурний розділи), методологію її здійснення (диференціація соціологічних методів — аналіз документів, опитування, спостереження, експеримент, їх інтеграція). Отже, суто соціологічна проблематика в діяльності сучасних організацій набуває дедалі ширшого соціального звучання і є запорукою ефективності їх діяльності в умовах ринкових відносин.

22.5. Анкета — інструмент отримання емпіричних даних

Величезна роль у підвищенні якості техніки збирання первинної інформації приділяється правильному складанню інструментарію, серед видів якого головним є *соціологічна анкета (або опитувальник)*. Анкета (з латинської — "розслідування") є також однією з умов одержання об'єктивно значимих результатів різного роду опитувань населення. Тому розробці анкети соціологи надають особливого значення.

Створенню анкети передує тривалий етап розробки програми соціологічного дослідження, тому що до анкети закладаються не тільки гіпотези, але й сформульовані задачі, які необхідно буде розв'язати в ході проведення соціологічного дослідження. Перевести основні положення науки на питання, що адресуються до респондентів, — дуже складна процедура, що потребує всебічних знань в галузі соціології, соціальної психології, математики, соціолінгвістики тощо.

Для чого ж необхідне таке перекладання? Зазвичай існують великі розходження в наукових термінах і повсякденній мові людей, тому різні поняття можуть мати для простих людей і вчених незбіжні інтерпретації. Іноді опитуваний взагалі не розуміє значення того чи іншого поняття.

Інформація, що закладена в гіпотезах, як правило, носить абстрактний характер і утруднює відповіді опитуваних на ті чи інші запитання. Часто-густо респондент не може дати об'єктивну інформацію, тому що події, які цікавлять соціолога, мають значну давнину, і опитуваний їх погано пам'ятає, або вони не мали для нього суттєвого значення. На відповіді в анкеті можуть вплинути також особисті відношення між опитуваним і соціологом, рівень довіри до останнього. Людина також може спотворити відповіді в анкеті виходячи із міркувань престижу або через некоректність питань, що задаються. Можуть бути й інші обставини, що призводять до деформації відповідей на питання соціологічної анкети.

Таким чином, при *розробці анкети* соціологічного дослідження зустрічаються об'єктивні труднощі, які соціолог неодмінно повинен собі чітко уявляти. Якщо не враховувати особливостей формулювання питань в анкеті, то навіть при дотриманні усіх інших вимог щодо організації соціологічного дослідження можна одержати помилкові результати.

У *процесі перекладу* дослідницьких (програмних) питань у анкетні мета соціологічного дослідження стає усе менш ясною. Тому часто-густо виникають розбіжності між соціологами і замовниками дослідження. Однак учені-соціологи вважають, що чим краще проект анкети, тим менше зрозумілою є тема дослідження для читачів, опитуваних чи замовника. Але саме в цьому і полягає висока майстерність соціолога, що бажає одержати об'єктивні відповіді. Результатом оцінки роботи соціологів повинен бути не сам інструментарій (тобто анкета), а науковий звіт. Недарма говорять, що хитрим має бути не опитувальник, а сам інтерв'юер.

Соціологічна анкета, як правило, починається з *вступної частини*, тобто звернення до респондента, у якій описується мета дослідження, характер використання результатів, а також спосіб заповнення анкети. Далі йде *основна частина анкети*, що містить відповідні блоки питань до опитуваних (респондентів), і *заклучна частина або паспортичка*, у якій подаються демографічні зведення про опитуваних.

Питання в анкеті, як вже відмічалось, можуть бути різних видів (див. рис.22.2). Вони бувають *відкритими* чи *закритими*. У першому випадку опитуваний сам формулює свою відповідь на поставлене соціологом питання. Наприклад: "Як Ви провели свій вихідний день?" Відповіді: "Ходив у кіно", "Займався у домівці з дітьми", "Був на вечірці" і т.д.

Відповіді на *закриті питання*, що сформульовані соціологом, являють собою певне "меню" для вибору опитуваного. Наприклад, "Як Ви відноситеся до ліберально-демократичної партії?" Відповіді: "Позитивно", "Схвалюю лише деякі з установок", "Негативно", "Відношуся до неї

байдуже". У цьому випадку опитуваний відмічає той варіант відповіді, що найбільше відповідає його установкам.

Змістовна сторона і функціональне
навантаження питань анкети

за змістом
про факти, дії та їх
результати, про
мотиви, оцінки і
думки

за формою
відкриті,
напіввідкриті,
закриті, прямі,
опосередковані

за функціями
основні, функціо-
нальні, допоміжні,
особисті, безосо-
бистісні, питання-
фільтри, конт-
рольні, контактні,
функціонально-
психологічні

Рис.22.2. Види питань соціологічної анкети

Структура і послідовність питань в соціологічній анкеті власне кажучи представляють собою установку соціолога на розвиток комунікації з опитуваним: пробудження інтересу, завоювання довіри, підтвердження впевненості опитуваних у своїх можливостях, подальша підтримка бесіди тощо. З цієї точки зору соціологічні анкети повинні бути коректними і контактними, тому що завдяки правильній постановці питань збільшується імовірність одержання надійних зведень, підвищується якість соціологічних даних.

Добре опрацьована анкета, як правило, може бути заповнена опитуваним протягом не більш 30 хвилин. Далі, як показує практика, настає психологічний поріг стомлюваності, і увага до заповнюваної анкети істотно знижується. Однак існують і *інші погляди* на це питання. Зокрема, вважається, що чистий час, який потрібно для заповнення анкети, це не саме головне. Дослідники повинні думати про те, на які питання опитувані будуть відповідати охоче, які питання чи малюнки їх зацікавлять, а які ні. Інтерв'ювання має справляти на опитуваного гарне враження, тому існують для цього так звані *розважальні питання, буферні питання та ігрові питання*, що підтримують інтерес респондента до заповнення анкети.

Нарешті варто пам'ятати, що думки й оцінки людей дуже мінливі, і часто-густо піддаються коливанням. Щоб уникнути перекручування отриманих даних, найкраще використовувати стислі строки для проведення опитування й обробки соціологічної інформації.

Резюме

1. Соціологічне дослідження — система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою заради отримання достовірної інформації про явище або процес, що вивчаються, тенденції і суперечності їхнього функціонування й розвитку для використання в практиці соціального управління різноманітними галузями суспільного життя.
2. Залежно від характеру одержуваного знання соціологічні дослідження поділяються на методологічні (знання про знання) і неметодологічні (знання про досліджуваний предмет). Крім того, в соціології здійснюються не тільки наукові (фундаментальні) чи емпіричні (прикладні), а й змішані дослідження, в яких вирішуються як наукові, так і прикладні завдання. Поряд з цим слід розрізнити суто соціологічні й соціальні дослідження. Перші покликані вивчати закономірності функціонування і розвитку різноманітних соціальних спільнот, характер та засоби взаємодії спільної діяльності людей. Соціальні дослідження (на відміну від соціологічних) поряд з формами виявлення дії соціальних законів і закономірностей передбачають вивчення конкретних форм і умов соціальної взаємодії людей — економічних, політичних, демографічних тощо. Тому за своєю суттю вони є комплексними і проводяться на стику наук, тобто це соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні дослідження.
3. Будь-яке соціологічне дослідження у загальному вигляді складається з трьох стадій, кожна з яких може становити самостійне дослідження. Перша стадія — методологічна — пов'язана з розробкою програми дослідження. Друга стадія — емпірична — пов'язана з отриманням первинної емпіричної інформації, її опрацюванням і аналізом, що дає змогу будувати теоретичне знання та формулювати практичні рекомендації. Третя стадія — теоретична — пов'язана з отриманням теоретичного знання, наприклад, побудовою типології явищ чи процесів, формуванням та розвитком соціологічних теорій тощо.
4. Соціологічне дослідження незалежно від його типу (або виду) поділяється на чотири взаємопов'язаних етапи: 1) підготовку дослідження; 2) збирання первинної соціологічної інформації (тобто певних даних, що потребують подальшого опрацювання й аналізу); 3) підготовку зібраної інформації до опрацювання та її опрацювання; 4) аналіз отриманої інформації, підбиття підсумків дослідження та розробку відповідних висновків і рекомендацій.

5. Програма соціологічного дослідження, без якої неможливе його якісне проведення, є стратегічним документом наукового пошуку, теоретико-методологічною основою усієї сукупності процедур дослідження, що здійснюються соціологом. Вона включає: 1) визначення проблеми, об'єкта і предмета дослідження; 2) попередній системний аналіз об'єкта дослідження; 3) характеристику мети і завдань дослідження; 4) інтерпретацію та операціоналізацію основних понять; 5) формулювання робочих гіпотез; 6) визначення стратегічного плану дослідження; 7) складання плану вибірки; 8) опис методів збирання соціологічних даних; 9) опис схеми аналізу та подання даних.
6. Серед основних методів соціологічних досліджень виділяють такі: 1) метод аналізу документів; 2) метод опитування; 3) метод спостереження; 4) метод експерименту, які, у свою чергу, поділяються на окремі види залежно від специфіки та особливостей збирання соціологічної інформації під час проведення соціологічного дослідження.
7. Головним інструментом збирання соціологічної інформації є анкета (опитувальник), яка складається із *вступної частини*, тобто звернення до респондента; далі йде *основна частина*, що містить відповідні блоки питань до опитуваних; і *заключної частини* або паспортчика, у якій подаються демографічні дані про респондентів.

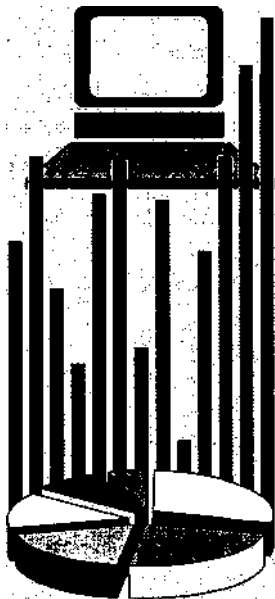

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
2. Волович В. И. Надежность информации в социологическом исследовании. — К.: Наук. думка, 1974.
3. Горшков М. К., Шереги Ф. Э. Как провести социологическое исследование. — М.: Политиздат, 1985.
4. Гречихин В. Л. Лекции по методике и технике социологических исследований. — М.: Изд-во МГУ, 1988.
5. Грушин Б. А. Мнение о мире и мир мнений. — М.: Политиздат, 1967.
6. Евлапов Л. Г., Кутузов В. А. Экспертные оценки в управлении. — М.: Экономика, 1978.
7. Жабский М. И. Принципы стандартизованного интервью // Социол. исслед. — 1985. — № 3.
8. Здравомыслов А. Г. Методология и процедура социологических исследований. — М.: Мысль, 1969.

9. *Куприян А. П.* Проблема эксперимента в системе общественной практики. — М.: Наука, 1981.
10. *Логика социологического исследования.* — М.: Наука, 1987.
11. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Введение в социологию: Учеб.-метод. пособ. — К.: МАУП, 1996.
12. *Лукашевич Н.П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособ. —К.: МАУП, 2002.
13. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.
14. *Нозль Э.* Массовые опросы. — М.: Прогресс, 1978.
15. *Осипов Г. В., Андреев Э. П.* Методы измерения в социометрии. — М.: Наука, 1977.
16. *Паніна Н. В.* Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. — К.: Наук. думка, 1996.
17. *Погосян Г. А.* Метод интервью и достоверность социологической информации. — Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1985.
18. *Практикум по социологии.* — М.: Изд-во МГУ, 1992.
19. *Пэнто Р., Гравитц М.* Методы социальных наук: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1972.
20. *Рабочая книга социолога.* — М.: Наука, 1983.
21. *Система социологического знания: Учеб. пособ. /Сост. Г. В. Щёкин.* — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
22. *Социологический энциклопедический словарь /Ред.-коорд. Г. В. Осипов.* — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
23. *Супперс П., Зинес Дж.* Основы теории измерений // Психологическое измерение. — М.: Мир, 1967.
24. *Сурмин Ю. П., Туленков Н. В.* Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2000.
25. *Тощенко Ж. Т.* Социология: Общий курс.— М.: Прометей, 1994.
26. *Туленков Н. В.* Социологическое исследование: понятие, программа, методы: Конспект лекции по социологии. — К.: УГУФВС, 1994.
27. *Чуриков Н. Н.* Проектирование выборочного социологического исследования. — К.: Наук. думка, 1986.
28. *Ядов В. А.* Социологическое исследование: методология, программа, методы. — М.: Наука, 1987.
29. *Яковенко Ю. И., Паниотто В. И.* Почтовый опрос в социологическом исследовании. — К.: Политиздат Украины, 1988.

Розділ 23. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЙОГО РЕЗУЛЬТАТІВ

В результаті вивчення цього розділу Ви повинні вміти:

- ✓ розкривати сутність технології аналізу соціологічних даних та його основних етапів;
- ✓ визначати суть і послідовність процедури опрацювання соціологічної інформації і виділяти її основні компоненти;
/ виявляти шляхи та засоби узагальнення соціологічної інформації;
- ✓ характеризувати методика інтерпретації отриманих соціологічних даних;
- ✓ визначати основні способи надійності і форми використання соціологічної інформації в практиці управлінської діяльності;
- ✓ розкривати суть механізму ефективності соціологічних досліджень, визначити його етапи і роль в удосконаленні системи управління сучасними організаціями.

23.1. Сутність аналізу соціологічної інформації

Програма соціологічних досліджень, методи їх проведення логічно продовжуються аналізом отриманих даних задля ефективного використання і практичної реалізації сформульованих висновків, рекомендацій та пропозицій. Цей творчий цикл єднання теорії і практики є комплексно-системним, цілісним, кожний компонент якого відіграє свою важливу роль у процесі проведення соціологічного дослідження.

Аналіз соціологічних даних (від гр. — розчленування об'єкта на елементи) являє собою етап конкретно-соціологічного дослідження, під час якого за допомогою змістових суджень та математико-статистичних методів на основі первинної інформації розкриваються зв'язки досліджуваних змінних величин [24, с.336].

Процедура аналізу соціологічних даних включає: 1) *опрацювання* інформації; 2) її *узагальнення*; 3) *інтерпретацію* отриманої інформації.

Оволодіння прийомами, методами та технологією аналізу становить істотний фактор результативності соціологічного дослідження. Тому є сенс зупинитися на процедурі аналізу соціологічних даних докладніше.

Опрацювання соціологічної інформації. Для успішного його проведення потрібна певна послідовність. На першій стадії весь масив методичного інструментарію перевіряється на предмет:

1) його точності, повноти і якості заповнення, виявлення помилок у відповідях на запитання та їх корекції, вибракування тих анкет, які заповнені менш ніж на третину, контролю чіткості й адекватності відповідей, обведення цифрових кодів;

2) кодування інформації, її формалізації, присвоєння кожному варіанту відповідей певних умовних чисел-кодів, створення системи чисел, у якій вирішальне значення має сам порядок кодів (чисел).

Отже, *кодування* — важливий чинник опрацювання соціологічних даних, який, у свою чергу, є невід'ємною складовою їх всебічного аналізу. Кодування інформації відбувається ще до початку дослідження, коли певні коди одержують ті варіанти відповідей на запитання анкети, які закладено в концепцію загальної проблеми. Після опитування проводиться кодування відповідей в такій послідовності: а) виписуються всі варіанти відповідей та визначається їх частота; б) здійснюється їх класифікація, зведення в певні змістові групи; в) розроблюється формалізований список варіантів — кодифікатор; г) за допомогою кодифікатора кодуються всі варіанти відповідей.

Слід зауважити, що для кодування інформації використовують два види процедур: 1) наскрізну нумерацію всіх позицій (порядкову система кодування); 2) нумерацію варіантів лише в межах одного запитання (позиційна система кодування). Вибір того чи іншого виду процедур (способів кодування) залежить від характеру програмного забезпечення ЕОМ.

Тільки після проведення кодування можна переходити безпосередньо до *опрацювання інформації*. Існує два вивірені практикою способи такого опрацювання: 1) *ручний*; 2) *машинний*, якому в сучасних умовах віддається більша перевага. При цьому найчастіше використовують персональні комп'ютери, за допомогою яких можна опрацювати досить значні масиви соціологічної інформації. Технологічна процедура такої роботи повторює загальні правила, але соціолог, окрім цього, повинен знати технічні можливості ЕОМ, уміти правильно й своєчасно скласти завдання для опрацювання. Результати розрахунків за допомогою ЕОМ одержують у вигляді табуляграм. Їх зміст і форма запису соціологічної інформації визначаються гіпотезами дослідження та технічними можливостями.

Таким чином, *опрацювання інформації* дає надійні підстави для її *узагальнення*, яке є ще одним елементом її загального аналізу. В свою чергу, *узагальнення* здійснюється у кількох формах, що фіксують різний рівень аналізу. Найпростішою з них є *групування даних*, тобто віднесення респондента до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника. Згруповані таким чином однорідні за складом групи стають об'єктом аналізу. Основна проблема, що виникає у разі використання *простого групування*, — правильний вибір показника, за яким здійснюється групування.

Поглиблення аналізу досягається за рахунок використання *комбінаційного групування*, яке полягає в тому, що респондентів розподіляють за двома та більше показниками. Залежно від завдань дослідження таке групування може бути: 1) *структурним*; 2) *типологічним*; 3) *аналітичним*. При *структурному групуванні* проводиться класифікація за певним показником, об'єктивно властивим усій сукупності *даних*. Якщо ж за основу групування береться показник, створений самим дослідником, або суб'єктивний за своєю природою, то *проводиться типологічне групування*. У випадку, коли групування здійснюється за двома чи більше показниками з метою їх взаємозалежності, воно визначається як *аналітичне*.

У процесі групування отримують ряд чисел, який називається рядом розподілу. Ряди, одержані при використанні якісних показників, характеризуються як *атрибутивні*, а при використанні кількісних показників — як *варіаційні*. Останні, у свою чергу, поділяються на такі: а) *дискретні* (переривчасті) та б) *безперервні*. Ряди мають як числову, так і текстову характеристики. Відповідне відображення *даних* досягається за допомогою таблиць. Таблична форма доповнюється графіками, серед яких найчастіше застосовують: 1) *полігони* (для дискретних рядів); 2) *гістограми* (для безперервних рядів).

Для більш глибокого узагальнення інформації використовують спеціальні статистичні одиниці (величини). *Середня арифметична* — інтегральна характеристика ряду розподілу, яка дозволяє порівнювати їх один з одним у випадку, коли вони мають спільну *основу*. *Дисперсія* має визначати ступінь рівномірності розподілу тієї чи іншої характеристики, яку одержують за допомогою спеціальних формул. *Коефіцієнти кореляції* дозволяють аналізувати взаємозв'язки різних характеристик, що досягається порівнянням різних видів розподілу. Реалізація цього завдання вимагає досить складних розрахунків, які найчастіше виконують за допомогою ЕОМ.

Слід зазначити, що цим не вичерпуються математичні методи узагальнення *даних*. Окрім традиційних статистичних процедур, запроваджуються

також якісно нові підходи, які ґрунтуються на принципово інших математичних засадах, що орієнтовані на використання новітніх комп'ютерних систем. Але при всій актуальності математичного забезпечення соціологічного аналізу, зокрема узагальнення даних, остаточний результат усього дослідження залежить насамперед від того, наскільки дослідник зможе правильно, глибоко й всебічно інтерпретувати отриманий матеріал.

Отже, *ще один елемент соціологічного аналізу* — інтерпретація даних. Її процедура повинна відповідати певним вимогам:

- 1) характер оцінки та інтерпретація мають визначитися в загальних рисах уже на стадії розробки програми та концепції дослідження, де окреслюються принципіві характеристики досліджуваного соціального об'єкта;
- 2) треба максимально повно визначити цей об'єкт та відповідний предмет соціологічного дослідження;
- 3) слід пам'ятати про багатозначність одержаних даних і потребу їх інтерпретації з різних позицій.

Процедура інтерпретації — це перш за все перетворення певних числових величин у логічну форму — показники (індикатори) за допомогою гіпотез, які визначаються ще на стадії розробки програми соціологічного дослідження, а включаються в роботу дослідника лише на стадії інтерпретації. Характер перевірки гіпотез залежить від типу дослідження. Наприклад, у *розвідувальному* дослідженні йдеться про просте зіставлення виявлених числових даних з уявними, в *описувальному* — про узагальнення характеристик неоднорідного за складом об'єкта.

Слід пам'ятати, що найчастіше застосовується такий метод інтерпретації, як *порівняння рядів розподілу* за відносно однорідними підгрупами досліджуваної сукупності. Це досягається: а) внутрішнім співвідношенням (порівнянням елементів числового ряду); б) зовнішнім співвідношенням (порівнянням двох чи більше рядів розподілу, побудованих за двома чи більше показниками, один з яких є для них обов'язково спільним). Процедура внутрішнього співвідношення дозволяє однозначно інтерпретувати результати групування у випадках, коли числовий ряд має модельну (найбільшу) величину. За неможливості такого підходу використовують метод *зовнішнього порівняння* числового ряду.

Ці процедури дозволяють дослідникам робити висновки про стан і зміни соціального об'єкта, але поза рамками залишаються відповідні причини. Останні з'ясовуються за допомогою *аналітичних досліджень*, в яких схема перевірки гіпотез спирається на пошук взаємозв'язку між характеристиками соціального об'єкта. Така схема складається з двох послідовних етапів *інтерпретації*, де *перший* характеризується використанням

методу порівняння числових рядів розподілу, а *другий* — пошуками факторного показника (показників). Другий етап аналітичного дослідження — більш суттєвий, адже саме на ньому реалізуються основні цілі та завдання наукового пошуку.

Таким чином, логіко-теоретичний інструментарій реалізації таких цілей і завдань є багатоаспектним. У його структурі важливе місце належить *методу послідовного виключення* — порівняння впливу різних факторів на досліджувану характеристику соціального об'єкта. Таке порівняння здійснюється на базі таблиць парного розподілу або більш складних формально-логічних процедур, зокрема *кореляційного* та *факторного* аналізу. Об'єктивній перевірці аналітичної гіпотези сприяє також чітке та однозначне виявлення носія проблеми дослідження, в тому числі засобом використання таблиці парного розподілу.

Отже, процедура аналізу соціологічної інформації, зокрема *опрацювання, узагальнення та інтерпретація* отриманих соціологічних даних, містить органічно взаємопов'язані компоненти аналізу цих даних у їх взаємодіях і взаємозалежностях, що відтворює відповідні характеристики досліджуваного соціального об'єкта. Такий аналіз дозволяє переходити до формулювання основних висновків та розробки практичних рекомендацій з метою конкретного застосування їх в науково-дослідній або практичній діяльності.

23.2. Надійність соціологічної інформації

Піднадійністю соціологічної інформації, як правило, розуміють загальну характеристику емпіричних даних, отриманих під час проведення соціологічних досліджень. *Надійною* називають таку інформацію, у якій, *по-перше*, відсутні невраховані помилки, тобто такі, величину котрих соціолог-дослідник не в змозі оцінити; *по-друге*, кількість врахованих помилок не перевищує деякої заданої величини. При цьому помилки, про які соціологу-досліднику відомо, можуть бути інколи достатньо великими, однак суттєво не впливають на надійність соціологічної інформації. Так, якщо помилка репрезентативності складає 20 %, то соціолог може екстраполювати дані вибірки на усю генеральну сукупність лише за умов, коли різниця даних значима (наприклад, перевищує 40%), і ця інформація буде вважатися надійною.

Поняття надійності соціологічної інформації, яке невизначене в силу свого загального характеру, конкретизується за допомогою перерахування врахованих помилок і контрольованих у дослідженні факторів. Тому в

залежності від того, які саме фактори контролюються, соціологічні дані називають правильними, точними, сталими, обґрунтованими, або репрезентованими, тобто в основі класифікації різних параметрів, що характеризують якість соціологічної інформації, лежить головним чином характер тих чи інших помилок.

При цьому класифікація помилок має велике значення для характеристики надійності соціологічної інформації. В соціології усі помилки прийнято розподіляти на дві групи: 1) *інструментальні помилки*, що пов'язані головним чином із інструментарієм дослідження, методикою, технікою і процедурою збирання даних; 2) *теоретичні (або логічні) помилки*, що пов'язані, як правило, з недосконалістю теорії, покладеної в основу використовуваного засобу виміру, невірністю передбачень, обґрунтовуючих вимірювальну процедуру, а також неправильним вибором логічної моделі того або іншого соціального явища чи процесу, що досліджується.

Варто зазначити, що *інструментальні помилки*, під якими власне розуміють різницю між вимірюваним та істинним значенням ознаки, розподіляються, в свою чергу, на *випадкові та систематичні*. *Випадковими* називають ті помилки, що при повторних вимірах змінюються за ймовірними законами. Наприклад, якщо результат виміру — деяке число у метричній шкалі, то при більшій кількості вимірів відхилення результату виміру в ту або другу сторону від істинного значення зустрічаються приблизно з однаковою частотою, та при збільшенні кількості вимірів середня арифметична помилка наближається до нуля. *Систематичні* ж помилки при повторних вимірах лишаються постійними або змінюються згідно закону детермінізму, який говорить, що середня помилка із збільшенням числа вимірів не зменшується.

Із розглянутими типами помилок — *теоретичними та інструментальними* (випадковими і систематичними) — тісно пов'язані визначені характеристики надійності соціологічної інформації. Так, відсутність теоретичних помилок називається *обґрунтованістю*, або *валідністю*, соціологічної інформації. При цьому отримані дані вважаються *обґрунтованими* тоді, коли вірними є теоретичні посилення, що покладені в основу вимірювальної процедури, тобто коли є впевненість у тому, що вимірюється саме та властивість досліджуваного соціального об'єкта, яку необхідно виміряти.

Відсутність випадкових помилок називають *точністю* соціологічної інформації. Оскільки випадкові помилки представляють собою рочкидання вимірюваного значення навколо істинного (при повторних вимірах), то *точність* інформації буде вищою тоді, коли буде меншим діапазон розкидання і коли вимірювані значення будуть ближчими між собою. Цю

характеристику іменують також *сталістю* соціологічної інформації. Близькою до цього поняття є категорія *відтворюваності*, під котрою розуміється схожість результатів вимірювань, що здійснюються у різноманітних умовах, у різний час, та у різних місцях, а також за допомогою різних засобів, способів і методів.

Відсутність систематичних помилок, в свою чергу, називається *правильністю соціологічної інформації*. Таким чином, соціологічна інформація вважається надійною, якщо вона *обгрунтована* (тобто валідна), *точна* і *правильна*.

При цьому соціологічна наука для забезпечення надійності соціологічної інформації використовує цілий арсенал методів її підвищення. *Методи підвищення надійності соціологічної інформації* — це способи врахування помилок або контролю надійності емпіричних даних. Усю сукупність цих методів можна розподілити на дві групи: 1) *методи зовнішнього контролю*; 2) *методи внутрішнього контролю*. *Перша група* цих методів пов'язана головним чином із співставленням емпіричної інформації, отриманої у конкретному дослідженні з будь-якою другою зовнішньою інформацією, а *друга група* — безпосередньо пов'язана із вивченням розподілу ознак в даному соціологічному дослідженні.

Що стосується *першої групи* — *групи методів зовнішнього контролю* надійності соціологічної інформації, то серед них виокремлюють такі:

1) контроль, зовнішній по відношенню до даного дослідження, тобто співставлення отриманих даних із даними повторного виміру (метод повторної перевірки або *test retest*);

2) контроль, зовнішній по відношенню до інструментарію дослідження (даної анкети), тобто співставлення даних опитування з даними інструментарію, котрий вважається еквівалентним (метод еквівалентних форм), а також співставлення даних опитування з реальною поведінкою людей;

3) контроль, зовнішній по відношенню до дослідника, або співставлення даних опитування з тими, що отримані за допомогою того ж самого інструмента на тому ж самому масиві, але іншим соціологом-дослідником;

4) контроль, зовнішній по відношенню до об'єкта дослідження, тобто співставлення даних опитування з даними, що отримані на другому соціальному об'єкті.

Друга група — *група методів внутрішнього контролю* надійності соціологічної інформації, в свою чергу, може бути визначена наступним чином:

1) вивчення розподілу даної ознаки по усій вибірці, тобто розрахунок репрезентативності за допомогою вирахування дисперсії та обліку кількості опитуваних; вивчення кількості відповідей на ті чи інші питання, або окремі пункти питань (виявлення "непрацюючих" питань або градації питань); вивчення форми розподілу (наявність "випадаючих" значень, відповідність нормальному розподілу значень);

2) співставлення розподілу різних ознак по усьому масиву; співставлення питань, що "служать для виміру однієї і тої ж змінної, з підсумковою змінною (зведеним показником); вивчення гомогенності анкети; усунення "суб'єктивних" огріх шляхом обліку "особистісного зрівняння" респондента;

3) вивчення розподілу ознак у різних підвибірках: усунення впливу інтерв'юера за допомогою метода Уорнера; дисперсійні критерії надійності для співставлення даних, отриманих шляхом застосування різних вимірювальних методик.

Таким чином, *методи підвищення надійності* соціологічної інформації дають можливість установити ступінь надійності або відповідності результатів соціологічного дослідження, отриманих при повторному використанні тієї ж самої методики і техніки в аналогічних умовах. Крім, того вони дають реальну можливість установлювати не тільки ступінь взаємозв'язку та взаємного виведення змінних та індикаторів, але й ступінь їх відповідності емпіричним даним, що отримані в ході проведення соціологічних досліджень.

23.3. Шляхи використання соціологічних даних

Використання соціологічних даних — це, власне, те, задля чого і проводять будь-які соціологічні дослідження. Діалектична єдність теорії і практики означає, з одного боку, теоретичне забезпечення реальної діяльності, з іншого — практичне виправдання існування теорії взагалі.

Аналіз соціологічних даних виступає безпосередньою ланкою між теорією і практикою у соціологічному вимірі. Практика асоціюється саме з процесом використання наслідків теоретико-аналітичної роботи. Ідеться насамперед про управлінську практику в усіх сферах суспільного життя (зокрема економічній, політичній, соціальній, духовній), про організацію і регулювання процесу впровадження соціологічних даних у практичну реальність суб'єктів управління, про вплив на хід використання цих даних у найрізноманітніших проявах.

Поняття “використання” асоціюється з усвідомленим впровадженням теоретичних постулатів у практично-предметну дію. А в ширшому розумінні така асоціація охоплює всі компоненти єдиного циклу людської діяльності (середовище — об’єктивні потреби — усвідомлення їх у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, а також діяльне задоволення цих потреб у відповідних діях).

Отже, використання соціологічних даних виступає якраз реальним процесом діяльного усвідомлення і задоволення людських потреб, невідірваних від середовища (природного і соціального, як на макро-, так і мікрорівнях).

Справді, будь-яке соціологічне дослідження включає складання відповідної програми, яка формується суспільно значущими об’єктивними потребами, детермінованими вимогами існування навколишньої дійсності (середовища). Програма є фактом усвідомлення цих потреб, разом з цілями і засобами їх задоволення, що враховують усі інші компоненти суб’єктивного фактора (інтереси, мотивацію, аксіологічний (ціннісний) аспект). Методи реалізації програми виступають духовно-практичними засобами такої реалізації. Хід і наслідки останньої є об’єктом соціологічного аналізу отриманої інформації (опрацювання—узагальнення—інтерпретації), інтегрованого у рекомендаціях до дії. Дія — це використання соціологічних даних на практиці.

Соціологічне дослідження в усіх його компонентах допомагає удосконалити засоби, форми і методи роботи, визначати основні напрями й тенденції розвитку соціального об’єкта. Отже, використання соціологічних даних на практиці має певну самостійність, яка виявляється у такому:

- 1) прикладному значенні вироблених рекомендацій;
- 2) врахуванні інформації з інших джерел;
- 3) залученні до дослідження нових учасників в міру реального його здійснення (в разі потреби).

У соціології існують різні форми і методи використання та впровадження результатів соціологічних досліджень у практику. *Однією* з таких форм є *захист результатів проведеного дослідження* як перед керівними інстанціями, так і представниками певних груп (трудова колективів різних профілів, включаючи органи управління). *Другою* поширеною формою впровадження результатів проведеного дослідження є *публікації основних висновків і положень, пропозицій і рекомендацій* у засобах масової інформації, періодичній пресі, бібліографічних виданнях, наукових збірниках, монографіях, колективних працях тощо. *Третьою* формою використання соціологічних даних є *виступи соціологів по радіо й телебаченню*. *Четвертою* — їхня участь у розробці проектів документів і

матеріалів для керівних установ, подання звітів про дослідження, довідок або доповідних записок у відповідні організації. П'ятою формою використання результатів соціологічних досліджень є науково-практичні конференції, семінари, симпозіуми, круглі столи та інші заходи з актуальних проблем соціального розвитку суспільства.

Слід також зазначити, що результати соціологічних даних, отримані після проведення дослідження, опрацьовуються на ЕОМ та подаються, як правило, у вигляді наукових соціологічних звітів. За своєю структурою наукові соціологічні звіти мають відповідати загальній логіці наукового аналізу та охоплювати:

1) вступну частину з викладом найважливіших програмних положень. До них відносяться мета, завдання дослідження, об'єкт та предмет аналізу, інтерпретація основних понять, основні й робочі гіпотези, характеристика вибіркової сукупності, тобто маси людей, охопленої опитуванням;

2) основну частину звіту, яку складають проблемні розділи, кількість яких, як правило, визначається кількістю висунутих гіпотез;

3) заключну частину звіту, яку складають головні висновки дослідження, а в разі потреби додаються також практичні рекомендації щодо вирішення існуючих проблем;

4) додатки до звіту, які містять, як правило, інструментарій дослідження (анкету, бланк-інтерв'ю тощо), за допомогою якого одержано емпіричну інформацію. Сюди включаються також таблиці і графіки, що не ввійшли до соціологічного звіту.

Розглянуті форми переведення теорії на мову практики не вичерпують усіх форм використання соціологічних даних. Цей перелік можна продовжувати, не обмежуючись цифровим переліком. Так, не можна не звернути уваги й на роль теоретико-практичних дій у сфері соціології з погляду використання суспільної думки, ставлення і позиції громади у наявних ситуаціях. Масові настрої людей теж вимагають свого врахування у будь-якій діяльності соціального суб'єкта. Оціночні міркування членів суспільства на індивідуальному, груповому (колективному) і масовому (загальносуспільному) рівнях характеризуються духовно-практичними (насамперед психолого-практичними) аспектами. Адже такі міркування, ставлення і позиції людей виникають внаслідок взаємодії суб'єкта та об'єкта і виражають схвалення чи осуд, перевагу чи відхилення об'єкта з боку суб'єкта. Саме в цьому суть діалектики використання соціологічних даних на практиці, в основі якої — взаємозалежність суб'єкта і об'єкта соціальної діяльності, їх взаємовплив, що позначається на характері впровадження теоретичних положень у конкретні вчинки, поведінку та діяльність загалом.

Усе це свідчить про те, що соціологи діють не самотужки. Вони є професіоналами, які становлять певну частину колективного суб'єкта соціологічних досліджень. Їх учасниками є також працівники обчислювальних центрів, представники державних та громадських органів і організацій тощо. До проведення досліджень залучаються широкі кола людей. І тут актуальним є рівень їх професіоналізму і компетентності, надійність, вірогідність, об'єктивність, дієвість процедур. У сучасних умовах важливо постійно, регулярно і систематично вдосконалювати механізм та технологію таких процедур, наприклад, моніторингу суспільної думки, під яким розуміється комплексне соціологічне вивчення її виникнення, розвитку і функціонування, її соціальної динаміки. І природно, що використання соціологічних даних прямо залежить від морального фактора — чесності й уважності, сумлінності всіх, хто залучений до цього складного процесу, від якого безпосередньо залежать його достовірність, обґрунтованість та ефективність.

23.4. Ефективність соціологічних досліджень

Ефективність у широкому розумінні — це рівень збігу отриманих результатів будь-якої дії і цілей, що передували їй. Саме ефективність є остаточною інстанцією визначення місця і ролі досліджуваного об'єкта, тобто наскільки реальні отримані результати збігаються з очікуваними.

Ефективність соціологічних досліджень забезпечується всіма факторами людської життєдіяльності — об'єктивними (середовище-потреби), суб'єктивними (усвідомлення потреб у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, а також задоволення цих потреб у вигляді вчинків, дій, поведінки і діяльності в цілому) в усіх її різновидах (практика, праця, активність, творчість тощо).

Існують перевірені практикою різноманітні способи вимірів такої ефективності. Оскільки в цьому випадку йдеться про соціологію, наближену до управлінської практики, слід наголосити на важливості спільного використання управлінсько-соціологічної статистики. Статистика — самостійна наука, яка вивчає кількісні закономірності життя суспільства у нерозривному взаємозв'язку з їх якісним змістом. Соціальна статистика — це система положень і прийомів теорії статистики, що застосовується у сфері соціального управління різноманітними за формою власності та сферою діяльності організаціями.

Соціологія враховує методи соціальної статистики насамперед на етапі використання отриманих результатів і, в першу чергу, для з'ясування рівня ефективності організаційних формувань соціальної сфери. Предмет

соціальної статистики — кількісна сторона (у взаємозв'язку з якісними особливостями) соціальної діяльності (її стан, структура, динаміка, власності суб'єкта соціального управління).

Соціологічні дослідження не можуть бути ефективними без вмілого використання багатоструктурних соціологічних методів — аналізу документів, опитування, спостереження, експерименту. Ефективність соціальної роботи також вимірюється за допомогою соціологічних засобів із застосуванням статистики у двох одиницях: 1) управлінських діяч і рішеннях; 2) суб'єктах соціального управління, що їх здійснюють.

Ефективність соціологічних досліджень, зокрема у сфері соціального управління, фіксується насамперед у статистичній звітності, яка є головним джерелом статистичної інформації як складового чинника загальноінформаційного банку даних. Статистична звітність є надійним виміром ефективності проведеного дослідження і його практичного використання. Вимоги до статистичної звітності: 1) повнота, достовірність, точність, своєчасність, економічність інформації; 2) зіставлення з іншими джерелами інформації, індикаторами якісних характеристик і просторово-часових параметрів.

Таким чином, ефективність — поняття системно-комплексне, і її вимір теж має бути відповідним. Системно-комплексний вимір ефективності соціологічних досліджень та їх практичного використання включає підсумки аналізу документів, усіх видів опитування (анкетування, інтерв'ювання), спостереження (безперервно-поточного і перервно-одночасного, періодичного, суцільного і несуцільного, коли всі елементи часткові), експерименту (польового, лабораторного, уявного), соціометрії (тести) та ін. Враховуються також генеральна й вибірквова сукупності тощо.

Статистична звітність взаємопов'язана з таким видом фіксації ефективності досліджень, їх практичної цінності, як статистичний облік, що ґрунтується на єдиній системі документації (карткової, журнальної та інших форм). Так, соціально-управлінська статистична звітність і облік реєструють динаміку розвитку соціальних організацій, їх структуру, кадровий потенціал, характеристики їх діяльності в різноманітних умовах переходу до ринку.

Статистика невідривна від математичного методу, закону великих чисел і теорії ймовірності. Ефективність соціологічних досліджень, зокрема у сфері управління, багато в чому залежить від математичного забезпечення. Закон великих чисел ґрунтується на поняттях випадковості, ймовірності. Зменшення ступеня випадковості детерміноване збільшенням ймовірності: остання збільшується із збільшенням статистичної сукупності (у місті, наприклад, —45% чоловіків, 55% — жінок, уся сукупність

населення міста повністю збігається з наведеними показниками, чого не можна сказати про зменшену сукупність: у кінотеатрі цього міста навряд чи буде 45% чоловіків та 55% жінок). Життя постійно вимагає враховувати діалектику кількісних і якісних показників, абсолютних і відносних величин. Зокрема, істотними є показники варіації ознак досліджуваного об'єкта (ступінь його однорідності-варіантності).

Таким чином, стає очевидним творчий характер процесу визначення ефективності соціологічного дослідження, як і всіх його інших, попередніх етапів. У полі зору дослідника — відносні величини структури об'єкта (у % — частина цілого), інтенсивності функціонування об'єкта, порівняння (у різних регіонах), відносні й середні величини (узагальнені показники, середня арифметична, геометрична, квадратична), динаміка процесу загалом (зокрема, динаміка зростання організацій). Показники динаміки утворюють її ряди, що теж є важливим аспектом з'ясування ефективності реального об'єкта та його соціологічного виміру. Наприклад, стан кадрового забезпечення організації — абсолютний кількісний показник, структура кадрів підприємства — відносний якісний показник щодо контингенту працюючих, рівень (коефіцієнт) кадрового потенціалу персоналу, організації тощо.

Саме поняття динаміки досліджуваного процесу, рядів динаміки є констатацією постійно перетворювального його характеру. Соціологія — динамічна наука. Ефективність соціологічних досліджень залежить від адекватності її динамізму, а також від динамізму самого життя суспільства. Ідеться про чітке дотримання загальноприйнятих правил. Наприклад, для практичного використання аналізу будь-якого динамічного ряду потрібно розглядати його рівні, показники, способи перетворення, екстраполяцію та інтерполяцію, зв'язок ознак, види залежностей і ступені їх групування, насамперед кореляцію і функціональні факторні характеристики.

Таким чином, можна констатувати наявність арсеналу взаємоінтегрованих чинників, за допомогою яких є можливість об'єктивно відтворити наслідки досліджень, їх практичну ефективність, адекватність попереднім намірам, сподіванням, гіпотезам. Це стосується всіх сфер суспільного життя, включаючи сферу соціального управління.

Резюме

1. Аналіз соціологічних даних — це фактично членування об'єкта на певні елементи. Він включає ряд етапів (процедур), а саме: опрацювання інформації; узагальнення даних; інтерпретацію отриманої інформації.

2. Опрацювання отриманої інформації має певну послідовність, тобто спочатку проводиться перевірка всього масиву інструментарію щодо точності, повноти та якості його заповнення, а згодом він піддається кодуванню та безпосередньому опрацюванню ручним чи машинним способом.
3. Узагальнення опрацьованої інформації здійснюється у формі групування даних (буває простим, комбінованим та структурним), яке дозволяє побудувати ряди чисел (ряди розподілу) та подати їх у вигляді таблиць, графіків, полігонів, гістограм тощо.
4. Інтерпретація соціологічних даних — заключна частина аналізу соціологічної інформації — являє собою перетворення певних числових величин (отриманих на попередніх етапах) у логічну форму: показники (індикатори), що дають можливість перевірити дослідницькі гіпотези та сформулювати висновки про стан і зміни, які відбулися в об'єкті соціологічного дослідження.
5. Під надійністю соціологічної інформації розуміють загальну характеристику емпіричних даних, отриманих під час проведення соціологічних досліджень. Надійною вважається така соціологічна інформація, у якій, по-перше, відсутні невраховані помилки, тобто такі, величину котрих соціолог не в змозі оцінити, а по-друге, кількість врахованих помилок не повинна перевищувати заданої величини.
6. Використання соціологічних даних, що отримані в ході проведеного дослідження та впровадження їх у практичну діяльність можуть здійснюватись у різних формах, а саме: а) у формі захисту результатів дослідження перед замовником; б) у формі публікації основних висновків, положень, пропозицій і рекомендацій у засобах масової інформації, наукових збірниках, монографіях тощо; в) у формі виступів на конференціях, по радіо і телебаченню; г) у формі підготовки проектів документів і відповідних матеріалів для органів державної влади й управління.
7. Результати соціологічних даних, отриманих після дослідження, опрацьовуються на ЕОМ та подаються, як правило, у вигляді соціологічних звітів. За структурою ці звіти повинні відповідати загальній логіці наукового аналізу та включати: 1) вступну частину, в якій формулюються мета, основні завдання, об'єкт і предмет дослідження; подаються інтерпретація основних понять, гіпотези та характеристика вибіркової сукупності; 2) основну частину, де містяться проблемні розділи, кількість яких визначається кількістю висунутих гіпотез; 3) заключну частину, що містить головні висновки та практичні рекомендації щодо вирішення існуючих проблем; 4) додатки, в яких подається інструментарій дослідження

(анкети, бланки-інтерв'ю тощо), за допомогою якого було отримано емпіричну інформацію. Сюди включаються також таблиці і графіки, що не ввійшли до наукового соціологічного звіту.

8. Категорія "ефективність" у широкому розумінні — це рівень збігу отриманих результатів будь-якої дії та цілей, що передували їй. Ефективність соціологічного дослідження носить системно-комплексний характер та залежить від цілої низки факторів, а саме: від якості розробки програми й інструментарію дослідження, професіоналізму виконавців, які повинні на високому рівні забезпечити здійснення усіх його етапів, а також від вміння сформулювати відповідні висновки й рекомендації щодо існуючих проблем та подати підготовлений соціологічний звіт його замовникам.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Анализ нечисловой информации в социологических исследованиях.* — М.: Наука, 1985.
2. *Андреенков В. Г., Чердиченко В. Н.* К вопросу о создании банка социологической информации // Социол. исслед. — 1982. — № 1.
3. *Баскаков А. Я., Туленков Н. В.* Методология научного исследования: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
4. *Батыгин Г. С.* Обоснование научного вывода в социологических исследованиях. — М.: Наука, 1987.
5. *Докторов Б. З.* О надежности измерения в социологическом исследовании. — Л.: Наука, 1979.
6. *Докторова Л. Д.* Система основных процедур подготовки и анализа данных в комплексном многоступенчатом исследовании // Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. — Л.: Наука, 1979.
7. *Жабский М. И.* Обоснование репрезентативности социологического исследования // Социол. исслед. — 1983. — № 2.
8. *Интерпретация и анализ данных в социологических исследованиях.* — М.: Наука, 1987.
9. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Введение в социологию: Учеб.-метод. пособ. — К.: МАУП, 1996.
10. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2002.
11. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. Навч. посіб. — К.: МАУП, 2004.

12. Малахов В. А. Группировка социологической информации // Социол. исслед. — 1989. — № 2.
13. Математические методы анализа и интерпретации социологических данных. — М.: Наука, 1989.
14. Математические методы в социальных науках. — М.: Прогресс, 1973.
15. Математические методы в социологическом исследовании. — М.: Наука, 1981.
16. Методика и техника статистической обработки первичной социологической информации. — М.: Наука, 1968.
17. Миркин Б. Г. Анализ качественных признаков и структур. — М.: Статистика, 1980.
18. Моин В. Б. Две стратегии измерения // Социол. исслед. — 1989. — № 6.
19. Морено Дж. Социометрия. — М.: Изд-во иностр. лит., 1958.
20. Осипов Г. В., Андреев Э. П. Методы измерения в социологии. — М.: Наука, 1977.
21. Паниотто В. И., Максименко В. С. Количественные методы в социологических исследованиях. — К.: Наук. думка, 1982.
22. Панина Н. В. Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. — К.: Наук. думка, 1996.
23. Практикум по прикладной социологии. — М.: Изд-во МГУ, 1987.
24. Саганенко Г. И. Социологическая информация. Статистическая оценка исходных данных социологического исследования. — Л.: Наука, 1979.
25. Система социологического знания: Учеб. пособ. /Сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
26. Социологический энциклопедический словарь /Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
27. Статистические методы анализа информации в социологических исследованиях. — М.: Наука, 1979.
28. Сурмин Ю. П., Туленков Н. В. Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособ. — К.: МАУП, 2000.
29. Типология и классификация в социологических исследованиях. — М.: Наука, 1982.
30. Толстова Ю. Н. Логика математического анализа социологических данных. — М.: Наука, 1991.
31. Фелингер А. Ф. Статистические алгоритмы в социологических исследованиях. — Новосибирск: Наука, 1985.
32. Харчева В. Г. Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.

**Серія «Вища освіта в Україні»
Заснована в 1999 р.**

Навчальне видання

**ЛУКАШЕВИЧ Микола Павлович
ТУЛЕНКОВ Микола Васильович**

Соціологія

загальний курс

Керівник видавничих проектів Ю. В. Піча
Літературний редактор А. І. Гедзь
Коректор М. Б. Карнаухова
Технічне редагування та комп'ютерна верстка В. С. Гарвона

Здано на складання 02.08.2004 р. Підписано до друку 18.08.2004 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Times. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 28,5. Обл.-вид.арк 29,65.
Тираж 10000 прим. (1-й завод 1-2000). Зам. №4-426.

Видавництво «Каравела»
а/с № «В 474», м. Київ-1, 01001, Україна.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи:
ДК, №56, від 19.05.2000 р.

Віддруковано з готових діапозитивів
на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
вул. Леся Курбаса, 4, м. Біла Церква, 09117, Україна.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи:
ДК, №567, від 14.08.2001 р.